

Mpimanyiso wa mikongomelo ya swithokovetselo swa Xitsonga hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi eAfrika-Dzonga (A thematic analysis of Xitsonga poetry during the apartheid and democratic eras in South Africa)

hi

Nyeleti Venus Nkuna

Nomboro ya xichudeni: 14015203

Ndzinganyeto wa vudokodela bya dyondzo ya Xitsonga

eka

Senthara ya M.E.R. Mathivha ya Tindzimi ta Xintima, Vutshila na Ndhavuko

Eka

Xikolo xa Sayense ya swa Vanhu na swa Mahanyelo

Eyunivhesiti ya Venda

Thohoyandou, Limpopo, South Afrika

Mulanguteri: Dok. Chauke M.T

Mulanguterikulobye: Dok. Babane M.T

Lembe 2019

XIHLAMBANYO

Mina, Nyeleti Venus Nkuna, ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa **Mpimanyiso wa mikongomelo ya swithokovetselo swa Xitsonga hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi eAfrika-Dzonga** i ntirho wa mina, naswona a wu si tshama wu nyiketiwa eka yunivhesiti yin'wana kumbe eka nhlango wo karhi hi xikongomelo xo endla tidyondzo to karhi. Vuxokoxoko hinkwabyo lebyi tirhisiweke ku tsala ndzinganyeto lowu byi kombisiwile hi ndlela leyi faneleke endzeni ka ndzinganyeto.

Nkuna~NV

13 Mawuwana 2020

.....

.....

Nsayino

Siku

DECLARATION

I, Nyeleti Venus Nkuna, declare that this research of **Mpimanyiso wa mikongomelo ya swithokovetselo swa Xitsonga hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi eAfrika-Dzonga (A thematic analysis of Xitsonga poetry during the apartheid and democratic eras in South Africa)** is my own work and has not previously been submitted in this university or any other educational institution for any degree or educational purposes. All sources that I have used or quoted have been indicated and acknowledged by means of complete references.

Nkuna~NV

13 July 2020

.....

.....

Signature

Date

KU NYIKELA

Ntirho lowu wu nyiketwa eka **Nsuku Nkhesile Nkuna**, xisivarhumbu xanga, loyi a nga komba nseketelo wo hmarisa na vutsongo bya yena loko ndzi ri karhi ndzi pfurhetela ritshuri hi nhompfu. Ndzi wu nyikela na le ka xitukulwana xa mina **Rifumo Ndzisi**, loyi a nga pfuxelela moya wa mina.

DEDICATION

This thesis is dedicated to my last born daughter, **Nsuku Nkhesile Nkuna**, young as she is, she supported me when things were very difficult for me. I'm also dedicating it to my granddaughter, **Rifumo Ndzisi**, who revived my spirit.

SWIKHENSO

Ndzi tlangela ni ku khensa Xikwembu lexi endleke tilo na misava, Xikwembu xa matimba hinkwawo, Xikwembu xa rirhandzu lerikulu lexi nga xona xi ndzi nyikeke vutomi, vutlhari na matimba yo humelerisa ndzavisiso lowu ku ya hi swilaveko ni swipimelo leswi vekiweke.

Ndzi dzima tsolo ehansi ndzi ba gugu eka wena **Dokodela M T Chauke**, wena govela ra mina eka ndzavisiso lowu, a wu ndzi helelanga mbilu hambiloko ti pfa ti koka exilogweni, kun'wana ti pfa ti gonya swiganga, a wu ndzi lan'wanga, kambe a wu ndzi tiyisa nhlana. Kwala tihove ti lavaka ku nwa ndzondzo, wo chela mati leswaku ti kota ku vupfa kahle naswona ti nga keceli.

Khanimambo Xahumba!

Eka **Dokodela M T Babane**, mbilu ya n'wina ndza yi hlonipha. Tihlo ra n'wina ra vurhonwani ri kotile ku peperha mungu hinkwawo mi nga tsipi hambiloko mi karhi mi tlunyiwa. Ndzi khensa ku tikarhata ka n'wina hi ku tsuvulela nhova leyi a yi dlaya swibyariwa emasin'wini.

Khanimambo!

Ndzi nga ka ndzi nga rivali **Dokodela A Mushwana** loyi a tshamela ku ndzi phasunula lomu a ndzi pfa ndzi phasiwa kona. Rinono, munhu wo ka a nga heli mbilu, vo fana na n'wina a va tati xandla eka misava leyi.

Eka vananga **Dzunani (Makhobisa)**, **Ntshembo (Mabihani)**, **Mfuwo (Foza)** na **Nsuku (Mapopisi)**, ndzi khensa nseketelo lowu mi ndzi kombeke wona. Eka xitukulwana xanga **Rifumo Ndzisi**, eka mina u fana na Muporofeta Ezekiel wa le Bibeleni. Vananga, a swi nga olovi, ndzi pfa ndzi mi komba xikosi hikokwalaho ko handza vutivi, kambe mi amukela ku avelana rirhandzu ra manana na tibuku, a mi vanga na vukwele hakunene. Mi ndzi seketela tilo na misava swi ri karhi swi lwetana hi mina. Ndza ha vula nakambe leswaku mikondzo yi gandlile, fambani ehenhla ka yona.

Ndzi khensa swinene **Mavutani**, **Magezi Johannes Nkuna**, rirhandzu ni nseketelo lowokala swonghasi ku kondza ndzavisiso lowu wu humelela. Nhlohlotelolo lowu u nga va na wona, nkatanga, a ndzi wu languti hi tihlo rin'we. Xikwembu a xi ku endli hi tintswalo xi ku nisela mpfula ya mikateko. Ndzi ba mandla Mavutani.

Ndzi nga va ndzi endla xihoxo loko ndzo rivala vatswari va mina, **Solomon Bevhula Nghulele** na **Thindheka Madzivandlela N'wa-Xitlakati, N'wa-Milambya** ku va mi ndzi hlohloterile ku dyondza. Ku navela ka n'wina a ku ri leswaku ndzi nghena xikolo leswaku nuna wa mina ku va xikolo, kasi vana va mina ku va dyondzo leyi ndzi nga ta yi nwa hikuva ku hava na munhu na un'we loyi a nga ta ndzi tekela. Kunene a mi tiyisile hikuva misava ya rhendzeleka.

Eka buti **Andrew Khamndheni Masume Ngulele**, n'wana manana mahlo ya mina ya halaka mihloti hi ku twa ku vava hi ku tikuma hi sele hi ri vambirhi loko lavan'wana va mbumburhukile ku fana na mahele loko ya dumeriwile. Ndza khensa ku seketeriwa, onge Xikwembu xi nga hi tsetselela hi ku hi twela vusiwana.

Ndzi khensa swinene Manana **Bertha Hlungwani**, N'wa-Mashele, ku va u ndzi pfunile hi tibuku ta wena leti ndzi ti tirhiseke ku endla ndzavisiso lowu. Loko a ku nga ri wena a ti ta va ti nwile ndzondzo. **Ndzi ba mandla ntombi ya ka Mashele!**

A ndzi rivali ku khensa maxaka ni vanghana va mina, n'wina a mi ndzi seketela hi swikhongelo leswaku Xikwembu xi ndzi nyika matimba hikuva a swi nga olovi. Xikwembu a xi mi khapisele mikateko ya tilo. Khongelani mi ya emahlweni.

Inkomu!

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa ntlhanu wa mihlengelo wa tibuku ta vutlhokovetseri leti tsariweke hi vatsari vo hambana. Tsalwa rin'wana na rin'wana ri xopaxopile hi ku tirhisa maendlelo ya matsalwa na vundzeni bya wona hi xikongomelo xo thumba swihlawulekisinene na nkalaswihlawulekisinene. Switlhokovetselo leswi hlawuriweke swi xopaxopiwile hi xikongomelo xo twisisa nhlokomhaka na vundzeni bya leswi mihlengelo ya vutlhokovetseri yi vulaka kumbe ku yimela swona. Maendlelo yo pimanisa tanihi maendlelo ya vuthekiniki ya matsalwa ya tirhisiwile ku tisa ku twisisa na ku hundzuluxa mavonelo hi ku xopaxopiwa ka swikhedzakhedzana leswi yelanaka. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso i ku xopaxopa na ku kombisa mikongomelo yo hambanahambana eka mihlengelo ya ntlhanu leyi hlawuriweke. Ndzavisiso lowu wu ringetile ku humesela erivaleni mikongomelo ya vutlhokovetseri lebyi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi tanihi loko matsalwa lama tirhisiweke ma tsariwile hi mikarhi yo hambana na malembe yo hambana. Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka thiyori ya Braun and Clarke ya thematiki, laha va kombisaka leswaku thiyori ya thematiki i ndlela ya ku xopaxopa hi xikongomelo xo lava ku kuma leswi nchumu wu yimelaka swona kumbe ku vula swona. Nxopaxopo lowu wu humeserile erivaleni ndlela leyi vatsari va titwisa xiswona hi nkarhi wa ntshikelelo na wa xidemokirasi eAfrika-Dzonga. Hi ku angarihela, ndzavisiso lowu wu "qualitative". Matsalwa lama xopaxopiweke hi lama landzelaka: **Chochela-mandleni** (1965) hi Masebenza BJ, **Macakala ya mieehleketo** (1982) hi Mayevu GS, **Mbita ya vulombe** (1988) hi Nkondo WZ, **Vutomi byi hundzulerile** (1996) hi Malungana SJ na Babane MT, **Ri ta pela** (2009) hi Magaisa TP, **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987) hi Magaisa JM, **Rihojahoja ra vutlhokovetseri** (1996) hi Marhanele MM, **Nkwangulatilo II** (1998) hi Makhuba NC, **Mbita ya nsuku** (2008) hi Nxumalo WS na Maluleke NJ, **Xihungasi** (1973) hi Maphalakasi GJ.

Marito ya nkoka: Vutlhokovetseri; Xihlawuhlawu; Xidemokirasi; Nkongomelo; Swigaririmi.

ABSTRACT

The study is based primarily on five anthologies written by different authors. This study was predicated on the qualitative method. Each text was scrutinised using the textual and contextual approaches with the express aim of discovering its merits and demerits. The selected poems were systematically and thematically analysed with the aim of understanding the subject and context within which the anthologies are backgrounded. The comparative approach as a literary technique was used to broaden insight and transform ideas through analysis and evaluation of similar elements. The main aim of the study was to critically analyse the different themes in the five selected Xitsonga poetry analogies and to show how effective the Xitsonga poets have succeeded in expressing and depicting themes in their respective anthologies. This research was based on Braun and Clarke's thematic theory that was defined as a way of thoroughly investigating with the objective of getting something, the way of reporting and the pattern of delivering the news. This thematic analysis of poems explored how authors perceived lives through their lens during oppressing and democratic eras of our country, South Africa. The following literary works, namely, **Chochela-mandleni** (1965) by Masebenza BJ, **Macakala ya mieehleketo** (1982) by Mayevu GS, **Mbita ya vulombe** (1988) by Nkondo WZ, **Vutomi byi hundzulerile** (1996) by Malungana SJ and Babane MT, **Ri ta pela** (2009) by Magaisa TP, **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987) by Magaisa JM, **Rihojahoja ra vutihokovetseri** (1996) by Marhanele MM, **Nkwangulatilo II** (1998) by Makhuba NC, **Mbita ya nsuku** (2008) by Nxumalo WS and Maluleke NJ, **Xihungasi** (1973) by Maphalakasi GJ were analysed.

Key words: Poetry; Apartheid; Democracy; Theme; Figure of speech

NONGONOKO

NDZIMA YA 1

1.0 Manghenelo.....	1
1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso.....	1
1.2 Xitatimende xa xiphiqo.....	2
1.3 Nsumeto.....	3
1.4 Nkoka wa ndzavisiso.....	4
1.5 Swikongomelo swa ndzavisiso.....	4
1.5.1 Xikongomelonkulu.....	5
1.5.2 Swikongomelontsongo.....	5
1.6 Swivutiso swa ndzavisiso lowu.....	5
1.7 Ndzilakano wa ndzavisiso.....	6
1.8 TINHLAMUSELO TA MATHEME YA NKOKA.....	6
1.8.1 Vutlhokovetseri	6
1.8.2 Xihlawuhlawu	8
1.8.3 Xidemokirasi	9
1.8.4 Nkongomelo	10
1.8.5 Swigaririmi	11
1.8.5.1 Xigego	11
1.8.5.2 Xifananiso	13
1.8.5.3 Xithathelo	13
1.8.5.4 Vumunhuhati	15
1.8.6 Vutlhokovetseri byo vilela na ku sihalala	15
1.9 MATIMU YA VATSARI LAVA KU HLAWURIWEKE MATSALWA YA VONA KU XOPAXOPA.....	17
1.9.1 Babane MT (Vutomi byi hundzulerile 1996)	17
1.9.2 Magaisa JM (Xikolokolo nguvu ya Pitori 1987)	18
1.9.3 Magaisa TP (Ri ta pela 2009)	19
1.9.4 Maluleke NJ (Mbita ya nsuku 2008)	20
1.9.5 Malungana SJ (Vutomi byi hundzulerile 1996)	21
1.9.6 Maphalakasi (Xihungasi 1973)	22
1.9.7 Marhanele MM (Rihojahoja ra vutlhokovetseri 1996)	23
1.9.8 Mayevu GS (Macakala ya miehleketo 1982)	25

1.9.9 Nxumalo WS (Mbita ya nsuku 2008)	25
1.9.10 Masebenza BJ (Chochela-mandleni 1965)	26
1.10 NKATSAKANYO	27
NDZIMA YA 2	
2.0 Nkambisiso wa mitirho leyi endliweke	28
2.1 Manghenelo	28
2.2 NKANELO WA MITIRHO YA NDZAVISISO EKA DYONDZO LEYI	28
2.2.1 Kgalane GV (1996)	29
2.2.2 Chapman M (1982)	30
2.2.3 Mashige MC (1996)	31
2.2.4 Ngobeni KJ (2013)	32
2.2.5 Makhuvele KG (2015).....	33
2.2.6 Fai GT (2014)	34
2.2.7 Nkatingi RO (2014)	35
2.2.8 Malungana SJ (1994)	36
2.2.9 Machava RL (2011)	36
2.2.10 Mahuntsi MT (2006)	37
2.2.11 Malungana SJ (1999)	38
2.2.12 Mkhabele L (1991)	38
2.2.13 Mona MJ (1997)	39
2.2.14 Ntuli DBZ (1984)	39
2.3 Nkomiso wa matimu ya vutlhokovetseri	40
2.4 Mikongomelo ya vutlhokovetseri byo phata bya Vatsonga	42
2.5 Nkoka wa vutlhokovetseri eka Vantima	43
2.6 Mitirho ya vutlhokovetseri bya Xitsonga	43
2.7 Swihlawulekisi swa vutlhokovetseri bya Vatsonga	44
2.8 Nkucetelo lowu nga kona eka vutlhokovetseri byo sungula byo phata	44
2.9 Nkoka wa vutlhokovetseri eka vana	45
2.10 Vutlhokovetseri tanihi ndlela yo vulavula na vanhu	46
2.11 Vatlhokovetseri, timfanelo na vutihlamuleri	46
2.12NKATSAKANYO	47

NDZIMA YA 3

3.0 Maendlelo	48
3.1 Manghenelo	48
3.2 Mahlengelletelo ya mahungu.....	50
3.3 Maxopaxopelo ya mahungu	51
3.4 Thiyori ya ndzavisiso.....	56
3.5 Xikopu na sampulu swa ndzavisiso.....	57
3.6 Milawu leyi nga ta hloniphiwa	57
3.7 Mindzilekano ya ndzavisiso	58
3.8 NKATSAKANYO	58

NDZIMA YA 4

4.1 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA KU VILELA	59
4.1.1 Masebenza (1965) 'Rimenyo'.....	60
4.1.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo.....	61
4.1.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	61
4.1.2 Magaisa (1987) 'Muhlwa'	63
4.1.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo.....	65
4.1.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	65
4.1.3 Magaisa (2009) 'Ka hisa la!'.....	69
4.1.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo.....	70
4.1.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	70
4.1.4 Masebenza (1965) 'Swihloni'.....	73
4.1.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo.....	75
4.1.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	75
4.1.5 Maphalakasi (1973) 'Machangana'	82
4.1.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo.....	82
4.1.5.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	82
4.1.6 Nxumalo na Maluleke (2008) 'Ku langutiwa vito'	85
4.1.6.1 Mongo wa xitlhokovetselo.....	87
4.1.6.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	87
4.1.7 Nkondo (1988) 'Ntungu wo hambana'	91
4.1.7.1 Mongo wa xitlhokovetselo.....	92
4.1.7.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo.....	92

4.1.8 Magaisa (2009) 'I nawu muni?'	95
4.1.8.1 Mongo wa xitlhokovetselo	96
4.1.8.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	96
4.1.9 Magaisa (1987) 'A ka ha ri na Mutsonga'	98
4.1.9.1 Mongo wa xitlhokovetselo	100
4.1.9.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	100
4.1.10 Marhanele (1996) 'Mihloti ya Gaza'	104
4.1.10.1 Mongo wa xitlhokovetselo	106
4.1.10.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	106
4.1.11 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	110
4.2 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIRHANDZU	115
4.2.1 Masebenza (1965) 'Mboo-'	115
4.2.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo	116
4.2.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	116
4.2.2 Nkondo (1988) 'Rirhandzu'	119
4.2.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo	120
4.2.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	120
4.2.3 Magaisa (1987) 'Nwi byele'	122
4.2.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo	123
4.2.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	123
4.2.4 Makhuba (1998) 'Swi herile'	126
4.2.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo	129
4.2.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	129
4.2.5 Maphalakasi (1973) 'Varhandzani'	134
4.2.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo	135
4.2.5.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	135
4.2.6 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	138
4.3 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUTOMI	140
4.3.1 Masebenza (1965) 'Vukanyi-Xibaha'	140
4.3.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo	143
4.3.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	143
4.3.2 Masebenza (1965) 'N 5'	149

4.3.2.1	Mongo wa xitlhokovetselo	153
4.3.2.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	153
4.3.3	Nkondo (1988) 'Nambu wa vutomi'	159
4.3.3.1	Mongo wa xitlhokovetselo	159
4.3.3.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	159
4.3.4	Nxumalo na Maluleke (2008) 'Tshengwe ra lerhisa'	160
4.3.4.1	Mongo wa xitlhokovetselo	162
4.3.4.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	162
4.3.5	Nkondo (1988) 'Fambelo ra ntumbuluko'	165
4.3.5.1	Mongo wa xitlhokovetselo	168
4.3.5.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	168
4.3.6	Nkondo (1988) 'U nga hleki'	174
4.3.6.1	Mongo wa xitlhokovetselo	174
4.3.6.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	175
4.3.7	Maphalakasi (1973) 'Ekholichi'	176
4.3.7.1	Mongo wa xitlhokovetselo	178
4.3.7.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	178
4.3.8	Magaisa (1987) 'Byebye i vutomi'	181
4.3.8.1	Mongo wa xitlhokovetselo	182
4.3.8.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	182
4.3.9	Maphalakasi (1973) 'Ebazini'	186
4.3.9.1	Mongo wa xitlhokovetselo	187
4.3.9.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	187
4.3.10	NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	190
4.4	NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIFU	193
4.4.1	Malungana na Babane, (1996) 'Khombo'	193
4.4.1.1	Mongo wa xitlhokovetselo	194
4.4.1.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	194
4.4.2	Makhuba (1998) 'Dyambu ri perile'	198
4.4.2.1	Mongo wa xitlhokovetselo	199
4.4.2.2	Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	199
4.4.3	Nkondo (1988) 'Rifu'	203
4.4.3.1	Mongo wa xitlhokovetselo	204

4.4.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	204
4.4.4 Nxumalo na Maluleke, (2008) 'Rifu'	208
4.4.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo	209
4.4.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	209
4.4.5 Masebenza (1965) 'D D Malongane'	212
4.4.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo	215
4.4.5.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	216
4.4.6 Mayevu (1982) 'Rifu ra xikukwana xanga'	221
4.4.6.1 Mongo wa xitlhokovetselo	223
4.4.6.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	223
4.4.7 Makhuba (1998) 'Byetlelo bya makumu'	227
4.4.7.1 Mongo wa xitlhokovetselo	228
4.4.7.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	228
4.4.8 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	232
4.5 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA KU PHATA	235
4.5.1 Masebenza (1965) 'D C Marivate'	235
4.5.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo	236
4.5.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	237
4.5.2 Mnisi (1970) 'Chaka'	240
4.5.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo	242
4.5.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	242
4.5.3 Rikhotso (2005) 'N'wamanungu'	245
4.5.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo	247
4.5.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	247
4.5.4 Rikhotso (2005) 'D. C. Marivate'	248
4.5.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo	251
4.5.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	251
4.5.5 Rikhotso (2005), 'Nhenha (Godwin Khosa)'	253
4.5.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo	258
4.5.5.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	258
4.5.6 Malungana (1999) 'Collins Chavane'	262
4.5.6.1 Mongo wa xitlhokovetselo	264
4.5.6.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	264

4.5.7 Malungana (1999) 'Rigigisi wa Ndhuma wa Goxani (Samuel Shilowa)	266
4.5.7.1 Mongo wa xitlhokovetselo	267
4.5.7.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	267
4.5.8 Malungana (1999) 'Vumunhu a byi xaviwi (Xiphato xa Matthews Phosa)	269
4.5.8.1 Mongo wa xitlhokovetselo	270
4.5.8.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	270
4.5.9 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	272
4.6 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA DYONDZO	275
4.6.1 Magaisa (1987) 'A-E-I-O-U'	275
4.6.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo	277
4.6.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	277
4.6.2 Masebenza (1965) 'Swiphopa-mberha'	281
4.6.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo	282
4.6.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	282
4.6.3 Mayevu (1982) 'Tibuku'	284
4.6.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo	285
4.6.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	285
4.6.4 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	288
4.7 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUSIWANA	290
4.7.1 Magaisa (1987) 'Xikandza xa ndlala'	290
4.7.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo	291
4.7.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	291
4.7.2 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	294
4.8 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA MAVABYI	295
4.8.1 Malungana na Babane (1996) 'Aids'	295
4.8.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo	295
4.8.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	295
4.8.2 Nxumalo na Maluleke (2008) 'Hi nghenelwe'	297
4.8.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo	298

4.8.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	298
4.8.3 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	302
4.9 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIFUMO	303
4.9.1 Maphalakasi (1973) 'Nkata xithicarana'	303
4.9.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo	304
4.9.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	304
4.9.2 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	309
4.10 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUKATI	310
4.10.1 Nxumalo na Maluleke (2008) 'Vukati i mbilu'	310
4.10.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo	312
4.10.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	312
4.10.2 Magaisa (1987) 'Vukatimuni'	318
4.10.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo	319
4.10.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	319
4.10.3 Makhuba (1998) 'Ntekano'	321
4.10.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo	322
4.10.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo	322
4.10.4 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI	327
4.11 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI	329
NDZIMA YA 5: KU DLAYISETA	
5.1. Manghenelo	331
5.2 Leswi ndzavisiso lowu wu swi kumeke hi ku angarhela	331
5.3 SWIBUMABUMELO	338
6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	341

NDZIMA YA 1

1.0 MANGHENELO

Ndzavisiso lowu i wo xopaxopa yin'wana ya mikongomelo ya matsalwa ya vutlhokovetseri bya Xitsonga lama hlawuriweke lama tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu na lama ma tsariweke hi nkarhi wa xidemokirasi. Matsalwa lama nga xopaxopiwa hi lama landzelaka: **Chochelamandleni** (1965) hi Masebenza BJ, **Macakala ya mieehleketo** (1982) hi Mayevu GS, **Mbita ya vulombe** (1988) hi Nkondo WZ, **Vutomi byi hundzulerile** (1996) hi Malungana SJ na Babane MT, **Ri ta pela** (2009) hi Magaisa TP, **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987) hi Magaisa JM, **Rihojahoja ra vutlhokovetseri** (1996) hi Marhanele MM, **Nkwangulatilo II** (1998) hi Makhuba NC, **Mbita ya nsuku** (2008) hi Nxumalo WS na Maluleke NJ, **Xihungasi** (1973) hi Maphalakasi GJ. Mulavisisi u pimanisa mikongomelo yo hambanahambana leyi nga tsavuriwa eka mihlengelo ya ntlhanu ya vutlhokovetseri lebyi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi.

1.1 Matimundzhaku ya ndzavisiso

Vutlhokovetseri i muxaka wun'wana wa matsalwa ya vutshila lowu humeselaka erivaleni matitwele kumbe miehleketo ya mutsari hi ku tirhisa ririmi ro dzika na swifaniso swa le miehlekotweni. Nakambe hi kuma leswaku vutlhokovetseri i ku humesela ehandle miehleketo yo enta leyi tumbeleke emakorhweni ya mbilu. Marivate (1983:3) loko a hlamusela vutlhokovetseri u ri:

Vutlhokovetseri i mphofulo wa miehleketo lowu heleketiwaka hi ntwiwo lowukulu wa mbilu.

Eka nhlamuselo leyi hi dyondza leswaku maphofulelo lawa ya miehleketo ma va ma huma emakorhweni ya mbilu. Eka vutlhokovetseri bya khale ku tshembiwa leswaku a ku phatiwa kumbe ku yimbeleriwa hi ndlela yo tsundzuka matimu, matumbulukelo ya swilo kumbe milawu. Vutlhokovetseri a byi tala ku yelana swinene na vuyimbeleri bya xintu tanihiloko switlhokovetselo swa khale a swi tikomba swi ri tinsimu leti a ti ndhundhuzela migingiriko ya munhu emikarhini ya khale. Hi nga vula leswaku vutlhokovetseri i rixaka rin'wana ra vutsari

leri eka rona marito ya hlawuriwaka xikan'we no xaxametiwa hi vukheta naswona nkongomelo wa kona wu tumbelela muhlayi ku katsa na tinhlamuselo ta wona. Stedman (1970:44) u hlamusela vutlhokovetseri a ku:

Poetry is rhythmical imaginative language, expressing the invention, taste, thought, passion, and insight of the human soul.

Loko mikarhi yi ri karhi yi famba, vutlhokovetseri byi sungurile ku teka xivumbeko xa ku tsala switlhokovetselo hi ndlela yo kombisa ku vilela. Leswi swi kombisa leswaku loko ku ri na mhaka leyi dyaka vatsari a va kota ku yi phofula hi ndlela yo tlhokovetsela kumbe ku humesa ku vilela ni ku twa ka vona ku vava hi ku tsala switlhokovetselo. Hikokwalaho, ndzavisiso lowu wu kombisa leswi xiyimo xa mikongomelo ya vutlhokovetseri bya Xitsonga a xi ri xiswona hi nkarhi wa xihlawuhlawu ni leswi byi nga xiswona hi nkarhi wa xidemokirasi. Leswi swi paluxiwa hi ku langutisa matirhisele ya vatsari ya ririmi, swigaririmi, mapaluxelo ya vona ya timhaka, swihlawulekisi na swivangelo swa byona.

1.2 Xitatimende xa xiphiko

Xiphiko lexi nga hi hlohotela ku endla ndzavisiso lowu i ku vona leswaku valavisisi a va tekeli enhlokweni mhaka yo pimanisa mikongomelo ya vutlhokovetseri lebyi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlau na hi wa xidemokirasi. Eka milavisiso leyi endliweke hi kuma leswaku valavisisi va xopaxopile mikongomelo yo karhi, kambe ku nga ri ku xopaxopa mikongomelo ya vutlhokovetseri lebyi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu na lebyi byi tsariweke hi nkarhi wa xidemokirasi. Vatsari hi ku languta vutomi bya siku na siku, va nga swi kota ku humelerisa ku titwa ka vona hi ku tsala matsalwa lawa ya nga na mikongomelo yo yelana na leswi swi humelelaka. Hi mikarhi ya xihlawuhlawu, vatsari a va kombisa matitwele ya vona hi leswi swilo a swi humelerisa xiswona, kambe va nga phofuli va tshunxekile hikokwalaho ka ntshikelelo na mindzilekano leyi a yi ri kona.

Maphofulelo ya vatsari hi nkarhi wa xihlawuhlawu ya hambanile na maphofulelo ya vatsari hi nkarhi wa xidemokirasi. Hi nkarhi wa xihlawuhlawu mikongomelo yo tala ya switlhokovetselo a ku ri swirilo, ku vilela, ku bumabumela michumu yo karhi, vanhu na tindhawu, na swin'wana

swo tala. Kambe loko hi languta mikongomelo ya swithokovetselo swo tala leswi tsariweke hi nkarhi wa xidemokirasi, hi kuma leswaku ku vilela, swirilo na swin'wana, swi ya swi ri karhi swi hunguteka loko hi pimanisa ni swa nkarhi wa xidemokirasi. Hi nga vula leswaku swirilo swa ha ri kona, kambe ku hambanile ntsena leswi vanhu va rilelaka ni ku vilerisiwa hi swona. Hikokwalaho ndzavisiso lowu wu lemukisa leswaku leswi swa ha kayivelaka mayelana na mikongomelo ya swithokovetselo hi nkarhi wa xihlawuhlawu na wa xidemokirasi swi hunguteka. Nakambe leswi swi endla leswaku Xitsonga ri ndlandlamuka ku ovelela tindzimi leti se ti ndlandlamukeke swinene.

1.3 Nsusumeto

Hi susumetiwiwe ku endla ndzavisiso lowu hi ku lava ku kumisisa mitlhonthlo leyi ku langutaniweke na yona eka mikongomelo ya swithokovetselo hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi. Mitlhonthlo leyi yi endla leswaku ku va na swivutiso swo tala eka vatirhisi va ririmi kumbe vahlayi hi ndlela leyi vatsari va phofulaka ha yona eka matitwele ya vona hi swa misava na leswi va swi vonaka swi humelerisa xiswona siku na siku. Ntirho lowu wu ringeta ku lemukisa vavulavuri va Xitsonga, vatsari xikan'we na vahlayi hi nkoka wo tiva na ku twisisa mikongomelo ya swithokovetselo swa nkarhi wa xihlawuhlawu na hi nkarhi wa xidemokirasi.

Nsusumeto wun'wana i ku vona leswaku eka milavisiso leyi endliweke, ka ha ri na ku kayivela swinene mayelana na ku xopaxopa mikongomelo ya vutlhokovetseri lebyi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu na lebyi byi tsariweke hi nkarhi wa xidemokirasi. Loko hi langutisa hi kuma leswaku milavisiso leyi endliweke hi mikongomelo ya vutlhokovetseri eka ririmi ra Xitsonga a yi tati na xandla. Valavisisi vo fana na Ngobeni (2013), Malungana (1994), Makhuvele (2015) na Nkatingi (2014) va ringetile ku tsala hi mayelana na mikongomelo ya vutlhokovetseri, kambe vangwa ra ha ri rikulu swinene. Tanihiloko vutlhokovetsesi byi ri na ririmi ra byona swa fanela leswaku mutsari loko a tsala, a tsala hi vutshila lebyikulu na ku kota ku humelerisa mikongomelo ya yena erivaleni hi ku olova hambiloko swithokovetselo swi tsariwile hi mikarhi yo hambana. Muxaka lowu wa matirhiselo ya ririmi hi wona lowu hlawulekisaka timhaka leswi ti boxisiwaka xiswona. Hi nga vula leswaku ririmi ra vutlhokovetseri ri tumberile hikokwalaho ka leswi timhaka ti paluxisiwaka xiswona, leswi ku vulavuriwaka hi swona na ndhawu leyi

swilo leswi swi humelelaka eka yona. Hikokwalaho, leswi swi endla leswaku ririmi leri ri tumbelela vahlayi, kambe ri twisisiwa swinene hi lava va ri tirhisaka.

Hi tlhela hi kuma leswaku nsusumeto wun'wana lowu kuceteleke ku endliwa ka ndzavisiso lowu i ku lava ku vona xandla lexi vatlhokovetseri, hi ku tirhisa vutlhokovetseri, va xi hoxeke ku ndlandlamuxa mitlhontlho na ku yi fananisa hi mikarhi ya xihlawuhlawu na xidemokirasi. Nakambe hi tlhela hi susumetiwa ku endla ndzavisiso lowu hi ku lava ku kuma vundzeni bya leswi a swi endla leswaku vatlhokovetseri vo phofula va chava ku tsala va tshunxekile hi nkarhi wa xihlawuhlawu loko hi fananisa na nkarhi wa xidemokirasi.

Nsusumeto wun'wana wa ku tsala ndzavisiso lowu i ku ringeta ku pfala vangwa leri nga kona eka ririmi ra Xitsonga hi ku endla nxopaxopo wa nkoka wa mikongomelo ya switlhokovetselo hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi nkarhi wa xidemokirasi hi Xitsonga.

1.4 Nkoka wa ndzavisiso

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku pimanisa mikongomelo ya switlhokovetselo leswi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi. Ndzavisiso lowu wu lemukisa valavisisi na vahlayi ku twisisa hi vuenti ku hambana exikarhi mikongomelo ya vutlhokovetseri lebyi tsariweke hi nkarhi wa nxaniseko wa mfumo wa xihlawuhlawu ni hi nkarhi lowu ku nga kumeka tshunxeko. Leswi swi endla leswaku vanhu va kota ku hambanisa mikarhi leyi swilo a swi bava ehansi ka mfumo wa Mabunu ni mfuwo wa tshunxeko.

1.5 Swikongomelo swa ndzavisiso

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa yin'wana ya mikongomelo ya switlhokovetselo swa nkarhi wa xihlawuhlawu ni wa xidemokirasi. Xikongomelo xin'wana xa ndzavisiso lowu i ku andzisa vutivi ni ku lemukisa vahlayi na valavisisi hi nkoka wa mikongomelo ya switlhokovetselo hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi. Hileswaku i ku humesela

erivaleni ku hambana exikarhi ka vatlhokovetseri va nkarhi wa xihlawuhlawu ni wa xidemokirasi hi mavonelo ya vona ehenhla ka swiyimo leswi a va hlangana na swona.

1.5.1 Xikongomelonkulu

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowui i ku xopaxopa no pimanisa mikongomelo yo hambanahambana leyi nga ta tsavuriwa eka minhlengelo ya ntlhanu ya vutlhokovetseri lebyi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu ni hi wa xidemokirasi.

1.5.2 Swikongomelontsongo

Swikongomelontsongo swa ndzavisiso lowu i ku ringeta ku nyika tinhlamulo ta swivutiso hi ndlela leyi landzelaka:

(a) Ku humesela erivaleni nxopaxopo wa nhlamuselo (thematic analysis) ya mikongomelo ya swin'wana swa switlhokovetselo leswi tsavuriweke eka tibuku leti hlawuriweke.

(b) Ku pimanisa matlhokovetselelo ya vutlhokovetseri bya nkarhi wa xihlawuhlawu ni bya nkarhi wa xidemokirasi.

(c) Ku xopaxopa swivangelo leswi kuceteleke vatlhokovetseri va nkarhi wa xihlawuhlawu ni wa xidemokirasi.

(d) Ku paluxa loko switlhovetselo leswi nga hlawuriwa ku va xiphemu xa ndzavisiso swi ri swintshuxo eka swiphiso leswi rixaka ri nga langutana na swona.

1.6 Swivutiso swa ndzavisiso

Loko hi languta swiphiso kumbe mitlhontlho leyi paluxiweke laha henhla, ndzavisiso lowu wu hlamula swivutiso leswi landzelaka:

(a) Xana hi yihi mikongomelo ya switlhokovetselo leswi tsavuriweke eka

- matsalwa lama hlawuriweke naswona ya ni ntikelo wihi eka rixaka?
- (b) Xana hi kwihi ku hambana xikarhi ka vutlhokovetseri bya nkarhi wa xihlawuhlawu ni wa xidemokirasi ke?
 - (c) Xana hi swihi swivangelo leswi kuceteleke vutlhokovetseri bya nkarhi wa xihlawuhlawu ni wa xidemokirasi?
 - (d) Xana switlhokovetselo leswi nga hlawuriwa ku va xiphemu xa ndzavisiso swi tisa swintshuxo eka swiphiqo swa rixaka ke?

1.7 Ndzilakano wa ndzavisiso

Tanihiloko milavisiso yi endliwile yo hambanahambana mayelana na matsalwa, ndzavisiso lowu wu kongomisa ntsena eka ku xopaxopa no pimanisa mikongomelo ya switlhokovetselo swo karhi leswi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu ni swa nkarhi wa xidemokirasi.

1.8 Tinhlamuselo ta matheme ya nkoka

Xiyenge lexi xi hlamusela mathemenkulu leswaku ma twisiseka hi ku olova eka ndzavisiso lowu. Mhaka leyi i ya nkoka eka vaendli va ndzavisiso ku twisisa hi ku hetiseka matheme lama nga tirhisiwiki hi mikarhi hinkwayo naswona man'wana i matheme lama nga riki ma Xitsonga. Tinhlamuselo hi ku ya hi tidikixinari ni man'wana matsalwa swi ta tirhisiwa. Matheme yo fana na vutlhokovetseri, xihlawuhlawu, xidemokirasi; swigaririmi swo fana na xigego, xithathelo, xifananiso, vumunhuhati, nkongomelo na swin'wana swi hlamuseriwa hi ndlela leyi landzelaka:

1.8.1 Vutlhokovetseri

Tanihileswi ndzavisiso lowu wu nga langutana na ku kana no pimanisa mikongomelo ya switlhokovetselo hi nkarhi wa xihlawuhlawu ni hi wa xidemokirasi, swa fanela ku nyika tinhlamuselo ta vutlhokovetseri ku komba nkoka wa byona ni leswi swi vulaka swona. Harlow (1987:33) u hlamusela vutlhokovetseri hi ndlela leyi landzelaka:

Poetry is capable not only of serving as a means for expression of personal identity or even nationalist sentiment. Poetry, as part of the cultural institutions and historical existence of people, is itself an arena of struggle.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku vutlhokovetseri a byi na vuswikoti byo humelerisa mitlhavekiso na vutitivisi bya mikhuva ya rixaka ro karhi ntsena. Vutlhokovetseri tanihi xiphemu xa ndhavuko wa ntumbuluko wa vanhu, byi kombisa xiyimo xa nyimpi ya nxaniseko. Hi nga vula leswaku vutlhokovetseri a byi hlamuseleki hi vuenti. Hi marito yin'wana, a swi olovi ku nyika nhlamuselo leyi kongomaka naswona leyi nga ta amukeriwa hi munhu un'wana na un'wana hikuva ku hlamuseriwa leswaku swilo swo nyanyula na ku va swa nkoka a swi olovi ku swi hlamusela kumbe ku swi twisisa. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku vutlhokovetseri i ntirho lowu kombisaka matitwele kumbe miehleketo leswi kombisiwaka hi xitayili na nkholuko wa marito leswi kumekaka eka ku hlengeleta switlhokovetselo kumbe tanihi muxaka wo karhi wa matsalwa. Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku mutsari u boxa matitwele na miehleketo ya yena hi ndlela yo karhi. Nxumalo na Maluleke (2008:12) va hlamusela leswi landzelaka hi vutlhokovetseri:

Vutlhokovetseri i rixaka rin'wana ra vutsari leri, eka rona, marito ya hlawuriwaka xikan'we no xaxametiwa hi vukheta hi nkongomelo wo tumbetela muhlayi tinhlamuselo ta wona.

Nxumalo na Maluleke (2008:12) va tlhela va ya emahlweni va vula leswi landzelaka:

Vutlhokovetseri i ntlhotlho lowu andlariwaka ematsalweni hi xivumbeko xa xitanza kumbe ndzimana kumbe vhese hi nkongomelo wo humesa mavonelo kumbe leswi mutlhokovetseri a titwisaka xiswona mayelana na nhlokomhaka yo karhi.

Leswi boxiweke laha henhla swi tiyisisa leswaku mutlhokovetseri u boxa mhaka hi ndlela leyi a titwisaka xiswona. Nxumalo na Maluleke va tlhela va kombisa leswaku mutlhokovetseri un'wana na un'wana u na matsalelo kumbe magenge ya yena. Mhaka leyi yi kombisa leswaku mavonelo na maveketelelo ya yena ya timhaka ya nge pfuki ya fanile ni ya un'wana. Hambileswi vatlhokovetseri va hambaneke, leswi va swi tsalaka swi tala ku va na ku yelana. Mhaka leyi hi yi vona hi Makhuba (1998:2) loko a boxa leswi landzelaka hi vutlhokovetseri:

Vutlhokovetseri byi hambanile na matsalwa ya novhele kumbe ntlangu. Leswi swi hambanisaka vutlhokovetseri na matsalwa lawa i xivumbeko na

ririmi leri tirhisiweke eka vutlhokovetseri. Ririmi leri tirhisiwaka eka vutlhokovetseri hi leri nga tolovelakangiki, kasi eka matsalwa ya novhele na mitlangu ku tirhisiwa ririmi ra ntolovelolo.

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku kunene ririmi ra vutlhokovetseri ri tumberile naswona ri hlawulekile hikuva a hi ra ntolovelolo naswona ri twisisiwa hi ku hetiseka hi vatirhisi va rona. Leswi swi endla leswaku vahlayi kumbe vayingiseri swi va tikela ku twisisa hi ku olova leswi xitlhokovetselo xi vulavulaka ha swona.

1.8.2 Xihlawuhlawu

Rito ra xihlawuhlawu hi Xinghezi i “segregation” kasi hi Xibunu i “apartheid”. Xihlawuhlawu i maendlelo lama a ma tirhisiwa hi Mabunu ku hlawula Vantima ku ya hi matshamelo ya vona etindhawini ku katsa na muxaka na muvala wa vona. Maendlelo ya muxaka lowu a ma tirhisiwa swinene eAfrika-Dzonga. Jibril (2015:vii) u hlamusela xihlawuhlawu hi ndlela leyi:

The word apartheid refers to the racist belief that certain people are less human than others. In South Africa, the system technically began with the 1913 Land Act which set aside eighty-seven per cent of the most fertile land for white South Africans, leaving behind only thirteen per cent to be shared by the majority black Africans.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku rito ‘xihlawuhlawu’ ri kongomisiwa eka ku tshemba ka xihlawulambala leswaku vanhu vo karhi va tekeriwa ehansi ku tlula van’wana. EAfrika-Dzonga, endlelo leri ri sungurile hi Nawu wa Misava wa 1913 lowu vekeleke Valungu va Afrika-Dzonga etlhelo 87% wa misava leyo nona, kutani wu siyela Vantima 13% leswaku va avelana yona. A History of Apartheid in South Africa (2017:15) yi hlamusela xihlawuhlawu hi ndlela leyi:

Apartheid was the ideology supported by the National Party (NP) government and was introduced in South Africa in 1948. Apartheid called for the separate development of the different racial groups in South Africa.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku xihlawuhlawu xi sungurile eAfrika-Dzonga hi vandla ra National Party. Leswi swi endlile leswaku nhluvuko wu nga vi kona hikokwalaho ka ku va ku endlwile milawu ya ku hambanyisa vanhu ku ya hi tinxaka ta vona. Hi nkarhi lowu vanhu a va nga pfumeleriwi ku endla vunghana na munhu loyi a nga riki wa rixaka ra wena. Leswi a swi endla leswaku rixaka ra Vantima ri twisiwa ku vava swinene hikuva muhlovo wa nhlonge ya vona wu nga fani na wa nhlonge ya vafambisi. Hi kuma leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu ku pasisiwile milawu yo tala swinene hi xikongomelo xo endla leswaku ku tumbuluka tiko ra xihlawuhlawu. Leswi a swi endleriwa leswaku ku tshikeleriwa Vantima. Hi nga vula leswaku xihlawuhlawu i xihlawulambala, ngopfungopfu pholisi leyi a yi ri kona ya swa tipolitiki leyi a yi tirhisiwa hi swikongomelo swo kota ku hlawula mayelana na swa ikhonomi hi ku ya hi ntlawa lowu a wu lwa na lava a va nga ri Mayuropa eAfrika-Dzonga.

1.8.3 Xidemokirasi

Rito ra xidemokirasi hi Xinghezi i “democracy”. Graham (2013) u tshaha Schumpeter (1942: 269) loko a hlamusela hi ndlela leyi:

That institutional arrangement for arriving at political decisions in which individuals acquire the power to decide by means of a competitive struggle for the people’s vote.

Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku xidemokirasi i malulamiso lama fikisaka eka xiboho xa swa tipolitiki laha vanhu va kumaka matimba yo hlawula vanhu hi ku vhota. Hi nga vula leswaku xidemokirasi i nhlawulo hi xikongomelo xo kuma swirho swa huvo yo endla milawu laha nhlango wo karhi wu nga hlulaka kumbe ku tsandzeka. Laha ku nga tshuka ku va na nhlango wa mavandla eka ku fuma kumbe ku fuma nhlango lowu nga ta hlula ku fikela eka nhlawulo lowu nga ta landzela. Lecture at Hilla University for Humanistic Studies, January 21, 2004 yi hlamusela xidemokirasi hi ndlela leyi:

Democracy is a means for the people to choose their leaders and to hold their leaders accountable for their policies and their conduct in office. The people decide who will represent them in parliament, and who will head the government at the national and local levels. They do so by choosing between competing parties in regular, free and fair elections.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku xidemokirasi hilaha vanhu va hlawulaka vurhangeri lebyi faneleke ku va na vutihlamuleri eka tipholisi na matikhomele ya vona ehofisisni. Laha vanhu va teka xiboho hi vanhu lava va lavaka va va yimela epalamente, naswona lava nga ta fambisa mfumo wa le xikarhi na wa miganga. Leswi swi endliwa hi ku hlawula exikarhi ka mavandla lama phikizanaka, hi ndlela yo ntshuxeka na ku tshembeka. Leswi swi tshikelela matimba lawa vanhu va nga na wona ya ku hlawula vurhangeri. Laha va kombisa leswaku matimba ma khuluka kusuka eka vanhu kutani ma ya eka varhangeri va mfumo lava va nga na matimba swa nkarhinyana. Mhaka leyi yi tshikelela leswaku milawu na tipholisi swi lava nseketelo wa nhlayonyingi epalamente, kambe timfanelo ta nhlayotsongo ta sirheleriwa hi ku ya hi tindlela to karhi. Hikokwalaho, vanhu va tshunxekile ku sandza vurhangeri kumbe vayimeri lava va va hlawuleke ku katsa na ku xiyisisa ndlela leyi swilo va swi fambisaka ha yona. Hi ku katsakanya hi nga vula leswaku eka demokirasi vanhu va tshunxekile ku endla leswi va vonaka leswaku swi fanerile eka ku fambisa tiko.

1.8.4 Nkongomelo

Nkongomelo i hungu leri mutsari a lavaka ku hundzisela vahlayi rona hi ku tirhisa matsalwa yo hambana laha swi katsaka na vutlhokovetseri. Hi nga vula leswaku nkongomelo eka xitori i hungu ra nkoka kumbe miehleketo leyi anameke. Hi marito man'wana swilo swa nkoka leswi tshembisaka mayelano na vutomi hi leswi mutsari a swi hundzisaka hi ku tsala novhele, ntlangu, xitsalwana kumbe switlhokovetselo. Miehleketo leyi yi tlula mindzilekano ya ntolovelo laha hi ntumbuluko yi nga ya misava hinkwayo. Loko nkongomelo wu ri wa misava hinkwayo, wu khumba ntokoto wa munhu ku nga langutiwi mbala kumbe ririmi. Mikarhi yo tala xiphemu xa xitsariwa xi nga va na mikongomelo yo tlula wun'we. Nkongomelo, hi vonelo rin'wana, i nsusumeto lowu mutlhokovetseri a nga na wona loko a nga si tsala xitlhokovetselo xa yena hi ku tirhisa swifaniso swa le miehlekotweni leswi tlhelaka ku va leswi humelelaka hiku tirhisa swivuriso na swivulavulelo. Kasi Collins English Dictionary (2004:1692) yi hlamusela nkongomelo hi ndlela leyi landzelaka:

Theme is an idea or topic expanded in a discourse, discussion, etc, unifying idea, image, or motif, repeated or developed throughout a work.

Nhlamuselo leyi ya ha tiyisisa leswaku nkongomelo i miehleketo kumbe nhlokomhaka leyi nga anamisiwa eka njhekanjhekisano wo tsariwa, mbhurisano, na swin'wana laha ku hlanganisiwaka miehleketo, xifaniso lexi ngo vuyelerisiwa leswi humelerisiwaka hi ntirho. Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku nkongomelo i mbulavulo kumbe swivutiso leswaku va ka kona hikokwalaho ka ntumbuluko lowu mutsari a tikumaka a ri eka wona ku katsa na nkoka wa vutomi laha a kumekaka kona. Praxis English Language Art (2018) eka literarydevices.net/theme/ yi seketela leswi nga laha henhla hi k uvula leswi:

Theme is defined as a main idea or an underlying meaning of a literary work that may be stated directly or indirectly.

Nkongomelo wu hlamuseriwa tanihi miehleketo yo karhi leyi nga kongomiki mhaka leyi ku vuriwaka yona. Hi ku katsakanya hi kuma leswaku Collins English Dictionary (2004) na Praxis English Language Art (2018) eka tinhlamuselo ta vona va hlangana hi ku hlamusela leswaku nkongomelo i ku tirhisa swifaniso swa le miehleketsweni. Hi ku angarhela, hi nga vula leswaku nkongomelo i hungu leri mutsari a nga na rona emiehleketsweni leri a lavaka ku ri hundzisela eka vahlayi hi ndlela yo tsala. Hi nga tlhela hi vula leswaku nkongomelo i hungunkulu leri tisiwaka eka vahlayi hi ku kongomisa kumbe ku nga ri hi ku kongomisa.

1.8.5 Swigaririmi

Tanihiloko hi ta xopaxopa mikongomelo ya switlhokovetselo swo karhi swa nkarhi wa xihlawuhlawu na wa xidemokirasi, swa fanela ku hlamusela swin'wana swa swigaririmi leswi tirhisiweke. Swigaririmi leswi i xigego, xifananiso, xithathelo na vumunhuhati.

1.8.5.1 Xigego

Rito xigego hi Xinghezi i 'metaphor'. Xigego i xigaririmi xo yelanisa michumu leyi nga faniki hi ndlela yo ka yi nga kongomi. Xigego xi tirhisiwa swinene hi vatlhokovetseri ku ri ndlela yo nandzihisa na ku engetela ntikelo wa switlhokovetselo swa vona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Hussain (2014:1) loko a ku:

Metaphor is a comparison of two different phenomena which share some common points. It is a kind of condensed simile that some parts of it, like topic or similarities markers are deleted to convey the meaning connotatively.

Nhlamuselo leyi yi hi paluxela leswaku xigego i ku fananisa michumu yimbirhi leyi yi yelanaka hi swikongomelo. Hikokwalao, nhlamuselo leyi a yi hambanangi ngopfu na leyi nyikaka hi Marivate (1983:x) loko a hlamusela xigego hi ndlela leyi:

Xigego i mbatlo ya nkoka swinene emavokweni ya mutlhokovetseri. Hi xigego, mutlhokovetseri u xongisa ni ku kuluntswela miehleketo ya yena, vahlayi va sala va hlamala. Xigego i ku boxa mhaka hi ndlela yo ka yi nga kongomi.

Nhlamuselo leyi yi tiyisisa leswaku handle ka xigego mutlhokovetseri a nga ka a nga swi koti ku xongisa miehleketo ya yena. Marivate u fananisa xigego na xivatli lexi nga emavokweni ya mutlhokovetseri lexi a xi tirhisaka ku sasekisa xivatliwa xa yena leswaku xi kota ku koka rinoko ra vanhu. Collins English Dictionary (2004:1017) yi hlamusela xigego hi ndlela leyi landzelaka:

A metaphor is a figure of speech that identifies in which a word or phrase is applied to an object or action that it does not literally denote in order to imply a resemblance.

Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku xigego i xigaririmi laha rito kumbe xivulwa xi paluxaka nchumu kumbe endlelo ro karhi laha xi nga vuleki swona ku ya hi ntiyiso wa nhlamuselo ya ntlovelo kumbe ya masiku hinkwawo. Loko hi xiyaxiya tinhlamuselo leti hi nga vula leswaku xitlhokovetselo xo pfumala xigego xa phyama hikuva xi tirhisiwa hi ndlela ya nkoka eka vutomi bya masiku hinkwawo naswona xi na ntlhotlho eka maehleketelelo ya hina. Nxumalo na Maluleke (2008:13) va hlamusela leswaku xigego i xigaririmi lexi tirhaka ku fananisa michumu leyi yi hambaneke hi ku tirhisa xiaki i lexi hakanyingi xi kombaka vufananisi bya michumu mimbirhi. Hi ku katsakanya xigego i mbulavulo lowu ku fananisiwaka swilo swimbirhi hi ku tirhisa maviti handle ka xifaniso. Hi nga languta swikombiso leswi nga laha hansi.

1.8.5.2 Xifananiso

Hi Xinghezi rito xifananiso i 'simile'. Lexi i xigaririmi lexi tirhaka ku pimanyisa michumu mimbirhi kumbe ku tlula yo hambana, kambe yi va na swin'wana swa swihlawulekisi swo fana. Makhuba (1998:10) u seketela nhlamuselo leyi loko a ku:

Laha mutsari u tirhisa marito yo fana na: onge, wonge, bya ku fana na, tanihi, i nga ku na man'wana.

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene leswaku ku yelanisiwa michumu kumbe swilo leswi nga faniki. Vonelo ra Makhuba ri seketeriwa hi Pretorius (1989:37) loko a ku:

In simile a comparison is made between two things which may differ in all respect except for a specific characteristic which they have in common.

Mutsari u hlamusela leswaku xifananiso xi tihlawulekisa hi ku fananisa swilo swimbirhi swo hambana, kambe swi ri xikongomelo xin'we xo fana. Kasi Nxumalo na Maluleke (2008:14) va seketela Makhuba hi ku vula leswi landzelaka:

Lexi i xigaririmi lexi fananisaka minchumu yimbirhi. Hi xi vona hi swiritwana swo fana na onge, wonge, tanihi, ni swin'wana na swin'wana.

Tinhlamuselo leti ti kombisa leswaku xifananiso xi tihlawulekisa hi swiritwana swo karhi leswi kombisaka ku fananisiwa ka michumu yimbirhi. Hi ku katsakanya hi kuma leswaku Makhuba (1998) na Nxumalo na Maluleke (2008) eka tinhlamuselo ta vona va hlangana hi ku tirhisa swiritwana swo fana na wonge, ku fana na, onge na tanihi.

1.8.5.3 Xithathelo

Rito xithathelo hi Xinghezi i 'hyperbole'. Xithathelo i xigaririmi lexi kombisaka leswaku swilo leswi vuriwaka kumbe ku endliwa swa nyanyisiwa. Hi nga vula leswaku xithathelo i xigaririmi

lexi kombisaka ku cheriwa ka munyu eka leswi mhaka yi nga xiswona. Cohen (1973:186) u hlamusela xithathelo hi ndlela leyi landzelaka:

Exaggeration or overstatement of an idea, attitude, emotions or detail in literary work.

Mutsari u hlamusela leswaku xithathelo i ku engeteriwa kumbe ku chela munyu eka mhaka yo karhi hi mavonelo, maendlelo, matitwele kumbe vuxokoxoko eka mitirho ya matsalwa. Leswi swi kombisa leswaku mutsari u vula mhaka hi ku nyanyisa swinene ni ku tshikelela ku tlula mpimo eka leswi swilo swi nga humelerisa xiswona. Leswi swi seketeriwa hi Hendry (1997:177) loko a hlamusela leswaku xithathelo i:

Hyperbole is a deliberate exaggeration or overstatement used either for emphasis or for ironic effect.

Nhlamuselo ya Hendry (1997) yi kombisa leswaku xithathelo i ku engeteriwa kumbe ku cheriwa munyu hi vomu eka mhaka yo karhi, ku ringeta ku tiyisisa endlelo ro khovolela. Kasi Makhuba (1998:12) yena u hlamusela xithathelo hi ndlela leyi landzelaka:

Laha mutsari u tirhisa marito lama tlurisaka mpimo wa ntiyiso wa mhaka.
Leswi swi endleriwa leswaku leswi vuriwaka swi twisisiwa swinene.

Nxumalo na Maluleke (2008:14) va seketela Makhuba hi ku vula leswi landzelaka hi xithathelo:

Eka xigaririmi lexi hi laha mhaka yi lungiwaka hi munyu wa nthathelo wa xiyimo xa le henhla.

Hi ku katsakanya hi kuma leswaku Hendry (1997), Makhuba (1998), Nxumalo na Maluleke (2008) eka tinhlamuselo ta vona va hlangana hi ku hlamusela xithathelo ku ri marito lama mutsari a hlamuselaka mhaka hi ku tlurisa mpimo wa ntiyiso wa leswi mhaka ya kona yi nga xiswona na ku lungiwaka hi munyu wa nthathelo wa xiyimo xa le henhla. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku xithathelo i ku vula mhaka hi ndlela yo nyanyisa eka leswi yi nga humelerisa

xiswona leswaku yi tsakisa swinene kumbe yi vavisa swinene. Mutsari u va a swi endla hi vomu ku thathela leswaku a kota ku nadzihisa mhaka leyi a vulavulaka ha yona.

1.8.5.4 Vumunhuhati

Hi Xinghezi rito ra vunhuhati i 'personification'. Vumunhuhati hilaha mutsari a tirhisaka marito lama yimelaka vanhu. Mutsari wa swi kota ku teka swilo leswi nga hanyiki a swi veka ematshan'wini ya vanhu. Hendry (1997:183) u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

The device of ascribing the characteristic of humans and animals to inanimate objects, usually by implication rather than by direct statement.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku vumunhuhati hi laha ku tirhisiwaka swilo leswi nga hanyiki swo fana na swiharhi na swin'wana swi endliwa onge i vanhu. Kasi Makhuba (1998:10) yena u hlamusela vumunhuhati a ku: "Mutsari u teka swilo leswi nga hanyiki a swi veka ematshan'wini ya vanhu."

Hi tlhela hi twa Nxumalo na Maluleke (2008:14) va vula leswi landzelaka hi vumunhuhati:

Lexi i xigaririmi lexi tekaka nchumu lowu nga ri ki munhu kutani nchumu walowo wu haverisiwa leswi munhu a kotaka ku swi endla.

Tinhlamuselo leti ti tiyisisa leswaku eka vumunhuhati ku tirhisiwa marito lama yimelaka vanhu. Hi ku katsakanya hi kuma leswaku Hendry (1997), Makhuba (1998), Nxumalo na Maluleke (2008) eka tinhlamuselo ta vona va hlangana hi ku hlamusela vumunhuhati ku ri nchumu lowu nga ri ki munhu kutani wu vekiwa ematshan'wini ya munhu. Hi nga vula leswaku vumunhuhati swi vula ku endla nchumu wo karhi lowu nga riki munhu kutani wu endliwa munhu.

1.8.6 Vutlhokovetseri byo vilela na ku sihalala

Rito 'vilela' hi Xinghezi ri vuriwa 'complain'. Theme leri ri kongomisiwa eka ku twa ku vava embilwini, emiehleketweni xikan'we ni le moyeni hikokwalaho ka mhaka yo karhi leyi hlundzukiseke munhu kumbe leyi nga n'wi khomiki kahle. Munhu a nga vilela hikuva a vona

swilo swi fambisiwa hi ndlela leyi swi nga n'wi khomiki kahle kutani a twa swi nga n'wi enerisi ku kondza a hlundzuka. Hornby (2002:323) u hlamusela ku vilela hi ndlela leyi: "*To say that one is annoyed, unhappy or not satisfied.*" Nhlamuselo leyi yi paluxa ku vilela hi ku boxa leswaku i ku vula leswaku un'wana u hlundzukile, a nga tsakangi kumbe a nga enetekangi. Leswi swi nga va swi vangwiwa hi ku vona leswi humeelaka swi tlhava mbilu ya munhu.

Mavonele lama boxiweke ma fana ni ya Kavanagh (1999:235) loko a hlamusela ku vilela a ku: "*Express dissatisfaction or annoyance.*" Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku ku vilela i ku kombisa ku ka munhu a nga enetekangi hi swilo swo karhi. Hi ku katsakanya ku vilela i ndlela yo kombisa ku tikeriwa ni ku twa ku vava hi ndlela yo va munhu a khunguvanyisiwile hi maendlelo ya swilo kumbe hi mhaka yo karhi.

Vutlhokovetseri byo sihalala, leri ku nga theme leri hi Xinghezi ri vuriwaka 'protest poetry,' lebyi i vutlhokovetseri byo phofula mabibi ya mbilu hi ku kongomisa ku vilela, ku sihalala na ku vaviseka hi mhaka yo karhi. Leswi swi seketeriwa hi Milubi (1997:105) loko a ku:

Protest poetry may be regarded as a conscientizing literature, it has come to be viewed as people's poetry.

Vutlhokovetseri byo sihalala byi nga tekiwa byi ri xilemukiso eka matsalwa, naswona byi phofula byi tlhela byi va vutlhokovetseri lebyi voniwaka byi ri bya vanhu. Milubi u ya emahlweni a hlamusela a ku: "*Protest poetry is an art that speaks to people in terms of their feelings about the word.*" Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala i vutshila byo vulavula na vanhu hi ku kombisa matitwelo ni mavonelo hi swa vutomi leswi hakanyingi swi nga fambiki hi ndlela leyi a swi fanele swi famba hi yona. Mashige (1996:4) u hlamusela vutlhokovetseri byo sihalala hi ndlela leyi landzelaka:

Protest poetry can be defined as poetry which aims at the exposure of the psychological and physical effects of a dominant socio political and economic ideology.

Nhlamuselo ya Mashige (1996) yi tshikelela leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi hlamuseriwa tanihi vutlhokovetseri lebyi kongomaneke na ku humeseriwa erivaleni ka miehleketo na leswi khumbaka miri hi ku tshikeleriwa hi swa mavonelo ya mbango, tipolotiki

na ikhonomi. Hi miehleketo leyi hi nga vula leswaku vutlhokovetseri byo sihalala i vutlhokovetseri lebyi tlhonthaka na ku lemukisa vayingiseri na vahlayi hi timhaka to karhi. Foot (1992:18) yena u swi hlamusela hi ndlela leyi:

Protest poetry...are a powerful indictment of injustices, and class division and inspiration for change.

Nhlamuselo ya Foot yi boxa leswaku vutlhokovetseri byo sihalala byi na matimba ya ku tisa ku cinca eka swo biha kumbe laha ku nga ri ki na vululami, na ku avana ku ya hi swiyimo na ku pfluxelerisa timhaka ta ku cinca. Hi nga vula leswaku ku sihalala swi kongomisiwa eka ku alana na miehleketo yo karhi, mavonelo kumbe maendlelo lama munhu un'wana a sindzisiwaka ku ma endla. Chapman (1984:193) u boxa leswi landzelaka mayelana ni theme ra ku sihalala: "...*may be seen as confining itself critical observation of the existing scene*". Mavonelo ya Chapman ya theme leri ya kongomisa eka leswaku ku sihalala ku nga va ku titshikisa kumbe ku tiarisa eka leswi u swi vonaka swi humelela. Kavangha (1999:938) yena u hlamusela ku sihalala hi ndlela leyi: "*A statement or action expressing disapproval of or objection to something.*" Nhlamuselo leyi yi boxa leswaku ku sihalala i endlelo ro kombisa ku ka u nga pfumeli kumbe ku alana na mhaka yo karhi. Hi ku katsakanya tinhlamuselo leti nga laha henhla hi nga vula hi nga tipfinyingi leswaku ku sihalala i ndlela yo kombisa nkwiwirimba na nkanu loko munhu a sindzisiwa ku endla leswi a nga swi laveki.

1.9 Matimu ya vatsari lava ku hlawuriweke matsalwa ya vona ku xopaxopiwa

1.9.1 Babane MT, Vutomi byi hundzulerile (1996)

Maurice Thembhani Babane u velekiwile hi siku ra 21 Dzivamusoko 1967 eka Shikundu. U sungurile tidyondzo ta yena ta le hansi exikolweni xa Mayeke hi lembe ra 1975. Kusuka kona u yisile tidyondzo ta yena emahlweni exikolweni xa le henhla xa Shikundu ku sukela hi 1982 ku ya fika 1984. Kusukela hi 1985 ku fika 1987 u yisile tidyondzo ta yena emahlweni exikolweni xa le henhla xa Giyani laha a nga pasa ntangha khume, leyi sweswi yi vuriwaka Giredi12, hi 1987. Hi 1988 u yile eYunivhesiti ya N'walungu, leyi sweswi yi vuriwaka Yunivhesiti ya Limpopo, ku ya dyondzela vuthicara, laha a tlhandlekeleke hi ku pasa onasi ya Xitsonga hi 1992.

Endzhaku ko pasa tidyondzo ta yena ta vuthicara, Babane u yile a ya dyondzisa exikolweni xa le henhla xa Shikundu ku sukela hi 1993 ku fikela 1996. U thoriwile ku va muleteri wa Xitsonga eYunivhesisti ya Venda hi 1996. Tanihi munhu loyi a rhandzaka dyondzo, hi 2003 u kumile digiri ya Masitasi ya *Language in Education* eYunivhesiti ya Limpopo. A nga hehelanga kwalaho, hi 2011 u haverisiwile digiri ya Vudokodela (PhD) ya *Language in Education* eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga.

Babane i mutsari wa tibuku laha tin'wana ta kona ti hlayiwaka eswikolweni. Tin'wana ta tibuku leti a ti tsaleke ti katsa *Vutomi byi hundzulerile, Ndzumba wa Afrika 1 na 2, Kwakwa ra sekwa, Torha emananga na Enhohlorhini ya Vutlhokovetseri*.

1.9.2 Magaisa JM, Xikolokolo nguvu ya Pitori (1987)

Makhosani James Magaisa u velekiwile hi 1953 eGrootfontein, laha namuntlha ku tivekaka hi vito ra Tiyani exifundzhenitsongo xa Hlanganani. I n'wana wa vunharhu wa Gija na Tsatsawani. U pasile ntangha tsevu exikolweni xa Kulani hi 1970. U tirhile eJoni exikarhi ka malembe ya 1971 na 1972 exirhapani. Hi nkarhi wa kona u hlanganile na gqweta Nkulukumba Z Zulberg loyi a nga n'wi hlohlotela hi matimba ku tlhelela exikolweni laha a nga pasa Junior Certificate exikolweni xa le henhla xa Akani hi 1975. Hi ku pfuniwa hi nkulukumba Zulberg na ndyangu wa ka Oster u yile eBankuna laha a nga pasa ntangha khume. Loko a ri eBankuna u hlanganile na mutsari Marhanele MM loyi a ri thicara, kutani a n'wi chela moya wa vutsari.

Hi 1976 u winile mphikizano wo vulavula hi ririmi ra Xitsonga mayelano na makhombo emapatwini. Mphikizano lowu a wu lulamisiwile hi va ka National Road Safety Council. Nkulukumba Mayevu u hlamarisiwile hi mavulavulelo ya Magaisa, kutani a n'wi hlohlotela ku tsala buku ya Xitsonga loko a pasile ntangha khume. Endzhaku ko pasa ntangha khume Magaisa u dyondzerile vuthicara bya *Senior Secondary Teachers Course*, laha a nga va un'wana wa swichudeni swa nkombo swo sungula khoso leyi. Xitlhokovetselo xa *Mpfilumphilu wa 1976* ku vile masungulo ya yena ya vutsari. Loko a ri eBankuna na Tivumbeni, hikokwalaho ka vusweti u hlawurile ku va ndhuna ya swichudeni.

Eka swa vutsari, Magaisa u tsarile tibuku timbirhi evuton'wini bya yena. Buku yo sungula i *Mihloti* (1980), kutani yi tlhandlamiwa hi *Xikolokolo nguvu ya Pitori* (1987) leti ti nga ta

vutlhokovetseri. Hi 1985 u kotile ku pasa BA eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga. U sungurile ku tirha ntirho wa vudyondzisi exikolweni xa le henhla xa Akani, eTiyani, kutani a ya gimeta exikolweni xa le henhla xa Xinguwa eka Chavani.

1.9.3 Magaisa TP, Ri ta pela (2009)

Themba Patrick Magaisa u velekiwile eTiyani, exifundzheninkulu xa Limpopo, eAfrika-Dzonga. Magaisa hi yena mutsari wo sungula wa Xitsonga, ku fikela eka nkarhi wa sweswi, loyi a nga xiximiwa hi xiyimo xa le henhla etikweni ra Afrika-Dzonga kusuka eka Presidente wa tiko. I mutsari wa switlhokovetselo na tinovhele, loyi a tirhaka hi nkhekhi hi ku tinyiketela ku hluvukisa matsalwa ya Vantima. Swikongomelo swa yena swi kongomisile eka Xitsonga, laha a nga tsala ku tlula 15 wa tibuku a ri swakwe, kasi 14 wa tibuku u tsarile na van'wana vatsari. Tinovhele na switlhokovetselo swa yena swi dyondzisiwile eswikolweni laha Xitsonga xi dyondzisiwaka tanihi hi ririmi ro sungula. U vile na xiave xa nkoka eka ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga hi ku tsala Xitsonga Learning and Teaching Support Materials ku pfuneta eka kharikhulamu leyintshwa, CAPS.

Hi 2015, mfumo wa Afrika-Dzonga wu vonile ntirho wa vutsari wa Magaisa wu oloviserile vadyondzi hi swipfuneta ku dyondza ni ku dyondzisa tindzimi ta Vantima. Handle ka ntirho wa yena wa vutsari bya matsalwa ya Xitsonga, Magaisa u pfunetanile na vatsari van'wana ku tsala maphepha ya swa ririmi. Magaisa u xiximiwile hi tiawadi to hambanahambana, laha sagwadi lerikulu swinene ku nga the **Order of Ikhamanga**, hikokwalaho ko ngenisa xandla eka ku hluvukisa matsalwa ya Xintima eAfrika-Dzonga, South African Poetry Award, hi ku va a ri Best Xitsonga Poetry Book hi 2014. Leswi a swi kumeke hikokwalaho ka migingiriko ya yena hi leswi landzelaka: *Library Resources for Secondary Schools*, 2015-16. Hi 2015 na 2016, ntirho wa yena lowunene eka Xitsonga wu endle leswaku Magaisa Publishers wu humelela leswaku ku va na Secondary Schools Library Resources Submission, leyi nga bumabumela hi Ndzawulo ya Dyondzo ya Gauteng.

Tiawadi leti a ti amukeleke hi leti landzelaka: **The Order of Ikhamanga**, 2015, hikokwalaho ka ku ngenisa xandla eka ku hluvukisa vutsari bya Vantima eAfrika-Dzonga. Vutsari bya yena byi kotile ku fikelela dyondzo ya le hansi na ya le henhla eka kharikhulamu ya tiko. **South African Poetry Award**, 2014, Mihloti Ya Tingana, leyi nga wina 2014 South African Literary

Award. **Poetry Awards Finalist**, 2014, Mihloti ya tingana, nkandziyiso wa vutlhokovetseri hi T.P Magaisa lowu hlawuriweke eka South African Literary Awards.

PanSALB Multilingualism Awards, 2011, laha a nga hlawuriwa eka xiyenge xo hetelela xa: Language Written and Oral Literature hikokwalaho ka ntlakuso na nhlayiso wa ririmi ra Xitsonga. **Poetry Award Finalist**, 2012, Mavondzo i vuloyi, nkandziyiso wa vutlhokovetseri hi T.P Magaisa lowu hlawuriweke eka South African Literary Awards.

Tibuku leti Magaisa a ti tsaleke a ri yexe hi leti landzelaka: *Tshemba ribye, Ri ta pela, Ndzi rhete kwihl? Hi dye naxo, Mihloti ya tingana, Ntshiva wa nkarhi, Mavondzo i vuloyi, Xivono, Lunya ra misava, I ta tshanga rin'we, Hanya u ta vona, Ta mikosi ta rilana, Ri xa ri ya mahlweni na Nkindla wa nhongani.*

1.9.4 Maluleke NJ, Mbita ya nsuku (2008)

Nghamula Justice Maluleke u velekiwile eka Mdavula eka Malamulele hi siku ra 18 Mawuwani 1950, a ri mativulakusala ya James Maluleke na N'wa-Theve Maswanganyi. U sungurile xikolo epurayimari ya le hansi ya Tlangelani. U tshikile xikolo a tlhela a tlhelela hi 1965 hikokwalaho ka gavhu leyi a yi dyiwa eswikolweni. Hi un'wana wa machudeni yo sungula exikolweni xa Sekondari ya Hlalukweni ku pasa ntangha tsevu, kutani a dyondza ntangha kombo mune wa masiku ntsena loko a ta tshika a ya eku tirheni eTlangelani hi 1972. Hi nkarhi lowu Maluleke a hamba a landza ticheke eposweni hi bayisikiri.

Maluleke u tsarile Junior Certificate na matiriki a ri ehandle, laha a nga tlhandlekela hi vuthicara eTivumbeni Training College hi 1976. Loko a ri eTivumbeni, u hlawuriwile ku va ndhuna ya machudeni ya le hositele, exikolweni na le kamareni yo dyondzela eka yona. U yimerile machudeni eka tiorali leti a nga ti pasa hi ndlela ya le henhla swinene. U tsarile BA ya yena a ri ehandle laha a nga yi sungula eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga, kutani a ya yi hetisela eYunivhesiti ya N'walungu.

U vile mutsari wa n'hwetl na n'hwetl wa *Wamba, Nhluvuko na Nyeleti*. Matsalwa ma yena hi lama landzelaka: *Vana titwiseni, Nandzu i wa mani, Tshindze ra Timanga, Nhlengelo wa swirungulwana, Empfungwe, Tihove na Vutomi.*

1.9.5 Malungana SJ, Vutomi byi hundzulerile (1996)

Shidjabajaba John Malungana u velekowile hi siku ra 9 Dzivamusoko 1947 eSedan eka Mhlava. John a ri n'wana wa vuntlhanu wa Jim Xikixini na Cheyeza Malungana. Endzhaku ko pasa ntangha tsevu eMhlahamhala ePhalaborwa hi xiyimo xo sungula, u yisile tidyondzo ta yena emahlweni exikolweni xa le henhla xa Maripi laha a nga pasa kona ntangha khume. U pasile tidyondzo ta yena ta vuthicara ta *Junior Secondary Teacher's Diploma* ekholichini ya Tivumbeni hi 1974. U pasile BA na BA Onasi ya Xitsonga eYunivhesiti ya N'walungu hi 1985 na 1987. U tlhele a tlhandlekela hi Masitasi hi 1989 na digiri ya Vudokodela (D Litt et Phil) hi 1994 eRand Afrikaans University.

Malunagana u sungurile ku dyondzisa ekholichi ya Vuthicara ya Orhovelani eThulamahashe kusuka 1975 ku fika 1977. Hi 1978 u tlakusiwile ku va Nhloko ya Ndzawulo exikolweni xa le henhla xa Shiluvane. Hi 1986 ku fika 1987 u tirhile ekholichi ya vuthicara ya Hoxani eMkhuhlu. U tlakusiwile ku va nhloko ya Xikolo xa le henhla xa Phangasasa na Xikolo xa le Henhla xa Xitsikixana exikarhi ka malembe ya 1988 na 1995. Hi 1996 u thoriwile ku va muleterinkulu, musunguri wa Ndzawulo ya Xitsonga na ku va Nhloko ya Ndzawulo eYunivhesiti ya Venda.

Malungana u sungurile ku va mutsari wa tibuku loko a ri eYunivhesiti ya Venda. U tsarile tibuku ta kaye ta vutlhokovetseri exikarhi ka malembe ya 1996 na 2000 hambileswi tin'wana ti nga ta nhlengelo. U tlhele a tsala tibuku ta swirungulwana ta ntlhanu hi 1997 ku fika 2002. U kotile na ku tsala tibuku timbirhi ta mitlangu hi 1998 na 1999. U tsarile tinovhele timbirhi hi 1998. Malungana u tsarile tibuku ta khumen'we ta mitsheketo hi malembe ya 1997 na 2004. Hi malembe ya 1998 ku fika 2006, u kotile ku tsala tibuku ta khumembirhi ta ririmi kusuka eka Giredi 2 ku fika eka Giredi 12 kasi swipfuneta-dyondzo leswi a nga swi tsala swa Giredi 10 ku fika Giredi 12 hi lembe ra 2000 i tsevu. Malungana a ri muhlahluvi wa matsalwambisi eka tikhampani to tala to kandziyisa tibuku ta Xitsonga.

Malungana u fundzhiwile hi va Xitsonga National Language Unit hi 2006, hikokwalaho ka ku nghenisa xandla eka ku tsala dikixinari ya Xitsonga. U tsarile maphepha ya ndzavisiso ya nkombo lama a nga ma hlaya eka tinhlengoletano ta swidyondzeki. U thoriwile ku va mukamberi wa le handle wa Xitsonga eka tiyunivhesiti leti landzelaka: N'walungu, Vista, na Unisa exikarhi ka malembe ya 1996 ku fika 2004. Malungana u tlhele a va na nkateko wo tirha

eka tihuvo to hambanahambana to hlulukisa ndhavuko na ririmi ra Xitsonga. Tihuvo leti ti katsa: Africn Languages of South Africa, South African Folklore Societies, Pan South African Language Board, Federation of Indegenous languages of South Africa na Xitsonga National Lexicography laha a tshama eka bodo. Malungana a ri na nsati na vana.

1.9.6 Maphalakasi GJ, Xihungasi (1973)

Gezani James Maphalakasi u velekiwile hi siku ra 17 Hukuri 1942 eurasini ra Klein Australia leri a ri ri kule na xikolo. U velekiwile endyangwini wa vana va kaye. Tata wa yena u nyikile xileriso eka nsati wa yena a nga si hundza emisaveni xa leswaku Maphalakasi u fanele ku nghena xikolo. Maphalakasi u sungurile xikolo hi 1953 exikolweni xa khale xa Dzunani, laha hi nkarhi wa kona a ku dyondzisa mudyondzisi un'we ntsena ku fika eka Giredi 5. U sukile eDzunani hi 1954 ku ya dyondza eShirley, laha a nga fika a dyondza kona ku kondza a pasa Giredi 8 hi 1959. U yisile tidyondzo ta yena eLemana ku sukela hi 1961 endzhaku ko tshama lembe 1960 a nga ri exikolweni hikokwalaho ka vusweti.

Maphalakasi u pasile xikambelo xa *Joint Matriculation Board* hi xiyimo xa vumbirhi eLemana. Endzhaku ko pasa Giredi 12 u kumile basari yo huma eka Race Relations leyi n'wi pfuneke ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni eYunivhesiti ya N'walungu, leyi sweswi ku nga Yunivhesiti ya Limpopo. Xikongomelo xa yena a ku ri ku ya dyondzela Bsc laha swi nga hlula ku ya emahlweni hikokwalaho ka vusweti bya mali. Leswi swi endlile leswaku a dyondza eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga, a ri ekaya. Loko a ri karhi a dyondzisa swa nkarhinyana eswikolweni swa tisekondari swa Ndlopfu, Lwenzghe, Vuxeni na xikolo xa le henhla xa Shingwedzi a nga si pasela vuthicara.

Maphalakasi u thwaserile vuthicara bya Secondary Teacher's Diploma eYunivhesiti ya N'walungu hi 1974, kutani a ya sungula ku tirha tanihi thicara hi 1975 exikolweni le henhla xa Hluvuka. U thwasile digiri ya Sayense eka rhavi ra Yunivhesiti ya N'walungu eGiyani leyi a yi vuriwa Unigaz. Tidyondzonkulu leti a ti dyondzeke a ku ri *Applied Mathematics* na *Mathematical Statistics*. Loko a hetile tidyondzo ta vuthicara a dyondzisa *Mathematics* na *Physical Science*.

Hi 1979 u vuye a thoriwa ku va nhloko ya Ndzawulo ya Sayense exikolweni xa le henhla xa Shingwedzi. Hi 1981 u tlakusiwile ku va nhloko ya xikolo xa Duvula-Mahuntsi eRotterdam ku fikela 1990 loko se ku sungula mikitsikitsi ya ntshuxeko. Hikokwalaho ka hansahansa leyi, Ndzawulo ya Dyondzo yi n'wi yisile exikolweni xa le kaya xa Marimane. EMarimane u tirhile kona ku kondza a huma peceni hi 2007.

Maphalakasi u hlohloteriwile ku tsa buku ya yena ya *Xihungasi* hi munghana wa yena Winstone Zinjiva Nkondo. Hi 1975 Maphalakasi u tekanile na Hlamalani Maria Shitlhangu.

1.9.7 Marhanele MM, Rihojahoja ra vutlhokovetseri (1996)

Max Makisi Marhanele u velekiwile hi siku ra 20 Mhawuri 1947 eka Xigalo wa Muhunguti ekusuhi na le Soekmekaar. Marhanele i Mativulahahlwa ya Joel Risimati na Bertha Mahlevo Marhanele u velekiwile eXitasini xa Maswisa, lexa emikarhini yoleyo a xi dumile hi vito ra Barota. Xitasi lexi a xi nga ri ekule ngoppfu na xidorobana xa Soekmekaar. Tanihi hi mudyondzi un'wana ni un'wana, na yena Marhanele u kumile tidyondzo ta le purayimaritsongo eka xikolo xa Barota. Kuteloko a ha tilunghisele ku ya eka tidyondzo ta purayimarihenhla, Mfumo wa Mabunu wu humesa nawu wa leswaku vinyi va xitasi na xikolo lexi, lava nga Vatsonga, va fanele ku hehemukisiwa va ya eHolofani (Ofifantshoek). Vatsonga va rhurhisiwile ku ya aka miti ya vona eHolofani, laha Nkulukumba J Marhanele na Hosi Samuel Shigalo va nga simeka Muhunguti; laha hi kona Marhanele a nga pasa kona tidyondzo ta ntangha tsevu ya khale ku vula ka tin'wana tintlhari ta Vatsonga.

Ku suka eMuhunguti, Marhanele u yile eDouglas Laing Smit Secondary School (Lemana); laha hi lembe ra 1967 a nga pasa Joint Matriculation Board. Marhanele u tlurile ku navela ka vatswari va yena kutani a ya eJoni, laha a nga kuma ntirho wa vubalana eka feme yin'wana eBraamfontein. Laha hi kona Marhanele a nga tirha na Charles Martins, wo huma eLiverpool, loyi a gawerile tidyondzo ta Bsc. Mufana loyi hi yena a nga kucetela Marhanele leswaku a ya eyunivhesiti. Mhaka ya ku amukeriwa eyunivhesiti leyi yi n'wi kokisile exilogweni hikuva u tshamile mune wa mavhiki ku ri hava nhlanga yo baleka ngati. Eka siku leri landzeleke Prof. Ntsanwisi u rhumile vanhu leswaku Marhanele a ya n'wi vona ehofisini ya yena ya kwala Yunivhesiti ya N'walungu. "*Mufana, a wu telanga ku ta tlanga laha, hatlisa u ya byela Mr*

Manaka leswaku a ku komba laha u faneleke ku ya dyondza u ri kona.” Ku lerisa Prof. Ntsanwisi. Marhanele u pasile B.A na UED hi nkhandzakanyo hi 1971 na 1972.

Marhanele u vile mudyondzisi wa History na Xitsonga eBankuna, u vile nhloko ya xikolo xa Bankuna, a khomela Nkul. D.Z.J hi 1979 ku fika 1980. Hi 1981-1999 a ri nhloko ya Akani High School. Swin'wana leswi a nga va swona hi leswi landzelaka: “Senior Examiner” ya History ya Std 10 (Giredi 12) kusuka hi 1975 kufika 1980; “Senior Examiner ya Ririmi ra Xitsonga etikholichi ta vudyondzisi to fana na Tivumbeni; na “Mentor” wa tinhloko ta swikolo eYunivhenda kusuka 2000 kufika 2005. Marhanele u tsarile matsalwa yo tala a ri yexe hi ku vula ka Prof. C.T.D Marivate wa Unisa, MM Marhanele i Shakespeare wa Vatsonga, kasiloko ku ri dikixinari leyi a nga yi tsala na Vonani Bila, n'wini wa *Ike Bookshop ePietermaritzburg* yi hlamusela hi ndlela leyi: “*This is an unmatched milestone in the history of African languages in South Africa and the rest of the continent.*” Ehandleni ka matsalwa lawa ya nga tsariwa hi 1982 kufika 1996, ku suketa hi 1997 kufika 2017, Marhanele u tsarile matsalwa lama landzelaka: *Rihajahoja ra vutlhokovetseri* Giredi 6 kufika 12, *Mbhombhela*, *Mbita ya Nsuku*, na *Endzhutini wa Xidemokirasi*.

Marhanele u kumile masagwadi hi lama landzelaka; Literary Lifetime Achievement Award hi Sowetan, Nutrend, SABC na Ndzawulo ya vutshila na Ndhavuko hi 2007. Xiyimo xo sungula hi 2006, Swuhundla swa Makwangala hi Limpopo Department of Sport, Arts and Culture. B.K.M Mtombeni Literary Prize hi Ngula ya Xtsonga hi 2008; na 2009 MAMMA Beka Award. Hi lembe ra 2006, Marhanele u rhambiwile eka nhlengeletano ya vatsari leyi a yi khomeriwile eCaversham Centre ekusuhi na xidorobana xa Howick eKwaZulu-Natal. Nhlengeletano leyi a yi taleriwe hi Valungu na Vantima va le Amerika. Laha hi kona Marhanele a nga nyikiwa “*An Accolade*” hikuva a tsarile xitlhokovetselo lexi vuriwaka Mandela *Capture Site*, xi nga xitlhokovetselo lexi nga tlula hinkwaswo switlhokovetselo. Eka tsalwa leri vuriwaka *Crossroads of the Century* hi Brain Joubert, xitlhokovetselo lexi vuriwaka *An African Graveyard* hi M M Marhanele, xi werile eka leswi swi vuriwaka “*The Top Five*” kasi eka tlhelo rin'wana xitlhokovetselo lexi xi endlile leswaku Jenkins Bamard wa le Atlanta Georgia (6-Amerika) a tsalela M M Marhanele papila ro n'wi themendhela no n'wi kucetela ku yisa emahlweni ntirho lowa vutsari.

1.9.8 Mayevu GS, Macakala ya miehleketo (1982)

George Shirhami Mayevu u velekiwile hi siku ra 14 Dzivamusoko 1939. A ri n'wana Shirhami na Mhlava N'wa-Chavani, nsati wa Shirami wa vuntlhanu. U dyondzisiwile xikolo kusukela epurayimari ku fika eyunivhesiti hi Mufundhisi E S Mabyalane. U endlile Sub A ku fika ntangha mune exikolweni xa purayimari xa Mhinga. U yisile tidyondzo ta yena eTlangelani laha a nga pasa ntangha ntlhanu na tsevu. Mayevu u pasile ntangha 10 eDouglas Laing Smit Secondary School (Lemana High). Endzhaku ka sweswo u tirhile eka mfumoxivongo wa ka Mulamula a ri matsalana na mukhomi wa timali ta tiko. Hambileswi a khoma timali, muholo wa kona a wu nga nyawuli. U yile epurasini ra Sweetwaters eka J S Henning. Leswi swi endlile leswaku a ya fika eYunivhesiti ya N'walungu.

EYunivhesiti ya N'walungu u fikile a pasa B.A, U.E.D. na B.Ed a nga si ya dyondzisa eShingwedzi Secondary School. Kusuka eShingwedzi u vuyerile eYunivhesiti ya N'walungu laha a nga fika a va mudyondzisinkulu wa Xitsonga. Ntirho lowu wu n'wi nyanyurile ku kondza a pasa B.A (Hons) na M.A. Hikokwalaho ka leswi George a tinyiketerile swinene eka hinkwaswo leswi fambelanaka na ririmi ra Xitsonga. U vile xirho eka tindhawu to hambanahambana leti tirhelaka ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga. Buku yakwe ya madyondza i *Xihluke xa Xitsonga Ntangha 8*.

1.9.9 Nxumalo WS, Mbita ya nsuku (2008)

Wendy Shihlamariso Chauke (Nxumalo) u velekiwile emugangeni wa ka Bereta eDwarsloop eBushbuckridge eMpumalanga hi lembe ra 1973. A ri mativula ya Gilton Shikambana Nxumalo na Thokozile Teynah N'wa-Njhemana Mpangana. U sungurile tidyondzo ta purayimari hi malembe ya 1979-1985 eSaselani kwale Mpumalanga. Hi 1986-1991 u yisile tidyondzo ta sekondari emahlweni exikolweni xa Isaac Kheto Nxumalo Agricultural High School eGiyani. Hi 1992 u tsandzekile ku kuma ndhawu etiyunvhesiti leswi nga endla leswaku a wisanyana lembe hinkwaro. Hi 1993 u amukeriwile eYunivhesiti ya N'walungu laha a nga pasa tidyondzo leti landzelaka: 1995: BA; 1996: HED; 1997: BA Hons; 2000: HDL (Diploma in Library and Information Studies) 2008 MA. Eka nkarhi wa sweswi u karhi ku yisa digiri ya vudokodela kona eYunivhesiti ya Limpopo.

Eka nkarhi wa sweswi i muleteri wa Xitsonga eka Ndzawulo ya Dyondzo eYunivhesiti ya Limpopo. Kusukela hi Mawuwani 2005 ku fikela N'wendzambahala 2008 u vile *Research Coordinator* eka Xitsonga Language Research & Development Centre, Department of Arts and Culture eTivumbeni Multipurpose Centre, eTzaneen, eNkxwankowa.

Wendy wa karhi wa gingirika ku letela machudeni hi tlhelo ra ndzavisiso laha vo hlayanyana va nga kota ku pasa digiri ya onasi hi ta madyondziselo ehansi ka vuleteri bya yena. Wa pfuneta ku hlela milavisiso ya machudeni ya Xitsonga ya Onasi na Masitasi. U vile muhleri na muhlongeleti wa switlhokovetselo eka tsala ra *Mbita ya Nsuku*.

1.9.10 Masebenza BJ, Chochela-mandleni (1965)

Benson James Masebenza u velekiwile hi siku ra 11 Ndzati 1933 eKnobkneuzen, exifundzhenitsongo xa Zoutpansberg kutani a kulela ni ku nghena xikolo ePfukani. U pasile tidyondzo ta yena ta purayimari eTlangelani Mission Station in 1947. U pasile tidyondzo ta yena ta sekondari exikolweni xa Douglas Laing Smit hi 1950. U dyondzerile vuthicara eLemana. U kumile dipiloma ya vuthicara ePretoria Bantu Normal College. U sungurile ku dyondzisa hi 1957. Masebenza u dyondzisile nkarhi wo leha eJoni. Loko a vuyile haleno kaya u dyondzisile exikolweni xa le henhla xa Orhovelani ni le Tivumbeni. Exikarhi ka malembe ya 1970 na 1988 u tshikile vuthicara kutani a sungula xiyenge xa ririmi ehansi ka Ndzawulo ya Dyondzo ya Gazankulu eGiyani. Endzhaku ka nkarhi u tlakusiwile ku va nhloko ya xiyenge lexi (Chief language officer). U vile matsalani wa komiti ya ririmi ra Xitsonga.

Masebenza u pasile BA eYunivheti ya Afrika-Dzonga. U tlhele a pasa "Diploma in Translation" kutani a va Wantima wo sungula eAfrika-Dzonga ku kuma dipiloma leyi eYunivhesiti ya Afrika-Dzonga.

U tsarile buku ya switlokovetselo, *Chochela-mandleni* (1965). Hi ku pfunana na Prof C T D Marivate na D I Mathumba va tsarile *Mayana Xitsonga, Ntangha 6 na 8*. Nhlengelo wa swirungulwana swa yena leswi swo ka swi nga kandziyisiwanga, swi kumile xiyimo emphikizanini lowu a wu lulamisiwile hi 1971, ku tlangela Riphabiliki ra Afrika-Dzonga. U tsarile mahungu yo tala eka magazini ya *Nhluvuko* na *Educumus* hi tlhelo ra nkoka wa ririmi.

Hi hala tlhelo Masebenza i nqambhi ya tinsimu leti exikarhi ka tona to tiveka ku nga *Nyeleti ya Dzonga* ni tin'wana. A a hamba a yimbelerisa tikhwayere ni ku fambisa “brass band” eGiyani. U sunguri!e ni ntlawa wa vuyimbeleri lowu a wu vuriwa “*Nhlalala*.” U vile xirho xa xikomitana xa vuyimbeleri xa Byuro ya Xitsonga. Xiyenge xa ririmi lexi a ri nhloko ya xona, hi xona xi nga lulamisa nkhuvo wo tlangela dzana ra malambe ra ririmi ra Xitsonga hi 1983.

Hi 1985 Masebenza u tshikile ntirho eGazankulu kutani a ya va mudyondzisi wa Xinghezi eYunivhesiti ya Venda.

1.10 Nkatsakanyo

Ndzima leyi yi hlamuserile hi matimundzhaku ya leswi endliweke, xikongomelo xa leswaku wu endliwa na nsusumeto lowu endleke leswaku mulavisisi a lavisisa hi nhlokomhaka leyi. Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu na swivutiso leswi lavaka ku hlamuriwa, na kona eka ndzavisiso lowu swivutiso swi nyikiwile xikan'we na nkoka wa ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi. Matheme lama nga ta tirhisiwa ya hlamuseriwile hi vuenti leswaku valasisi ni vahlayi swi va olovela ku twisisa ndzavisiso lowu hi ku angarhela. Ku gimetiwa ndzimana hi ku kombisa leswi languteriwaka eka tindzimana leti nga ta landzela.

Eka ndzima leyi landzelaka hi ta kanela ni ku xopela mitirho yo hambanahambana leyi endliweke mayelana na nhlokomhaka leyi.

NDZIMA YA 2

2.0 NKAMBISISO WA MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

2.1. MANGHENELO

Xikongomelo xa ndzima leyi i ku xopela mitirho yo hambanahambana leyi endliweke mayelana ni nhlokomhaka leyi. Tin'wana ta tinhlokomhakatsongo leti nga ta kaneriwa ti katsa matimu ya vutlhokovetseri na xiyimo xa vutlhokovetseri, xiave lexi vutlhokovetseri byi nga na xona eka Vatsonga, mitirho yo hambanahambana ya vutlhokovetseri eka Vantima hi ku angarhela, vuxaka bya vutlhokovetseri na ndhavuko, leswi vutlhokovetseri byi vulavulaka hi swona, nkucetelo wa vutlhokovetseri bya tinxaka tin'wana eka vutlhokovetseri bya Vatsonga, ku hlangana ka vutlhokovetseri na ririmi, vutlhokovetseri tanihi ndlela yo lava ku vulavula na vanhu hi ku hundzisa mahungu hi mhaka yo karhi, na swin'wana na swin'wana. Mitirho leyi nga ta langutiwa yi katsa milavisiso ya tidyondzo ta Masitasi na ta Vudokodela, tibuku hambu ku ri maphepha ya milavisiso leyi kandziyisiweke eka tijenali na leyi hangalasiweke hi ndlela ya xieletironiki.

2.2 NKANELO WA MITIRHO YA MILAVISISO EKA DYONDZO LEYI

Eka xiphemu lexi hi kuma mikatsakanyo yo hambana ya swidyondzeki mayelana na leswi va hlamuseleke swona mayelana na vutlhokovetseri, xikan'we na mikongomelo yo karhi hi ku ya hi mikarhi yo karhi. Laha hi kuma leswaku valavisisi vo tala va tsarile tibuku na ku endla milavisiso hi vutlhokovetseri, kambe a va endlanga hi ku pimanisa mikongomelo ya switlhokovetselo swa nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi hi ku kongomisa eka matsalwa lama hlawuriweke. Eka milavisiso leyi endliweke, hi kuma leswaku valavisisi va lavisisile hi tinhlokomhaka tin'wana leti hambaneke na leyi hi yi hlawuleke.

Loko hi xiyisisile, hi kuma leswaku van'wana va lavisisile hi ku komisa ku kota ku fikelela swilaveko swa digiri yo karhi. Hikokwalaho, hi ku vona leswaku valavisisi va tele eka tindzimi ta Afrika-Dzonga, hi ta kanela milavisiso leyi endliweke ku fikelela swilaveko eka tidyondzo ta Masitasi na Vudokodela. Loko hi ri karhi hi kanela hi ta kongomisa swinene eka milavisiso leyi

nga na vuxaka na ndzavisiso lowu. Milavisiso ya vatsari na swidyondzeki leswi landzelaka yi xopaxopiwile.

2.2.1. Kgalane G.V (1996)

Kgalane (1996) eka ndzavisiso wa yena wa *Black South African Women's poetry (1970-1991): A critical Survey* u tsarile hi mitirho ya vutlhokovetseri bya vamanana va Vantima eAfrika-Dzonga hi nkarhi wa malembe ya 1976 ku fika 1991. Ndzavisiso wa Kgalane wu xopaxopile switlhokovetselo leswi kombisaka ku vilela. Kgalane u tlhela a kombisa leswaku mikongomelo ya switlhokovetselo leswi a yi komba ntshikelelo lowu a wu ri kona eka vamanana va Vantima hi nkarhi wa xihlawuhlawu, kutani hi swona leswi a swi endla leswaku mikongomelo ya vona yi voyamela eka ku vilela. U kombisa leswaku vamanana va Vantima a va nga pfumeleriwi ku dyondza, loko va tshuka va ya exikolweni a ku ri ku endlela leswaku va ta kota ku tirha emindyangwini ya Valungu. Leswi hi swona a swi endla leswaku vutlhokovetseri bya vona byi nga tekeriwi enhlokweni. Kgalane (1996:9) u tshaha Walker (1995) loko a ku:

The kind of education viewed as appropriate for women centred on the home: 'Why should she not be taught to light a fire, sweep a room, wash crockery and glass without breaking them, wash clothes and bake bread.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku vamanana a va tekeriwa ehansi hi ku languta mitirho leyi a yi va fanerile ntsena. Mitirho leyi a yi va endla leswaku va tshama emakaya va ri karhi va dyondzisiwa ku tshivela ndzilo hambu ku ri ku kukula, ku hlantswa swibye swa le mindyangwini va nga swi fayi, ku hlantswa swiambalo na ku baka xinkwa. Kgalane (1996:18) u tlhela a ya emahlweni a ku:

By the 1970s the poetry of commitment that had begun to take shape over the previous decade had developed into a distinct tradition which later came to be known as 'protest' poetry.

Kgalane (1996) u kombisa leswaku hi malembe ya va1970, endzhaku ka malembe mo tala, swilo swi sungurile ku cinca, vutlhokovetseri bya ku tinyiketela byi sungurile ku teka xivumbeko xa ku tsala switlhokovetselo hi ndlela yo kombisa ku vilela. Hi marito man'wana, swilo swi sungurile ku teka xivumbeko xintshwa hi ku ya hi leswi swilo a swi humelerisa xiswona. Leswi swi kombisa leswaku loko ku ri na mhaka leyi dyaka vatsari, a va kota ku yi phofula hi ndlela yo tlhokovetsela kumbe ku humesa ku vilela ni ku twa ka vona ku vava hi ku tirhisa vutlhokovetsri. Laha hi kuma leswaku vatsari a va humesa ku twa ku vava ka vona mayelana na vululami na ndzingano wa vanhu eAfrika-Dzonga.

2.2.2. Chapman M (1982)

Chapman (1982) eka tsalwa ra yena ra Soweto *Poetry* u tsarile switlhokovetselo hi ku langutisa mikongomelo ya vutomi bya swa tipolitiki eAfrika-Dzonga. Mikongomelo ya yena a yi voyamela ngopfu eka leswi a swi humelela na leswi vanhu a va khomisiwa xiswona ngopfungopfu eSoweto. Chapman (1982:185) u ri: *“Black poets increasingly began to write about what was going on in everyday life in the townships, and felt that through their works they should portray the social realities that prevail in South Africa”*. Nhlamuselo leyi yi kombisa hi ku hetiseka leswaku hakunene vutlhokovetseri bya Vantima byi sungurile ku tsariwa hi mayelana na leswi a swi humelela eka vutomi bya siku na siku emalokixini, kutani va twa onge va nga kota ku humelerisa leswi vutomi bya ntiyiso byi nga xiswona eAfrika-Dzonga. Chapman (1982:185) u tlhela a ya emahlweni a ku:

Protest poetry was characterised by a common focus on and protest against the racial injustices and inequalities of South African life.

Laha hi nga vula leswaku mitshikelelo leyi Vantima va hlanganeke na yona yi endlile leswaku ku tsariwa switlhokovetselo swo kombisa ku vilela, vululami na ku ka ku nga ri na ku ringana. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku mikongomelo ya switlhokovetselo a yi ri yo kombisa ku vilela hikwalaho ka leswi vanhu a va khomisiwa xiswona. Rive (1977(b):67) u ri:

Protest poetry – like protest writing in general – refers to poetry by blacks largely intended for white audiences and aimed at drawing their attention to the injustices under which black people suffer.

Rive na yena u seketela leswi boxiweke hi Chapman hi ku tshikelela na ku tiyisisa leswaku vutlhokovetseri byo kombisa ku vilela ku fana na matsalwa man'wana hi ku angarhela, ma kongomisa eka vutlhokovetseri bya Vantima laha a ma kongomisiwa ni ku tlhontlha Valungu hi xikongomelo xo va lemukisa hi ku pfumala vululami lebyi Vantima a va xaniseka ehansi ka byona. Hi nga vula leswaku Vantima a va phofula na ku humesela ku xanisiwa ka vona erivaleni hi ku tsala switlhokovetselo, kambe va ri karhi va kombisa ku vilela.

2.2.3. Mashige M.C (1996)

Mashige (1996) eka ndzavisiso wa yena wa *Politics and Aesthetics in Contemporary Black South Africa poetry* u endlile ndzavisiso wa yena hi ku kongomisa eka switlhokovetselo leswi vulavulaka hi swa tipolitiki na leswi kombisaka ku vilela na ku bumabumela ku saseka eka vutlhokovetseri bya Vantima eAfrika-Dzonga. Mashige (1996:2) u tshaha Royston (1973:08) loko a ku:

On the the other hand, to poets and enthusiasts in the camp of struggle against apartheid, protest and resistance poetry is among other things poetry which is against repressive police activity, the squalor of urban slums, the indignities of migrant labour systems and of passes and the more absurd feature of racial classification ...

Nhlamuselo leyi yi kombisa swinene leswaku vutlhokovetseri hi mikarhi ya ku xaniseka ka Vantima mayelana ni ku vilerisiwa hi xihlawuhlawu, a byi langutisa na hi ndlela leyi maphorisa a ya tirha ha yona, timhaka ta matirhele na ta mapasi ku katsa na vumundzuku byo ka byi nga tshamisekanga bya ku hlawula muvala kumbe muhlovo. Maendlelo ya muxaka lowu a ma

susumeta vatsari leswaku va tsala swithokovetselo leswi nga na mikongomelo ya ku vilela hikuva vanhu va nga khomiwi kahle ni ku ehleketa leswaku xirilo xa vona xi nga yingiseriwa.

Mashige (1996:4) u ya emahlweni a hlamusela leswaku ku kombisa ku vilela eka vutlhokovetseri swi kongomanile na ku humesela erivaleni kumbe ku hlela swiendlo leswi tirhanaka na ku nghenelela ka swa tipolitiki xikan'we na maehleketelelo mayelana na swa ikhonomi. U tlhela a kombisa leswaku eka xiyimo xa Afrika-Dzonga, xikongomelo xa ku kombisa ku vilela a ku ri ku humesela erivaleni ku lwa na maendlelo ya tihanyi ya xihlawuhlawu kun'we ni tipolitiki ta nkarhi wolowo. Leswi swi hi kombisa hi ku hetiseka leswaku vutlhokovetseri byo kombisa ku vilela byi kongomanile na ku lemukisa muhlayi hi maendlelo ya leswi xihlawuhlawu xi nga na swona, ngopfungopfu eka vaaki va Vantima.

2.2.4 Ngobeni KJ (2013)

Ngobeni (2013) eka ndzavisiso wa *Nxopaxopo wa mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri lama hlawuriweke eka Xitsonga* u tsarile hi nxopaxopo wa mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri lama hlawuriweke eka Xitsonga. Ngobeni u kombisa leswaku u susumetiwele ku endla ndzavisiso lowu hi ku vona leswaku ku na vusweti na ku kayivela loku nga kona eka mlavisiso ya vutlhokovetseri ngopfu eka xiyimo xa vudokodela eka Xitsonga. Eka ndzavisiso lowu, Ngobeni u kombisa leswaku vatlhokovetseri va Vatsonga, va khale na va sweswi, va tirhisa mikongomelo yo fana loko va ri karhi va tlhokovetsela. Ngobeni u tlhela a ya emahlweni a hlamusela leswaku hi mikarhi yin'wana, naloko vatsari va tshula tinhlokomhaka tin'wana ta mikongomelo ya vona, swa fana hambileswi va hambanaka mavekele na maendlelo ya vona ya timhaka.

Nakambe Ngobeni u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku matsalwa lama a ma hlawuleke ku ma xopaxopa ma ni mikongomelo leyi fanaka kumbe ku yelana swinene hambileswi ma nga tsariwa exikarhi ka malembe ya 1973 na 1999. Ngobeni u tlhela a kombisa leswaku hambileswi vatlhokovetseri lava va tsaleke vutlhokovetseri hi mikarhi yo hambana, hinkwavo kavona a va katsa ngopfu timhaka ta swa tipolitiki.

Hambiswiritano, ndzavisiso lowu wu ta hambananyana ni wa Ngobeni hikuva hi ta xopaxopa no pimanisa mikongomelo leyi vatsari a va tsala hi yona hi nkarhi wa xihlawuhlawu ni nkarhi wa sweswi wa xidemokirasi. Nakambe matsalwa lama nga hlawuriwa ku ma xopaxopa ma tsariwile exikarhi ka malembe ya 1965 na 2009.

2.2.5 Makhubele KG (2015)

Makhubele (2015) eka ndzavisiso wa *Nxopaxopo wa vutlhokovetseri hi ku kongoma eka tsalwa ra Swilo swa humelela hi K.J Ngobeni na S.J Malungana* u hlamusela leswaku ndzavisiso wa Nxopaxopo wa vutlhokovetseri hi ku kongomisa eka tsalwa ra Swilo swa humelela ra K.J Ngobeni na S.J Malungana wu kombisa leswi Vantima va nga tirhisa swona eka vutlhokovetseri ku lwisana no herisa matshamelo ya mfumo wa xihlawuhlawu hi ku hambana hi muhlovo eku wiseni ka mfumo wa Valungu. Makhubele u hlamusela leswaku ndzavisiso lowu wu tlhela wu nyika matimu ya laha vutlhokovetseri byo vilela lomu byi nga sungula kona, swihlawulekisi ni swivangelo swa byona. Makhubele u ya emahlweni eka ndzavisiso lowu a kombisa leswaku vatsari va vutlhokovetseri byo vilela eka tindzimi ta Vantima, Xitsonga hi ku kongomisa, nhlayo ya vona a yi si ndlandlamuka loko yi fananisiwa na ririmi ra Xinghezi. Nakambe u ya emahlweni a kombisa leswaku mhaka yin'wana hi leswaku vatsari vo tala va Vantima a va chava ku tsala va phofula hi ku tiva leswaku va nga khomiwa no dlawa hi maphorisa.

Makhubele u tlhela a kombisa leswaku vutlhokovetseri byo vilela eka tindzimi ta Valungu byi tsariwile khale. Kasi eka tindzimi ta Vantima valavisisi va boxa leswaku byi sungurile eSoweto hi 1976 endzhaku ka xitereko lexi nga va kona xa vadyondzi. Makhubele u tlhela a ya emahlweni a paluxa leswaku endzhaku ka lembe ra 1976, vatsari vo tala va Vantima va tsarile switlhokovetselo swo vilela ku ringeta ku phofula mabibi ya mbilu yo vilerisa hi mfumo wa xihlawuhlawu wa Valungu, hambileswi matsalwa man'wana a ma yirisiwile loko ma vulavula hi vubihhi bya mfumo leswi a wu fambisisa xiswona tiko.

Makhubele u tlhandlekela hi ku kombisa leswaku ndzavisiso lowu wa vutlhokovetseri byo vilela wu ve kona hi ku vona vusweti lebyi nga kona bya milavisiso eka ririmi ra Xitsonga. Makhubele u tlhela a paluxa leswaku vatlhokovetseri na valavisisi va hlohloteriwa ku tlhokovetsela no lavisisa hi switlhokovetselo swo vilela ni ku sihalala leswaku byi ta pfuna rixaka. Makhubele u kombisa leswaku ndzavisiso lowu wu vile kona hikokwalaho ko lava ku paluxa vutshila lebyi nga kona eka vutlhokovetseri bya vatsari K J Ngobeni na S J Malungana eku phofuleni ka vona hi tlhelo ra vutlhokovetseri bya manguvalawa.

2.2.6 Fai G.T (2014)

Fai (2014) eka ndzavisiso wa *Protest against injustice and the walk of freedom* u kombisa ku tikeriwa loku a ku ri kona hi nkarhi wa xihlawuhlawu leswi swi nga endla leswaku vatsari va phofula ku twisiwa ka vona ku vava hi ku tsala switlhokovetselo. Fai u hlamusela ku tshikeleriwa ka Vantima hi Mabunu lava a va fambisa tiko hi ku kombisa leswaku xihlawuhlawu a ku ri sisiteme ya ku hlawula mbala na hi ku ya hi milawu ya mfumo lowu a wu fambisa Afrika-Dzonga laha mafambiselo ya vona ya Vantima a ya komba ntshikelelo kutani a ku tekeriwa milawu ya Mabunu. Hi nga vula leswaku leswaku hi swona swi susumeteke leswaku vutlhokovetseri byo hlaya hi nkarhi wa xihlawuhlawu byi voyamela eka kombisa ku vilela hikokwalaho ka ku xanisiwa ka Vantima hi Valungu. Ku seketela leswi hlamuseriweke laha henhla, Walker (1995:66) u ri:

The writer (poet) – like the musician or painter – must be free to explore – otherwise she or he will never discover what is needed [by everyone] to be known. This means, very often, finding oneself considered “unacceptable” by masses of people who think the writer’s obligation is not to explore or to challenge, but to second the masses’ motion.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku mutsari kumbe muphati tanihi muyimbeleri kumbe mupendi, u fanele ku ntshuxeka ku endla vulavisisi. Hakanyingi, loko munhu a tikomba kumbe ku tilavisisa swi languteka swi nga amukeleki eka mitshungu leyi anakanyaka leswaku ntirho wa vatsari a hi ku endla vulavisisi, kambe ku seketela miehleketo ya mitshungu.

2.2.7 Nkatingi R O (2014)

Nkatingi (2014) eka *Nxopaxopo wa swithokovetselo leswi ndhundhuzelaka vavasati eka Xitsonga (An analysis of praise poetry with special reference to xitsonga women)* u kombisa leswaku vatsari vo tala va paluxa vavasati tanihi vanhu va swiyimo swa le hansi, va tlhela va tshikeleriwa na ku soriwa eka vutomi bya masiku hinkwawo. Nkatingi u paluxa leswaku matsalwa yo tala ya vutlhokovetseri ya tsan'wa ya tlhela ya sola vavasati. Nkatingi u tlhela a kombisa leswaku ku soriwa ka vavasati ku voniwa hambi eBibeleni loko Hosi Yesu a phamela ntshungu wa 5 000 wa vavanuna, vavasati na vana a va nga hlayiwi. Nkatingi u ya emahlweni a paluxa leswaku vana va xisati a va vuriwa tihuku to khomela vayeni. Leswi swi kombisa leswaku vavasati kumbe vana va xisati a va kurisiwa ntsena leswaku va ya evukatini, va ya kurisa xivongo xa muti wolowo, kambe vona va nga tekiwi va ri nchumu.

Nkatingi u ya emahlweni a hlamusela leswaku ndzavisiso lowu i wo ndhundhuzela vavasati eka swithokovetselo swa Xitsonga, tanihi leswi ku nga hava ntirho lowu endliweke wo xopaxopa swithokovetselo leswi ndhundhuzelaka vavasati. Nkatingi u tlhela a kombisa leswaku ndzavisiso lowu wu ndhundhuzela vavasati hikokwalaho ka mahanyelo ya vona, matikhomele ya vona, tintswalo leti va nga na tona na rirhandzu leri va ri kombisaka eka swiyimo swo hambanahambana.

Nkatingi u boxa na leswaku ndzavisiso lowu wu ta pfuna eka vatsari vo hambanahambana leswaku loko va tsala tibuku va ndhundhuzela vanhu va nga vi na mboyamelatlhelorin'we eka rimbewu ro karhi ra vanhu, kambe va languta vanhu hinkwavo hi ku angarhela va ri na nkoka. U tlhela a kombisa leswaku ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu pfuna ku kombisa leswaku vavasati va na nkoka evuton'wini, hikuva loko ku langutiwa eka milavisiso leyi endliweke, ku kumeka leswaku vatsari vo tala va sola vavasati, va va paluxa va ri vabihi, vayivi, madlakuta, va ri vanhu lava nga na rivengo lava kotaka ku hangalasa na ku onha swinene. Eka ndzavisiso lowu hi ta languta vanhu hi ku hambana ka swiyimo swa vona lava nga ndhundhuzeriwa hikokwalaho ka migingiriko leyi va yi endleke eka swiyenge swo hambana swa vutomi.

2.2.8. Malungana SJ (1994)

Malungana (1994) eka ndzavisiso wa *Vuphato: praise poetry in Xitsonga* u tsarile ndzavisiso wa yena hi swithokovetselo swo ndhundhuzela kumbe ku phata. Eka ndzavisiso lowu, Malungana u tsarile hi vuphati exikarhi ka vanhu a karhi a languta hi ku angarhela eka swa mfuwo wa rixaka, swa dyondzo, swa tipolitiki, swa vukhongerani ni swa ikhonomi. Malungana u tlhela a kanela hi maendlelo ya le ka xiyanimoya ya ku bumabumela. Eka swiphato leswi tirhisiweke, Malungana u kombisa hi vuenti matirhiselo ya ririmi eka swiphato swo hambanahambana leswi xopaxopiweke swa dyondzo leyi.

Malungana u ya emahlweni a kombisa leswaku eka nkarhi lowu nga hundza swiphato leswi nga tsariwangiki a swi kalanga swi endliwa eka Xitsonga kutani u lava leswaku swi kandziyisiwa swi nga si rivariwa. Malungana u tlhela a hlamusela leswaku vutlhokovetseri byo phata byi fa na munhu loyi a byi tumbuluxeke. Nakambe u tlhela a kombisa leswaku loko vutlhokovetseri byo phata laha mutumbuluxi wa byona a hundzeke emisaveni byi rivariwile, loko a byi hlengeletiwile na ku kandziyisiwa a byi ta tsundzukiwa. U tlhela a kombisa leswaku vutlhokovetseri byo phata bya nyamalala kutani ndhavuko lowu wu fanele ku kandziyisiwa.

Malungana u tlhela a tlhandlekela hi ku hlamusela leswaku vutlhokovetseri byo phata byi tirhisiwa ku tivisa tihosi kumbe varhangeri eka tinhlengeletano ta vona hikuva ti bumabumeriwa loko va nga si yima va vulavula. Hikokwalaho hi nga vula leswaku vutlhokovetseri byo phata byi na nkoka hikuva byi hungasa vayingiseri hikuva swin'wana swa leswi swi vuriwaka swi endla vayingiseri va hleka. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene ku twisisa mikongomelo ya swithokovetselo swo phata swo hambanahambana, ku ya misingiriko ya vanhu lava phatiwaka.

2.2.9. Machava R L (2011)

Machava (2011) eka *The portrayal of women in Xitsonga literature with special reference to South African novels, poems and proverbs* u endlile ndzavisiso hi ku lava ku kombisa leswaku

vavasati a va tekisiwa xiswona hi nkarhi wa xihlawuhlawa na leswi swi nga xiswona hi nkarhi xidemokirasi. Machava (2011:iii) u sungula ndzavisiso wa yena hi ku vula leswi landzelaka;

The new dawn that brought about democracy in South Africa in 1994 and the social and political experiences have since changed the expectations of women's roles in society.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku ku fika ka xidemokirasi eAfrika-Dzonga xikan'we na nhlohlotelo wa swa tipolitiki swi tisile ku cinca eka leswi languteriwaka eka swiphemu leswi khomiwaka hi vavasati eka rixaka. Machaba u tlhela a kombisa leswaku timfanelo ta vamanana ta ha ri tlhontlho hikuva vamanana va ha lwela na sweswi. Leswi swi endla leswaku na mikongomelo ya swithokovetselo leswi vulavulaka hi vavasati swi voyamela eka tlhelo rin'we, ku nga kombisa vavasati va nga ri na nkoka. Machava (2011:1) u ri:

Women's responsibilities include being mothers, wives and home administrators. In these roles, they undertake all domestic duties including cooking, feeding the family members, keeping the home tidy and above all, childbearing.

Mhaka leyi nga yi paluxa leswaku vutihlamuleri bya vavasati swi katsa ku va vamhani, vasati na valanguteteri va mindyangu. Eka swiyenge leswi, va tirha mitirho hinkwayo ya le kaya ku katsa na ku sweka, ku phamela swirho swa ndyangu, ku endla leswaku va tshama ma basile, naswona ehenhla ka hinkwaswo va fanele ku kuma vana.

2.2.10 Mahuntsi MT (2006)

Mahuntsi (2006) eka ndzavisiso wa Masitasi wa *Nxopaxopo wa tinsimu ta MD Shirindza hi ku kongomisa eka nkongomelo, hungu, nkoka erixakeni ni matirhiselo ya yena ya ririmi*, u hlamuserile swo tala mayelana na ku fikelela nhlokomhaka ya yena. Hikokwalaho leswi a swi

khumbeke swi yelanaka na ndzavisiso lowu i mikongomelo ya vuyimbeleri bya MD Shirindza leyi a yi boxeke. Mikongomelo leyi a yi khumbeke yi fambelana swinene na vutomi bya vanhu. Yin'wana ya mikongomelo leyi a yi xopaxopeke i ya vusiwana, vukati, rirhandzu na vulolo. Hambiloko Mahuntsi a endlile ndzavisiso hi ku kongoma eka vuyimbeleri, mikongomelo ya kona ya yelana swinene na ya vutlhokovetseri hikuva yi khumba vutomi bya vanhu. Mhaka leyi yi kombisa swinene leswaku vutlhokovetseri na vuyimbeleri swa yelana swinene.

Ndzavisiso lowu wu ta hambana ni wa Mahuntsi hikuva wu ta xopaxopa mikongomelo ya switlhokovetselo, ku nga ri tinsimu, leyi vatsari a va tsala hi yona hi nkarhi wa xihlawuhlawu ni nkarhi wa sweswi wa xidemokirasi.

2.2.11 Malungana SJ (1999)

Malungana (1999) eka ndzavisiso wa matsalwa ya vatsari va nkombo va vutlhokovetseri byo vilela. Matsalwa lama a ma xopaxopeke i ya Chauke S.P, tsalwa ra *Lakatsani tintiho Vatsonga*, J.M Magaisa, *Mihloti na xikolokolo nguvu ya Pitori*, S.J Malungana na M.T Babane, *Vutomi byi hundzulerile*, S.J Malungana na V.D Salane, M.M Marhanele, *Tshangava ra switlhokovetselo*, *Vumunhu bya phatiwa* na B.H.M Mashele, *A hi hlomeni*. Eka ndzavisiso lowu Malungana u kombisile hilaha vutlhokovetseri byo vilela byi nga ni vuxaka swinene na vutlhokovetseri bya nandzulo. Malungana u tlhela a humesela erivaleni leswaku loko munhu a nga byi hlayi vutlhokovetseri bya nandzulo hi vurhonwani, a nga ka a nga swi koti ku kombisa ku hambananyana loku nga kona hikokwalaho ka ku va vutlhokovetseri bya nandzulo byi ri na swikongomelo swinharhu leswikulu ku nga ku tivisa, ku hehla ku susumeta no tsundzuxa vatshikeleri ni vaxanisi etikweni. Malungana u tlhandlekela hi ku kombisa leswaku vutlhokovetseri lebyi byi sungule hi lembe ra 1976 eSoweto.

2.2.12 Mkhabele L (1991)

Mkhabele (1991) eka ndzavisiso wa *Xitayili xa JM Magaisa eka tsalwa ra Mihloti* u tsarile hi mikongomelo yo hambana. Mkhabele u tsarile hi mikongomelo ya rirhandzu na vukati, vuntshwa, vavasati, vukhale, rifu na swivilelo. Hi ku kongomisa eka swivilelo na ku sihalala ku

nga swona swi yelanaka ngopfu na ndzavisiso lowu. Mkhabele u kombisa ku vilela loku nga kona ka loko Vantima va tekeriwile matiko na vukosi bya vona. Mavonelo lama ya ndzavisiso wa Mkhabele, ya tirhisiwile ku kombisa ndlela leyi swivilelo swi pfuneke hakona leswaku Vantima va tlhela va kuma misava na vukosi bya vona. Ndzavisiso lowu wu boxa tindlela to hambana ku kombisa xitayili lexi Magaisa a xi tirhisa ku phofula ku sihalala na ku vilela ka yena hi ndlela yo tumbela. Ndzavisiso lowu wu pfuna swinene ku kombisa leswi Vantima va vilerisaka xiswona hi ku hangalasiwa no tekeriwa matiko ya vona hi Valungu.

2.2.13 Mona MJ (1997)

Mona (1997) eka ndzavisiso wa Masitasi wa *The Teaching of Xitsonga Poetry to Secondary School Learners in Mhala, Mpumalanga Province with Special Reference to a Sample of the Poems from the Anthologies of Masebenza B.J., Chauke S.P. and Magayisa M.J* u kombisa hi ndlela leyi vutlhokovetseri bya Xitsonga byi tikombaka hakona loku byi xiyiwa exikarhi ka vutlhokovetseri byo hambanahambana, kusuka eka nkarhi wa khale ku fika sweswi. Mona u tshikelerile swinene eka vuxokoxoko bya vatsari bya Afrika-Dzonga ni bya Xitsonga.

Eka ndzavisiso wa Mona ku kumekile leswaku ku na ku vuyeleriwa ka mikongomelo yin'we, ku fana na le ka vavasati, vuoswi, vusiwana, vukati, rirhandzu, vutitsongahati, vuloyi ni vumunhu. Mona u bumabumela leswaku vatsari na tikhamphani ta tibuku ti fanele ku ta na mikongomelo yintshwa ya matsalele, ku nga ri ku languta ntsena eka leyi tirhisiweke ngopfu. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ni ku lemukisa eka mikongomelo yo hambana ni yin'wana leyi tirhisiweke eka vutlhokovetseri.

2.2.14 Ntuli DBZ (1984)

Ntuli (1984) eka ndzavisiso wa *The poetry of B.W. Vilakazi*, u xopaxopile hi vuenti vutlhokovetseri bya B.W Vilakazi laha a nga tlhelaka a kombisa swinene xandla lexi Vilakazi a xi hoxeke eku tsaleni ka vutlhokovetseri bya Xizulu. Eka vutlhokovetseri bya Vilakazi, Ntuli u kombisa leswaku mutsari u vile na nkucetelo lowukulu ku tsala vuphati. Ntuli u tlhela a humesela erivaleni matimba ya vufananisi eka vutlhokovetseri bya Vilakazi na matirhiselo ya yena ya swigaririmi na swihlawulekisi swin'wana swa vutlhokovetseri. Ntuli u ya emahlweni a tlhela a kombisa leswaku Vilakazi a a tirhisa mikongomelo yo hambana yo fana na ku khutaza,

rifu, mavonelo hi swa vutomi, vukhongereri hambi ku ri ku vilela. Ntuli u tirhisile swithokovetselo swo vilela ku ya hi nkucetelo wa nhlonge na rixaka.

Ntuli u kombisa Vilakazi eka swin'wana swa swithokovetselo a tirhisa rito "Isukhuba" leri vulaka nhlonge hi Xitsonga, laha ri tirhisiwaka ku vula Mulungu kumbe Muntima. Rito leri hi rona ri tirhisiweke ngopfu ku kombisa ku hambana ka vanhu hi mivala ya vona. Ntuli u tlhela kombisa nkoka wa ku vilela hi ku tirhisa swithokovetselo swa vukhongereri ku kombisa ku twa ku vava na ku lava ku pfuniwa. Mutsari u kombisa rivengo leri a ri ri kona khale exikarhi ka Vantima na Valungu. Ndzavisiso lowu wu pfunile ngopfu ku kombisa rivengo leri a ri ri kona exikarhi ka vanhu va Afrika-Dzonga ku ya hi nhlonge.

2.3 NKOMISO WA MATIMU YA VUTLHOKOVETSERI

Vutlhokovetseri byi hlamuseriwa hi tindlela to hambana hi ku ya hi matumbulukelo ya byona. Vutlhokovetseri i muxaka wun'wana wa matsalwa laha ntirho lowu kombisaka matitwele kumbe miehleketo leswi kombisiwaka hi xitayili na nkholuko wa marito leswi kumekaka eka ku hlengoleta swithokovetselo kumbe tanihi muxaka wo karhi wa matsalwa. Eka vutlhokovetseri bya khale ku tshembiwa leswaku a ku phatiwa kumbe ku yimbeleriwa hi ndlela yo tsundzuka matimu, matumbulukelo ya swilo kumbe milawu. Vutlhokovetseri a byi tala ku yelana swinene na vuyimbeleri bya xintu tanihi loko swithokovetselo swa khale a swi tikomba swi ri tinsimu emikarhini ya khale. Hi nga vula leswaku vutlhokovetseri i rixaka rin'wanana ra vutsari leri, eka rona, marito ya hlawuriwaka xikan'we no xaxametiwa hi vukheta naswona nkongomelo wa kona wu tumbetela muhlayi ku katsa na tinhlamuselo ta wona.

Loko mikarhi yi ri karhi yi famba, vutlhokovetseri byi sungurile ku teka xivumbeko xa ku tsala swithokovetselo hi ndlela yo kombisa ku vilela. Leswi swi kombisa leswaku loko ku ri na mhaka leyi dyaka vatsari, a va kota ku yi phofula hi ndlela yo tlhokovetsela kumbe ku humesa ku vilela ni ku twa ka vona ku vava hi ku tsala swithokovetselo. Laha hi kuma leswaku eka vutlhokovetseri swi na nkoka ku tiva nkongomelo wa xithokovetselo xikan'we ni ku twisisa xivangelo xa mutsari xo tsala xithokovetselo xolexo. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku vutlhokovetseri i ntlhotlho lowu andlariwaka ematsalweni hi xivumbeko xa xitandza kumbe

ndzimana kumbe vhesa hi nkongomelo wo humesa mavonelo kumbe leswi mutlhokovetseri a titwisaka xiswona mayelana na nhlokomhaka yo karhi. Leswi swi kombisa leswaku matsaleleo ya vutlhokovetseri ya hambanile na matsalelo ya matsalwa laman'wana.

Eka vutlhokovetseri hi kuma leswaku ku na tinxaka to hlaya ta switlhokovetselo. Hi ta ringeta ku kombisa tinxaka tingaritingani ta switlhokovetselo ku nga leti landzelaka: Sonete, lexi i xitlhokovetselo xo koma lexi nga na khumemune wa mintila naswona xi na ncino wa marito kumbe ku rhayima. Sonete yi sungurile tanihi xitlhokovetselo lexi a xi vulavula hi rirhandzu lexi a xi kombisa swinene ku xaniseka kumbe ku navela ka varhandzani. Matlhokovetselo ya muxaka lowu ya sungurile e-Italy kutani swi tirhisiwa swinene e-England. Loko malembe ya karhi ya ya emahlweni sonete yi tirhisiwile eka tinhokomhaka tin'wana handle ka rirhandzu, ku fana na timhaka ta ntokoto wa swa vukhonger, vutshila kumbe ntokoto wa swa nyimpi. Leswi swi endlile leswaku vatsari va tsala xitanza xin'we naswona xa khumemune wa mintila.

Nakambe hi tlhela hi kuma muxaka wa xitlhokovetselo xa Limeriki Lexi i xitlhokovetselo lexi nga na mitila ya ntlhanu lexi kombisaka vumunhu hi ku hatlisa lexi nga na ncino wa marito lowu nga hlawuleka. Hi kuma nakambe switlhokovetselo swa Hayiku lawa ku nga matsalelo ya xikhale ya xitlhokovetselo lama tivekaka hi vutsongo bya xona, mahikahatelo yo hetiseka na mipfumawulo leyi nga kavanyetiwiki leswi lavekaka eka mitila ya xona yinharhu.

Hi tlhela hi kuma muxaka wa xitlhokovetselo xa liriki. Xitlhokovetselo lexi xi komile swinene naswona a xi fani na xa ku hlamusela laha muvulavuri un'we a kombisaka miehleketo ya yena xikan'we na matitwele. Muxaka lowu wa xitlhokovetselo xa liriki xi kombisa maendlelo yo karhi ya risimu. Laha hi kuma leswaku mutsari nkarhi wun'wana u tsala hi xirilo xa rifu ra munhu loyi a nga na ndhuma swinene, kambe a tsala hi ndlela ya risimu ku komba ku xirilo xo lahlekeriwa kumbe ku vava loku a ku twaka.

Hi tlhela hi kuma muxaka wa xitlhokovetselo xo hlamusela. Xitlhokovetselo xo hlamusela xi nyika vuyimeri lebyi a byi ta vuriwa eka ndzimana, laha ku nga na ku landzelelana ka migingiriko leyi hlanganaka leyi nga humelela. Mikarhi hinkwayo yi vuriwa hi muhlamuseri wa timhaka. Mikarhi yin'wana switlhokovetselo leswi nga va swa rirhandzu, kumbe mitirho leyi

nga endliwa hi tinhenha. Laha hi kona hi kumaka baladi, lexi ku nga xitlhokovetselo lexi ndzimana ya kona yi nga na mitila ya mune. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku vutlhokovetseri byi hambanile na matsalwa laman'wana. Matsalelo ya switlhokovetselo hambiri ririmi leri tirhisiwaka ri hlawulekile swinene naswona swi tirhisiwa ngopfu na ku twisisiwa hi vatsari va swona.

2.4. MIKONGOMELO YA VUTLHOKOVETSERI BYO PHATA BYA VATSONGA

Vatlhokovetseri va vutlhokovetseri bya Xitsonga va tsala hi swilo swo hambanahambana, hikokwalaho swi endla leswaku na mikongomelo ya kona yi vulavula hi swilo swo hambana. Laha hi nga yelanisa vutlhokovetseri na vuyimbeleri bya Xitsonga laha hi kumaka leswaku vayimbeleri va yimbelela ku ya hi leswi humelelaka hi nkarhi wolowo ku fana na vatlhokovetseri va tsalaka hi ku ya hi leswi swilo swi humelelaka hakona hi nkarhi walowo. Laha hi kuma leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu vatlhokovetseri na vayimbeleri a va beriwa ndzilekano eka maphofulelo ya vona ya timhaka. Tin'wana ta tinsimu leti mfumo wa xihlawuhlawu a wu vona leswaku ti nga pfuxa swo tala a wu nga pfumeri leswaku ti kandziyisiwa, loko ti nga tshuka ti kandziyisiwa, a ti nga pfumeleriwi ku tlangisiwa emoyeni.

Kutani loko hi languta na kona eka vuyimbeleri, ku fana na le ka vutlhokovetseri, ku na mikongomelo yo hambanahambana. Vatlhokovetseri na vona va tlhokovetsela hi ku ya hi leswi swilo swi humelerisaka xiswona eka ndhawu yo karhi. Hikokwalaho, mikongomelo yo vulavula hi ku vilela, rirhandzu, rivengo, ku kholwa ka vavanuna eJoni va siya vasati na vana, mikongomelo ya rifu, vusiwana, na vutomi hi ku angarhela, yi humeseriwa erivaleni hi ndlela yo tlhokovetsela. Hi tlhela hi kuma leswaku vatsari vo sungula va vutlhokovetseri a va voyamela ngopfu eka ku ndhundhuzela nchumu wo karhi hi ku ya hi leswi wu swi endlaka, ku nga va swo biha kumbe swo saseka.

Loko hi languta eka mikongomelo ya vutlhokovetseri byo phata na ku ndhundhuzela bya Vatsonga, tanihi loko vutlhokovetseri byi sungurile hi ndlela yo phata xivongo, hi kuma leswaku mikongomelo ya kona a yi yelana na xivongo xolexo ku phatiwaka xona. Hi tlhela hi kuma leswaku loko ku ndhundhuzeriwa hosi yo karhi, na kona mikongomelo ya kona a yi

yelana na leswi hosi yeleyo yi nga xiswona, misingiriko ya yona na leswi ku phatisiwaka xiswona xivongo xa yona.

2.5. NKOKA WA VUTLHOKOVETSERI EKA VANTIMA

Vutlhokovetseri byi na nkoka eka Vantima. Vutlhokovetseri bya ndhavuko eka Vantima, lebyi sunguleke hi ndlela yo ndhundhuzela kumbe ku phata, byi tlhela byi va na nkoka hikuva hi kona laha hi kotaka ku vona vutshila na tinyiko ta vanhu. Hi dyondza leswaku loko vatlhokovetseri va tlhokovetsela kumbe va phata a vo tsakisiwa hi ku tlhokovetsela ntsena, kambe ku va na hungu ro karhi leri va lavaka ku ri hundzisela vahlayi kumbe vayingiseri.

2.6 MITIRHO YA VUTLHOKOVETSERI BYA XITSONGA

Vutlhokovetseri bya Xitsonga byi pfuna eka ku hlulukisa Xitsonga. Xitsonga hi rin'wana ra tindzimi ta ximfumo laha Afrika-Dzonga. Hi rin'wana ra tindzimi leti ta ha lavaka ku hlulukisiwa tanihi loko vavulavuri va rona va nga talanga ku fana na vavulavuri va tindzimi letin'wana. Hi rin'wana ra tindzimi leti a ti tshikeleriwa hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Vutlhokovetseri bya Xitsonga byi kota ku dyondzisa vanhu mayelana na swa vutomi hi ku ya nkongomelo wa xitlhokovetselo xo karhi. Hi tlhela hi kuma leswaku byi dyondzisa vanhu ku vona leswi vutomi byi nga xiswona mayelana na vutomi bya siki na siku xikan'we na leswi swi humelelaka etikweni. Mashige (1996:31) u hlamusela leswi hi vutlhokovetseri:

One of the fundamental functions of poetry is to make people aware of their environment and what takes place around them.

Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku swin'wana swa nkoka wa vutlhokovetseri i ku lemukisa vanhu hi leswi humelelaka eka tindhawu leti va kumekaka eka tona. Hi nga vula leswaku vutlhokovetseri byi rhamba vanhu ku lwa na swiphiqo leswi va nga na swona eka miganga leyi va kumekaka eka yona. Swiphiqo leswi swi kongomane na vanhu hinkwavo ku nga ri ntlawa wo karhi.

2.7 SWIHLAWULEKISI SWA VUTLHOKOVETSERI BYA VATSONGA

Vutlhokovetseri byi kongomisa ngopfu eka nhlaysi na nhluvukiso wa Xitsonga. Byi na nkoka lowukulu swinene eka vutomi bya vanhu hi ku dyondzisa ku xixima, ku tshinya vanhu ku loko va endla swo ka swi nga ri kahle, ku kombisa ku vilele hi ku tsala switlhokovetselo, ku hlohlotela mahanyelo lamanene na swin'wana swo tala leswi vatsari va ringetaka ku lemikisa vahlayi na vayingiseri.

2.8 NKUCETELO LOWU NGA KONA EKA VUTLHOKOVETSERI BYO SUNGULA BYO PHATA

Laha hi nga vula leswaku vutlhokovetseri bya ndhavuko eka Vantima, ngopfungopfu Vatsonga, byi ve na nkucetelo wo tsariwa hikuva ekusunguleni a ko vulavuriwa, ku fana na ku phata xivongo, kambe swi nga tsariwanaga helo. Malungana (1994) u hlamusela leswaku Ndhambi (1950) hi un'wana wa vatsari vo sungula va *Swiphato swa Vatsonga*, buku leyi yi vile yona yo sungula ya swiphato ya ririmi ra Xitsonga, laha a nga ringeta ku tsala switlhokovetselo swo karhi hi ndlela yo phata swilo swo karhi kumbe tindhawu to karhi leti a ti ri na swo hlawuleka hi nkarhi wa kona. Leswi swi seketela hi Hornby (2010 : 1148) loko a ku:

...words that show approval or admiration for somebody or something.

Leswi boxiweke laha swi paluxa leswaku vutlhokovetseri byo ndhundhuzela i vuthlokovetseri lebyi themendhelaka kumbe ku vulavula hi ku tsakela swinene munhu wo karhi kumbe nchumu wo karhi.

2.9 NKOKA WA VUTLHOKOVETSERI EKA VANA

Loko khale n'wana a sungula ku tlhariha a dyondzisiwa xivongo hi kokwani wa yena wa xisati hikuva hi vona lava a va tshama ngopfu na vatukulu. Loko n'wana a nga xi tivi xivongo xa yena a ku vuriwa leswaku u ta yiviwa kumbe ku lahleka. Hikokwalaho, leswi a swi endla leswaku n'wana a dyondza leswaku hi yena n'wana mani wa mani leswaku a nga yiviwi. Loko xi vongo xi ya eku heleni a dyondzisiwa ku tiphata. Hi nga vula leswaku ku phata ku sungule hikokwalaho ko dyondzisa n'wana xivongo. Kutani hi kuma leswaku swivongo swo tala swi na ku tiphata eku heteleleni. Leswi a swi endla leswaku loko a ya eku tlangeni na vana van'wana, a tlanga hi ku tiphata hi ku ya hi xivongo xa yena. Maphatele ya swivongo swin'wana ma endla leswaku ma tlhonthla lava u nga ekusuhi na vona. Kutani leswi a swi endla leswaku n'wana loyi anga tiviki xivongo xa yena a navela, kutani swi endla leswaku na yena a dyondza leswaku a ta kota ku tiphata. Ntsan'wisi eka Makomba-ndlela (1986:10) u ri:

Vana mi fanele ku dyondza swivongo swa n'wana, hikuva loko mi nga dyondzi mi ta rivala.

Leswi swi endlile leswaku vana va rhandza swinene swivongo swa vona. Mushwana (2017) u tshaha Forrai (1988) loko boxa mhaka ya leswaku ku tlanga hi yin'wana ya tindlela to olova to va vana va karhi va dyondza hi swa vutomi. Leswi swi vangwiwa hikuva ku ri na switlhokovetselo swo tala leswi tlhokovetseriwaka loko vana va karhi va tlanga, ngopfungopfu leswi va swi dyondzaka eswikolweni swa tindzumula. Va tlhokovetsela va karhi va encenyeta kumbe ku kombisa leswi xitlhokovetselo xi vulaka swona. Hikwalaho ko va n'wana a rhandza ku tlanga, swi endla leswaku a rhandza tlhokovetsela. Vutlhokovetseri byi tlhela byi pfuneta eka ku hlohlotela n'wana ku dyondza ku yingisela. Loko ku karhi ku tlhokovetseriwa kumbe ku phata ko karhi, u rhanga a tinyika nkarhi leswaku a hatla a dyondza xitlhokovetselo xa kona. Leswi u swi endla a karhi a lava leswaku a kota ku amukeriwa eka vana lava a tlangaka na vona. Hikokwalaho ka leswi boxiweke laha henhla, hi tlhela hi kuma leswaku Ndhambi u tsarile tsalwa ra *Switlhokovetselo swa Vana* leswaku va kota ku swi dyondza ni ku va pfuna eka swa vutomi.

2.10 VUTLHOKOVETSERI TANIHI NDLELA YO VULAVULA NA VANHU

Vatlhokovetseri va tsala switlhokovetselo hikuva va vilerisiwa hi xa nchumu, kutani va swi hundzisela eka vanhu hi ndlela yo tsala leswaku mhaka leyi yi va dyaka yi kota ku fikelela eka van'wana. Loko hi languta minkongomelo leyi paluxiweke laha henhla hi ta swi vona leswaku swi tele leswi susumetaka vatlhokovetseri ku tsala switlhokovetselo. Vatlhokovetseri va na nyiko ya ku kota ku xiya mahanyelo ya vanhu, leswi va khomisiwaka xiswona, leswi humeleshaka etikweni, mavabyi lama nga kona, nhlohotelo wa swa tipolitiki, na swin'wana swo tala, kutani va byi byela vayingiseri na vahlayi hi ndlela yo tlhokovetsela. Leswi swi pfuna swinene eka rixaka hikuva vanhu va kota ku lemukisiwa hi rirhandzu, rivengo, rifu, mu xanisiwa ka vavasati evukatini, leswi Vantima va nga xanisiwa xiswona hi ku fika ka Valungu laha tikweni, na swin'wana swo tala. Leswi swi pfuna swinene ku pfula mahlo eka lava a va nga si vona nchumu hi leswi humeleshaka eka ndhawu yo karhi. Mphahlele (1992:55) u ri:

Poetry, unless it was utterly bad verses, could not incite anybody to violence.

Then one would have to give it another name and not "poetry".

Mphahlele u kombisa leswaku vatlhokovetseri a byi hlohoteli nyimpi eka munhu ku endla madzolongang handle ka loko byi tsariwe hi ndlela yo biha. Hikokwalaho, byi nga thiywa vito rin'wana ku nga ri vatlhokovetseri. Hi marirto man'wana, vatlhokovetseri byi tele ku kombisa nyanyuko kumbe ku tlhaveka ka xiyimo xa le henhla xa matitwelo ya munhu. Munhu a nga kombisa ntsako kumbe ku tlhaveka hi ku tsala xitlhokovetselo a phofula matitwelo ya yena.

2.11 VATLHOKOVETSERI, TIMFANELO NA VUTIHLAMULERI

Afrika-Dzonga i tiko leri nga na nawu. Munhu un'wana na un'wana u sirheleriwile eka Vumbiwa bya tiko ehansi ka xiyenge xa timfanelo ta ximunhu. Munhu un'wana na un'wana u na timfanelo leti n'wi sirhelelaka. Vatlhokovetseri va na mfanelo yo tlhokovetsela hileswi va swi lavaka, ku va na mindyangu na ku va na vutomi bya vona vinyi, ku dya, ku ambala, ku va na ko fihla nhloko, ku nghena xikolo, na swin'wana swo tala. Vatlhokovetseri va nga tlhokovetsela hi swa rifu, vukati, rirhandzu, rivengo, tipolitiki na swiyimo swa tiko.

Vatlhokovetseri va fanele ku pfumeleriwa ku tlhokovetsela hi swin'wana na swin'wana leswi va swi lavaka swi nga langutisiwi leswaku vutlhokovetseri bya vona byi vulavula hi yini.

2.12 NKATSAKANYO

Eka ndzimana leyi hi kotile ku dyondza leswaku vutlhokovetseri a byo hungasa ntsena, kambe byi na ntirho wukulu swinene wo laya na ku tsundzuxa vanhu hi mahanyelo lamanene, ku khomelela eka ndhavuko na ku tirha tanihi swipfuneto swa dyondzo eswikolweni. Vutlhokovetseri byi tlhela byi pfuna swinene eka ku hangalasa mahungu, ku nga va swa tipolitiki kumbe swin'wana. Vatlhokovetseri va nga tlhokovetsela hi swa rifu, vukati, rirhandzu, rivengo, vusiwana, dyondzo na swiyimo swa tiko. Ku hlangana ka vanhu na swona swi na xiave xikulu eka vutlhokovetseri hikuva swi nga endla leswaku rixaka rin'wana ri tekela swin'wana ku antswisa vutlhokovetseri bya rona.

Eka ndzima leyi landzelaka hi ta languta eka maendlelo lama nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu.

NDZIMA YA 3

3.0 MAENDLELO

3.1. MANGHENELO

Ndzavisiso lowu wu landzelela xivumbeko xa maendlelo ya nkoka. Ku va mulavisisi a kota ku kuma vuxokoxoko lebyi a byi lavaka loko a endla ndzavisiso wa yena, u fanele ku va na ndlela leyi a nga yi tirhisaka ku fikelela leswi a swi lavaka. Leswi swi vuriwa maendlelo ya ndzavisiso. Eka xiyenge lexi, ku hlamuseriwa hi vuenti tindlela leti nga tirhisiwa eka ndzavisiso. Mitshaho ya vatsari van'wana ya nyikiwa ku seketela nhlamuselo ya maendlelo lama nga tirhisiwaka.

Maendlelo lawa ya kongomisa eka tindlela ni milawu ya ku hlengeleta, ku hlamusela ni ku xopaxopa vuxokoxoko. Hi ku angarhela eka ndzavisiso hi kuma leswaku ku na maendlelo mambirhi lamakulu, ku nga maendlelo ya ntikelo (qualitative approach) na maendlelo ya ntalo (quantitative approach). Exikarhi ka malavisiselo lama, eka ndzavisiso lowu hi tirhisa ndzavisiso wa ntikelo hikuva hi wona wu nga kotaka ku paluxa leswi nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu wu nga humelalaka hakona. Hi mhaka leyi Babbie (2008:415) u boxa leswi landzelaka:

Qualitative analysis is the nonnumerical examination and interpretation of observations for discovering underlying meanings and patterns of relationships.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku maxopaxopelo ya ntikelo i ku va makambebele na mahlamuselelo lama nga tirhisiki tinhlayo, kambe ku nga ku xiyisisa hi ndlela ya vuxaka byo humelerisa tinhlamuselo na tipheteni. Kasi Merriam (1998:5) u hlamusela leswi landzelaka maendlelo ya ntikelo:

Qualitative research is an umbrella concept covering several forms of inquiry that help us understand and explain the meaning of social phenomenon with as little description of the natural setting as possible.

Merriam (1998) u boxa leswaku ndzavisiso wa ntikelo hi wona lowukulu lowu angarhelaka minongoti ya swivutiso swo tala leswi pfunetaka ku twisisa ni ku hlamusela leswi humeleleke swa ntumbuluko hi ndlela yo koma. Kasi Denzin na Lincoln (1994) va hlamusela ndzavisiso wa ntikelo hi ndlela leyi:

Qualitative research is defined as a multi perspective approach (utilizing different qualitative techniques and data collection method) to social interaction, aimed at describing, making sense of, interpreting of or reconstruction this interaction in terms of the meanings that the subjects attach to it.

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku ndzavisiso wa ntikelo wu katsa mavonelo yo tala lama ya tirhisiwaka hi tindlela to hambana ta maendlelo na tindlela leti tirhisiwaka ku hlengeleta vuxokoxoko lebyi faneleke ku tirhisiwa hi ku landza tinhlamuselo ta tidyondzo leti lavisisiwaka. Eka maendlelo lawa ku tirhisiwa tithekiniki ta ntikelo to hambana na mahlengeletelo ya vuxokoxoko hi xikongomelo xo hlamusela, leswaku swi twisiseka eka ku vumba manghenelelelo ya tinhlamuselo ta matheme lama ma lavisisiwaka. Hi ku angarhela, ndzavisiso wa ntikelo i ndzavisiso lowu mulavisisi a lavisisaka vuxokoxoko byo karhi a nga languti nhlayo ya michumu leyi lavisisiwaka kambe a languta nkoka wa mhaka.

Leswi swi komba leswaku swithokovetselo leswi swi nga hlawuriwa ku va xiphemu xa ndzavisiso lowu, swi xopaxopiwa no pimanisiwa ku humesela tinhlamuselo kumbe vuyimeri byo karhi lebyi nga kona eka swona. Hileswaku mikongomelo hi ku hambana ka yona yi ta paluxiwa ku va hi kuma mahunguxidzi lama swithokovetselo swi vulaka swona.

3.2 MAHLENGETELO YA MAHUNGU

Maendlelo lama nga ta tirhisiwa ku hlengeleta vuxokoxoko eka ndzavisiso lowu hi lama vuriwaka Maendlelo ya Xitafula (Desktop Research Method). Eka maendlelo lama, mulavisisi u hlengeleta mahungu kusuka eka tiatikili, tibuku, milavisiso na le ka ithanete, kutani a sungula ku xopaxopa ku kuma mongo wa mhaka leyi a lavisisaka yona. Cohen na Manion (1989:307) va hlamusela Maendlelo ya Xitafula loko hi ndlela leyi:

This method entails the collection of data from articles, newspapers, academic books, magazines, internet and dissertations.

Hi ku tirhisa maendlelo lama, mulavisisi u kota ku fikelela xikongomelonkulu ni swikongomelontsongo swa ndzavisiso wa yena na hi ku tirhisa tibuku ta vutlhokovetseri leti hlawuriweke. Hi marito man'wana, mulavisisi u tshama etafuleni na matsalwaxidzi kusuka eka tiatikili, tibuku, milavisiso na ku nghena eka ithanete ku humelerisa ndzavisiso lowu hi ku pimanisa mikongomelo leyi nga ta kumiwa loko ku xopaxopiwa switlhokovetselo leswi hlawuriweke ku va xiphemu xa ndzavisiso lowu. Maendlelo ya muxaka lowu ya pfuneta ku kuma mahungu lama fambelanaka na nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu.

Hi tlhela hi tirhisa maendlelo yo fananisa (comparative) mikongomelo leyi nga kumiwa loko ku xopaxopiwa switlhokovetselo leswi hlawuriweke ku va xiphemu xa ndzavisiso lowu. Maendlelo ya muxaka lowu i ku fananisa vuxokoxoko byo karhi eka matsalwa ku komba ku hambana kumbe ku yelana loku nga kona. Heese na Lawton (1988:6) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

Literary criticism can be defined as the study devoted to comparison and analysis to the interpretation of literacy works of literature.

Vatsari lava va kombisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa i dyondzo leyi kongomaneke na ku fananisa no xopaxopa mitirho ya matsalwa. Kasi Miehleketo leyi yi fana ni ya Schreiber (1965:1) loko a ku: “*Literary criticism is the business of evaluating the merits and demerits of literacy work of arts.*” Schreiber (1965) na yena u tiyisisa leswaku nxopaxopo wa matsalwa i ndlela yo hlahlwa swikhensho na swisololo eka mitirho ya vutsari.

Tanihiloko ku ta pimanisiwa mikongomelo ya vutlhokovetseri bya nkarhi wa xihlawuhlawu na bya nkarhi wa xidemokirasi, swa fanela leswaku ku va na ku pimanisa ka mikongomelo ya matsalwa lama hlawuriweke. Hi ku landza leswi boxiweke hi vona swi fanerile leswaku eka ndzavisiso lowu hi tirhisa maendlelo yo xopaxopa tsalwa leswaku hi ta kota ku fikelela swikongomelo swa ndzavisiso lowu. Loko hi xopaxopa, hi ta languta eka tsalwa hi tsalwa, kutani hi tlhela hi kana hi switlhokovetselo leswi nga hlawuriwa.

3.3 MAXOPAXOPELO YA MAHUNGU

Maxopaxopelo ya mahungu hi Xinghezi ya vuriwa “data analysis”. Ku xopaxopa matsalwa i ndlela yo hlela na ku langutisa hi vukheta ku kuma vundzeni bya mahungu hi mhaka leyi tumbeleke swinene. Nakambe nxopaxopo i ndlela yo hlahlwa swikhensho na swisololo eka mitirho ya vutsari. Miehleketo leyi boxiweke yi seketela hi Neuman (2006:44) loko a ku:

Data analysis is a research in which the content of a communication medium is systematically recorded and analysed.

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku nxopaxopo wa mahungu i ndzavisiso lowu vundzeni bya vuhlanganisi byi hleriwaka na ku xaxametiwa hi ndlela ya nandzelelano kutani byi xopaxopiwa. Neuman (2006:322) u tlhela a ya emahlweni a ku:

Data analysis is a technique for examining information in written or symbolic material such as pictures, movies and song lyrics.

Eka ntshaho lowu mutsari u paluxa leswaku lawa i maxopaxopelo ya xithekiniki lama tirhisiwaka ku hlahluva switsariwa hi xikongomelo xo humesa vuyimeri byo karhi bya swifaniso, marito ya tinsimu (lyrics). Maxopaxopelo lawa ma tirhisiwa ku xopaxopa matsalwa hi xikongomelo xo kambisisa vundzeni bya mahungu lama lavekaka naswona ma fambelana na nhlokomhaka leyi lavisisiwaka.

Tanihiloko hi boxile leswaku ku hlengeleta mahungu ya ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa Maendlelo ya Xitafula swi vula ku ri nxopaxopo wa mahungu (textual analysis) ku tava wona maxopaxopelo ya mahungu eka ndzavisiso lowu. Abrams (1981:37) u hlamusela leswi landzelaka hi maendlelo ya *Textual analysis*:

Textual analysis, its aim is to establish as accurately as possible what an author actually wrote or intended to be the final version.

Nhlamuselo leyi yi hlamusela leswaku xikongomelo xa maendlelo yo xopaxopa tsalwa i ku humelerisa leswi mutsari a swi tsaleke kumbe leswi a lavaka ku humelerisa swona eku heteleleni. Leswi swi hi kombisa leswaku xikongomelo xa mutsari eka tsalwa ra yena xi nga va xi tumberile, kutani swi lava vutivi byo karhi ku twisisa hi ku hetiseka leswi a lavaka ku swi byela vahlayi. Kasi Martin (1984:33) u seketela leswi boxiweke hi Abrams (1981) laha henhla loko a ku:

It is the study of the various printed version of a literary work with the aim of discovering what the author actually wrote.

Eka maxopaxopelo lawa yo xopaxopa tsalwa (Textual analysis method), mulavisisi u kota ku kuma mahungu yo tala swinene laha a kotaka ku hlawula leswi a lavaka swona, kutani u fanele ku va ni swivutiso swo fana na leswi, i mani a vulaka yini, u byela vamani, hikokwalaho ka yini, naswona u ni swikongomelo swihi, leswaku a ta kota ku humelerisa ndzavisiso wa yena ku ya hi tsalwa leri a ri xopaxopaka kumbe mikongomelo leyi nga ta kaneriwa. Hi nga vula leswaku maendlelo lawa yo xopaxopa tsalwa ya lava vukheta kumbe vurhonwana

lebyikulu swinene ku kota ku twisisa leswi mutsari a vulavulaka ha swona. Concise Oxford English Dictionary (2002:1483) yi hlamusela leswi landzelaka hi maendlelo yo xopaxopa tsalwa:

Of, relating to, or conforming to a text or texts. Or of or relating to or based on a text; “textual analysis.”

Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku leri i endlelo leri kongomeke eka ku xopaxopa tsalwa kumbe matsalwa. Leswi swi kombisa leswaku maendlelo ya muxaka lowu ma langutisa eka ku xopaxopa tsalwa, ku nga ndlela leyi valavisisi va hlengeletaka mahungu ha yona mayelana na ku humesa mhaka ya nkoka eka vulavisisi bya vona. Hikokwalaho maendlelo ya muxaka lowu ya na nkoka eka valavisisi va swiyenge swo hambanahambana ku fana na le ka dyondzo ya swa ndhavuko, swa mahungu, swa vuhlanganisi na swin'wana. Kasi Marivate na Mdumela (1989:1) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa hi ndlela leyi:

... the business of evaluating the merits and demerits of literary work of art. It is the detailed examination of actual words of the text under discussion, the message conveyed by the words, the emotional effects they evoke in the individual and the manner in which they evoke such emotional evoke.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku loko hi endla nxopaxopo eka matsalwa, hi xiyisisa leswinene na leswo biha hi matsalwa, kutani hi kota ku thumba mahlamuselelo lama tirhisiweke eka xitsariwa xolexo. Hikokwalaho, hi ringeta ku hlamusela xitsariwa hi ku va hi ringeta ku kuma tindlela ta nkoka ta leswi xi vulaka na ku yimela swona, eka ndhavuko wo karhi naswona ku ya hi nkarhi wo karhi, ku katsa na leswi vanhu va swi endlaka swa nkoka leswi swi va rhendzeleke emisaveni. Nakambe hi nga vula leswaku xa nkoka swinene i ku vona leswaku tindlela to hambana leti nga tirhisiwaka ku hlamusela ntiyiso ti endla leswaku hi twisisa ndhavuko wa hina ku antswa hikuva hi ta sungula ku vona mindzilekano ya mintolovelovelo ya hina.

Mahungu lama kumekeke hi nkarhi wo hlengeleta mahungu ya xopaxopiwa hi ku tirhisa endlelo ro xopaxopa. Eka endlelo ro xopaxopa hilaha mulavisisi a hlayaka matsalwa yo karhi lama a lavaka ku ma xopaxopa, kutani a languta no xiya hi vurhonwana leswi a nga le ku swi lavisiseni. Heese na Lawton (1988:06) va hlamusela maendlelo yo xopaxopa loko va ku:

The theory of criticism is concerned with establishing a basis of general critical principle, from which is derived a working terminology as well as criteria (i.e. standard) to be employed in analyzing, interpreting and evaluation of a particular works of literature.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku eka maendlelo ya thiyori yo xopaxopa, mulavisisi u va a ri na nongoti wo karhi lowu a vaka a xopaxopa tsalwa hi ku languta wona. Marito ya “analyzing” na “interpreting” eka ntshaho lowu hi wona ya humeselaka mhaka ya leswaku mulavisisi u xopaxopa hi vurhonwana. Morne na Rauch (1997:121) na vona va nyika nhlamuselo ya ndzavisiso wo xopaxopa hi ndlela leyi:

The practice of describing, interpreting, and evaluation of literature.

Morne na Rauch (1917) eka ntshaho lowu, va ha seketela leswi boxiweke hi Heese na Lawton leswaku eka maendlelo lama, mulavisisi u hlaya tsalwa na ku ri xopaxopa kumbe ku hlela ku kombisa leswi a nga le ku swi lavisiseni. Lodge (1988:63) yena u ri:

... a term of which literature is the imposed object, ... judging and appreciating recent works with a view to helping the public make up its mind.

Nhlamuselo leyi yi hlamusela leswaku eka maendlelo yo xopaxopa, matsalwa hi wona lawa ya tirhisiwaka ku humelerisa no kombisa leswi mulavisisi a lavaka ku kombisa swona ku endlela leswaku vahlayi va kota ku nyika mavonelo ya vona hi tlhelo ra leswi humelerisiweke hi mulavisisi kumbe muxopaxopi.

Morne na Rauch (1997) va boxa leswaku nxopaxopo wa thiyori wu landzelela swiyenge swo karhi leswi endlaka leswaku mulavisisi a ta kota ku xopaxopa matsalwa hi mfanelo. Morne na Rauch (1997:121) va yisa emahlweni va nyika mavonelo ya vona ehenhla ka nhlamuselo ya ndzavisiso wo xopaxopa loko va ku:

Theoretical criticism identifies general principles of literary excellence and establishes theories and methods for studying literature. Practical criticism puts such insights, theories, and methods to use in the analysis and evaluation of individual works.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku maendlelo yo xopaxopa ya ya hi swiyenge swo karhi ku katsa na milawu leyi tumbuluxiwaka na maendlelo yo dyondzo matsalwa. Mulavisisi u fanela ku kuma nhlokomhaka kumbe theme leri a lavaka ku xopaxopa tsalwa ro karhi a langutile rona. Endzhaku ka sweswo u tirhisa theme rolero ku hlaya, ku xopaxopa no humelerisa leswi a swi kumaka eka tsalwa leri a ri xopaxopaka leswi fambelanaka na theme leri a ri tirhisaka.

Loko mulavisisi a ri ku xopaxopeni u thumba swilo swo hambanahambana leswi mutsari a nga swi ngenisa eka tsalwa ra yena. Leswi mulavisisi a swi kumaka hi mikarhi yo tala swi kumeka leswaku mutsari u swi ngenisile eka tsalwa ra yena a nga tiyimiselangi kumbe a nga swi tivi leswaku loko muxopaxopi o languta mhaka yo karhi a nga swi kuma swi ri kona.

Tindlela leti landzelaka ti tirhisiwile ku xopaxopa mahungu lama nga kumiwa eka ndzavisiso:

- a) swithokovetselo swi hlayiwile hi vukheta na vurhonwana;
- b) swithokovetselo swi hlayiwile ku karhi ku xiyisisiwa leswaku leswi tsariweke swa fambelana na xithokovetselo xolexo;
- c) swithokovetselo leswi hlawuriweke ni ku hlayiwa swi awiwile hi ku landza swigaririmi leswi nga langutiwa, mikongomelo, na mimongo leyi muxopaxopi a nga yi kumeke; na

- d) marito, swivulwahava, na swivulwa, swi xopaxopiwile hi vuenti ku komba vuxaka lebyi nga kona ku humelerisa xikongomelo xa ndzavisiso.

3.4 THİYORI YA NDZAVISISO

Eka ndzavisiso lowu tirhisile thiyori ya thematiki. Braun and Clarke (2006:79) va hlamusela thematiki hi ndlela leyi landzelaka:

A method for identifying, analyzing and reporting patterns within data. Thematic analysis is a widely used method of analysis in qualitative research.

Nhlamuselo yi kombisa leswaku thiyori ya thematiki i ndlela ya ku kuma swo karhi, ku xopaxopa na ndlela ya ku nyika xiviko xa pheteni ya mahungu. Maxopaxopelo lawa ma tirhisa hi vuenti ku xopaxopa ndzavisiso wa nkoka (qualitative.) Braun and Clarke (2006:79) va tlhela va ya emahlweni thiyori ya thematiki va ku:

Thematic analysis is often the go-to method in most qualitative research. It provides an easily interpretable and concise description of the emergent themes and patterns within a dataset, usually as the foundational phase of interpretation.

Laha va kombisa leswaku thiyori leyi yi kombisa leswaku hakanyingi u fanele u ya eka maendlelo ya ndzavisiso wa nkoka. Naswona thiyori leyi yi nyika mahlavutelelo yo olova na nhlamuselo yo kongoma eka mikongomelo na pheteni eka mahlengeletelelo ya mahungu, ngopfungopfu eka xiphemu xo songula xa mahlavutelelo. Braun and Clarke (2006:80) va tlhela va ya emahlweni va ku:

Thematic analysis provides a flexible and useful research tool, which can potentially provide a rich and detailed, yet complex account of data. Thematic analysis is a poorly demarcated, rarely-acknowledged, yet widely-used qualitative analytic method...

Nhlamuselo leyi yi paluxa leswaku nxopaxopo wa thematiki i xitirhisiwa xa nkoka lexi lexi humeselaka nhlamuselo yo fuwa ya mahungu. Thiyori leyi hlawuriweke yi tirhisiwile tanihi rivoni leri letelaka mulavisisi ku kondza a tshula vutivi lebyintshwa lebyi nga ta hoxa xandla eka ngula ya vulavisisi na dyondzo ya Xitsonga hi ku angarhela.

3.5. XIKOPU NA SAMPULU SWA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa mikongomelo yo hambana ya swithokovetselo swa Xitsonga hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi nkarhi wa xidemokirasi eAfrika-Dzonga. Ndzavisiso lowu wu xopaxopile mikongomelo yo hambana ya swithokovetselo swa Xitsonga. Loko hi xiyisisa hi kuma leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu vatsari va vutlhokovetseri bya Xitsonga a va voyamela ngopfu eka swithokovetselo leswi kombisaka ku vilela, ku ndhundhuzela vanhu hi ku ya hi leswi va swi endleke, rirhandzu, rifu na swin'wana swo tala.

Neuman (1994:78) u hlamusela sampulu tanihi michumu kumbe vanhu lava mulavisisi a nga ta va tirhisa eka ndzavisiso. Swithokovetselo leswi nga ta xopaxopiwa ku kombisiwa matirhiselo ya mutlhokovetseri ya ririmi, laha ku nga humeseriwa swigaririmi swo hambanahambana leswi a swi tirhiseke ku hlulukisa ririmi. Leswi a tlhokovetselaka hi swona na swona swi ta xopaxopiwa ku kombisa hilaha a tlakusaka hakona ndhavuko wa Vatsonga.

3.6. MILAWU LEYI NGA HLONIPHIWA

Ndhawu yin'wana na yin'wana yi fumiwa hi milawu leswaku swilo swi kota ku famba hi ndlela leyi nga fanela. Na kona eka milavisiso ku fanele ku va na milawu leyi faneleke ku

landzeleriwa. Milawu leyi yi kota ku sirhelala mulavisisi xikan'we na vanyiki va mahungu. Kruger (2005:92) u kombisa leswaku milawu leyi yi va ka kona yi tirhisiwa eka swiphemu swimbirhi. Mulavisisi u landzelerile milawu hinkwayo leyi faneleke ku landzeleriwa loko a karhi a endla ndzavisiso. U fanele ku hlamusela lava a faneleke ku kuma eka vona mahungu ku humelerisa ndzavisiso wa yena leswaku ndzavisiso wu mayelana na yini; na xikongomelo lexi ndzavisiso wu lavaka ku xi fikelela. Hinkwaswo leswi swi endliwile ntsena loko ndzavisiso wu nga si sungula.

3.7. MINDZELEKANO YA NDZAVISISO

Tanihiloko milavisiso yi endliwile yo hambanahambana mayelana na matsalwa, ndzavisiso lowu wu kongomile ku xopaxopa no pimanisa mikongomelo ya swithokovetselo swo karhi leswi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu ni swa nkarhi wa xidemokirasi. Laha ku langutisiwile mikongomelo ya swithokovetselo leswi hlawuriweke, ku nga ri vutlhokovetseri hinkwabyo bya vatlhokovetseri va Xitsonga. Vatlhokovetseri van'wana va nga khumbiwa ntsena loko ko tshuka ku ri na swin'wana leswi mulavisisi a lavaka ku swi hundzisa eka vulavisisi bya yena. Vutlhokovetseri lebyi nga khumbiwa hi lebyi nga khoma hungu ro karhi leri mulavisisi a lavaka ku ri hundzisa. Swithokovetselo swin'wana swi nga khumbiwa hi ku hundza ntsena loko ku nyikiwa swokombiso.

3.8. NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi ku kombisiwile hinkwaswo leswi ndzavisiso wu nga ta swi angarhela. Ku kombisiwile tindlela leti nga ta tirhisiwa ku hlenegeleta mahungu; maxopaxopelo ya mahungu; thiyori ya ndzavisiso; xikopu na sampulu swa ndzavisiso swi boxiwile swi tlhela swi hlamuseriwa. Milawu leyi nga ta hloniphiwa na mindzelekano ya ndzavisiso yi kombisiwile.

Eka ndzima leyi landzelaka hi xopaxopa swithokovetselo swo hambanahambana ku ya hi mikongomelo ya swona laha eka xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana hi sungulaka hi nyika mongo wa xona.

NDZIMA YA 4

Ndzima leyi yi kana na ku pimanisa mikongomelo kusuka eka matsalwa ya vutlhokovetseri lama hlawuriweke. Matsalwa lama nga xopaxopiwa hi lama landzelaka: **Chochela-mandleni** (1965) hi Masebenza BJ, **Macakala ya miehleketso** (1982) hi Mayevu GS, **Mbita ya vulombe** (1988) hi Nkondo WZ, **Vutomi byi hundzulerile** (1996) hi Malungana SJ na Babane MT, **Ri ta pela** (2009) hi Magaisa TP, **Xikolokolo nguvu ya Pitori** (1987) hi Magaisa JM, **Rihojahoja ra vutlhokovetseri** (1996) hi Marhanele MM, **Nkwangulatio II** (1998) hi Makhuba NC, **Mbita ya nsuku** (2008) hi Nxumalo WS na Maluleke NJ, **Xihungasi** (1973) hi Maphalasi GJ. Eka ndzima leyi hi xopaxopa mapaluxelo na mavonelo ya mikongomelo yo fana kumbe ku yelana leyi kumekaka eka switlhokovetselo swa vatsari vo hambana. Eka ndzima leyi hi tlhele hi xopaxopa switlhokovetselo leswi swi nga na mikongomelo ya ku *vilela, ku sihalala, vutomi, rifu, rirhandzu, ku phata, vusiwana, dyondzo, rifumo na vukati*. Loko hi nga si sungula ku xopaxopa switlhokovetselo leswi hlawuriweke, hi sungula hi ku nyika nkomiso wa mikongomelo ya switlhokovetselo leswi.

4.1 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA KU VILELA

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa switlhokovetselo leswi vulavulaka hi ku vilela. Switlhokovetselo leswi i swa vatsari, Masebenza (1965), Nkondo (1988), Magaisa (1987), Makhuba (1998), Magaisa (2009), Maluleke na Nxumalo (2008), Marhanele (1996) na Maphalasi (1973).

Ku vilela swi kongomisiwa eka ku twa ku vava embilwini, emiehleketweni xikan'we ni le moyeni hikokwalaho ka mhaka yo karhi leyi hlundzukiseke munhu kumbe leyi nga n'wi khomiki kahle. Nkongomelo lowu i wo vilela no sihalala laha vatlhokovetseri va vilerisiwaka hi swilo swo tala leswi humelelaka emisaveni. Kasi vutlhokovetseri byo sihalala i vutshila byo vulavula na vanhu hi ku kombisa matitwelo ni mavonelo hi swa vutomi leswi hakanyingi swi nga fambiki hi ndlela leyi a swi fanele swi famba hi yona. Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku ku sihalala i ndlela yo kombisa nkwiwirimba na nkanu loko munhu a sindzisiwa ku endla leswi a nga swi laveki. Hikokwalaho, hi xopaxopeke switlhokovetselo leswi landzelaka swo kombisa ku vilela no sihalala hi ri karhi hi nyika mongo wa xitlhokovetselo xin'wana na xin'wana.

4.1.1 Masebenza (1965) 'Xitlhokovetselo xa *Rimenyo*'

1. A hi ku se hi tshamisekile,
 2. A hi sungula ku hlambanyisa
3. Maxangu ya tolo, hi tsakile:
 4. "Swona mi ka mi swi vula?"
- * * *
5. Kwala' vurhongo byi nandzihaka ...
 6. Kwala mitorho yi taka,
7. Ha ha famba hi pfuxela maxaka,
 8. Ho pfuxiwa hi xibububu.

9. I rimenyo.
10. Hambi ri huma kwihi ...
11. Hambi ri rhume hi mani ...
12. Hambi hi to swi yini ...

13. Leswi eswakudyeni ri ngenhile,
 14. Vurhongo a ha ha byi nuhi,
15. Hinkwako-kwako ri netile,
 16. Hi ta tsutsumela kwihi?

17. Va hi byele va ku: "Bya hlola."
 18. Hi dyile naxo.
19. Kumbe swa'ntswa hi byi nyizela:
20. Xin'wana-kaji lexi.

4.1.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Valungu lava nga fika laha tikweni vinyi va tiko va nga swi ehleketanga. Loko va fikile va xanisa vinyi va tiko.

4.1.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Rito 'rimenyo' hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo ri vula vusokoti byo tshwuka lebyi fambaka hi xijumba. Vusokoti lebyi bya luma naswona bya swi kota ku dya mpahla ku fana na muhlwa. Rito leri eka xitlhokovetselo ri tirhisiwile ku yimela Valungu lava va taka va famba. Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u komba ku vilela ka yena hi maveketelelo ya yena ya marito na mahlamuselelo ya yena ya timhaka leswi ti humelerisaka xiswona. Eka ndzimana yo sungula mutsari u hlamusela hi ndlela leyi vanhu lava a va sungula ku tiphina ha yona. Eka ntila wa 1, mutlhokovetseri u ri: "A hi ku se hi tshamisekile". Eka ntila wa 2, u ri: "A hi sungula ku hlambanyisa". U tlhela a ku: "Maxangu ya tolo, hi tsakile", eka ntila wa 3. Kasi eka ntila wa 4, u ri: "Swona mi ka mi swi vula". Rito 'tshamisekile' ri vula leswaku vanhu lava a va tsakile swinene ku nga ri na lexi a xi va karhata. Leswi swi tikomba hi marito 'A hi sungula ku hlambanyisa maxangu ya tolo hi tsakile.' Hi nkarhi lowu a va tshama va tsakile, kambe va ri karhi va tsundzuka ku hlupheka loko a va ri na kona loko Valungu va nga si fika. Rito 'maxangu eka ntila wa 3, ri vula ku hlupheka enyameni na le miehleketweni. Eka ndzimana leyi mutsari u twa ku vava ni ku vilerisiwa hikuva a hleketa leswaku leswi va hlanganaka na swona swi kale swi va humelela nkarhi wun'wana naswona a nga ha ehleketi leswaku swi nga tlhela swi humelela.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa ndlela leyi vanhu lava a va sungula ni ku titwisa ku etlela kahle, kambe vurhongo na milorho swa vona swi kavenyeta hi ku pfuxiwa va nga swi ehleketanga. Eka ntila wa 5, u ri: "Kwala' vurhongo byi nandzihaka ...". Leswi swi kombisa leswaku a va etlele kahle naswona va tiphina hi vurhongo naswona a va sungula ku lorha. Mutsari u vekela swithonsana swinharhu '...' leswi vuriwaka nsiyo ku kombisa leswaku ku na marito man'wana lama siyiweke eka xivulwa lama mutsari a lavaka ku ma vula. Eka ntila wa

6, u ri: “Kwala milorho yi taka”. Eka ntila lowu mutlhokovetseri u tirhisile xivulavulelo lexi vulaka loko munhu a sungula ku lorha. Kasi eka ntila wa 7, u ri: “Ha ha famba hi pfluxela maxaka”. Laha mutlhokovetseri u kombisa leswaku vanhu lava se a va sungula ku ehleketa maxaka. Eka ntila wa 8, u ri: “Ho pfuxiwa hi xibububu”. Rito “xibububu” i riencisi leri kombisaka swilo leswi endliwa hi ku hatlisa swinene no va munhu a nga swi langutelanga. Leswi swi kombisa leswaku vanhu lava loko va ha tiphina hi vurhongo va kavanyetiwa na ku pfuxiwa hi ku hatlisa naswona va nga swi langutelanga. Eka ndzimana leyi mutsari u vilerisiwa hi ku pfuxiwa ni ku kavanyetiwa vurhongo, kutani swi endla leswaku va nga ha koti ku wisa.

Ndzimana ya vunharhu mutlhokovetseri u kombisa leswi swi va pfuxaka na leswi swi humelelaka loko se va pfuxiwile evurhongweni. Eka ntila wa 9, u ri: “I rimenyo”. Kasi eka ntila wa 10, u ri: “Hambi ri huma kwihi ...” Eka ntila wa 11, u ri: “Hambi ri rhume hi mani ...” Kasi eka ntila wa 12, u ri: “Hambi hi to swi yini ...” Eka mitila ya 9 ku fika ka 12 mutlhokovetseri u tivutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo ku kombisa ku tika ka xiyimo xa ku fika ka Valungu hikuva a nga tivi laha va humaka kona, loyi a nga va rhuma na leswaku va ta swi endlisa ku yini. Rito “hambi” ku nga ku hlambanyisa, hi vona ri vuyelerisiwile ku komba leswaku vanhu lava va le ku xanisekekeni swinene. Laha hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hi mafikelo ya vanhu lava, ku lava ku tiva lomu va humaka kona, ku lava ku tiva loyi a va rhumeke, na ku ka va nga ha tivi lexi va faneleke ku endla xona.

Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u kombisa leswaku Valungu lava va tatile ndhawu hinkwayo naswona ku hava na lomu vinyi va ndhawu va nga ta tsutsumela kona. Eka ntila wa 13, mutsari u ri: “Leswi eswakudyeni ri ngenile”. Kasi eka ntila wa 14, u ri: “Vurhongo a ha ha byi nuhi”. Leswi swi vula leswaku a va ha etleli hikokwalaho ka ku xanisiwa hi Valungu lava. Eka ntila wa 15, mutsari u ri: “Hinkwako-kwako ri netile”. Mutlhokovetseri u kombisa leswaku Valungu va tatile ndhawu hinkwayo a ku na laha ku nga sala. Rito “hinkwako-kwako” na “netile” swi tiyisisa leswaku a kun a laha ku nga sala ku ri hava rimenyo leri. Eka ntila wa 16, u ri: “Hi ta tsutsumela kwihi?” Lexi i xivutiso xa leswaku hi kwihi lomu va nga ta ya kona hikuva Valungu va tatile ndhawu hinkwayo. Eka ndzimana leyi mutsari u vilerisiwa hikuva Valungu lava va tatile ndhawu hinkwayo, va nga ha etleli hi ku xanisiwa naswona va nga tivi na lomu va nga tsutsumelaka kona ku ya tumbela.

Ndzimana ya vuntlhanu mutlhokovetseri u kombisa ku vava na ku xanisiwa loku va ku twaka hikokwalaho ka Valungu lava naswona a va tivi lexi va faneleke ku endla xona leswaku va ta kuma ku rhula kumbe va famba. Eka ntila wa 17, mutsari u ri: “Va hi byele va ku: “Bya hlola’. Rito “hlola” ri vula leswaku ku ta humelela swilo swo biha. Hi marito man’wana, loko rimenyo ri kala ri nghena emutini ku tshembiwa leswaku ku ta humelela swilo swo biha. Hikokwalaho, ku fika ka Valungu lava a swi tisa khombo eka vinyi va tiko. Kasi eka ntila wa 18, u ri: “Hi dyile naxo”. Leswi swi vula leswaku va hlanganile na swilo swo tika swinene. Eka ntila wa 19, mutsari u ri: “Kumbe swa’ntswa hi byi nyizela”. Vanhu lava nga eku xanisiweni, ku nga vinyi va ndhawu, va tela na hi miehleketo yo famba va hambana na Valungu kumbe va vasiya na tiko. Rito “nyiza” ri vula ku yimela etlhello. Kasi eka ntila wa 20, u ri: “Xin’wana-kaji lexi”. Rito “xin’wana-kaji” ri vula nchumu lowu xanisaka vanhu endyangwini, naswona ku tshembiwa leswaku xi hanya hi ngati. Leswi swi vula leswaku maxangu lama va nga eka wona a ma heli. Hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hikuva ku fika ka Valungu va xanisa vinyi va ndhawu swi vula swilo swo biha, naswona va xanisiwile ku kondza va ehleketa ni ku rhurha etikweni.

Hi ku katsakanya, nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hi laha Valungu va xaniseke Vantima hakona eka tindhawu ta vona. Loko va fika eka ndhawu yo karhi a swi endla leswaku vanhu va nga tiphini hambu ku etlela va nga etleli hikokwalaho ko xanisiwa. Hikokwalaho, mutlhokovetseri u kombisa ku vilela hi makhomiwele ya vona eka tindhawu ta vona hi Valungu ku kondza va ehleketa ni ku rhurha.

4.1.2 Magaisa, (1987) ‘Xitlhokovetselo xa *Muhlwa*’

1. I ntungu!
2. Hi dye na xo!
3. I ngoma yo pfumala murhuli;
4. Hi to swi yini?
5. Hi endla yini?
6. Tindlu ti muhliwile hi muhlwa-

7. Tiko ra Afrika i switshuka ntsena;
8. Hi hava ni ko fihla swilemu swa miehleketo
9. Wu kona na le rhumbyini ra mbeleko
10. Wu nyenyana na phuphu ya ntima.

11. Xikontiri xi hlulekile ku tirha ntirho;
12. Wu tshutela vuxungu bya xikontiri xa ntima;
13. Wu munyile vun'we bya yindlu ya ntima;
14. Lwangu ra ntshembo ri voyamile;
15. Siku na siku wu vumbeleta ntshava.

16. Yo! Masimu ya hina!
17. Misava ya hina;
18. Tiko ra hina
19. Vun'we bya hina
20. Swi pomeriwe hi muhlwa.

21. Le Ghana Nkrumah u be nyandayeye;
22. Kenyata u hlaverile a ri Kenya
23. Kaunda na Mugabe va ku: "mihlolo",
24. Van'wana va ku celani mi dlaya hosi ya wona.

25. Wu munyile ntundwana wa vukosi;
26. Wu dyile mbilu ya vumunhu
27. Wu dyile mano;
28. Wu tima switiko swa mindyangu
29. Wu ta hetelela hi ku muhlana.

30. Wu vengana ni ribye ro hatima;

31. Wu hava n'anga;
32. Wu hlule mimphahlo ni ku vulavula;
33. Wu lava xindzuvo xa mona wa tihanyi;
34. I ntungu

4.1.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Valungu lava va nga eAfrika, laha va nga fika va dlayetela Vantima va tlhela va va tekela swa vona hinkwaswo.

4.1.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Rito 'muhlwa' hi nhlamuselo ya masiku hinkwawo ri vula swijenjana leswi fambaka hi xijumba leswi fukutelaka tshuka. Muhlwa wa onha swinene hi ku muhla swilo leswi wu endlaka tshuka eka swona. Eka xitlhokovetselo lexi mutlhokovetseri u kombisa ku vilela ka yena hi mahlamuselelo ya yena ya loko Valungu se va fikile eAfrika na leswi va nga swi endla. Eka ndzimana yo sungula mutsari u hlamusela hi ndlela leyi swilo swi nga sungurisa xiswona. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: "I ntungu!". Rito "ntungu" ri vula vuvabyi lebyi tlulelaka hi xinkadyana, kumbe makhombo yo karhi lama humelelaka hi nkarhi wo karhi kambe ma tlhela ma hundza. Eka ntila wa 2, u ri: "Hi dye na xo". Ntila lowu i xivulavuleleo. Laha swi kombisa leswaku va le ku twisiweni ka ku vava naswona a va tivi lexi va nga xi endlaka. U tlhela a ku: "I ngoma yo pfumala murhuli", eka ntila wa 3. Leswi swi tiyisisaka leswaku leswi va hlanganaka na swona ku hava loyi a nga ta va pfuna. Rito "murhuli" ri vula mupfuni kumbe mulamuleli. Eka ntila wa 4, u ri: "Hi to swi yini?" Kasi eka ntila wa 5, u ri: "Hi endla yini?" Mitila leyi i swivutiso swo pfumala tinhlamulo swa ku lava ku tiva leswi nga ta pfuna eka nyimpi leyi. Eka ndzimana leyi mutsari u vilerisiwa hikuva a vona leswaku leswi va hlanganaka naswona ku hava loyi a nga ta va pfuna.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutlhokovetseri u kombisa ndlela leyi swilo swi nga onhakisa xiswona, naswona muhlwa lowu wu nghena hinkwako wu nga hlawuli. Eka ntila wa 6, u ri:

“Tindlu ti muhliwile hi muhlwa-” Rito “muhliwile” ri vula swilo leswi nga dyiwa endzeni, kambe loko u languta hala handle ka nchumu walowo u vona swa ha tshamisekile. Leswi swi kombisa leswaku swilo swi onhakile naswona a swa ha lunghiseki. Kasi eka ntila wa 7, u ri: “Tiko ra Afrika i switshuka ntsena”. Rito ‘switshuka’ ri vula masirha ya vanhu. Mutsari u kombisa leswaku Afrika ri lo sala masirha hikuva vanhu va dlayeteriwile hi Valungu. Eka ntila wa 8, u tlhela a ya emahlweni a ku: “Hi hava ni ko fihla swilemu swa miehleketo”. Rito “swilemu” ri kongomisiwa eka swakudya leswi nga hlayisiwa hi ku pfaleriwa endzeni ka khuwana leswaku swi nga hatlisi ku bola kutani swi ta tirhisiwa eka nkarhi lowutaka. Vanhu lava a va nga ha ri na nkarhi wa ku ehleketa hi ku hlayisa michumu yaa risima. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava va pfumala na nkarhi wa ku ehleketa hi leswi va faneleke ku endla swona. Eka ntila wa 9, mutsari u ri: “Wu kona na le rhumbyini ra mbeleko”. Leswi swi kombisa leswaku na vana lava ha tswariwaka, va tswariwa va karhi va swi tiva leswaku Wantima i munhu wa xiyimo xa le hansi loko a pimanisiwa na Mulungu. Eka ntila wa 10, u tlhela a ya emahlweni a ku: “Wu nyenyana na phuphu ya ntima”. Rito “phuphu” ri vula mhandzi yo tiya swinene leyi tirhaka ku seketela lwangu ra yindlu leswaku ri nga vholoki. Kambe laha, mutsari u kongomisa eka Valungu lava va vengaka Vantima hi rivengo ro chavisa. Eka ndzimana leyi mutsari u vilerisiwa hi ku onha ka Valungu loko va fikile etikweni ro ka ri nga ri ra vona kutani va dlayetela Vantima ku sala masirha ntsena.

Mutlhokovetseri eka ndzimana ya vunharhu u kombisa nsele lowu Valungu va wu endleke eka Vantima. Eka ntila wa 11, u ri: “Xikontiri xi hlulekile ku tirha ntirho”. Rito ‘xikontiri’ ri vula murhi wa ntima wo nun’hwa wu tlhela wu bava swinene, lowu loko wu totiwile etimhandzini ti nga dyiwiki hi ku olova hi muhlwa. Leswi swi vula leswaku leswi Vantima va swi tirhiseke leswaku Valungu va nga va dlayi a swi pfunanga nchumu. Eka ntila wa 12, u ri: “Wu tshutela vuxungu bya xikontiri xa ntima.” Rito “tshutela” ri vula ku phela marha ehansi. Leswi swi vula leswaku Valungu va tama va dlaya Vantima ku nga ri na lexi va sivelaka. Eka ntila wa 13, u ri: “Wu munyile vun’we bya yindlu ya ntima.” Rito ‘vun’we’ ri kombisa ku rhandzana loku Vantima a va ri na kona loko Valungu va nga si fika, kambe endzhaku ka loko Valungu va fikile, Vantima a va ha twanani hikuva va holova hi xivona. Leswi swi vula leswaku Valungu va onhile vuxaka lebyi a byi ri kona exikarhi ka Vantima. Eka ntila wa 14, u ri: “Lwangu ra ntshembo ri voyamile.” Leswi swi endla leswaku Vantima va sala va nga ha tshembani. Eka ntila wa 15, u ri: “Siku na siku wu vumbeleta ntshava.” Swi vula leswaku masiku hinkwawo Valungu va tshama va karhi va hlohlotela mbholovo exikarhi ka Vantima. Hi nga vula leswaku

mutinari u vilerisiwa hi leswaku Valungu va fikile va onha vun'we lebyi a byi ri kona exikarhi ka Vantima, kutani va byala rivengo.

Eka ndzimana ya vumune mutlhokovetseri u kombisa swirilo leswi nga kona hi ku onhakeriwa hi swilo hinkwaswo leswi Vantima a va ri na swona loko ku nga si fika Valungu. Eka ntila wa 16, 17, 18, 19 na 20 u ri:

16. Yo! Masimu ya hina!
17. Misava ya hina;
18. Tiko ra hina
19. Vun'we bya hina
20. Swi pomeriwe hi muhlwa.

Riencisi "Yo!" ri komba ku rila hi ku ba ponga. Lexi i xirilo xa Vantima endzhaku ko tekeriwa masimu ya vona hi Valungu. Eka mitila ya 17, 18, na 19 mutinari u tlhela a ya emahlweni a kombisa swilo leswi Vantima va nga tekeriwa swona hi Valungu, leswi ku nga misava, tiko na vun'we. Leswi swi kombisa swinene leswaku a ku nga ha ri na nchumu lexi Vantima a va sarile na xona hikuva hinkwaswo swa nkoka a swi tekiwile hi Valungu. Vuxaka, ku tirhisana hambu ku rhandzana leswi a swi ri kona exikarhi ka vanhu lava loko Valungu va nga si fika na swona a swi hangalasiwile. Eka ntila wa 20, u ri: "Swi pomeriwe hi muhlwa." Rito "pomeriwe" swi vula loko swilo swi rhendzeriwile hi swilo swo karhi swi sala swi nga ha vonaki. Leswi swi vula leswaku Valungu a va tatile ndhawu hinkwayo. Eka ndzimana leyi mutinari u vilerisiwa hikuva Vantima va tekeriwile swilo swa nkoka leswi a va ri na swona va sala va nga ha ri nchumu, ku tlhela ku dlayiwa na vuxaka exikarhi ka vona.

Mutinari eka ndzimana ya vuntlhanu u ya emahlweni kombisa ku twa ku vava hikuva ntungu lowu wa Valungu wu ri ematikweni hinkwawo ya Afrika naswona hinkwako va le ku twisiweni ka ku vava. Eka ntila wa 21, u ri: "Le Ghana Nkrumah u be nyandayeye". Rito "nyandayeye" ri vula ku huwelela hi ndlela yo kombela ku pfuniwa eka khombo leri nga ku wela. Hi marito man'wana Nkrumah u lava ku pfuniwa eGhana. Kasi eka ntila wa 22, u ri: "Kenya u hlaverile a ri Kenya". Rito "hlaverile" eka vulavulelo ra masiku hinkwawo ri vula ku pfuna un'wana hi ku

yimbelela risimu hi ku sala endzhaku ka musumi hi ku vula marito yo fana eka risimu rolero. Leswi swi vula leswaku eKenya na kona va lava ku pfuniwa hikuva ku humelela swo fana na leswi humelelaka eGhana. Hi nga vula leswaku xirilo xa Nkrumah na xa Kenyata a xi fana. Eka ntila wa 23, u ri: “Kaunda na Mugabe va ku: “mihlolo.” Rito ‘mihlolo’ ri kombisa ku hlamala na ku tsemeka nhlana hikuva va nga swi langutelanga leswi a swi humelela ematikweni ya vona. Leswi swa ha tiyisisa leswaku swilo leswi a swi ri eku humeleleni a swi chavisa kutani un’wana na un’wana a lava ku pfuniwa. Eka ntila wa 24, u ri: “Van’wana va ku celani mi dlaya hosi ya wona.” Eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku tshembiwa leswaku loko ku ceriwa muhlwa kutani ku dlayiwa hosi ya wena wu vhela wu fa wu nga ha humi. Leswi swi vula leswaku a va fanele ku dlaya murhangeri wa kona leswaku va ta sala va phyuphyile. Hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hikuva vafambisi va matiko ya Afrika va humeleriwa hi swilo swo fana leswi endlaka leswaku va nga koti ku pfunana.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa leswaku Valungu va onhile na swilo swa nkoka swinene evuton’wini bya vanhu va ntima.. Eka ntila wa 25, u ri: “Wu munyile ntundwana wa vukosi”. Rito “ntundwana” ri vula xibye lexi tirhisiwaka hi tin’anga ku hlayisa mirhi na swiambalo swa vun’anga, kutani n’anga ya swi kota ku rhendzeleka na wona loko yi fanele ku ya tshungula muvabyi eka ndhawu yin’wana. Hi marito man’wana, hi nga vula leswaku Valungu va onhile na mafambisele ya tihosi eka vanhu va vona. Eka ntila wa 26, u ri: “Wu dyile mbilu ya vumunhu”. Leswi swi vula leswaku vanhu a va ha swi koti na ku pfunana kumbe ku ehleketelana hambu ku twelana vusiwana. Eka ntila wa 27, u ri: “Wu dyile mano.” Rito ‘mano’ ri vula dzano kumbe miehleketo. Hikokwalaho, Valungu va endlile leswaku Vantima va nga swi koti ku ehleketa kahle, kutani va tikomba va nga ha tlharihangana. Eka ntila wa 28, u ri: “Wu tima switiko swa mindyangu”. Xivulavulelo “ku tima xitiko” swi vula ku dlayiwa ka vinyi va miti lava a va rhangela mindyangu, kutani swi endla leswaku emindyangwini ku nga ha swekiwi. Eka ntila wa 29, u ri: “Wu ta hetelela hi ku muhlana.” Leswi swi vula leswaku eku heteleleni Valungu va sungula ku dlayana hi xivona. Hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hikuva Valungu va nga hloniphi hikuva va onha na swilo swa nkoka leswi Vantima va nga tshemba swona.

Mutsari eka ndzimana ya vukombo u ya emahlweni kombisa leswi Valungu va lavanaka na swona ngopfu. Eka ntila wa 30 mutsari u kombisa leswaku Valungu va vengana ni ribye ro

hatima. Eka ntila wa 31, uri: “Wu hava n’anga”. Leswi swi vula leswaku ku hava n’anga leyi nga na matimba yo hlongola Valungu. Eka ntila wa 32, mutsari u ri: “Wu hlule mimphahlo ni ku vulavula”. Rito “mimphahlo” ri vula ku chela fole na byalwa ehansi ku sumela swikwembu va le hansi hi xiyimo lexi mi hlanganaka na xona leswaku va nghenelela ku mi pfuna. Ntila lowu wu kombisa leswaku hambu swikwembu swi tsandzekile ku hlula ndzingo lowu. Eka ntila wa 33, u ri: “Wu lava xindzuvo xa mona wa tihanyi”. Valungu lava va nga kotywa ntsena hi ku hakerisiwa hi ndlela ya nsele. Rito “tihanyi” ri vula nsele lowukulu swinene wa ku pfumala ku twela vusiwana, kutani Valungu lava va nga kotywa ntsena hi ku dlayiwa va nga tweriwa vusiwana. Eka ntila wa 34, u ri: “I ntungu.” Mutsari u gimeta hi xivulwa lexi a nga sungula hi xona ku tiyisisa leswaku xiyimo lexi xa Valungu lava va nga tela ku onhela Vantima eka ndhawu leyi xi ta hundza loko nkarhi wu fikile. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hikuva a tiva leswi Valungu lava va swi lavaka naswona a ku na munhu loyi a nga pfunaka eka xiyimo lexi.

Hi ku katsakanya, xithhokovestelo lexi xi paluxile hi laha Valungu va xaniseke Vantima hakona eka tindhawu ta vona. Swilo leswi va nga va tekela swona loko va fika eka ndhawu yo karhi a swi endla leswaku vanhu va nga tiphini hambu ku etlela va nga etleli hikokwalaho ko xanisiwa.

4.1.3 Magaisa, (2009) ‘Xithhokovetselo xa *Ka hisa la!*

1. Kumbexana wena a wu swi twi;
2. A wu swi twi u twa yini?
3. Kumbexana wena a wu se swi vona;
4. A wu se swi vona u langute kwihi?
5. Languta eZimbabwe,
6. Languta na le Congo;
7. U nga rivali ta hala Middle East.

8. U lava ku ta ku yini?
9. Ka hisa la!
10. Wa byabya nkuku,

11. Futhi a wu vupfi wo phyela.
12. Swa vava no vavisa.

13. Afrika-Dzonga yi na ta yona,
14. Zimbabwe na yona ta yona ta yi sunga,
15. Hi kwihi ku nga na rimoyana?
16. Hi kwihi ku titimelaka?
17. A ku kona; ku hava,
18. Hinkwako ka hisa.

19. Ya hi hisa misava,
20. Ya hi sweka misava,
21. Ha katingiwa,
22. Ha oxiwa,
23. Hi hundzuluxeriwa swa xifaki,
24. Misava yi sweka misava.

4.1.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku xaniseka ka vanhu emisaveni laha ku xaniseka loku ku humelelaka na vanhu va matikoakelani ya Afrika.

4.1.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku vilela hi ku vona leswi humelela kumbe ku endliwa vanhu. Eka ndzimana yo sungula mutsari u lemukisa vanhu eka swilo leswi va tikombaka va nga swi tekeli enhlokweni. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: “Kumbexana wena a wu

swi twi”. Kasi eka ntila wa 2, u ri: “A wu swi twi u twa yini?” Ntila lowu i xikatsatinhlamuselo. Laha loko hi xiya mitila leyi ya hlamulana. Mutsari u kombisa leswaku loko vanhu va nga ya twi mahungu lawa, i yini leswi va twaka swona hikuva swi tikomba ku ri bulu ra siku na siku loko hi yingisela leswi ku vulavuriwaka hi swona. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a ku: “Kumbexana wena a wu se swi vona”, eka ntila wa 3. Laha mutsari wa ha tiyisisa swivutiso swa yena. Kasi eka ntila wa 4, u ri: “A wu se swi vona u langute kwihi?” Mutsari u ya emahlweni a lemukisa vanhu leswaku va languta hi vukheta leswaku va ta kota ku vona leswi humeleshaka. Nakambe eka ntila wa 5, u ri: “Languta eZimbabwe.” Eka ntila wa 6, u ri: “Languta na le Congo.” Eka ntila wa 7, u ri: “U nga rivali ta hala Middle East”. Eka mitila leyi u lemukisa vanhu leswaku va languta eka matiko lawa leswaku va ta kota ku vona leswi humeleshaka hikuva hinkwaswo leswi humeleshaka a hi leswinene, swi bihile. Eka ndzimana leyi mutsari u vilerisiwa hi swilo leswi humeleshaka eka matiko ya Afrika, kambe swi tikomba vanhu va nga swi voni kumbe ku swi tiva.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa ndlela leyi swilo swi tikisaka xiswona, naswona ku hava lexi nga ta endlwa. Eka ntila wa 8, u ri: “U lava ku ta ku yini?” Xivulwa lexi i xivutiso xo pfumala nhlamulo, lexi kombaka leswaku ku hava lexi vanhu va nga ta vula xona. Kasi eka ntila wa 9, mutsari u ri: “Ka hisa la!” Leswi swi kombisa leswaku hakunene swilo swa tika swinene eka ndhawu leyi hikuva vanhu va twa ku vava. Nakambe eka ntila wa 10, u ri: “Wa byabya nkuku.” Xivulwa lexi xi tiyisisa leswaku xiyimo xa tika naswona i khale swi ri karhi swi tika. Xivulavulelo lexi xi komba swinene ku tika ka timhaka leto ka ti nga heli. Eka ntila wa 11, u ri: “Futhi a wu vupfi wo phyela”. Rito ‘phyela’ ri kombisa leswaku i nkarhi wo leha nkuku wu tselekiwile, kambe ku vupfa ka wona i ku va wu tshwa. U ya emahlweni a kombisa leswaku swilo se swi hundzile na le ka xiyimo xa ku tika kutani swi onhakile ku tlula mpimo naswona a swa ha lunghiseki. Eka ntila wa 12, u ri: “Swa vava no vavisa”. Xiyimo lexi xi twisa vanhu ku vava naswona xa va xanisa. Eka ndzima leyi mutsari u vilerisiwa hi ku va xiyimo lexi xi vava swinene naswona swi nga ha lulamiseki.

Mutsari eka ndzimana ya vunharhu u ya emahlweni a kombisa leswaku nxaniseko lowu wu kona eka tindhawu hinkwato. Eka ntila wa 13, mutsari u ri: “Afrika-Dzonga yi na ta yona.” Leswi swi kombisa leswaku Afrika-Dzonga ku na leswi yi hlanganaka na swona swo tika na ku vavisa. Eka ntila wa 14, u ri: “Zimbabwe na yona ta yona ta yi sunga.” Rito ‘sunga’ ri vula

ku tidlaya. U kombisa leswaku tiko ra Zimbabwe na rona ri tshikeleleka ri nga ha koti ku hefemula hi leswi humeलेलका. Eka ntila wa 15, u ri: “Hi kwihi ku nga na rimoyana?” Rito ‘rimoyana’ ri kombisa laha vanhu va wisaka kona va hefemula va nga karhatani na nchumu. Eka ntila wa 16, u ri: “Hi kwihi ku titimelaka?” Eka mitila ya 15 na 16 i swivutiso swo lava ku tiva lomu vanhu va nga kumaka kona ku rhula, kambe swi ri swivutiso swo pfumala tinhlamulo. Eka ntila wa 17, u ri: “A ku kona; ku hava”. Laha u kombisa leswaku ku hava ndhawu leyi nga na ku rhula, hambileswi a tivutisaka no tihlamula swivutiso. Leswi swi seketeriwa eka ntila wa 18, loko a ku: “Hinkwako ka hisa”. Swi vula leswaku tindhawu hinkwato ta fana kutani ku hava laha munhu a nga ta tsutsumela kona. Hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hi swiyimo swo tika leswi humeलेलका eka matiko ya Afrika, kutani swi endla leswaku vanhu va pfumala ko ya tumbela kona.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswi vutomi byi tikisaka xiswona. Eka ntila wa 19, u ri: “Ya hi hisa misava.” U tshikelela mhaka ya leswaku vutomi bya tika swinene. Eka ntila wa 20, u ri: “Ya hi sweka misava.” Na kona laha wa ha kombisa leswaku vanhu va xaniseka hi leswi swi humeलेलका ematikweni ya vona. Eka ntila wa 21, u ri: “Ha katingiwa.” Rito “katinga” ri vula ku hundzuluxela swilo leswi swekiwaka endzilweni leswaku swi kota ku vupfa. Laha mutsari u fananisa xiyimo xa ku hlupheka na ku katingiwa ka swilo. Eka ntila wa 22, u ri: “Ha oxiwa.” Rito “oxa” ri vula nchumu lowu vekiwaka ehenhla ka ndzilo kumbe makala leswaku wu ta vupfa. Eka ntila wa 23, u ri: “Hi hundzuluxeriwa swa xifaki.” Loko xifaki xi oxiwa, xi vakeriwa endzilweni leswaku xi kota ku vupfa matlhelo hinkwawo, kutani na vanhu lava va twisiwa ku vava hi tindlela hinkwato. Eka ntila wa 24, u ri: “Misava yi sweka misava.” Leswi swi vula leswaku vanhu va twisana ku vava na ku xanisana hi xivona. Eka ndzimana leyi mutsari u vilerisiwa hi leswi ntshikelelo wu nga xiswona eka vanhu na leswi vanhu lava va xanisisiwaka xiswona ku nga ri na ku twelana vusiwana.

Nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hi laha vanhu va misava va xanisiwaka hakona eka tindhawu ta vona. Mutsari u kombisa ku xaniseka ka Vantima eka matiko ya Afrika. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku ku hava na laha vanhu va nga tsutsumelaka kona ku ya kuma vutumbelo hikuva hinkwako swilo swa tika swinene.

4.1.4 Masebenza (1965) 'Xitlhokovetselo xa Swihloni'

1. "Bay'rhay't" xihloni xa hlamarisa:
2. Xi vumbiwile xi saskile ngopfu -
3. Xikandzanyana xa kona, xinon'wana,
4. Swimahlwana na yo nhopfu –

5. Ngi u ngo fambisa voko ra wena
6. Xikandzeni xa xona,
7. Futhi, ngi xi ngo angula –
8. Mbhuri ya xihari.

9. Xa hlamarisa
10. Xihloni,
11. Xa hlamarisa
12. A mi voni?

13. Loko xi twa swigingi
14. Ntsena ku twa swigingi,
15. Xi nga ku vonangi:
16. Hambu u toya kumbe nhenha –
17. Kovee -!

18. Loko MUNHU a hundzile
19. (Mi nga rivali phela
20. Ku' xona i ciluvu-njhe -)
21. Hi kona xi kotaka ku humelela –
22. Mbuya - !

23. Hi le joni la':
24. Ka jika-va-jikile,
25. Gila-va-girile,
26. Hi le Joni la'.

27. u kuma tinxaka hinkwato,
28. Leswi hinkwerhu suti hi ambalaka?
29. Thayi hi tlimbaka?
30. Na xo Xilungu xi huma hi tinhompfu.

31. U nga ha n'wi tiva *Muchangana*?
32. Ho, wa tlanga wena,
33. A wu nw'i lemuki wa-ka-Gaza
34. U jika kusuhi ku fana na xikuta.

35. A Vasuthwini wa "buwa",
36. A Mazulwini wa "khuluma",
37. Hambu, Valungu-ntimeni wa "p'rata" –
38. U to n'wi yini?

39. Ndzi vona vafambisi va mimovha
40. Va kiringa.
41. Kambe a va fiki ka va ka hina
42. Loko va cinca swivongo,
43. Va kiringa-kiringa,
44. Va hundzuluxela-hundzuluxela –
45. E-tintlhari ta kona -!

46. Futhi n'wina mi n'wi tivaka
47. A nga lavi no mi vona:
48. Loko wo phikelela, u to hloleriwa;
49. “Saw’ bona m’fowethu”!

50. “Bay’rhay’t” xihloni xa hlamarisa:
51. Xi vumbiwile xi saskile ngopfu -
52. Xikandzanyana xa kona, xinon’wana,
53. Swimahlwana na yo nhopfu –

4.1.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Vatsonga lava chavaka ku tihumesela erivaleni ku kombisa leswaku hi vona Vatsonga loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe. Mutsari u kombisa ku vilela hi mahanyelo ya vanhu lava va tifihlaka Vutsonga bya vona.

4.1.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xihloni i xihadyana xo saseka xi tlhela xi va xitsongo swinene. Xihadyana lexi xi tisirhelela eka valala va xona hi ku koveta nhloko endzeni ka miri wa xona loko xi twa swigingi. Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku vilela ka yena hi matikhomele ya Vatsonga loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe. Mutsari u tirhisile vuyimeri eka xithlokovetselo lexi, ku yimela Vatsonga lava tifihlaka ni ku ticinca Vutsonga bya vona loko va ri eJoni laha ku nga na tinxaka to hambanahambana ta vanhu. Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hlamusela hi ndlela leyi Vatsonga va langutekaka hakona na leswi swi endlaka leswaku va hlamarisa. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: “Bay’rhay’t” xihloni xa hlamarisa”. Rito “Bay’rhay’t” ri komba ku hlamala swinene leswi Vatsonga lava va langutekisaka xiswona, leswaku hakunene leswi va hanyisaka xiswona swa hlamarisa. Eka ntila wa 2, u ri: “Xi vumbiwile xi saskile ngopfu -”. Laha swi kombisa leswaku hakunene Vatsonga va sasekile swinene. U tlhela a ku: “Xikandzanyana xa

kona, xinon'wana", eka ntila wa 3. Leswi swi tiyisisaka leswi va nga vumbekisa xiswona. Eka ntila wa 4, u ri: "Swimahlwana na yo nhopfu –" Loko hi languta eka ndzimana leyi hi kuma leswaku mutsari u tirhisile xirhangi xa ntsongahato "xi-" eka vun'we na "swi-" eka vunyingi. Xikombiso, "xikandzanyana," "xinon'wana" na "swimahlwana" ku kombisa ku bumabumela masasekele ya Vatsonga. Eka ndzima leyi mutsari u vilerisiwa hikuva a vona leswi Vatsonga va nga sasekisa xiswona, kambe va titumbeta.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u ya emahlweni a kombisa ndlela leyi Vatsonga va nga sasekisa xiswona, na leswi munhu a nga naverisaka xiswona ku xonga ka vona, ni ku va vanhu van'wana va nga navelaka ku va tshunelela. Eka ntila wa 5, mutsari u ri: "Ngi u ngo fambisa voko ra wena." Eka ntila wa 6, u ri: "Xikandzeni xa xona". Leswi swi kombisa leswaku munhu a nga navela ku tshunelela na ku khomakhoma Vatsonga hikokwalaho ko saseka ka vona. Eka ntila wa 7, u ri: "Futhi, ngi xi ngo angula –". Kasi eka ntila wa 8, u ri: "Mbhuri ya xihari". Rito "angula" ri vula ku hlamula. Laha mutsari u kombisa leswaku xihadyana lexi xi nga sasekisa xiswona, wonge loko munhu a xi hlamula, xi nga ttherisela. Kasi rito "mbhuri" ri vula wanuna wo saseka swinene. Laha mutsari u kombisa leswaku onge Mutsonga loyi u nga navela ku vulavula na yena hikokwalaho ka sasekelo ra yena. Hikokwalaho, hi nga ka hi nga vuli leswaku xiharhi i mbhuri. Ku va mutsari a vula xiharhi mbhuri, i xikombiso lexikulu xa vuxongi bya xiharhi lexi. Eka ndzimana leyi mutsari u vilerisiwa hi ku sasekele ra Mutsonga loyi ku vulavuriwaka ha yena, naswona munhu u va a navela ku hlamulana na yena kambe a swi olovi.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu a kombisa leswi Mutsonga loyi a swi endlaka ni ku hlamarisa ka yena. Eka ntila wa 9, mutsari u ri: "xa hlamarisa". Leswi swi vula leswaku leswi a hanyisaka xiswona swi hlamarisa vanhu. Eka ntila wa 10, u ri: "xihloni." Laha mutsari u tshikelela leswaku mahanyelo ya xihloni ya hlamarisa. Eka ntila wa 11, u ri: "xa hlamarisa". Eka ntila wa 12, u ri: "A mi voni?" Ntila lowu i xivutiso eka vanhu leswaku xana a va swi voni leswi xihadyana lexi ku vulavuriwaka hi xona xi nga xiswona na leswi xi swi endlaka. Hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hi leswaku mahanyelo ya xihadyana lexi ya hlamarisa naswona u vutisa vanhu leswaku va swi kota ku swi vona leswi xi swi endlaka.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa leswi xihadyana lexi xi endlaka swona loko xi hlangana na vanhu. Mutsari u ri:

13. Loko xi twa swigingi
14. Ntsena ku twa swigingi,
15. Xi nga ku vonangi:
16. Hambi u toya kumbe nhenha –
17. Kovee -!

Loko hi languta mitila leyi, hi kuma leswaku mutsari u hi paluxela leswi Mutsonga loyi ku vulavuriwaka ha yena a endlaka swona loko a hlanganan na vanhu. U tshikelela leswaku Mutsonga loyi wa titumbeta loko a tshuka a hlangana na vanhu ngopfungopfu lava a vonaka leswaku va n'wi tiva. Ntila wa 14, u ri: “ntsena ku twa swigingi.” Laha hi kuma leswaku munhu loyi u twa swigingi swa vanhu lava va n'wi tivaka. Loko a kala a twa swigingi swa vona, hambiloko a nga va vonanga, wa va chava. Kasi ntila wa 15, u ri: “xi nga ku vonangi”. U ya emahlweni eka ntila wa 16, a ku: “hambi u toya kumbe nhenha -”. Eka mitila leyi nga laha henhla mutsari u kombisa na ku tshikelela leswaku munhu loyi a nga yimeli ku vona kumbe ku tshunela ka vanhu lava a hlanganaka na vona, xa yena i ku tumbela. Eka ntila wa 15, u ri: “kovee-!” Rito “kovee” i riencisi ro vula loko nchumu wu nghenisa nhloko endzeni ka miri hi ndlela yo tumbela leswaku u nga voniwi. Eka ndzimana leyi mutsari u vilerisiwa hikuva munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a tshamela ro tumbela loko a hlangana na vanhu a nga lavi ku tiva leswaku u hlangana na vanhu va njhani.

Eka ndzimana ya vuntlhanu mutsari u kombisa ku twa vava hikuva munhu loyi a humela erivaleni loko se vanhu lava a tumbela vona se va hundzile. U ri:

18. Loko MUNHU a hundzile
19. (Mi nga rivali phela
20. Ku' xona i ciluvu-njhe -)

21. Hi kona xi kotaka ku humelela –
22. Mbuya - !

Eka ntila wa 18, u ri: “Loko MUNHU a hundzile”. Rito “MUNHU” ri tsariwile hi maletere lamakulu ku kombisa leswaku munhu loyi u chavana ku hlangana na vanhu lava va n’wi tivaka. Eka mitila ya 19 na 20, u ri: “Mi nga rivali phela ku’ xona i ciluvu-njhe -”. Leswi swi vula leswaku xihadyana lexi a xi titeki xi ri na nkoka eka swihadyana swin’wana. Kutani mutsari u tsundzuxa vanhu leswaku munhu loyi u tumbela hikuva a nga lavi ku tiviwa naswona u tivona a nga ri wa nkoka eka vanhu van’wana. Eka ntila wa 21, u ri: “Hi kona xi kotaka ku humelela –” Leswi swa ha tiyisisa leswaku loko se vanhu lava a tumbela vona se va hundzile, u kota ku huma lomu a tumbele kona. Eka ntila wa 22, u ri: “Mbuya -!” Rito ‘mbuya’ ri komba ku titshandza na ku twela munhu vusiwana. Mutsari u komba ku twela vusiwana eka munhu loyi hi ku hanya a nga tshunxekanga, naswona u tshama a ri eku tumbeleni. Hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hi matikhomele ya munhu loyi yo biha hi ku tichava leswi a nga xiswona.

Eka ndzimana ya vutsevu na ya vukombo, mutsari u kombisa laha munhu loyi a hanyaka bya xihloni a kumekaka kona na leswi swi humelelaka. Hi mhaka leyi mutsari u ri:

23. Hi le joni la’:
24. Ka jika-va-jikile,
25. Gila-va-girile,
26. Hi le Joni la’.

27. U kuma tinxaka hinkwato,
28. Leswi hinkwerhu suti hi ambalaka?
29. Thayi hi tlimbaka?
30. Na xo xilungu xi huma hi tinhompfu.

Loko hi xopaxopa ndzimana ya vutsevu hi kuma leswaku munhu loyi u tichava vuyena eJoni, laha ku kumekaka tinxakaxaka ta vanhu. Hi marito man’wana, leswi swi humelelaka eJoni

swa hlamarisa swinene hikuva vanhu va ticinca, van'wana va tihundzula leswi va nga riki xiswona. Mitila ya 24, 25 na 26, hi yona yi tiyisisaka hinkwaswo leswi humeelaka eJoni. Marito ya 'jika-va-jikile' na Gila-va-girile' ma kombisa swinenenene leswaku vutomi bya Joni byi hambanile na vutomi bya le makaya hikuva leswi swi humeelaka kona a swi tolovelakanga hi ku chavisa ka swona. Hi nga vula leswaku vanhu loko va ri eJoni va tihundzula leswi va nga riki swona.

Eka ndzimana ya vukombo mutsari u kombisa leswaku eJoni ku kumeka tinxaka ta vanhu hinkwato naswona maendlelo ya vona ya swilo hambu va hambana ya yelana. Eka ntila wa 27, mutsari u ri: "U kuma tinxaka hinkwato". Kasi eka ntila wa 28, u ri: "Leswi hinkwerhu suti hi ambalaka?" u tlhela eka ntila wa 29, a ku: "Thayi hi tlimbaka?" Eka mitila ya 28 na 29 hi kuma leswaku i swivutiso swo kombisa leswaku vanhu lava hinkwavo tisuti va ambala, tithayi va boha, xana ku nga va yini xi endlaka leswaku munhu loyi a tifiha Vutsonga bya yena. Mutsari u vona swi nga ri na nkoka leswaku munhu loyi a tifiha hikuva swilo swo tala leswi va swi endla swa fana na leswi endlwaka hi lava tinxaka letin'wana. Eka ntila wa 30, u ri: "Na xo Xilungu xi huma hi tinhompfu." Leswi swi vula leswaku hinkwavo va swi kota ku vulavula Xilungu, kambe munhu loyi u titumbeta swi te tano. Hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hikuva munhu a titumbeta ku ve leswi swi endlwaka hi tinxaka letin'wana na yena wa swi kota ku swi endla. Xikombiso, maambalelo hambu ku vulavula Xilungu.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunhungu a kombisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena i Mutsonga. Eka ntila wa 31, u ri: "U nga ha n'wi tiva *Muchangana*?" Rito 'Muchangana' eka ntila lowu hi rona ri hi kombisaka leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena i Mutsonga. Ntila lowu i xivutiso lexi mutsari a lavaka ku lemukisa vahlayi leswaku munhu loyi a vulavulaka hi yena i Mutsonga kumbe Muchangana, kambe a wu nga ha n'wi tiva hikokwalaho ka mahanyelo na matikhomele ya yena. Eka ntila wa 32, u ri: "Ho, wa tlanga wena". Leswi swi vula leswaku loko wo vula leswaku wa n'wi tiva u tlanga hi nkarhi wa wena hikuva u cincile mahanyelo na vutomi bya yena. Eka ntila wa 33, u ri: "A wu n'wi lemuki wa-ka-Gaza". Laha mutsari u kombisa leswaku kunene Mugaza loko wo vula leswaku wa n'wi tiva swinene u ta va u hambela vanhu. Eka ntila wa 34, u ri: "u jika kusuhi ku fana ni xikuta." Rito 'xikuta' ri vula xithuthuthu lexitsongo lexi kotaka ku tsutsuma hi rivilo lerikulu swinene xi tlhela xi kota ku jika kun'wana ni kun'wana hi ku hatlisa. Mutsari u kombisa leswaku Mutsonga

u cinca hi ku hatlisa, u fananisa macincelo ya yena ya swilo na loko xikuta xi jika. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hikuva Mutsonga a tichava Vutsonga bya yena loko a hlanganile na tinxaka letin'wana.

Eka ndzimana ya vukaye, mutsari u kombisa leswaku Mutsonga u tlhela a va na nyiko yo kota ku vulavula tindzimi letin'wana handle ka xiphiqo. Eka ntila wa 35, mutsari u ri: "A Vasuthwini wa "buwa". Leswi swi kombisa leswaku u kota ku vulavula Xisuthu. Kasi eka ntila wa 36, u tlhela a ku: "A Mazulwini wa "khuluma". Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku u tlhela a kota ku vulavula Xizulu. Laha hi kuma leswaku mutsari u kombisa leswaku munhu loyi kota ku vulavula tindzimi hinkwato hi ku tirhisa marito 'buwa', 'khuluma', na 'p'rata' lama hi Xitsonga ma vulaka ku vulavula. Eka ntila wa 37, u ri: "Hambi, Valungu-ntimeni wa "p'rata -" Rito 'Valungu-ntimeni' ri vula Valungu lava tshamaka na Vantima kambe lava vulavulaka Xilungu xa le mapurasini hi ku kongoma ni le ka Valungu lava vulavulaka tindzimi ta Vantima. Wa ha tiyisisa leswaku u kota ku vulavula hambu tindzimi ta tinxaka timbe a tshika ra yena. Eka ntila wa 38, u ri: "U to n'wi yini?" Mutsari u gimeta ndzimana leyi hi xivutiso xa leswaku hikokwalaho ka nyiko leyi a nga na yona yo vulavula tindzimi to hambanahambana, u ta endla yini hi yena. Laha mutsari u kombisa ku vilela hikuva Mutsonga a ri na nyiko yo vulavula tindzimi ta van'wana kambe a tsan'wa ra yena.

Eka ndzimana ya vukhume, mutsari u kombisa leswaku maendlelo ya Mutsonga ya swilo ya tlula na leswi vanhu va cincisaka swona mimovha ya vona loko va karhi va chayela. Eka ntila wa 39, u ri: "Ndzi vona vafambisi va mimovha". Mutsari u fananisa leswi vachayeri va mimovha va cincisaka swona tigere na leswi Mutsonga a cincisaka swona swilo kumbe mahanyelo. "Eka ntila wa 40, u ri: "Va kiringa." Rito 'kiringa' ri vula macincelo ya swilo hi ndlela yo hundzuluxahundzuluxa. Kasi eka ntila wa 41, u ri: "Kambe a va fiki ka va ka hina". Hi marito 'ya va ka hina' u kombisa leswaku macincelo ya vachayeri ya tigere ta mimovha a ya fiki eka leswi Vatsonga va cincisaka swona mahanyelo ya vona. Eka ntila wa 42, u ri: "Loko va cinca swivongo". U ya emahlweni a kombisa leswaku Vatsonga va cinca na swivongo swa vona. Laha hi kuma leswaku van'wana va tincinca swivongo swo fana na v aka Khosa va ku Khoza, Hlungwani va ku Hlongwani, Ngoveni va ku Ngubani, Mavasa va ku Mabaso, na swin'wana. Eka ntila wa 44, u ri: "Va hundzuluxela-hundzuluxela -" Eka ntila wa 45, u ri: "E-tintlhari ta kona -!" Mutsari u kombisa vutlhari lebyi Vatsonga va nga na byona loko va cinca kumbe ku

endla swilo. Laha mutsari u kombisa ku vilela hikuva Mutsonga a ri na nyiko yo cinca swivongo ku fana na loko vachayeri va cinca tigere kumbe ku hundzuluxa mimovha, kutani a tirhisa swa van'wana kambe a tshika swa yena.

Mutsari eka ndzimana ya vukhumen'we, u kombisa leswaku maendlelo ya Mutsonga yo tumbela vanhu lava va n'wi tivaka a ma tshamisekanga. Eka ntila wa 46, mutsari u ri: "Futhi n'wina mi n'wi tivaka." Laha u kombisa leswaku eka vanhu lava va n'wi tivaka swi tika swinene. Kasi eka ntila wa 47, u ri: "A nga lavi no mi vona". U ya emahlweni a kombisa leswaku a nga lavi ku vonana na vanhu lava va n'wi tivaka. U ya emahlweni eka ntila wa 48, a ku: ". Loko wo phikelela, u to hloleriwa". Rito 'phikelea' eka ntila lowu ri vula ku sindzisa, hi ndlela yin'wana, loko u sindzisa Mutsonga, u ta ku hlamarisa. Rito 'hloleriwa' ri vula ku vona swilo swo ka swi nga tolovelekanga. Eka ntila wa 49, u ri: "Saw' bona m'fowethu"! Xivulwa lexi i maxewetelo ya Xizulu ku kombisa leswaku hi rona ririmi leri a tinyungubyisaka ha rona loko a xewetana na vanhu. Ririmi leri u ri tirhisa na loko a xewetana na Vatsonga va ka vona. Laha mutsari u vilerisiwa swinene hikuva Mutsonga a ri na nyiko ya vuswikoti eka swilo swo tala, kambe a nga lavi ku tinyungubyisa hi Vutsonga bya yena.

Ndzimana ya vukhumembirhi yi fana na ndzimana yo sungula. Laha mutsari u hlamusela hi ndlela leyi Mutsonga loyi a nga sasekisa xiswona, leswi a langutekisaka xiswona na leswi swi endlaka leswaku swa hlamarisa. Mutsari u tsarile ndzimana yo sungula na yo hetelela ti fana ku kombisa ku tiyisisa ka yena ka mhaka ya leswi swi n'wi vilerisaka hi Mutsonga wa nyiko yo kota ku endla swilo swo hambanahambana evuton'wini kambe a tifiha.

Nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu kombisile hi laha Vatsonga va ticincaka hakona loko va hlanganile na tinxaka to hambanahambana eJoni. Va cinca mavulavuelelo, maambalelo, swivongo, na swin'wana, kutani va tshika Vutsonga bya vona. Mutsari u kombisa tinyiko leti Vatsonga va nga na tona to endla swilo, kambe va cukumeta wa vona ndhavuko va teka wa van'wana.

4.1.5 Maphalakasi (1973), 'Xitlhokovetselo xa *Machangana*'

1. Mi tihundulela yini vambe ematikweni?
2. Mi tichuwa yini n'wina vanhu va ka hina?
3. Hi xihile lexi mi tluriwaka hi xona?
4. Tinyungubyiseni hi vutsonga byenu-vo!
5. N'wina vo lungelela vuxaka hi swivongo,
6. Pfukani ri xile!
7. Vekani tingana etlhelo ri vilukile!
8. Hlamuselani vatukulu venu tumbulukelo renu!
9. Va hlamuselelni ta vo-Soshangana venu!
10. Khomanani mi endla xilo xin'we;
11. Vambe va mi honolerile hi mahlo ya ngati!
12. Va mi langutile no mi navelela ku handzela endzhaku,
13. Mi handza ku fana na tihuku ta xidyanamani.
14. Machangwe-changweni! Mi nga ha handzeli ndzhaku.

4.1.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Vatsonga lava chavaka ku tihumesela erivaleni ku kombisa leswaku hi vona Vatsonga loko va ri exikarhi ka tinxaka tin'wana.

4.1.5.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u sungurile xitlhokovetselo xa yena hi swivutiso swo pfumala tinhlamulo eka mitila ya 1 ku fika eka 3 hi ndlela leyi:

1. Mi tihundzulela yini vambe ematikweni?
2. Mi tichuwa yini n'wina vanhu va ka hina?
3. Hi xihile lexi mi tluriwaka hi xona?

Eka ntila wa 1, mutsari u vutisa Vatsonga leswaku va tihundzulela yini loko va ri ematikweni mambe hikuva a va vulavuli ririmi ra vona. Eka ntila wa 2, u ri: “Mi tichuwa yini n'wina vanhu va ka hina?” Mutsari u lava ku tiva lexi Vatsonga va tichavaka xona ku va va tihumesela erivaleni Vutsonga na ndhavuko wa vona lowo fuwa. Rito ‘tihundzulela’ ri vula ku ticina leswi u nga xiswona. Rito ‘vambe’ ri vula vanhu va tinxaka tin'wana. Kasi rito ‘tichuwa’ ri vula ku tichava. Hi marito man'wana, munhu loyi a nga titshemi kutani hi swona swi endlaka leswaku a tichava loko a ri exikarhi ka tinxaka timbe. Eka ntila wa 3, u ri: “Hi xihile lexi mi tluriwaka hi xona?” Mutsari u ya emahlweni a lava ku tiva lexi Vatsonga va tluriwaka hi xona, kumbe lexi va nga kotiki ku xi endla. Leswi swi hi kombisa leswaku Vatsonga va na nyiko ya ku kota ku endla swilo swo hambanahambana, kambe va titekela ehansi.

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 4, u ri: “Tinyungubyiseni hi Vutsonga byenu-vo!” Laha mutsari u tirhisile rito ‘tinyungubyiseni’ leri vulaka ku tidzunisa hi leswi swi nga swa vona. Mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va nga tinyumi hi Vutsonga bya vona hambani va ri exikarhi ka tinxaka tin'wana. Eka ntila wa 5, u ri: “N'wina vo lungelela vuxaka hi swivongo.” Laha u kombisa leswaku Vatsonga va tiendla maxaka ya vanhu va tinxaka timbe hikokwalaho ko bohelela swivongo leswaku swi yelana. Rito ‘lungelela’ ri vula ku thuma swilo leswi nga hambana leswaku swi hela swi va nchumu wun'we. Eka ntila wa 6, u ri: “Pfukani ri xile!” Laha mutsari u lerisa leswaku Vatsonga va fanele ku tlhariha kutani va kota ku lwela na ku yimela Vutsonga bya vona.

Eka ntila wa 7, mutsari u ri: “Vekani tingana etlhelo ri vilukile!” Laha u tirhisile xivulavulelo ‘vekani tingana’ leswi swi vulaka leswaku Vatsonga va nga tinyumi hambani ku tichava Vutsonga bya vona. Rito ‘ri vilukile’ ri vula leswaku swilo swi cincile. Eka ntila wa 8, u ri: “Hlamuselani vatukulu venu tumbulukelo renu!” Rito ‘vatukulu’ ri kongomisa eka vanhu hinkwavo ku nga ri munhu wo karhi, nakambe u kongomisa eka tiko leri a ri vonaka ri lova hi ku tichava na ku

tinyuma. Mutsari u lava leswaku Vatsonga va hlamusela vatukulu va vona hi ndhavuko wa vona, ku katsa na leswi Vutsonga byi nga xiswona hi ku angarhela.

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 9, a ku: “Va hlamuseleni ta vo-Soshangana venu!” laha mutsari u ya emahlweni a boxa leswaku vatukulu va Vatsonga va fanele ku hlamuseriwa hi timhaka ta Soshangana leswaku va ta tiva lomu va humaka kona. Hi ndlela yin’wana, Vatsonga va fanele ku tiva matimu ya vona na rimitsu ra vona leswaku va nga xisiwi hikuva munhu loyi a nga tiviki rimitsu ra yena u fananisiwa na murhi lowu nga hava timitsu. Eka ntila wa 10, u ri: “Khomanani mi endla xilo xin’we.” Laha u lava leswaku Vatsonga va tirhisana naswona va fanele ku va nchumu wun’we leswaku va nga hambaniseki. Loko swilo swi va nchumu wun’we a swi olovi ku swi hambanisa. Eka ntila wa 11, u ri: “Vambe va mi honolerile hi mahlo ya ngati!” U tirhisile xivulavulelo ‘mahlo ngati’ ku vula leswaku swa chavisa. Rito ‘honolerile’ ri vula ku pfula mahlo swinene u languta nchumu wo karhi u nga copeti. Laha mutsari u tsundzuxa Vatsonga leswaku vanhu va tinxaka letin’wana va va langutile eka leswi va nga eku swi endleni.

Eka ntila wa 12, u ri: “Va mi langutile no mi navelela ku handzela endzhaku.” Xivulavulelo ‘ku handzela endzhaku’ swi vula ku endla swilo mi nga yi emahlweni, kumbe ku tirha swilo swi nga tikombi leswi u endlaka swona. Laha Vatsonga va fananisiwa na huku loko yi lava swakudya kumbe ku basisa lomu yi tshamaka kona hi ku handzela endzhaku. Eka ntila wa 13, u ri: “Mi handza ku fana na tihuku ta xidyanamani.” Rito ‘xidyanamani’ ri vula huku leyi tinsiva ta yona ti tshamaka ti yimile ni ku hangalaka emirini wa yona. Mutsari u fananisa mahanyelo ya Vatsonga na ya huku ya xidyanamani. Mutsari u tirhisile huku leyi ku kombisa leswaku Vatsonga a va tivi lexi va xi endlaka loko va tihlamba Vutsonga bya vona naswona va ta tshama va ri eka xiyimo xo ka xi nga cinci. Eka ntila wa 14, u ri: “Machangwe-changweni! Mi nga ha handzeli ndzhaku.” Rito ‘Machangwe-changweni’ ri tirhisiwa laha ku nga ku phikizaniweni hi vanhu lava fambaka hi tindlela timbirhi to hambana kambe ti ya hlangana eka ndhawu yin’we, laha ku langutisiwaka loyi a nga ta sungula a fika. Mutsari u tsundzuxa Vatsonga leswaku lowu i mphikizano wa loyi a nga ta sungula a nga ha tinyumi hi Vutsonga bya yena, naswona a nga ha fani na huku hi ku endla leswi nga vonakiki.

Hi ku komisa, nxopaxopo lowu wu paluxile hilaha mutsari a vilerisaka hi leswi Vatsonga va tichavisaka ni ku tinyumisa xiswona loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe. Mutsari u tlhontlha Vatsonga leswaku ku va na loyi a nga ta wo sungula ku va a nga tinyumi Vatsonga bya yena leswaku ndhavuko wa Xitsonga wu nga fi.

4.1.6 Nxumalo na Maluleke, (2008) ‘Xitlhokovetselo xa *Ku langutiwa vito*’

1. Un’wana na un’wana u ya twile marito yo hetelela,
2. “Ku na vanhu va ndzi landzelelaka na vusiku”
3. A suriwa warikwerhu a nga se boxa to tala.
4. A fela mati mati.

5. Papila ra nawu ri pfuriwa ri tlhela ri pfariwa,
6. Nandzu wu khukhuriwa hi nambu wa ka N’waxivanga-vuloyi,
7. Ku nga hundza xisiwana emisaveni,
8. Swigevenga swi tiviwa kambe swi nga yi swi ya dya supu.

9. Ku hava na mbhoni na yin’we yi nga pfulaka nomo,
10. Yi ta va yi lo karhala ku mita mavele hakunene!
11. Loko yo rifu ... rifu ...rifu.
12. Yi to suriwa yi nga se ya kule,
13. Ivi ku ku tititii!

14. Hi hanya hi ya emahlweni,
15. Hi hlangana na vo’ va-pilato hi n’wayitela,
16. Hi hundzuka vamafanato.

17. Vito ra munhu i xitlhangu xakwe masiku lawa,

18. Varhangeri, van'wamabindzu na vayimbeleri,
19. Malunghelo ya ri ya vo' hinkwavo.
20. Hina van'wana ho tatisa nhlayo,
21. Xigwevo xakwe xi hambanile na xa mina,
22. Ku ve milandzu ya hina i mahahlwa.

23. N'wina "lavanene" mi rivala xilo xin'we:
24. Leyi i misava ya Hosi na leswi nga ka yona.
25. Xirilo xa makwenu i xikhongelo xakwe,
26. Hi ta vona loko we' Judas swi ta famba kahle.
27. Nebukadnetsar loyi!

28. Afrika-Dzonga a yi nge ringani na ndlopfu hi ndlela leyi,
29. Yi ta phemeka bya xinkwa loko hi nga hlayisi,
30. A hi tidyondziseni ku langutana hi tihlo rin'we,
31. Hi kona hi nga kotaka ku aka tiko leri.
32. Vito a ri vi vito kwalomo,
33. Munhu a va munhu hi van'wana vanhu.

34. Mhaka ya u fana ka swihari hinkwaswo,
 35. Swin'wana swi fana ku tlula swin'wana,
 36. A swi heleli kwale purasini ra swihari,
 37. Leri i purasi ra vanhu,
 38. Vanhu hinkwavo i swikunguva,
 39. Xiyimo ko va vito leri hundzaka.

4.1.6.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu leswaku vanhu va fanele ku khomiwa ku ringana eka swiyimo hinkwaswo ku nga langutiwi leswaku hi wihi a nga na matimba kumbe xisiwana.

4.1.6.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Vatsari va vilerisiwa hi ku va vanhu va nga khomiwi ku fana hambiloko va dyohile milandzu yo ringana. Eka xitlhokovetselo lexi vatsari va kombisa ku vilerisa hi leswi swi endliwaka eka vanhu lava nga onha kambe nawu wu nga landzeleriwi hi mfanelo. Eka ndzimana yo sungula vatsari va hlamusela hi ndlela leyi swilo swi nga sungurisa xiswona hi ku tsundzuxa vanhu hi leswi swi nga vuriwa hi munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena. Eka ntila wa 1, vatsari va ri: “Un’wana na un’wana u ya twile marito yo hetelela”. Leswi swi kombisa leswaku ku na leswi a swi vuriwile leswaku ku ta endliwa swona. Kasi eka ntila wa 2, va ri: “Ku na vanhu va ndzi landzelelaka na vusiku”. Laha swi kombisa leswaku munhu loyi a hlamuserile leswaku wa landzeleriwa hi vanhu na vusiku, kambe swi nga tekeriwi enhlokweni hi vafambisi va nawu. Va tlhela va ya emahlweni va ku: “A suriwa warikwerhu a nga se boxa to tala”, eka ntila wa 3. Leswi swi kombisa leswaku munhu a dlayiwa a nga si vula swo tala leswi a fanele ku vula swona hambi ku nyika vumbhoni. Rito “suriwa” ri vula ku susiwa emisaveni. Eka ntila wa 4, va ri: “A fela mati mati.” Vatsari va kombisa leswaku munhu loyi a nga dlayeriwi swilo swo nyawula, kambe a fela byalwa. Eka ndzimana leyi vatsari va vilerisiwa hikuva a vona leswaku leswi va hlanganaka na swona ku hava loyi a nga ta va pfuna.

Eka ndzimana ya vumbirhi vatsari va kombisa ndlela leyi swilo swi endlisiwaka xiswona loko ku dlayiwile munhu loyi a nga dumangiki kumbe wo pfumala n’winyi. Eka ntila wa 5, vatsari va ri: “Papila ra nawu ri pfuriwa ri tlhela ri pfariwa.” Leswi swi kombisa leswaku milawu yi nga landzeleriwi hi mfanelo hikuva milandzu yi potiwa, kambe ku tlhela ku nga endliwi nchumu hi swona. Eka ntila wa 6, va ri: “Nandzu wu khukhuriwa hi nambu wa ka N’waxivanga-vuloyi.” Rito ‘khukhuriwa ri vula swilo leswi kukuriwaka hi mati swi suka eka ndhawu yin’wana swi yisiwa eka yin’wana. Leswi swi kombisa leswaku nandzu wu fananisiwa na loko mati ma

khukhurile xanchumu xi famba xi nga ha vonaki. Eka ntila wa 7, va ri: “Ku nga hundza xisiwana emisaveni”. Va kombisa leswaku munhu loyi a nga dlayiwa u pfumala n’winyi. Eka ntila wa 8, va ri: “Swigevenga swi tiviwa kambe swi nga yi swi ya dya supu.” Ku dya loku ka supu, vatsari va kombisa leswaku ekhotsweni ka hluphekiwa hi swakudya. Vatsari va kombisa leswaku vadlayi va tiveka, kambe a va khomiwanga hikuva vona va dumile, kambe mudlayiwa a nga dumanga helo. Eka ndzimana leyi vatsari va vilerisiwa hi ku va vadlayi va nga khomiwi loko va dlayile xisiwana lexi nga tivekiki helo.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu va kombisa leswi vadlayi lava nga khomiwiki va endlaka swona. Eka ntila wa 9, vatsari va ri: “Ku hava na mbhoni na yin’we yi nga pfulaka nomo”. Rito ‘mbhoni’ ri vula munhu loyi a nga vona swilo swo karhi loko swi humelela. Leswi swi kombisa leswaku hambiloko vanhu va swi vonile leswi nga humelela va chava ku vula. Xivulavulelo ‘ku pfula nomo’ swi vula ku vula swin’wana. Eka ntila wa 10, va ri: “Yi ta va yi lo karhala ku mita mavele hakunene!” Vatsari va kombisa leswaku loyi a nga vulaka u ta va a nga ha lavi ku hanya. Xivulavulelo ‘ku mita mavele’ swi vula ku dya swakudya, kutani munhu loyi a nga fa a nga ha swi koti ku dya swakudya. Eka ntila wa 11, va ri: “Loko yo rifu ... rifu ... rifu.” Leswi swi vula leswaku vanhu hinkwavo va chava rifu kumbe ku dlayiwa. Eka ntila wa 12, va ri: “Yi to suriwa yi nga se ya kule.” Rito ‘suriwa’ eka ntila lowu ri vula ku dlayiwa. Leswi swi vula leswaku munhu loyi a nga vulaka u ta dlayiwa hi ku hatlisa. Eka ntila wa 13, va ri: “Ivi ku ku tititii!” Riencisi ‘tititii’ ri vula ku miyela ngopfu, leswi swi vula leswaku ku ta va ku rhurile hi ku pfumaleka ka vuthala.

Eka ndzimana ya vumune, vatsari va kombisa leswaku hambiloko swiyimo swo tika swi ri kona, vutomi byi fanele ku ya emahlweni. Eka ntila wa 14, vatsari va ri: “Hi hanya hi ya emahlweni.” Kasi eka ntila wa 15, va ri: “Hi hlangana na vo’ va-Pilato hi n’wayitela.” Pilato i munhu loyi a nga hlamba mavoko a vula leswaku Yesu Kriste a nga na nandzu, kutani a nga fanelanga ku dlayiwa. Leswi swi vula leswaku kunene swiyimo swo tika swi ta tshama swi ri kona evuton’wini, kambe vanhu a va fanelanga ku lan’wa, va fanele ku tiyisela. Laha va kombisa leswaku vanhu lava va nga navelaka ku ponisa vutomi bya munhu wo pfumala nandzu ku fana na Pilato wa le Bibeleni va ha ri kona na sweswi, kambe a va yingisiwi. Vatsari va kombisa na leswaku hambi u hlangana na vona vanhu lava va nga ku twisa ku vava, u fanelel ku komba ku tsaka. Rito ‘n’wayitela’ ri kombisa ku tsaka. Eka ntila wa 16, va ri: “Hi

hundzuka vamafanato.” Rito ‘mafanato’ ri vula munhu loyi a tivaka swilo swo karhi, a nga va a swi vonile loko swi humelela kumbe ku swi twa, kambe a nga byeli munhu.

Vatsari va tlhela va ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a kombisa leswaku vanhu lava va tivekaka no duma hi swo karhi hambu va endla milandzu a yi langutisiwi. Eka ntila wa 17, vatsari va ri: “Vito ra munhu i xitlhangu xakwe masiku lawa”. Rito ‘xitlhangu’ i nchumu lowu sirhelelaka munhu, ngopfungopfu enyimpini leswaku a nga kumiwi hi nchumu wo dlaya. Leswi swi vula leswaku munhu u sirheleriwa hikokwalaho ka ku va vito ra yena ri tiveka swinene. Nakambe xitlhangu xi sirhelela ngopfu xifuva xa munhu loko a karhi a vhika hi xona enyimpini. Eka ntila wa 18, va ri: “Varhangeri, van’wamabindzu na vayimbeleri”. Kasi eka ntila wa 19, vatsari va ri: “Malunghelo ya ri ya vo’ hinkwavo.” Eka mitila leyimbirhi va kombisa leswaku timfanelo ta vona a ti fani loko swi fika eka lava va tivekaka hikokwalaho ka leswi va swi endlaka etikweni. Eka ntila wa 20, va ri: “Hina van’wana ho tatisa nhlayo.” Leswi swi vula leswaku vanhu lavan’wana a va na nkoka naswona a va pfuni nchumu. Eka ntila wa 21, va ri: “Xigwevo xakwe xi hambanile na xa mina.” Rito ‘xigwevo’ ri vula ku avanyiseriwa ku tshama ekhotsweni nkarhi wo karhi loko u kumiwile u ri na nandzu. Laha va kombisa leswaku hambu milandzu yi fana vanhu lava a va gweviwi ku fana. Eka ntila wa 22, va ri: “Ku ve milandzu ya hina i mahahlwa”. Rito ‘mahahlwa ri vula vana vambirhi lava nga tswariwa siku rin’we hi mhani un’we. Leswi swi vula leswaku milandzu ya vanhu lava ya ringana yi tlhela yi fana, kambe a va khomiwi ku fana.

Eka ndzimana leyi vatsari va vilerisiwa hikuva vanhu lava va nga duma va tisirhelela hi leswi swi nga va dumisa loko va endlile milandzu, kutani leswi swi endla leswaku va nga khomiwi. Hikokwalaho, lava va nga dumangiki loko va endlile milandzu yo fana na ya vona va khomiwa.

Eka ndzimana ya vutsevu, vatsari va kombisa leswaku vanhu va nga tiphina loko swa ha va fambela kahle, kambe loko nkarhi wu fika na vona va nga hlangana naswo vava. Eka ntila wa 23, vatsari va ri: “N’wina “lavanene” mi rivala xilo xin’we”. Leswi swi vula leswaku vanhu lava endlaka leswinene ku na leswi va swi rivalaka hambileswi va nga kotiki ku swi vona na ku swi tiva. Rito “lavanene” ri vula vanhu lava endlaka swilo swa kahle. Eka ntila wa 24, va ri: “Leyi i misava ya Hosi na leswi nga ka yona.” Leswi swa ha tiyisisa leswaku misava leyi a hi ya munhu, kambe yi vumbiwe hi Xikwembu na hinkwaswo leswi nga eka yona. Eka ntila wa 25,

va ri: “Xirilo xa makwenu i xikhongelo xakwe”. Vatsari va kombisa leswaku loko munhu un’wana a rila hikokwalaho ko vavisiwa hi un’wana, Xikwembu xi twa swirilo swa yena hikuva swi hundzuka swikhongelo emahlweni ka Xikwembu. Kasi eka ntila wa 26, va ri: “Hi ta vona loko we’ Judas swi ta famba kahle.” Judas hi un’wana wa vadyondzisiwa va Yesu loyi a nga xavisa Yesu leswaku a dlayiwa hi ku lava mali. Hi marito man’wana, mutsari u fananisa vutomi bya vanhu lava va nsele na bya Judas wa le Bibeleni loyi a nga xavisa Yesu hikokwalaho ko lava mali. Va hlamusela leswaku swi ta tikomba loko swilo swa vanhu lava swi ta famba kahle kumbe va nga hlangani na swiphiso. Vatsari va tlhela eka ntila wa 27, va ku: “Nebukadnetsar loyi!” Nebukadnetsar i hosi leyi a yi tikurisa yi vula leswaku vuswikoti lebyi yi nga na byona a byi humi ka Xikwembu. Leswi swi endlile leswaku Xikwembu xi n’wi yisa ehansi hi ku endla leswaku a dya byanyi ku fana na swiharhi. Vatsari va ha fananisa vutomi bya vanhu lava na bya Hosi Nebukadnetsar wa le Bibeleni.

Vatsari va tlhela va ya emahlweni eka ndzimana ya vukombo a kombisa leswaku vanhu va fanele ku khomiwa ku fana laha tikweni ra Afrika-Dzonga leswaku swilo swi ta kota ku famba kahle. Eka ntila wa 28, va ri: “Afrika-Dzonga a yi nge ringani na ndlopfu hi ndlela leyi”. Laha va kombisa leswaku tiko ra hina a ri nga swi koti ku kula loko swilo swi nga fambisiwi hi mfanelo. Eka ntila wa 29, va ri: “Yi ta phemeka bya xinkwa loko hi nga hlayisi”. Rito ‘phemeka’ ri kombisa swilo leswi handzuka kutani swi nga ha hlangani. Laha va kombisa leswaku Afrika-Dzonga ri ta avana hi ku olova ku fana na loko xinkwa xi phemeka. Eka ntila wa 30, va ri: “A hi tidyondziseni ku langutana hi tihlo rin’we”. Xivulavulelo “ku langutana hi tihlo rin’we” swi vula leswaku vanhu va fanele ku voniwa va karhi va fana na ku ringana. Eka ntila wa 31, va ri: “Hi kona hi nga kotaka ku aka tiko leri.” Va kombisa leswaku ku khoma vanhu ku fana swi nga endla leswaku tiko ri kula ni ku ri aka ku ya emahlweni. Eka ntila wa 32, va ri: “Vito a ri vi vito kwalomo”. Vatsari va ya emahlweni va kombisa leswaku mavito yo duma a ma tirhisiwi lomu swi nga fanela kona. Eka ntila wa 33 va ri: “Munhu a va munhu hi van’wana vanhu.” Lexi i xivuriso xa leswaku munhu a nga koti ku hanya loko a nga pfunani na vanhu van’wana. Eka ndzimana leyi vatsari va vilerisiwa hi leswaku loko vanhu va nga khomiwi ku fana swi nga onha na tiko.

Eka ndzimana ya vunhungu vatsari va kombisa leswaku vanhu va nga khomiwi ku fana na swiharhi. Eka ntila wa 34, va ri: “Mhaka ya ku fana ka swiharhi hinkwaswo”. Hi nga vula leswaku swiharhi hinkwaswo swa yelana. Eka ntila wa 35, va ri: “Swin’wana swi fana ku tlula swin’wana.” Laha u kombisa leswaku swi kona swiharhi leswi tlulaka swin’wana hambiloko swi tikomba swi fana. Eka ntila wa 36, va ri: “A swi heleli kwale purasini ra swiharhi”. Miehleketo leyi mutsari u yi yiva eka tsalwa ra George Orwell (1945) ra ‘*Animal Farm*’ laha a kombisaka leswaku hambiloko swiharhi swi fana no ringana, kambe swin’wana i swa nkoka ku tlula swin’wana. Vatsari va ya emahlweni va paluxa leswaku leswi swi endlwaka hi swiharhi swi nga tluleli eka vanhu. Hi marito man’wana, vanhu a va fanelanga ku hanya ku fana na swiharhi. Eka ntila wa 37, va tlhela va ku: “Leri i purasi ra vanhu”. Va tlhela va paluxa leswaku vanhu a va hanyi epurasini ku fana na swiharhi, kambe va hanya endzeni ka tiko. Eka ntila wa 38, va ri: “Vanhu hinkwavo i swikunguva.” Rito ‘swikunguva’ ri vula swinyenyana swa muhlovo wa ntima leswi dyaka nyama. Loko tihuku ti vona swikunguva ti tsutsuma ti ya tumbela, kasi tin’wana ti fihla swikukwana ta swona ehansi ka tinsiva ta tona leswaku swi nga tekiwi hi swikunguva swi ya dyiwa. Laha vatsari va fananisa mahanyelo ya vanhu na ya swikunguva hikuva swi hanya hi ku dya nyama ya swinyenyana swin’wana. Eka ntila wa 38, va ri: “Xiyimo ko va vito leri hundzaka.” Vatsari va ha kombisa leswaku swiyimo swa le henhla leswi vanhu va tirhisaka swona leswaku va tekeriwa enhlokweni siku rin’wana swi ta hundza. Hi ndlela yin’wana, xiyimo vanhu vo lombiwa hikuva vanhu lava lombiwaka va hundzela hi nkarhi, xiyimo xa tekiwa.

Hi ku katsakanya, xitlhokovestelo lexi xi paluxile hi laha vanhu vo duma na lava va nga dumangiki va khomisiwaka xiswona loko va endlile milandzu. Vatsari va tsundzuxa leswaku vanhu va fanele ku khomiwa ku fana loko va endlile milandzu yo fana loko swi ta eka nawu.

4.1.7 Nkondo (1988),’ Xitlhokovetselo xa *Ntungu wo hambana*’

1. A ndzi ringeta hi matimba,
2. Nhlamuselo ya vambe hi ku va vula lavaya.
3. Ndzi va vula lavaya-
4. “Lavaya” va ta hambana na “hina”.
5. Nhlamuselo yi ve yi rhumbuka-

6. Yi rhumbuka ntshetsho wa ndzilekano.

7. Ndzi n'wayitela, ndzi rhula emiehleketweni
8. Ku vona hina hi nga ri vona,
9. Swi tshembisa nhlango akhokholweni ra hina.

10. Ndzi ve ndzi kolwa hi ndzilekano,
11. Ndzi ve ndzi tsuvula mahlo ya mina eka vona
12. Ndzi ma hoxa etiforweni ta nsimu ya hina.

13. Ndzi ve ndzi hlamala ntiyiso wa swona,
14. Foro ya mina a yi hambane ni letin'wana,
15. Na ya wena a yi lo titshamela yoxe,
16. Ya yena a ndza ha vuli.
17. Ntungu wo hambana a wu ngenile,
18. Wu nghene ni vukari bya "Xin'wanakaji.

4.1.7.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a tilavelaka swa yena ntsena a nga lavi ku hanya na vanhu van'wana, ngopfungopfu loko va nga ri va rixaka ra yena.

4.1.7.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku vilela hi leswi swi vavisaka xiswona loko Vantima lava a va rhandzana swinene naswona va tshama endhawini yin'we, va hambanisiwa hi ku fika ka Valungu. Eka ndzimana yo sungula mutsari u hlamusela hi leswi Vantima lava a va endla swona loko va ha rhandzana va nga si hambanyisiwa. Eka ntila wa 1, mutsari u ri:

“A ndzi ringeta hi matimba”. Leswi swi vula leswaku u ringetile hi tindlela hinkwato ku endla leswi a fanele ku endla swona leswaku swilo swi nga onhaki. Eka ntila wa 2, u ri: “Nhlamuselo ya vambe hi ku va vula lavaya.” Rito ‘vambe’ ri vula vanhu va tinxaka tin’wana leti to ka ti nga riki rixaka ra ka n’wina. Laha u kombisa leswaku vanhu lava a nga lavi ku vulavula hi mavito ya vona, kambe a tirhisa risivikomba ra ndhawu ya vunharhu ‘lavaya’. Eka ntila wa 3, u ri: “Ndzi va vula lavaya-” Laha mutsari wa ha tiyisisa mhaka ya ku ka a nga lavi ku vula mavito ya vanhu lava a vulavulaka ha vona. Eka ntila wa 4, u ri: “Lavaya” va ta hambana na “hina”. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku siku rin’wana vanhu lava a nga laviki ku boxa mavito ya vona va ta famba va hambana na vona. Eka ntila wa 5, u ri: “Nhlamuselo yi ve yi rhumbuka-” Rito ‘rhumbuka’ ri vula loko mavele ya sungula ku huma michocho no va ya sungula ku vupfa. Eka ntila wa 6, u ri: “Yi rhumbuka ntshetsho wa ndzilekano.” Rito ‘ntshetsho’ ri vula ndlela leyi nga pfuriwa. Hikokwalaho, vanhu lava va pfuleriwile ndlela ya ndzilekano leswaku va nga ha fambelani.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u vulavula hi ku kombisa ku tsaka loko a vona va endleriwile ndzilekano. Eka ntila wa 7, mutsari u ri: “Ndzi n’wayitela, ndzi rhula emiehleketweni.” Rito ‘nwayitela’ ri kombisa ku tsaka. Leswi swi endlile leswaku a twa miehleketo ya yena yi tshamisekile hi leswi a swi humelela. Eka ntila wa 8, u ya emahlweni a ku: “Ku vona hina hi nga ri vona.” Laha u kombisa leswaku ku tsaka ka yena hi leswi a nga fani na vona vanhu lava a vulavulaka hi vona naswona a nga laviki ku vula mavito ya vona. Eka ntila wa 9, u ri: “Swi tshembisa nhlango akhokholweni ra hina.” Rito ‘akhokholweni’ ri vula ndhawu ya kahle ya vutumbelo byo hlayiseka swinene. Laha mutsari u paluxa leswaku u vona leswaku vanhu lava a vulavulaka hi vona va nga tlhela va hlangana va va nchumu wun’we na vanhu va ka vona.

Mutsari eka ndzimana ya vunharhu, u ya emahlweni a vulavula hi leswi swi nga n’wi hlamarisa hi ndzilekano lowu a va beriwile wona. Eka ntila wa 10, mutsari u ri: “Ndzi ve ndzi kolwa hi ndzilekano.” Rito ‘ndzilekano’ ri vula laha vanhu va tsemelanaka hi kona ndhawu ku kombisa leswaku masimu ya yena kumbe muti wa yena wu helela kona. Kasi rito ‘kolwa’ ri vula ku enela. Laha mutsari u kombisa leswaku leswi a swi humelela swi n’wi enerisile. Eka ntila wa 11, u ri: “Ndzi ve ndzi tsuvula mahlo ya mina eka vona.” U kombisa leswaku u tshikile ku languta leswi a va swi endla. Eka ntila wa 12, u ri: “Ndzi ma hoxa etiforweni ta nsimu ya hina.”

Rito 'hoxa' eka ntila lowu ri vula ku languta tlhelo ro karhi hi ku navela. Laha mutsari u kombisa leswaku laha u kotile ku vona nkoka wa vun'we na ku tirha swin'we. Leswi swi endlile leswaku a sungula ku langutisa lomu vona va nga beriwa mindzilekano hakona lomu a va tshama kona. Hi nga vula leswaku laha mutsari u sungule ku vona leswaku va hambanyisiwile a va ha ri nchumu wun'we.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u vulavula hi ku kuma ntiyiso wa mindzilekano yo va hambanyisa. Eka ntila wa 13, mutsari u ri: "Ndzi ve ndzi hlamala ntiyiso wa swona." Leswi swi kombisa leswaku u hlamarisiwile hi ntiyiso wa leswi a swi ri eku humeleleni. Eka ntila wa 14, u ya emahlweni a ku: "Foro ya mina a yi hambane ni letin'wana." Lomu yena a fanele ku tsema hi kona ndhawu ya yena a yi hambanile na le ka tindhawu ta lavan'wana. Hikokwalaho, leswi hi swona leswi a swi n'wi hlamarisa. Eka ntila wa 15, u ri: "Na ya wena a yi lo titshamela yoxe." Laha u kombisa leswaku na loyi a ri ekusuhi na yena, ku nga munhu wa vumbirhi, a ri na ya yena ndhawu leyi a yi nga fani na ya van'wana. Eka ntila wa 16, u ri: "Ya yena a ndza ha vuli." Leswi swi vula leswaku ndhawu ya munhu loyi wa vunharhu mutsari a nga laviki ku boxa vito ra yena a yi fana yi ri yoxe, naswona a yi nga fani na ya lavan'wana. Eka ntila wa 17, u ri: "Ntungu wo hambana a wu ngenhile." Rito 'ntungu' ri vula swilo leswi swi humelelaka hi nkarhi wo karhi naswona a swi tolovelanga, naswona swa onha lomu swi humelelaka kona, kambe swa hundza loko nkarhi wu fikile. Hikokwalaho, mhaka yo tika ni ku vava ya leswaku se vanhu lava va hambanyisiwa se a yi sungurile. Eka ntila wa 18, u ri: "Wu nghene ni vukari bya 'Xin'wanakaji." Rito 'xin'wanakaji' ri vula moya wa munhu wa rixaka ro karhi lowu karhataka munhu loyi a ng an'wi dlaya hi vuloyi, naswona moya lowu ku tshembiwa leswaku wu hundzuka xikwembu lexi gandzeriwka, naswona ku vuriwaka leswaku xi hanya hi ngati ya vanhu loko xi ri kona emutini. Ku hambanyisiwa loku ku tile hi ndlela ya matimba yo chavisa. Mutsari u fananisa ku hambanyisiwa loku na xin'wanakaji lexi ku vuriwaka leswaku xi hanya hi ngati, ngopfungopfu ya vanhu. Hi marito man'wana, laha ku nga na xin'wanakaji ku fanele ku tshama ku ri karhi ku ri na rifu.

Eka xitlhokovetselo lexi, mutsari u vilerisiwa hi Valungu lava a nga laviki ku boxa mavito ya vona va nga fika va va hambanyisa eka leswi a va tshamisile xiswona. Laha hi nga vula leswaku u vulavula hi Valungu lava nga fika va endla mindzilekano ya leswaku Vantima va

nga ha koti ku hlangana, kambe vona va tlhela va tinyika tindhawu ta kahle loko Vantima va nyikiwa leti nga riki kahle.

4.1.8 Magaisa (2009) 'Xitlhokovetselo xa / nawu muni?'

1. Tiko ra hina ri borile,
2. Ra nuha a ra ha tiyiseleki,
3. Xin'wana na xin'wana xo pfumeleriwa,
4. A ra ha ri ni xiyila se ti dya muhwani.

5. Vurhangeri byerhu hambu byi langute kwihi?
6. Tolo ka siku ku pfumeleriwa ku kulula makhwiri,
7. Swivumbiwa swa hosi swo kala nandzu ...
8. Swi fa swi nga si vona misava,
9. Swi kavanyetiwa ku hanya swi nga si tiva tatana na manana,
10. Swi tsemakanyiwa vutomi na swona sswi nga si titiva,
11. Munhu u byala ximilana,
12. Loko xi kukumuka xi lava ku baleka a xi tsuvula,
13. Onge a lo rhuma hi munhu ku byala ka kona.

14. Byin'wana hi lebyi vufendze namuntlha,
15. Nawu wu pfumelela vukati bya rimbewu rin'we,
16. Gezani u hlomisa Nhlengani,
17. Khubani a hlomisa Mamayila,
18. I vutomi muni lebyi?
19. Byi hi yisa kwihi?
20. Mumbi yena ke, u ri yini?

4.1.8.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo xi vulavula hi milawu leyi nga kona eAfrika-Dzonga leyi endlaka leswaku swin'wana swa vutomi swi nga ha fambi hi mfanelo. Vanhu se va endla hi ku rhandza.

4.1.8.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u vilerisiwa na ku kombisa leswi tiko ri nga xiswona hikokwalaho ka milawu leyi nga vekiwa. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: “Tiko ra hina ri borile.” Rito ‘borile’ ri vula swilo leswi swi nga nuhaka, kambe laha u fananisa vubihi bya vanhu na swilo loko swi borile. Laha u kombisa leswaku tiko ra hina ri onhakile naswona se ra nuha. Nchumu lowu wu nga bola wa nuha naswona a wa lunghiseki, nakambe vanhu va pfala tinhompfu leswaku va nga twi ku nuha loku. Eka ntila wa 2, u ri: “Ra nuha a ra ha tiyiseleki.” U kombisa leswaku ku nuha ka kona ku tlula mpimo naswoan a ka tiyiseleki. Eka ntila wa 3, u ri: “Xin'wana na xin'wana xo pfumeleriwa.” Mutsari u paluxa leswaku se ku pfumeleriwa xin'wana na xin'wana lexi endlwaka laha tikweni. Eka ntila wa 4, mutsari u ri: “A ra ha ri ni xiyila se ti dya muhwani.” Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku a ka ha ri na lexi hloniphiwaka. Rito ‘xiyila’ ri vula swilo leswi nga fanelangiki ku endlwaka hikuva swi ri na khombo ro karhi loko u ala u swi endla. Kasi rito ‘muhwani’ ri vula loko ku tshoveriwile mavele kutani ku sala tinhlanga leti swifuwo swi ti dyaka. Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku i ku endla swilo u tshunxekile ku ri hava nchumu lowu chavisaka lava endlaka swin'wana.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u vulavula hi varhangeri lava ku nga vona va pfumelelaka hinkwaswo leswi humelelaka laha tikweni. Eka ntila wa 5, mutsari u ri: “Vurhangeri byerhu hambu byi langute kwihi?” Lexi i xivutiso lexi mutsari a lavaka ku tiva nhlamulo ya lomu vurhangeri bya tiko byi nga langutisa kona loko swilo swi ri karhi swi humelela. Eka ntila wa 6, u ri: “Tolo ka siku ku pfumeleriwa ku kulula makhwiri.” Xivulavulelo ‘ku kulula makhwiri’ xi vula ku herisa timhaka ta vuyimani. Laha mutsari u kombisa leswaku eka milawu leyi nga vekiwa vanhu va pfumeleriwa ku xixa ndhwalo. Eka ntila wa 7, mutsari u ri: “Swivumbiwa swa hosi swo kala nandzu ...” Mutsari u kombisa leswaku vana lava va dlayiwaka va pfumala

nandzu naswona a va onhanga nchumu. Eka ntila wa 8, mutsari u ya emahlweni a ku: “Swi fa swi nga si vona misava.” Vana lava va dlayiwa va nga si ringana ku velekiwa hikuva va dlayiwa va ha emakhwirini ya vamaana wa vona. Eka ntila wa 9, u ri: “Swi kavanyetiwa ku hanya swi nga si tiva tatana na manana.” Vana lava va dlayiwa va nga si tiva hambu vatswari va vona. Rito ‘kavanyeta’ ri vula ku yimisa swilo leswi a swi ri ku humelelani kutani swi nga yi emahlweni.

Nakambe eka ntila wa 10, mutsari u ya emahlweni a ku: “Swi tsemakanyiwa vutomi na swona swi nga si titiva.” Rito ‘tsemakanyiwa’ ri vula ku tirhisa ndlela yo koma ku fika eka ndhawu yo karhi ematshan’wini ya ndlela yo leha. Vana lava va dlayiwa, hambu vona vinyi a va si titiva leswaku hi vona va mani. Eka ntila wa 11, u ri: “Munhu u byala ximilana.” Kasi eka ntila wa 12, u ri: “Loko xi kukumuka xi lava ku baleka a xi tsuvula.” Eka mitila leyimbirhi mutsari u kombisa leswaku munhu u byala swimilana leswi loko nkarhi wa ku dya mihandzu ya swona wu fika a tsuvula, kutani swi endla leswaku vutomi bya ximilana xexo byi fa. Hi marito man’wana, leswi ku va ku nga ri xihoxo loko vanhu lava va tika emirini hikuva va swi tiva leswaku swi ta humelela, kambe va cinca miehleketo loko se swi humelerile hi ku susa mindhwalo. Eka ntila wa 13, u ri: “Onge a lo rhuma hi munhu ku byala ka kona.” Laha mutsari u kombisa leswaku loko swilo leswi loko va swi endla, va swi endla va nga rhumiwanga hi munhu.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u vilerisiwa hi milawu leyi onhaka swilo yi ya emahlweni hi ku pfumelela ku tekana ka rimbewu rin’we. Eka ntila wa 14, mutsari u ri: “Byin’wana hi lebyi vufendze namuntlha.” Rito ‘vufendze’ ri vula futa kumbe vusompfa. Laha u kombisa leswaku swin’wana leswi nga riki kahle swi ya swi humelela. Hikokwalaho, mutsari u teka leswi varhangeri va swi pfumelelaka leswaku swi endliwa ku ri futa kumbe leswi nga basangiki. Eka ntila wa 15, u ri: “Nawu wu pfumelela vukati bya rimbewu rin’we.” Laha u tiyisisa leswaku nawu wu pfumelela leswaku vanhu va rimbewu rin’we va tekana. Eka ntila wa 16, mutsari u ya emahlweni a ku: “Gezani u hlomisa Nhlengani.” Rito ‘hlomisa’ ri vula ku nyikiwa mpfumelelo wo huma eka vatswari va nhwana loyi u n’wi lovoleke leswaku u famba na yena eka n’wina. Laha u kombisa leswaku munhu wa xinuna u teka munhu wa xinuna. Eka ntila wa 17, mutsari u ya emahlweni a ku: “Khubani a hlomisa Mamayila.” Kasi eka ntila lowu u kombisa leswaku muhu waxisati u teka waxisati. Eka ntila wa 18, u ri: “I vutomi muni lebyi?” Lexi i xivutiso lexi

mutsari a lava ku tiva muxaka wa vutomi lebyi hanyiwaka etikweni ra hina. Eka ntila wa 19, u ri: “Byi hi yisa kwihi?” Laha wa ha ya emahlweni a lava ku tiva lomu muxaka wa vutomi lebyi byi hi kongomisaka kona. Eka ntila wa 20, u ri: “Mumbi yena ke, u ri yini?” Mutsari u lava ku tiva leswaku loko milawu leyi yi vilerisa vanhu, Xikwembu xona xi ri yini hi yona.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u vilerisiwa hi milawu leyi nga kona eAfrika-Dzonga leyi lwaka na leswi Bibebe yi vulaka swona leswaku wanuna a hlomisa wansati. Mutsari u tlhela a vilerisiwa hikuva ku ri na nawu lowu pfumelelaka vanhu ku xixa mindhwalo na wu ku tekana ka vanhu va rimbewu rin’we. Nakambe u tlhela a vilerisiwa hi ku vona varhangeri va endla leswaku ku nga ha vi na xiyila laha tikweni, leswi swi endlaka leswaku vanhu va endla swilo leswi a swi nga tolovelekanga hi ku rhandza hikuva va tiva leswaku nawu wu yima na vona. Xikombiso, khale loko wanhwana a herisa vuyimani a khomiwa a ya ejele hikuva a ku vuriwa leswaku u dlayile. Leswi swi veka vavasati vo tala eka khombo ro hundza emisaveni hikuva van’wana va fa endzhaku ko herisa vuyimani.

4.1.9 Magayisa, (1987) ‘Xitlhokovetselo xa A ka ha ri na Mutsonga’

1. Vutinyungubyisi bya rixaka byi le nson’weni wa rona,
2. Ndhavuko i ngula ya ririmi,
3. Rifu ra rixaka ri le ku hehliweni ka ndhavuko,
4. Ncheleto wa ndhavuko i vutinyungubyisi,
5. Wona i mana wa ririrmi.

6. Dyondzo a yi na nandzu,
7. Nhluvuko a wu onhanga nchumu,
8. Hi wena u nga ni nandzu,
9. Nandzu wa ku fularhela magandzelo,
10. U dzuvulela vutsonga evutsongeni.

11. Va kwihi Vatsonga va xiviri,

12. Vatsonga va nghagula na njhovo?
13. Va deha ni mbhobvu,
14. Xibetso ni chochwana,
15. By rhengile.

16. Hinkwavo va hangalakile ni nkungwa,
17. Papa ra ntima ri va khubumetile,
18. U va londzotile mulondzovoti,
19. Sweswi va dya xidlamutana na swikwembu,
20. Lava saleke i masirha ya Vatsonga.

21. Vatukulu vaku va ninginisa tinhloko whe Gaza,
22. Va tshike mafi ya vutsonga ya sengela hanshi,
23. Va mama ni swirhodyana,
24. Ririmi raku ri hundzukile mbheveve,
25. Ri hluvuriwile vubombi ri famba ntsena.

26. A ka ha ri na Mutsonga wa xiviri,
27. Vutsonga byi le menweni ya rifu,
28. Hina hi vana va nkarhi,
29. Mandza ya ntsutsu wa chukele,
30. Hi swikukwa' swo hletela hi muchini.

31. Hi rilela mani?
32. Swona i nandzu wa mani?
33. Siku na siku hi yima hi languta,
34. Hi vona vutsonga byi tihlanhla,
35. Byi timbeya etambeni ra vutivi.

36. A nga kona wa xiviri,
37. Ngati, ngati ntsena yi vilavilaka,
38. Nambu wa vutsonga wu tele sava,
39. Vutsonga byi ngungumela ehansi,
40. Byi nyenga byi ya eka Makuleke.

4.1.9.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku lahleka ka ndhavuko wa Vatsonga na leswi endlaka leswaku vanhu kumbe Vatsonga lava hanyaka sweswi a ka ha ri vona Vatsonga xidzi hikuva va tshikile mitolovelo ya vona.

4.1.9.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku vilela ka yena hikokwalaho ka ku va Vatsonga va lahla ni ku tsan'wa ndhavuko wa vona. Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hlamusela hi ndlela leyi swilo swi nga sungurisa xiswona. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: "Vutinyungubyisi bya rixaka byi le nson'weni wa rona." Rito 'nson'weni' ri vula laha xiambalo xi petsiwaka hi kona laha xi helelaka kona kutani xi rhungiwa leswaku xi tiya. Laha u kombisa leswaku ku tikurisa ka rixaka swi le rimitswini laha hinkwaswo swa rixaka swi nga sungula kona. Eka ntila wa 2, u ri: "Ndhavuko i ngula ya ririmi." Rito 'ngula' ri vula xibye xa nkoka lexi kotaka ku hlayisela swakudya leswaku swi nga hatlisi ku bola. Laha u kombisa leswaku ndhavuko hilaha ririmi ri hlayisiwaka kona. Eka ntila wa 3, u ri: "Rifu ra rixaka ri le ku hekhiweni ka ndhavuko." Laha u kombisa leswaku rifu ri kavanyeta ndhavuko wa Vatsonga. Eka ntila wa 4, u ri: "Ncheleto wa ndhavuko i vutinyungubyisi." Nchumu lowu wu cheletiwaka wu kota ku kula kahle, hikokwalaho ku va Vatsonga va kota ku tinyungubyisa hi ndhavuko wa vona va fanele ku wu hlayisa. Kasi eka ntila wa 5, u ri: "Wona i mana wa ririmi." Ndhavuko hi wona mutswari wa ririmi, leswi vulaka leswaku ririmi rin'wana na rin'wana ri fanele ku tinyungubyisa hi ndhavuko wa rona.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa leswaku ku dyondzeka na nhluvuko a hi xihoxo, kambe Vatsonga a va fanelanga ku rivala hi Vutsonga bya vona. Eka ntila wa 6, mutsari u ri: “Dyondzo a yi na nandzu.” Rito ‘nandzu’ ri vula xihoxo lexi voniwaka eka munhu. Laha ka ntila lowu, swi languteka wonge mutsari u na ku kanakana ka ku va Vatsonga va nyenyemuka Vutsonga hikokwalaho ka dyondzo. Eka ntila wa 7, u ya emahlweni a ku: “Nhluvuko a wu onhanga nchumu.” Rito ‘nhluvuko’ ri vula ku antswa na ku humelela eku ndlandlamukeni ka rixaka, laha mutsari a tiyisisaka leswaku ku hluvuka a swi endli leswaku rixaka ri tihlamba ndhavuko wa rona. Wa ha ya emahlweni a kombisa leswaku ku hluvuka na kona a ku na xiphiso. Eka ntila wa 8, u ri: “Hi wena u nga ni nandzu.” Marito ya ‘Hi wena’ ma tiyisisa leswaku loyi a nga na nandzu wo tsan’wa Vutsonga na ndhavuko i munhu ku nga ri dyondzo kumbe nhluvuko. Laha u kombisa leswaku munhu hi yena a nga xiphiso. Eka ntila wa 9, u ri: “Nandzu wa ku fularhela magandzelo.” Rito ‘fularhela’ ri vula ku komba xikosi. Hikokwalaho, Vatsonga va kobile xikosi ndhavuko wa vona. Eka ntila wa 10, u ri: “U dzuvulela vutsonga evutsongeni.” Rito ‘dzuvulela’ ri vula ku suka xikhumba xa khale ku sala lexintshwa. Laha u kombisa leswaku Vatsonga va tshika vutsonga bya vona bya khale va khomelela eka leswintshwa.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu a kombisa ku vilela ka yena hi leswi ndhavuko wa Vatsonga na maambalelo ya vona swi nga ha riki kona. Eka ntila wa 11, mutsari u ri: “Va kwihi Vatsonga va xiviri.” Rito ‘xiviri’ ri vula xidzi kumbe nchumu lowu heleleke. Laha mutsari u vutisa xivutiso xa ku lava ku tiva lomu Vatsonga va ntiyiso, lava va heleleke, lava va nga tichaviki Vutsonga bya vona va nga ya kona. Eka ntila wa 12, u ri: “Vatsonga va nghagula na njhovo?” Rito ‘nghagula’ ri vula ntambhu leyi tirhisiwaka ku ganda tinguvu. Kasi rito ‘tinhjovo’ ri vula dzovo ra xiharhi leri tlhuvutsiweke leswaku ri ta ambariwa. Laha u vutisa hi swiambalo leswi Vatsonga va xiviri va swi ambalaka leswi va nga ha swi ambariki sweswi. Eka ntila wa 13, u ya emahlweni a ku: “Va deha ni mbhobvu,” kasi eka ntila wa 14, u ri: “Xibetso ni chochwana.” Rito ‘deha’ ri vula risenga leri ambariwaka enengeni wa munhu wa xisati. Kasi ‘mbhobvu’ ri vula vuhlalu lebyi ambariwaka hi tin’anga emilengeni. Laha wa ha ya emahlweni a kombisa hi swiambalo swa xintu swa Vatsonga leswi nga ha ri ki kona. Eka ntila wa 15, u ri: “Byi rhengile.” Rito ‘rhengile’ ri vula loko dyambu ri ya eku peleni. Hikokwalaho u fananisa ku nyamalala ka maambalelo ya Vatsonga na dyambu loko ri ya eku peleni.

Eka ndzimana ya vumune mutsari u kombisa leswaku Vatsonga lava a va nga tichavi vutsonga bya vona va hundzile emisaveni. Eka ntila wa 16, mutsari u ri: “Hinkwavo va hangalakile ni nkungwa.” U fananisa ku hundza emisaveni ka Vatsonga va xiviri ni loko nkungwa wu hangalaka. Eka ntila wa 17, u ri: “Papa ra ntima ri va khubumetile.” Lexi i xivulavulelo lexi vulaka ku humelela hi rifu. Hikokwalaho, vanhu lava va hundzile emisaveni. Eka ntila wa 18, u ri: “U va londzotile mulondzovoti.” Marito ‘londzovota’ na ‘mulondzovoti’ ya vula ku tweriwa vusiwana na mutweri wa vusiwana. Xikwembu xi va twerile vusiwana. Eka ntila wa 19, u ri: “Sweswi va dya xidlamutana na swikwembu.” Laha u kombisa ntsena leswaku vanhu lava a va ha hlayiwi eka lava va hanyaka. Rito ‘xidlamutana’ i mukapu wo swekiwa hi n’wahuva na mphoho. Eka ntila wa 20, u ri: “Lava saleke i masirha ya Vatsonga.” U hlamusela leswaku Vatsonga lava ha hanyaka swi fana na loko va file hikuva u va fananisa na masirha. Hi marito man’wana, hi nga vula leswaku mutsari u vilerisiwa hikuva Vatsonga lava va nga sala va nga pfuni nchumu hikuva va tshika ndhavuko wu nyamalala va wu langutile.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a kombisa ku twa ku vava hikuva swilo swa Vatsonga ku katsa na ririmi ra vona swi ya swi lahleka. Eka ntila wa 21, mutsari u ri: “Vatukulu vaku va ninginisa tinhloko whe Gaza.” Xivulavulelo ‘ku ninginisa nhloko’ swi vula loko swilo swa kona swi tika swinene kumbe ku ka u nga yimi na swona. Eka ntila wa 22, mutsari u tlhela a ku: “Va tshike mafi ya Vutsonga ya sengela hanshi.” Rito ‘mafi’ ri vula masi ya munhu. Loko mafi ya sengela ehansi swi vula leswaku a ku na loyi a nga mama. Hikokwalaho ku hava loyi a nga yisaka ndhavuko wa Vatsonga emahlweni loko ku nga ri na loyi a nga swi dyondza kumbe ku swi tekelela. Eka ntila wa 23, u ri: “Va mama ni swirhodyana.” Rito ‘swirhodyana’ ri vula vana va homu. Leswi swi vula leswaku se va ntswonga masi ya homu na swirhodyana, leswi vulaka leswaku va le ku lwetaneni leswaku i mani a faneleke ku mama nkarhi wo leha. Eka ntila wa 24, mutsari u ri: “Ririmi raku ri hundzukile mbheveve.” Rito ‘mbheveve’ ri vula munhu loyi a nga kotiki ku vulavula a boxa hi ntumbuluko. Hikokwalaho Xitsonga a xa ha vulavuriwi hikuva vanhu va xi chava no xi langutela ebodheleni. Eka ntila wa 25, u ri: “Ri hluvuriwile vubombi ri famba ntsena.” Rito ‘vubombi’ ri vula vusasekisi, leswi swi komba leswaku a tsandzeka no tisasekisa. Xivulavulelo ‘ku famba ntsena’ swi vula ku famba u nga ambalanga nchumu emirini. Mutsari u fananisa ku hluvuriwa ka swilo swo bomba hi swona na loko u famba u nga ambalanga nchumu.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa ni ku vilerisiwa hi leswi Vutsonga byi nga ku feni. Eka ntila wa 26, mutsari u ri: “A ka ha ri na Mutsonga wa xiviri.” Laha u kombisa leswaku Mutsonga wa ntiyiso, loyi a heleleke, a nga ha ri kona. Eka ntila wa 27, mutsari u tlhela a ku: “Vutsonga byi le menweni ya rifu.” Laha u kombisa leswaku Vutsonga ko sala ku vulavuriwa hi byona kambe byi le kusuhi na ku fa. Eka ntila wa 28, mutsari u ya emahlweni a ku: “Hina hi vana va nkarhi.” Leswi swi kombisa leswaku vana lava va nga kona va famba na mikarhi. Eka ntila wa 29, u ri: “Mandza ya ntsutsu wa chukele.” Rito ‘ntsutsu’ ri vula swilo leswi kumekaka endzeni ka tandza. Laha u kombisa leswaku swilo swi cincile eka leswi a swi ri xiswona khale. Eka ntila wa 30 u ri: “Hi swikukwa’ swo hletela hi muchini.” Rito ‘hletela’ ri vula ku hlayisa. U kombisa leswaku vanhu a va ha hlayisiwi hi vatswari va vona. Mutsari u fananisa vutomi bya namuntlha laha swikukwana loko swi hlayisiwaka hi michini, no komba leswaku vana va sweswi va tswariwa va nga tiyanga. Hikokwalaho, leswi swi endla leswaku vanhu va nga wu tivi ndhavuko wa vona.

Eka ndzimana ya vukombo, mutsari u kombisa ku vilela hikuva a vona leswi swi humelelaka hi ku lahleka ka Vutsonga naswona loyi a nga na vutihlamuleri ku ri hava. Eka ntila wa 31, mutsari u ri: “Hi rilela mani?” Hi xivutiso lexi, mutsari u kombisa leswaku ku hava loyi a nga ta n’wi nyika nhlamulo hikuva ku hava loyi a tinyiketelaka vutihlamuleri. Eka ntila wa 32, u ri: “Swona i nandzu wa mani?” Laha u lava ku tiva loyi ku nga yena a nga na nandzu wa ku lahleka ka ndhavuko wa Vatsonga. Eka ntila wa 33, mutsari u ri: “Siku na siku hi yima hi languta.” Leswi swi kombisa leswaku masiku hinkwawo vanhu va langutana ku lava ku vona loyi a nga na vutihlamuleri hi ku fa ka ndhavuko wa Vatsonga. Eka ntila wa 34, u ri: “Hi vona Vutsonga byi tihlanhla.” Rito ‘tihlanhla’ ri vula ku tiwisela ehansi munhu a vumbuluka hikokwalaho ko twa swo vavisa. Kutani u kombisa leswaku Vutsonga byi le xirilweni lexikulu ngopfu hi ku vona leswaku leswi a swi humelela. Eka ntila wa 35, u ri: “Byi timbeya etambeni ra vutivi.” Rito ‘etambeni’ ri vula ribye ro andlaleka ri tlhela ri tiya swinene. Rito ‘timbeya’ ri vula ku tiwisela kumbe ku ticukumetela ehansi hi matimba. Hi nga vula leswaku Vatsonga va rila hi Vutsonga bya vona va ri karhi va wu tiva ntiyiso wa mhaka.

Mutsari eka ndzimana ya vunhungu, u kombisa ku vilela hikuva ndhavuko wa Vatsonga wu fambela makumu. Eka ntila wa 36 mutsari u ri: “A nga kona wa xiviri.” Laha wa ha tiyisisa leswaku Mutsonga wa ntiyiso kumbe wo hetiseka a nga ha ri kona. Eka ntila wa 37, u ya emahlweni a ku: “Ngati, ngati ntsena yi vilavilaka.” Laha u kombisa leswaku ngati leyi nga eka miri wa munhu hi yona ntsena yi kombisaka Vutsonga bya yena. Eka ntila wa 38, u ri: “Nambu wa Vutsonga wu tele sava.” Nambu lowu wu nga tala sava a wa ha ri na mati, naswona ku famba esaveni swa tika swinene. Leswi swi vulaka leswaku ku lo sala ntsena vito ra Vatsonga. Eka ntila wa 39, u ri: “Vutsonga byi ngungumela ehansi.” Rito ‘ngungumela’ ri vula ku famba u nga voniwi u petsile na nhlana. Laha u fananisa leswi Vutsonga byi nyamalarisaka xiswona byi nga voniwi ku fana na munhu loyi a fambaka hi ku tumbela. Eka ntila wa 40, mutsari u ri: “Byi nyenga byi ya eka Makuleke.” Rito ‘nyenga’ ri vula ku famba u nga voniwi. Kasi ‘Makuleke’ i tiko leri nga evugimamusi bya tiko, leswi tiyisisaka leswaku loko byi famba a byi nga ha vuyi. Laha u kombisa leswaku vutsonga byi famba byi nga voniwi byi fambela makumu.

Hi ku katsakanya, xithokovestelo lexi xi paluxile hilaha ndhavuko wa Vatsonga na ririmi ra vona swi faka hakona. Mutsari u kombisa leswaku Vutsonga byi fa vanhu va byi langutisile naswona a ku endliwi nchumu leswaku byi hlayisiwa.

4.1.10 Marhanele (1996), ‘Xithokovetselo xa Mihloti ya Gaza’

1. Phuphu ya maboxa-ndleve yi simukile,
2. Swihlungwana swi nembeleta empfhukeni,
3. Timhandzi ni swiqongwana swi tshovile xinakulobye,
4. Muhlwa wu munyungela wu wa mukapa wu tluluta,
5. Timhandzi ti lan’wile ti hohlokela ndzeni.

6. Rixaka ra Machangana ri tsemekile nhlana wu tlibuka,
7. Rifuwo ra tiko ri gamukile bya hunguva,
8. Swandla swa vumunhu swi yirile swi mila byasi,
9. Dyandza ri korisile mbewu ya lembe ra ngoma ya timbyana,

10. Timbuva ta mpfula ti bolele vinyi va tona.

11. Ntumbuluko na wona wu ni mona,
12. wu tlherisela swo nandziha hi swo bava,
13. Wu dya switshongo wu kapfunya mahlanta,
14. Wu vandza timongo wu n'wan'wasela swingalafula,
15. Wu bakanya leswinene wu vuyetela lunya.

16. Tinghwazi ta Gaza ti lan'wisiwile vutsari,
17. Muti wa vutsari wu hohlokile,
18. Gaza u le vusiwaneni lebyikulu,
19. Tinhenha ta rikwerhu ti perile nambu wa swigono,
20. Ti siyile ni nhloto wa mantinantina.

21. Torha ra vutsari ri omisile xhlakahlaka,
22. Tihlo ra xihlovo xa vutsari ri pfindlukile,
23. Vangwa ra vutsari ri cerile riwa leri enteke,
24. Xivundza xi khubumetile Vatsonga.

25. Ndzhaka ya vusiwana yi hi salele hi nga hleketanga,
26. U kwihi B K M Mtombeni; qambhi,
27. U kwihi Mugeni Makhosani J Magaisa xana?
28. Mihloti ya hina yi xirirka yi pfumala musuri,
29. Ha mi rila n'wina tinghemendhana ta tiko rerhu.

30. Mi byi hile mani vutlhari bya n'win xana?
31. Mi huhutele mani vutshila bya vutsari xana?
32. Mi cherile moya wa vutsari bya xinto?
33. Hi ta vulavulela hi mani etinhlengeletanwini xana?

34. Hi ta komba hi mani mavala ya yingwe ke?
35. Mi hi siyele switlati swa vusiwana,
36. Mi hi siyele mihloti ya ngwenya,
37. Mi hi siyile emunyameni wa swinghunghumani,
38. Tiko ra Machava-ku-tsongola-swa-vanhu ri vunile,
39. Ku lo sala swihlambanyiso ni ku fafada ntsena,
40. “Leswi saleke i vuhumbi bya vutsari.”

4.1.10.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vusweti bya vatsari va Vatsonga lava nga ha riki eku tsaleni ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga. Lava i vatsari va ndhuma swinene lava matsalwa ya vona a ma fuwile swinene.

4.1.10.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa ku vilela ka yena hi ku vona leswaku vatsari vo sungula va ririmi ra Xitsonga a va ha ri kona, kasi lava va nga kona a va ha yisi vutsari bya vona emahlweni. Hikokwalaho, leswi swi endla leswaku nhluvuko wa Xitsonga wu nga koti ku ya emahlweni hi ku hetiseka. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: “Phuphu ya maboxa-ndleve yi simukile.” Hikokwalaho, laha mutsari u kombisa ku nyamalala ka Vatsonga na ku wa ka phuphu leyo tiya swinene. Rito ‘maboxa-ndleve’ ri vula munhu loyi a tshembaka eka ndhavuko wo boxa tindleve, ku fana na Vatsonga. Eka ntila wa 2, u ya emahlweni a ku: “Swihlungwana swi nembeleta empfhukeni.” Rito ‘nembeleta’ ri vula nchumu lowu nga emoyeni wu nga tshukaka wu wela ehansi. Rito ‘swihlungwana’ ri vula Kenya kumbe tshenga leri vekiwaka ehenhla ka yindlu loko yi fuleriwa leswaku yi nga pfuti. Hikokwalaho, mutsari u kombisa leswaku xihlungwana xi nga hahluka nkarhi wihi na wihi hikuva a xa ha tshamanga lomu xi faneleke ku tshama kona. Eka ntila wa 3, u ri: “Timhandzi ni swiqongwana swi tshovile

xinakulobye.” Rito ‘swiqongwana’ ri vula mhandzi leyi vatliwaka yi vekiwa ehenhla ka lwangu leswaku xihlungwani xi tshama ehenhla ka xona loko ku fuleriwa yindlu. Laha u kombisa leswaku swilo leswi a swi fanele ku khomana swi va nchumu wun’we a swa ha khomananga. Eka ntila wa 4, u ri: “Muhlwa wu munyungela wu wa mukapa wu tluluta.” Rito ‘munyungela’ ri vula ku dya xakudya u nga cakunyi, ku fana na xiwitsi. Xivulwa lexi i xithathelo lexi kombaka leswaku muhlwa wu dyile timhandzi hi ndlela yo hlamarisa. ‘Ku wa mukapa’ swi vula ku tlulela ehenhla u tlhela u wela ehansi. Eka ntila wa 5, u ri: “Timhandzi ti lan’wile ti hohlokela ndzeni.” Laha u kombisa leswaku ku bola ka timhandzi swi endlile leswaku ti wela endzeni ka yindlu.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u vilerisiwa hi ndlela leyi ndhavuko wa Vatsonga wu nyamalalaka hakona. Eka ntila wa 6, mutsari u ri: “Rixaka ra Machangana ri tsemekile nhlana wu tlibuka.” Xivulavulelo ‘ku tsemeka nhlana’ swi vula ku chuhwa endzhaku ka loku vangiwaka hi ku twa mhaka leyi vavisaka kumbe yo chavisa. Laha mutsari u kombisa leswaku leswi swi humelelaka erixakeni ra Vatsonga swi endla leswaku swi heta matimba naswona nchumu lowu nga tsemekaka a wa ha hlanganiseki hi ku olova. Eka ntila wa 7, u ri: “Rifuwo ra tiko ri gamukile bya hunguva.” Rito ‘gamukile’ ri vula ku hangalaka hi ku hatlisa, ku fana na mpfula loko yi yima ku na ku ve yi nga nanga nkarhi wo leha. Laha u fananisa ku hangalaka ka rifuwo na ku hangalaka ka hunguva. Eka ntila wa 8, u ri: “Swandla swa vumunhu swi yirile swi mila byasi.” Laha mutsari u kombisa leswaku leswi swi nga humelela a swi tolovelakanga hikuva swandla swa munhu a swi mili byanyi, kambe u paluxa leswaku swi mirile byanyi. U kombisa leswaku leswi i xiyila loko swandla swa munhu swi kala swi mila byanyi. Eka ntila wa 9, u ri: “Dyandza ri korisile mbewu ya lembe ra ngoma ya timbyana.” Lembe ra ngoma ya timbyana swi vula swilo leswi nga humelela khale swine vanhu va nga ha tsundzukiki na lembe ra kona. Rito ‘dyandza’ ri kombisa nkarhi wa ndlala hi ku pfumaleka ka swakudya. Mutsari u kombisa leswaku hi nkarhi lowu wa ndlala, ku tirhisiwile swilo hinkwaswo leswi a swi hlayisiwile. Eka ntila wa 10, u ri: “Timbuva ta mpfula ti bolele vinyi va tona.” Laha u kombisa leswaku leswi a swi hlayisiwile leswaku swi ta tirhisiwa hi nkarhi wo karhi, swi onhakile swi nga si tirhisiwa. Rito ‘timbuva’ ri vula swakudya leswi munhu a swi longaka loko a teka rendzo leswaku a ta dya endleleni.

Mutsari eka ndzimana ya vunharhu a kombisa leswaku vutomi bya tika swinene hikuva a byi leswi vanhu va swi lavisaka swona. Eka ntila wa 11, mutsari u ri: “Ntumbuluko na wona wu ni

mona.” Laha u kombisa leswaku leswi vutomi byi nga xiswona byi na nsele swinene, byi twisa ku vava. Eka ntila wa 12 u kombisa leswaku loko wa ha langutele ku kuma leswinene, u kuma leswo tika swinene. Eka ntila wa 13, u ri: “Wu dya switshongo wu kapfunya mahlanta.” Rito ‘switshongo’ ri vula swakudya swo hambanahambana ngopfungopfu swa hlovo. Hikokwalaho, laha u kombisa leswaku munhu wa tiphina hi swakudya swo hambanahambana, kambe leswi humaka enon’weni wa yena swi borile. Eka ntila wa 14, u ri: “Wu vandza timongo wu n’wan’wasela swingalafula.” Rito ‘vandza’ ri vula ku faya timongo, kasi ‘swikangalafula’ ri vula swiphemu leswi humaka eka timongo loko ti fayiwile. Laha mutsari u kombisa leswaku va tiphina hi ku dya swa kahle, kambe va hangalasa swikangalafula hikuva a swa ha pfuni nchumu naswona swa tlhava. Eka ntila wa 15, u ri: “Wu bakanya leswinene wu vuyetela lunya.” Rito ‘lunya’ ra ha vula nsele. Laha mutsari u paluxa leswaku swilo swa kahle swi susumeteriwa ekule, loko leswobiha swi tshunetiwa ekusuhi.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa ku vilela hikokwalaho ka ku va vutsari bya matsalwa hi Xitsonga byi nga ri eku hlulukeni. Leswi hi swi vona eka ntila wa 21, u ri: “Torha ra vutsari ri omisile xihlakahlaka.” Xivulwa ‘omisile xihlakahla’ swi vula ku va mikolo yi omile yi nga tsakami hikokwalaho ka torha. Laha u kombisa leswaku ku va vutsari byi nga yi emahlweni swi fana na loko munhu a omerile hikokwalaho ko twa torha. Eka ntila wa 22, u ri: “Tihlo ra xihlovo xa vutsari ri pfindlukile.” Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava a va kota ku tsala a va ha ri eku tsaleni, u swi fananisa na ku pfindluka ka xihlovo. Loko mati ya xihlovo ya pfindlukile, a ma ha nweki kutani ma lava ku khapiwa leswaku ma tlhela ma tenga. Eka ntila wa 23, u ri: “Vangwa ra vutsari ri cerile riwa leri enteke.” Laha mutsari u kombisa leswaku ku pfulekile ndhawu yikulu swinene ya vutsari. Rito ‘riwa’ ri vula goji ro enta laha loko ko wela nchumu wo karhi wu nga kotiki ku huma. Mutsari u kombisa leswaku ku pfuleka loko ku nga kona ka vutsari ku le ka xiyimo lexi swi nga tikaka ku xi lunghisa. Eka ntila wa 24, u ri: “Xivundza xi khubumetile Vatsonga.” Rito ‘xivundza’ ri vula ntsano wa moya wa munhu, ngopfungopfu loyi a pfumalaka wo n’wi hungasa. Laha mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va funengetiwile hi gome hikuva va nga hungasi hi ku tsala.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a kombisa ku twa ku vava hi ku kombisa un’wana wa mutsari loyi a hundzeke emisaveni, kasi un’wana a nga ha swi koti ku yisa vutsari emahlweni. Leswi hi swi vona eka ntila wa 25, loko a ku: “Ndzhaka ya vusiwana yi hi salele hi

nga hleketanga.” Laha mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va siyiwile evusiwaneni va nga swi langutelanga. Mutsari laha u kongomisa ntila lowu eka vito ra tsalwa ra Mtombeni ra *Ndzhaka ya vusiwana*. Eka ntila wa 26, u ri: “U kwihi B K M Mtombeni; qambhi?” Kasi eka ntila wa 27, u ri: “U kwihi Mugeni Makhosani J Magaisa xana?” Mitila leyi i swivutiso laha mutsari a lavaka ku tiva lomu vanhu lava a vutisaka ha vona va nga helela kona. Eka ntila wa 28, u ri: “Mihloti ya hina yi xirirka yi pfumala musuri.” Laha u paluxa ku vava loku a ku twaka hi ku kombisa leswaku ku rila ka yena u pfumala na munhu wo n’wi miyeta, kambe a ri karhi a kongomisa eka vito ra tsalwa ra Magaisa ra *Mihloti*. Eka ntila wa 29, u ri: “Ha mi rila n’wina tinghemendhana ta tiko rerhu.” Rito ‘tinghemendhlana’ ri vula vakulukumba kumbe vakhalabya vo duma va tlhela va tlhariha lava nga na vutivi byo ahlula milandzu ehubyeni. Hikokwalaho, u kombisa leswaku u tsundzuka vanhu lava.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u vutisa swivutiso leswi lavaka tinhlamulo mayelana na vanhu lava a va kota ku tsala, kambe va nga yisiki vutsari bya vona emahlweni hikokwalaho ka ku va van’wana va vona va hundzile emisaveni, kasi van’wana a va yisi matsalwa ya vona emahlweni. Leswi hi swi vona eka ntila wa 30 loko a ku: “Mi byi hile mani vutlhari bya n’wina xana?” Lexi i xivutiso lexi lavaka ku tiva laha vanhu lava va nga nyika vona vutlhari bya vona. Eka ntila wa 31 u ri: “Mi huhutele mani vutshila bya vutsari xana?” Rito ‘huhutela’ ri vula ku chela moya hi wutsongotsongo eka un’wana munhu. Laha mutsari u lava ku tiva leswaku vutshila bya vona va nyikile mani. Eka ntila wa 32, u ri: “Mi cherile moya wa vutsari bya xinto?” Laha u lava ku tiva loko va dyondzisile van’wana matsalelo ya matsalwa ya xintu. Eka ntila wa 33, mutsari u ya emahlweni a ku: “Hi ta vulavulela hi mani etinhlengeletanwini xana?” Laha u lava ku tiva munhu wa vutivi loyi a nga ta va yimela etinhlengeletanwini. Eka ntila wa 34, u ri: “Hi ta komba hi mani mavala ya yingwe ke?” U hetelela hi ku lava ku tiva loyi a nga ta va komba switsongo leswi faneleke ku endliwa.

Mutsari eka ndzimana ya vukombo u kombisa ku vilela hi ku languta leswi vatsari lava va nga siyela Vatsonga swona hi ku ka va nga yisi vutsari bya Xitsonga emahlweni. Eka ntila wa 35, mutsari u ri: “Mi hi siyele switlati swa vusiwana,” laha u kombisa leswaku leswi ku nga sariwa na swona i vusiwana byo tlula mpimo. Rito ‘switlati’ ri vula ndzhawu leyi ku hlengeliwaka mavele loko ya tshoveriwile emasin’wini naswona ya swi kota ku tshama nkarhi wo leha ya nga boli. Eka ntila wa 36, u ri: “Mi hi siyele mihloti ya ngwenya,” laha swi vula leswaku

hambiloko va rila a swi tikombi kumbe ku twiwa hi vanhu. Mihloti ya ngwenya a yi tikombi hikuva yi tshama ematini. Eka ntila wa 37, u ri: “Mi hi siyile emunyameni wa swinghunghumani.” Rito ‘swinghunghumani’ ri vula swilo swo chavisa leswi ngo ehleketiwa leswaku swi kona. Hikokwalaho, mutsari u kombisa leswaku u siwile exinaymini lexi nga na swilo swo chavisa. Eka ntila wa 38, u ri: “Tiko ra Machava-ku-tsongola-swa-vanhu ri vunile.” Nchumu lowu nga vuna wu va wu file naswona a wa ha pfuki. Laha u kombisa leswaku Vutsonga se byi file. Eka ntila wa 39, u ri: “Ku lo sala swihlambanyiso ni ku fafada ntsena.” Laha u kombisa leswaku vanhu vo hlambanyisa leswaku swilo swo karhi swi tshamile swi va kona. Rito ‘fafada’ ri vula ku vulavula swilo leswi nga pfuniki nchumu kumbe ku jamuka. Hi marito man’wana leswi swi vulavuriwaka eka nkarhi wa sweswi a swi pfuni nchumu hikuva a swi aki, kambe vanhu vo huhula. Eka ntila wa 40, u ri: “Leswi saleke i vuhumbi bya vutsari.” Rito ‘vuhumbi’ ri vula ku phuntisa un’wana. Laha mutsari u hlamusela leswaku leswi tsariwaka masiku lawa swi phuntisa van’wana hikuva a swi pfuni nchumu.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hilaha Vatsonga va lahlekeriweka hi ndhavuko wa vona na vutsari bya matsalwa ya Xitsonga. U tlhela a kombisa leswaku vatsari va matsalwa ya Xitsonga a va ha ri kona kasi lava va nga kona a va ha swikoti ku yisa vutsari bya vona emahlweni. U hetelela hi ku kombisa leswaku leswi tsariwaka masiku lawa a swi pfuni nchumu kutani swo phuntisa vavulavuri va Xitsonga.

4.1. 11 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi hi xopaxopile switlhokovetselo swa khume swo huma eka matsalwa ya ntlhanu ya nkarhi wa xihlawuhlawu na manharhu ya nkarhi wa xidemokirasi. Eka switlhokovetselo leswi hlawuriweke hi kume leswaku loko munhu a hlundzukile, u tirhisa tindlela hinkwato leti a nga ti kotaka ku humesela erivaleni ku tikeriwa no vilela ka yena. Hikokwalaho ka ku vona ku biha ka xiyimo xa matshamelo, vatlhokovetseri va susumetiwiwe ku tsala vutlhokovetseri byo vilela ku phofula na ku kombisa ku twa ka vona ku vava, ku ri ndlela yo lemukisa vatwisa ku vava. Hi ku vilela kumbe ku sihalala loku, hi kuma leswaku swin’wana swa swiyimo leswi ku vileriwaka hi swona swi hungutekile kasi kun’wana a ku si cinca nchumu kumbe ku tikeriwa loku ka ha ya emahlweni. Vutlhokovetseri lebyi byo vilela byi

tirhisiwile swinene hi swidyondzeki na vatsari van'wana va Vantima ku phofula nxaniseko kumbe swirilo swa vona.

Eka switlokovetselo leswi kaneriweke, hi kuma leswaku vatlhokovetseri va kombisa ku vilela eka swilo leswi yelanaka kambe va swi hundzisa hi ndlela yo hambana. Loko hi langutisa xitlhokovetselo xa '*Swihloni*', '*Machangana*', '*A ka ha ri na Mutsonga*' na '*Mihloti ya Gaza*' hi kuma leswaku ku vulavuriwa hi Vatsonga lava ndhavuko wa vona wu lahlekaka hikokwalaho ka ku va va titumbeta Vutsonga bya vona.

Eka xitlhokovetselo xa '*Swihloni*' Masebenza u vulavula hi Vatsonga lava chavaka ku tihumesela erivaleni ku kombisa leswaku hi vona Vatsonga loko va ri exikarhi ka tinxaka timbe. Mutsari u tlhela a kombisa ku vilela hi mahanyelo ya Vatsonga lava va tifihlaka Vutsonga bya vona, kambe va namarhela hanyelo ra tinxaka tin'wana. Mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va na nyiko ya ku dyondza tindzimi letin'wana va cukumeta ra vona, va cinca na swivongo swa vona, kutani leswi swi endla leswaku ririmi ra vona ri nga swi koti ku kula ri ya emahlweni.

Loko hi languta eka xitlhokovetselo xa '*Machangana*' hi kuma leswaku Maphalakatsi u vulavula hi Vatsonga lava chavaka ku tihumesela erivaleni ku kombisa leswaku hi vona Vatsonga loko va ri exikarhi ka tinxaka tin'wana. Vatsonga lava va cumeta na ndhavuko wa vona loko swi ta eka maambalelo. Mutsari u kombisa leswaku Vatsonga a va fanelanga ku tichava Vutsonga bya vona hikuva swi dlaya ndhavuko wa vona.

Kasi eka xitlhokovetselo xa '*A ka ha ri na Mutsonga*' Magaisa u vulavula hi ku lahleka ka ndhavuko wa Vatsonga na Vutsonga bya vona. Mutsari u kombisa ku lahleka ka ndhavuko wa Vatsonga hikokwalaho ka ku va Vatsonga va tinyuma leswi va nga xiswona. Mutsari u tsundzuxa Vatsonga hi maambalelo ya vona leswaku va nga cukumeti ndhavuko wa vona hikuva wu naswona swilo swo saseka. Mutsari u kombisa leswaku Vatsonga va fanele ku tekela maambalelo ya vona ya xintu enhlokweni hikuva ya sasekile naswona ya hlayisa ndhavuko.

Nakambe Marhanele eka xitlhokovetselo xa '*Mihloti ya Gaza*' u hlamusela hi vatsari va khale va matsalwa ya Xitsonga lava va nga hi riki ku yiseni vutsari bya vona emahlweni ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga. Van'wana va vatsari lava a vulavulaka hi vona va hundzile emisavei, kasi van'wana va ha hanya kambe a va ha ri eku tsaleni. Switlhokovetselo leswi hinkwaswo swi kombisa ku vilela niku rila hi Mutsonga hambiloko swivilelo swa kona swi khumba swilo swo hambana leswi Mutsonga a endlaka swona.

Nakambe loko hi ya emahlweni hi langutisa xitlhokovetselo xa '*Rimenyo*' na '*Muhlwa*' hi kuma leswaku ku vulavuriwa hi ku xanisiwa ka Vatsonga kumbe Vantima hi Valungu. Eka switlhokovetselo leswimbirhi vatsari va tirhisile vuyimeri ku humelerisa hungu ra vona. Loko hi languta rimenyo hi kuma leswaku bya fukutela misava ni ku dya nhundzu emutini, kasi muhlwa na wona wa fukutela wu tlhela wu dya na nhundzu. Rimenyo na muhlwa swa onha swinene lomu swi nghanaka kona.

Eka xitlhokovetselo xa '*Rimenyo*' Masebenza u vulavula hi Vantima lava va nga eku xanisiweni hi Valungu eka ndhawu ya vona, naswona ku xaniseka ka vona ku pfumala makumu. Mikongomelo ya switlhokovetselo leswi ya yelana hikuva ku ririwa hi ku xanisiwa ka Vantima lava a va titshamerile va karhi va tiphina, kambe Valungu va fika va va hangalasa hikuva bela mindzilekano. Switlhokovetselo leswimbirhi swi paluxa hi ku hetiseka leswaku Vantima lava va nga eku xanisiweni, va tlhela va tekeriwa leswi nga swa vona, naswona ku xaniseka ka vona ku pfumala na mulamuleli.

Loko hi languta xitlhokovetselo xa '*Ka hisa la*' hi kuma leswaku Magaisa u vilerisiwa hi Vantima lava va nga eku xanisiweni hikokwalaho ka maendlelo ya swilo. Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku vilerisiwa hi leswi ntshikelelo wu nga xiswona eka vanhu na leswi vanhu lava va xanisisiwaka xiswona ku nga ri na ku twelana vusiwana. Mutsari u tshikelela leswaku ku xaniseka loku ku humelela ni le ka matikoakelani ya Afrika. Mutsari u thandlekela hi ku kombisa leswaku vanhu a va swi koti ku pfunana hikuva nxaniseko lowu wu kona misava hinkwayo.

Nakambe Loko hi langutisa xitlhokovetselo xa '*Ku langutiwa vito*' hi kuma leswaku Nxumalo na Maluleke va vulavula kumbe ku vilerisiwa hi vanhu leswaku a va khomiwi ku fana loko swi ta eka swa nawu hikokwalaho ko tiveka ni ku duma ka vona. Vatsari va ya emahlweni va tsundzuxa leswaku vanhu va fanele ku khomiwa ku fana loko va endlile milandzu yo fana loko swi ta eka nawu ku nga langutiwi leswaku u dume ku fika kwihi kumbe vusiwana bya wena. Vatsari va kombisa leswaku loko swi ta eka swa nawu, vanhu va fanele ku khomiwa ku fana.

Eka xitlhokovetselo xa '*I nawu muni?*' Magaisa u kombisa ku vilela hikokwalaho ka milawu leyi nga kona laha tikweni leyi endlaka leswaku swin'wana swa vutomi swi nga ha fambi hi mfanelo, kutani swi endla leswaku vanhu va nga hanya hi ku rhandza ni le ka swilo leswi a swi yila hikuva va tiva leswaku nawu wu yima na vona. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a vilerisiwa ni ku sola varhangeri lava va vekaka milawu leyi hikuva yi onha milawu ya xintu.

Eka xitlhokovetselo xa '*Ntungu wo hambana*' Nkondo u kombisa ku twa ku vava hikokwalaho ka ku hambanyisiwa ka Vantima lava a va rhandzana naswona a va tshama ndhawu yin'we kutani va hambayisiwa hi Valungu va tlhela va beriwa mindzilekano leswaku va nga ha koti ku fambelana hi ku olova. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku tindhawu leti a va tshamisiwa eka tona a ti nga fani.

Loko hi xiyaxiya switlhokovetselo swo vilela leswi hlawuriweke laha henhla, hi kuma leswaku mikarhi yin'wana vahlayi va swona va rila loko va karhi va swi hlaya hikuva timhaka ta kona ti tlhava mbilu. Ku rila i xikombiso xa ku twa ku vava hi mayelana ni leswi va vilelaka na ku twa swona. Nakambe hi tlhela hi kuma leswaku vatlhokovetseri va kombisa ku vilela ka vona hi tindlela to hambana, naswona eka swilo swo hambana.

Eka xiyenge lexi hi kanerile hi matimu ya vutlhokovetseri byo vilela, swihlawulekisi swa byona na swivangelo swa vutlhokovetseri lebyi. Hi tlhele hi kana hi yin'wana ya mitirho ya vutlhokovetseri byo vilela.

Eka xiyenge lexi landzelaka hi languta no xopaxopa swithokovetselo leswi nga na nkongomelo wa rirhandzu.

4.2 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIRHANDZU

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa switlhokovetselo leswi vulavulaka hi rirhandzu. Switlhokovetselo leswi i swa vatsari vo fana na Masebenza (1965), Nkondo (1988), Magaisa (1987), Makhuba (1998) na Maphalasi (1973).

4.2.1 Masebenza (1965) 'Xitlhokovetselo xa Mboo -'

1. Endzhaku ka malembenyana,
2. Ndzi ya hundza kona.
3. Ndzi va ndzi n'wi vona,
4. Ndzi ku n'wee, na mbilu yi wa.

5. A hi vutisananga nchumu.
6. A hi sengisananga nchumu.
7. A ti kanakananga
8. Timbilu, ku tlulelana.

9. M'thavini wa mina!
10. Mbhazima wa yena!
11. Ko vulavula mahlo,
12. Swa nge hi leswa tolo.

13. Rirhandzu ri pfurha vuntshwa,
14. Ri hisa ximpfundze,
15. Hi herile, hi herile.
16. Kambe o ndzi hlamarisa:
17. Mihloti hara-haraa -!

18. Loko ndzi vutisa:

19. “Swi lo yini?”

20. “Ndzi vutiwile”

* * *

21. Hi hambana.

22. Ndzi lahlekelwe xi-Jobo,

23. Hi hambana

24. Ndzi lovile xinorho

25. Loko a nga si vutiwa,

26. A ku xupukela,

27. A pfuta tani hi mati –

28. U ku wa n’wi rhandza,

29. a hamba: a wu tivi

30. Lexi u xi jamukaka

4.2.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava va nga rhandzana kambe va nga vutani, kambe siku rin’wana va nga tlhela va hlangana laha va nga pfuxelela rirhandzu ra vona.

4.2.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutsari u nyikile nhlokomhaka ya xitlhokovetselo lexi vito ra ‘Mboo’, leswi vulaka ku lahlekeriwa ka nchumu wu nga ha kumeki. Hi nga vula leswaku rito ‘mboo’ ri tlhela ri vula ku mbombomela naswona nchumu lowu nga mbombomela a wa ha kumeki. Eka ndzimana yo sungula, mutsari u kombisa vanhu lava a va rhandzana loko va hlangana ro sungula endzhaku ka ku va va hetile nkarhi wo leha va nga ha vonani. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: “Endzhaku ka

malembenyana.” Kasi eka ntila wa 2, u ri: “Ndzi ya hundza kona.” Laha swi kombisa leswaku vanhu lava a va tshamile malembe yo hlaya va nga ha vonani hambu ku vulavurisana, kambe siku rin’wana lowa xinuna u fambile a ya hundza hi laha khale ka murhandziwa wa yena a kumeka kona. Eka ntila wa 3, u ri: “Ndzi va ndzi n’wi vona.” Kasi eka ntila wa 4, u ri: “Ndzi ku n’wee, na mbilu yi wa.” Ntila lowu wu kombisa leswaku a vona munhu loyi a n’wi rhandza. Rito ‘n’wee’ ri vula ku langutana kutani mi kotlana hi mahlo. Xivulavulelo xa ‘mbilu yi wa’ swi vula ku tsaka na ku kuma ku rhula.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa leswaku eka varhandzani a ku pfurha rirhandzu endzeni ka timbilu ta vona. Eka ntila wa 5, mutsari u ri: “A hi vutisananga nchumu.” Laha swi vula leswaku a ku vanga na ku vulavurisana kumbe ku tengisana. Kasi eka ntila wa 6, u ri: “A hi sengisananga nchumu.” Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 7, a ku: “A ti kakananga” kasi eka ntila wa 8, u ri: “Timbilu, ku tlulelana.” Rito ‘sengisana’ ri vula ku ka vanhu va nga tengisananga. Leswi swi kombisa leswaku na vona loko va hlangana a va vutisananga nchumu hambileswi va nga teka nkarhi wo leha va nga vonani. Marito ‘kakananga’ na ‘tlulelana’ eka mitila ya 7 na 8 ya tiyisisa leswaku vanhu lava a va tivana, leswi a swi nga hlamarisi switwi swa vona. Lexi nga humelela eka vona a ku ri ku tsaka ntsena.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu a kombisa leswaku hikokwalaho ka ku va vanhu lavambirhi va ri varhandzani, swirho swa vona hi swona leswi a swi vulavurisana. Mhaka leyi ya rirhandzu ra vona yi nga tiyisiswa eka mitila ya 9 na 10 loko a ku: “M’thavini wa mina!” na “Mbhazima wa yena!” Kasi eka ntila wa 11, u ri: “Ko vulavula mahlo.” Laha u kombisa leswaku a va nga ha vulavuli kunene hikuva a va tirhisa mahlo ntsena ku tiyisisa ku tivana ka vona. Eka ntila wa 12, u ri: “Swa nge hi leswa tolo.” Lexi i xihlambanyiso xa leswaku leswi a swi ri eku humeleleni exikarhi ka vona vambirhi loko va hlanganile, swi fana na leswi a swi ri xiswona nkarhi lowu nga hundza loko va nga si hambana nkarhi wo leha va nga vonani.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa leswaku rirhandzu ra M’thavini na Mbhazima a ri vuvumela. Leswi hi swi vona eka ntila wa 13, loko a ku: “Rirhandzu ri pfurha vuntshwa.” Laha u kombisa leswaku rirhandzu ra vona ri pfuka hi matimba onge hiloko va sungula ku

rhandzana. Kasi eka ntila wa 14, u ri: “Ri hisa ximpfundze.” Rito ‘mpfundze’ ri vula nkuma lowu nga ni makala lowu hisaka swinene. Laha mutsari u fananisa rirhandzu ra vona leswi a ri ri xiswona na ku hisa ka nkuma lowu nga na makala yo hisa. Eka ntila wa 15, u ri: “Hi herile, hi herile.” Laha u vuyelela rito ‘hi herile’ ku komba leswaku swa hlamarisa leswi nga eku humeeleni hakunene. Eka mitila ya 16 na 17, u ri: “Kambe o ndzi hlamarisa:” na “Mihloti hara-haraa -!” Laha Mbhazima u hlamarisiwa hi leswi humeהלaka eka M’tlavini. Riencisi ‘hara-haraa’ ri vula ku halaka ka mihloti hi xitalo. Hi marito man’wana, swi kombisa leswaku M’tlavini a sungula ku rila swinene. Eka mitila leyi landzelaka u ri:

18. Loko ndzi vutisa:

19. “Swi lo yini?”

20. “Ndzi vutiwile”

Eka mitila leyi mutsari u kombisa leswaku loko Mbhazima a lava ku tiva lexi endlaka leswaku M’tlavini a rila, u kumile leswaku se u tekiwile.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u kombisa ku twa ku vava swinene hi mahambanele ya vona. Hi mhaka leyi mutsari u ri:

21. Hi hambana.

22. Ndzi lahlekelwe xi-Jobo,

23. Hi hambana

24. Ndzi lovile xinorho

Eka mitila leyi mutsari u kombisa leswaku rirhandzu ra vona ri hela. Eka ntila wa 22 u fananisa ku lahlekeriwa ka yena na ka Jobo wa le Bibeleni loyi a lahekeriwile hi swilo swo tala swa nkoka evuton’wini a sala a nga ha ri na nchumu. Eka ntila wa 24 u tlhela a kombisa leswaku rirhandzu ra vona ri hele onge a ko va norho a swi nga ri ntiyiso.

Eka ndzimana ya vutsevu mutsari u kombisa leswaku loko vanhu va ha rhandzana va tshembisana swilo swo tala leswi va nga swi hetisiki. Eka ntila wa 25, mutsari u ri: “Loko a

nga si vutiwa” kasi eka ntila wa 26, u ri: “A ku xupukela.” Eka mitila leyimbirhi u kombisa leswaku loko a nga si tekiwa a ku sukela u nga swi ehleketanga. Rito ‘xupukela’ hiloko munhu a khomile xa nchumu emavokweni kutani xi wela ehansi a nga swi ehleketanga. Eka ntila wa 27, u ri: “A pfuta tani hi mati –” Rito ‘pfuta’ ri vula ku thona ka mati hi le ka mbhovo wutsongo lowu nga boxeka eka xibye xo karhi. U fananisa ku hambana ka vona na ku pfuta ka mati lama thonaka hi le ka mbhovo lowu nga boxeka. Eka ntila wa 28, u ri: “U ku wa n’wi rhandza,” kasi eka ntila wa 29, u ri: “a hembra: a wu tivi,” kasi eka ntila wa 30, u ri: “Lexi u xi jamukaka.” Eka mitila leyi mutsari u kombisa leswaku loko a n’wi tshembisa leswaku wa n’wi rhandza a nga vulavuli ntiyiso naswona leswi a swi vula a nga swi tivi leswi a vulavulaka ha swona, hi marito man’wana a tivulavulela ntsena.

Eka xitlhokovetselo lexi hi kuma leswaku hi xopaxopile hi laha vanhu vambirhi lava a va rhandzana va nga ya hlangana endzhaku ka nkarhi wo leha. Hi kombisile leswaku vanhu lava loko va hlangana ku lo sungula timbilu ta vona ti tsundzuxana leswaku a va rhandzana. Eku heteleleni hi kuma leswaku lowa xisati se a tekiwile laha hi kumaka leswaku lowa xinuna a nga swi tivi leswaku murhandziwa wa yena u tekiwile. Lowa xinuna a nga ha ta swi kota ku yisa rirhandzu ra yena emahlweni hikuva lowa xisati a kumile byin’wana vukati. Mutsari u lemukisa vanhu leswaku loko vanhu va rhandzana va nga tshembisani switshembiso va tlhela va nga swi hetisisi hikuva u nga lahlekela hi leswi u swi rhandzaka ngopfu.

4.2.2 Nkondo (1988), ‘Xitlhokovetselo xa Rirhandzu’

1. A ndzi si vona xingomatanda-
2. Xingomatanda xa ku hlahluva rirhandzu.
3. A ndzi si yi vona n’anga-
4. N’anga ya ku tshungula rirhandzu.
5. Vaehleketi va ve kona
6. Nhlamuselo ya rirhandzu yo va to.
7. Vanhu va nghenile eswiziveni ni le malwandle ya misava
8. Nhlamuselo ya rirhandzu va yi pfumele.
9. Vanhu va hahe mimpfhuka ni mimpfhuka,
10. Va rhendzeleke n’weti ni misava;

11. Hlamuselani rirhandzu n'wina, ko fana na kwala.
12. Migodi ya misava yi ni nsuku, silivhere ni dayimani,
13. Swicelwa swa nxavo lowukulu,
14. Kambe a swi xavi hambu ku hlamusela rirhandzu.
15. Rirhandzu ri le munhwini,
16. Rirhandzu i munhu,
17. Rirhandzu ra tihlamusela,
18. Ra hanya- i mahanyelo.
19. Tiva leswi, u hetile.

4.2.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku tika kumba ku pfumaleka ka nhlamuselo ya rirhandzu. Vanhu hi swiyenge swo hambana va ringeta ku nyika nhlamuselo ya rirhandzu kambe yo eneta nhlamulo a yi kona.

4.2.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi i ndzimana laha mutsari a humeselaka erivaleni leswaku a swi olovi ku kuma nhlamuselo ya rirhandzu. Mutsari u kombisa leswaku munhu a nga famba eka tindhawu to hambanahambana, u ya eka tin'anga, swingomatanda na vaprofeta vo hambanahambana kambe u nge kumi nhlamuselo ya rirhandzu kumbe munhu loyi a nga tshungulaka rirhandzu. Leswi hi swi vona eka ntila wa 1, loko a ku: "A ndzi si vona xingomatanda- "kasi eka ntila wa 2, u ri: "Xingomatanda xa ku hlahluva rirhandzu." Eka mitila leyimbirhi u paluxa leswaku munhu a nga ya hinkwako lomu a ehleketaka leswaku u ta pfuniwa ku hlamuseriwa hi rirhandzu. Rito 'xingomatanda' ri vula n'anga leyikulu ya xintu yo ba tinhlole leyi ku vuriwaka leswaku yi vula ntiyiso, kasi n'anga i munhu loyi a nga na vuswikoti byo tshungula. Eka ntila wa 3, u ri: "A ndzi si yi vona n'anga-" kasi eka ntila wa 4, u ri: "N'anga ya ku tshungula rirhandzu. Laha wa ha tshikelela mhaka ya leswaku kunene ku hava n'anga leyi nga tshungulaka rirhandzu. Eka ntila wa 5, u ri: "Vaehleketi va ve kona," kasi eka ntila wa 6, u ri: "Nhlamuselo ya rirhandzu yo va to." Rito 'to' ri vula ku tsandzeka. Eka mitila leyi mutsari u

kombisa leswaku vanhu va ringetile hi matimba ku tshama va ehleketa hi mayelano na nhlamuselo ya rirhandzu kambe a va yi kumanga.

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 7, a ku: “Vanhu va ngenile eswiziveni ni le malwandle ya misava,” kasi eka ntila wa 8, u ri: “Nhlamuselo ya rirhandzu va yi pfumele.” Laha u ya emahlweni a hlamusela leswaku vanhu va fambile eka tindhawu to hambanahambana ku ringeta ku kuma nhlamuselo ya rirhandzu kambe va hluleka. Eka ntila wa 9, u ri: “Vanhu va hahe mimpfhuka ni mimpfhuka,” ntila wa 10, a ku: “Va rhendzeleke n’weti ni misava;” kasi eka ntila wa 11, a ku: “Hlamuselani rirhandzu n’wina, ko fana na kwala.” Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku vanhu va fambile tindhawu to tala; ku nga ku haha empfukeni, va famba emisaveni hinkwayo, va tihandlekela hi ku ya na le n’wetini, kambe nhlamuselo ya rirhandzu va tsandzekile ku yi kuma. Xivulwa xa ‘ko fana na kwala’ swi vula ku tsandzeka ku kuma leswi a swi laveka.

Eka ntila wa 12, u ri: “Migodi ya misava yi ni nsuku, silivhere ni dayimani.” Laha u kombisa leswaku emigodini ku ceriwa swilo swo hambanahambana swa nkoka. Eka ntila wa 13, u ri: “Swicelwa swa nxavo lowukulu.” Nhlamuselo yi paluxa leswaku swicelwa leswi ceriwaka emigodini swi na nkoka swinene naswona nxavo wa swona i wa le henhla swinene. Eka ntila wa 14, mutsari u ya emahlweni a ku: “Kambe a swi xavi hambu ku hlamusela rirhandzu.” Ntila lowu wu kombisa leswaku hambiloko swicelwa leswi ceriwaka emigodini swi ri na nxavo wa le henhla swinene, swa tsandzeka ku xava nhlamuselo ya rirhandzu. Hi marito man’wana, ku hava lexi nga tirhisiwaka ku pfuneta ku kuma leswi rirhandzu ri vulaka swona. Eka mitila leyi landzelaka ya 15 ku fika eka 19 u ri:

15. Rirhandzu ri le munhwini,
16. Rirhandzu i munhu,
17. Rirhandzu ra tihlamusela,
18. Ra hanya- i mahanyelo.
19. Tiva leswi, u hetile.

Loko hi xopaxopa mitila leyi hi kuma leswaku yi tsariwile yi ya yi karhi yi nghena endzeni. Eka ntila wa 15 u kombisa leswaku rirhandzu ri kumeka eka munhu hi yexe. Hi marito man'wana, rirhandzu ri kumeka endzeni ka munhu. Eka ntila wa 16 u kombisa leswaku rirhandzu i munhu hi yexe. Kasi eka ntila wa 17 u hlamusela leswaku rirhandzu ra swi kota ku tihlamusela hi roxe, leswi vulaka leswaku leswi munhu a swi endlaka a swi kombi rirhandzu. Loko hi languta eka ntila wa 18 u kombisa leswaku rirhandzu ra hanya naswona i mahanyelo ya munhu. Hi ndlela yin'wana, mahanyelo ya munhu ya swi kota ku kombisa loko a ri na rirhandzu. Eka ntila wa 19 u tsundzuxa leswaku loko munhu a kota ku tiva na ku twisisa leswi nga eka mitila ya 15, 16, 17 na 18 u ta va a hetile hikuva a nge swi koti ku famba eka tindhawu to hambanahambana ku lava nhlamuselo ya rirhandzu.

Eka xitlhokovetselo lexi hi kuma leswaku mutsari u ringeta ku kombisa leswaku rirhandzu u nga ka u nga ri hlhluveli ku lava ku kuma nhlamuselo ya rona. U tlhela a kombisa na leswaku vanhu va nga ya eka tindhawu hinkwato laha ku vuriwaka leswaku va swi kota ku tiva swilo, kambe nhlamuselo ya rirhandzu u nge yi kumi. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku ku nga tirhisiwa hambu swilo swa nkoka ku fana na swicelwa leswi nga na nxavo wa le henhla ku lava ku ringeta ku kuma nhlamuselo ya rirhandzu, kambe swi nga pfuni nchumu. U hetelela hi ku kombisa leswaku rirhandzu ri le munhwini, ra hanya naswona i munhu. U tlhela a kombisa leswaku mahanyelo ya munhu hi wona ma nga kotaka ku kombisa loko a ri na rirhandzu hikuva ra swi kota ku ti hlamusela hi roxe.

4.2.3 Magaisa (1987), 'Xitlhokovetselo xa N'wi byele'

1. U n'wi hlawurile elwandle ra vanhwanyana,
2. U n'wi tsavulela etikweni ra wena wexe,
3. A wu n'wi rhandza a ha rhandzeka,
4. Mi fambile swin'we mpfhuka wo leha,
5. Mi tlhavile maxangu hi tlhari ra vun'we.

6. U tshetshile khwati ra vuntshwa bya yena,
7. U phuja ku pfumala na rihlanga ra mhamba,
8. Varisi va pfumala na nkhwajo ra mathumbana,

9. Tani hi tshimbu u navile vito raku.

10. N'wi byele swihoxo swakwe;
11. N'wi pfulele buku ya mbilu yaku,
12. Hi yena munghana waku lonkulu,
13. Hi yena Alfa na Omega,
14. Wena na yena mi sukumbela.

15. Wena na yena mi vumba ro tsakama,
16. Mi ta mbundzuxa ntsena hi rifu;
17. U nga n'wi gegi i makwenu,
18. Tihangalase bya comela emahlweni ka yena,
19. N'wi nyike nkarhi a ku tlhantlha a ku tiva.

20. N'wi byele,
21. Byela yena ntsena;
22. U nga tata wa yena hi ta yena,
23. Hambi makwenu kumbe nakuloni ...
24. Byela yena.

4.2.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a fihlelaka murhandziwa wa yena ta vutomi bya yana lebyi a nga byi twiki na leswaku vanhu loko va rhandzana va fanele ku byelana ta le makorhweni ya timbilu ta vona.

4.2.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hlamusela ndlela leyi munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena ku nga wa xinuna a nga kumisa xiswona murhandziwa wa yena. Leswi hi swi vona eka ntila wa 1, u ri: "U n'wi hlawurile elwandle ra vanhwanyana." Rito 'lwandle' ri tirhisiwile ku komba

ku tala ka tintombi leti munhu loyi a nga hlawula murhandziwa wa yena exikarhi ka tona. Tanihiloko lwandle ku ri nchumu wukulu lowu nga na mati yo tala, laha u kombisa leswaku loko a hlawula murhandziwa wa yena, a ku ri na vanhwanyana vo tala swinene. Nakambe rito 'hlawula' ri vula ku teka xa nchumu laha ku nga na swilo swo tala. Eka ntila wa 2, u ri: "U n'wi tsavulela etikweni ra wena wexe." Rito 'tsavula' ri vula ku humesa nchumu wo karhi endzeni ka mati. Kutani laha mutsari u kombisa leswaku u n'wi humesele eka ndhawu ya yena a ri yexe. Eka ntila wa 3, mutsari u ya emahlweni a ku: "A wu n'wi rhandza a ha rhandzeka." Leswi swi kombisa leswaku a n'wi kombisa rirhandzu, kambe sweswi a nga ha n'wi kombisi rona. Eka ntila wa 4, u ri: "Mi fambile swin'we mpfhuka wo leha." Laha u kombisa leswaku va rhandzanile nkarhi wo leha swinene. U fananisa nkarhi wa ku rhandzana ka vona na ku leha ka mpfuka. Eka ntila wa 5, u ri: "Mi tlhavile maxangu hi tlhari ra vun'we." Laha wa ha kombisa leswaku vanhu lava va xanisekile swin'we loko va ri karhi va rhandzana naswona a va khomanile swinene, va kombana xa vusiku na xa nhlikani.

Eka ndzimana ya vumbirhi, u hlamusela ndlela leyi a nga tirha ha yona ku hlayisa rirhandzu ra vona. Leswi hi swi vona eka ntila wa 6, loko a ku: "U tshetshile khwati ra vuntshwa bya yena." Rito 'tshetsha' ri vula ku tsema swikhwati na ku cела swigodo leswaku ndhawu leyi munhu a lavaka ku yi trihisa yi basa swinene. Laha mutsari u hi kombisa leswaku wanuna loyi a kumile murhandziwa wa yena a ha ri lontsongo, naswona a endla hinkwaswo leswi a vona swi fanerile leswaku swi hlayisa rirhandzu ra vona. Eka ntila wa 7, u ri: "U phuja ku pfumala na rihlanga ra mhamba." Rito 'phuja' ri vula ku dya hinkwaswo tanihi tihomu loko ti nghenele nsimu ya mavele lama nga si humaka mintshetsho. Leswi swi vula leswaku a susa hinkwaswo endleni ku lulamisa rirhandzu ra vona ku fana na loko tihomu ti dyile mavele hinkwawo ensin'wini ku nga sali nchumu. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 8, a ku: "Varisi va pfumala na nkhwajo ra mathumbana." Rito 'nkhwajo' ri vula swirimiwa leswi saleke loko ku tshoveriwa. Swirimiwa leswi loko swi ri karhi swi tshoveriwa, swifuwo na swona swi va swi ri karhi swi dya muhwani. Kasi rito 'mathumbana' ri vula swiyindlwana swo endliwa hi tihlanga hi vana loko va ri karhi va tlanga emasin'wini. Leswi swi kombisa leswaku ku hava na nchumu na wun'we lowu a wu ta yima endleleni ya rirhandzu ra vona. Eka ntila wa 9, mutsari u ri: "Tani hi tshimbu u navile vito raku." Rito 'tshimbu' ri vula marhavi na matluka ya ximudyana lexi tswalaka minhlata. Hikokwalaho, matluka ya kona ya nava kunene ehansi. Leswi swi vula leswaku vito ra murhandziwa wa yena ri tiveka ekule swinene ku fana na tshimbu loko ri navile ndhawu yikulu leswaku ri tswala mihlata yo tala.

Mutsari eka ndzimana ya vunharhu, u tsundzuxa leswaku varhandzani va fanele ku byelana swihundla. Leswi hi swi vona eka ntila wa 10, loko a ku: “N’wi byele swihoxo swakwe;” laha mutsari u tsundzuxa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a byela murhandziwa wa yena swidyoho leswi a nga endla swona. Eka ntila wa 11, u ri: “N’wi pfulele buku ya mbilu yaku,” laha u kombisa leswaku a vula leswi swi n’wi karhataka embilwini. Mutsari u fananisa leswi nga endzeni ka mbilu ya yena na buku leyi lavaka ku hlayiwa. Eka ntila wa 12, u ri: “Hi yena munghana waku lonkulu,” laha u kombisa leswaku murhandziwa wa yena hi yena munghana wa yena lonkulu. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 13, a ku: “Hi yena Alfa na Omega.” Leswi swi kombisa leswaku murhandziwa wa yena hi yena masungulo na mahetelelo hikokwalaho u fanele ku n’wi tshemba. Eka ntila wa 14, u ri: “Wena na yena mi sukumbela.” U kombisa leswaku yena na murhandziwa wa yena i nchumu wun’we. Rito ‘sukumbela’ ri vula xikokovi lexi nga na milenge yo tala naswona loko xi ku luma xi na vuxungu naswona ka dzadzamela laha xi nga hundza kona hikokwalaho ka milenge ya xona.

Eka ndzimana ya vumune u ya emahlweni a kombisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a vulavuli na murhandziwa wa yena a n’wi byela hinkwaswo leswi n’wi vavisaka. Eka ntila wa 15, u ri: “Wena na yena mi vumba ro tsakama.” Rito ‘vumba’ ri vula muxaka wa misava leyi damarhelaka loko yi tsakama naswona hi yona yi vumbaka swilo swo fana na timbita. Laha mutsari u fananisa varhandzani lava na vumba byo tsakama lebyi munhu a kotaka ku vumba nchumu wun’wana na wun’wana lowu a wu tsakelaka hi ku olova. Hi marito man’wana, havumbirhi i nchumu wun’we, kutani va nga kota ku endla leswi va swi tsakelaka swin’we handle ka xiphiso. Eka ntila wa 16, u ri: “Mi ta mbundzuxa ntsena hi rifu;” laha u kombisa leswaku va ta hambanisiwa hi rifu. Rito ‘mbundzuxa’ ri vula ku faya nchumu lowu nga endliwa hi misava. Eka ntila wa 17, u ri: “U nga n’wi gegi i makwenu.” Laha mutsari u kombisa leswaku a vulavula mhaka hi ku kongoma naswona a nga jikajiki. Eka ntila wa 18, u ri: “Tihangalase bya comela emahlweni ka yena.” Laha u hlamusela leswaku munhu loyi u fanele ku pfuleka eka leswi swi n’wi karhataka. Rito ‘comela’ ri vula tindzoho ta rivele leti ti tirhisiwaka ku kandzela byalwa. Comela loko xi nga si kandziwa xa anekiwa leswaku xi sungula xi phoma leswaku xi ta kandzeka hi ku olova. Eka ntila wa 19, u ri: “N’wi nyike nkarhi a ku tlhantlha a ku tiva.” Rito ‘tlhantlha’ ri vula ku hahlula. Nchumu lowu tlhantlhiwaka wu humesela vundzeni bya wona hinkwabyo. Hikokwalaho, mutsari u lava leswaku munhu loyi a ti vula leswi a nga xiswona leswaku va ta kota ku tivana swinene.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a kombisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena u hinkwaswo eka murhandziwa wa yena. Hi ndlela yin'wana u khomela swiphemu hinkwaswo swa vuxaka bya vanhu eka yena. Eka ntila wa 20, mutsari u ri: "N'wi byele." Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku a n'wi byela leswi swi n'wi dyaka embilwini. Eka ntila wa 21, u ri: "Byela yena ntsena." Laha u kombisa leswaku ku nga vi na munhu un'wana loyi a faneleke ku byela yena mhaka leyi n'wi karhataka handle ka murhandziwa wa yena. Rito 'ntsena' ri kombisa leswaku ku nga vi na swin'wana ehenhla ka sweswo. Eka ntila wa 22, u ri: "U nga tata wa yena hi ta yena." Laha u kombisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena hi yena mutswari wa xinuna eka murhandziwa wa yena. Eka ntila wa 23, u ri: "Hambi makwenu kumbe nakuloni ..." laha u kombisa leswaku murhandziwa wa munhu loyi hi yena munghana, hi hala tlhelo hi yena makwenu wa munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku ku na swin'wana leswi swa faneleke ku vuriwa. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku murhandziwa wa munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a nga ha ri na vatswari hambi maxaka, kambe xaka ra yena a ku ri munhu loyi ku vukavuriwaka hi yena. Eka ntila wa 24, u hetelela hi ku: "Byela yena." Laha wa tiyisisa leswaku loko a ri na mhaka leyi n'wi dyaka a byela murhandziwa wa yena a nga byeli munhu un'wana.

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a rhandzaka murhandziwa wa yena, kambe a nga na swiphiko leswi swi n'wi tikelaka ku n'wi byela. Vanhu lava va sungurile ku rhandzana va ha ri lavantshwa. Nakambe murhandziwa wa munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena a nga ha ri na maxaka hambi vatswari kutani a tshembele eka munhu loyi.

4.2.4 Makhuba (1998), 'Xitlhokovetselo xa Swi herile'

1. A swi ri swa tolo ni tolweni,
2. A swi ri swa he' vambirhi,
3. Namuntlha swi xaxile.
4. A swi nga ndlhali swa ha twa mberha.
5. A swi nga ndlhali swa ha twa masana,
6. Namuntlha swi gangamukile tanihi hunguva.

7. Un'wana na un'wana a a ri eswandleni swimbirhi,
8. A hi khomane xitandza leri fayekaka,
9. N'wayitelo a wu nga suki etinghoheni,
10. A hi tshembisanile leswo tivikana,
11. Xivundza xona a xi balekile tanihi vurhonga,
12. A hi tshembanile tanihi pharafini na ndzilo.

13. Kasi mana wa vana o va endzhutini,
14. A lo wisa mpfhuka wa yena wa ha ri wukulu,
15. A nga rili hi nchumu.
16. Xin'wana na xin'wana a xi ku mhani eka yena,
17. Nkhapa-khapa wa xin'wana na xin'wana,
18. Wu ri nkhapa-khapa wa ku tala ka nambu.

19. Wona nambu wo ta khukhula yena ntsena,
20. Mina ndzi sarisa sweswi,
21. A nga ndzi byeli na nchumu, na nchumu!
22. A ntshuxelela mafundzu lawa a hi ya bohile,
23. Hi ri vambirhi ya ntswi! A ri yexe a ku tshu-tshu!
24. M'e yena ndzi nga tivi nchumu na nchumu!

25. Ndzi sala ndzi sarisa sweswi!
26. Swi hlamariwa na hi mabokota,
27. Ya ku: "Swi kwi... swi kwi... swi kwi... swi herile!
28. Mbilu yi pandza tanihi nhloko ya ximawu.
29. Moya wu tshwa tanihi langavi ra Malakoya.
30. Ndzi hundzuka na muhlovo ndzi basuluka,
31. Ndzi lala tanihi ribyasi.

32. Makhukhuri ya miehleketo ya ku vuyavuyani!
33. Ku rhula ndzi nga ha ku kumi.
34. Lexinene na lo xo biha ndzi nga ha swi hambanisi,
35. Ku chavelela mina a wo ndzi pfatlanya,
36. Nkatanga a xo va xirho xa miri wa mina,
37. Xirho lexi fambelanaka ni vutomi bya mina.

38. A hi khomane bya nkanyi na xirhomberrhombe.
39. Vamanana ma hi xanisa nhla' Nkiyasi.
40. Lonene mi ta n'wi kuma kwihi vamanana?
41. Kwala u nga kona ku njhani namuntlha?
42. Leswi u nga lo tsavula nyama ematlukeni,
43. U ya dyela ehansi-hansi misaveni.

44. Vatatana a hi ri vuyiseleni rixaka leri,
45. Lonene wo ta hi le xikolweni xa vukati u tata hi kwihi?
46. Ya loyi u nga na yena, hi yena hi yena i wansati.
47. Ku tlunyiwa wansati ku tlunyiwa wanuna.
48. Lexi nga kona eka varhandzani i ku pfurhetana.
49. Ku rheta wanuna, ku rheta wansati.
50. Ndyangu wu lava mbilu ntsena.

51. Mina na yena swi ndzi helerile.
52. Swi herile, a swi ri swa tolo na tolweni.
53. A xi kona xo tlula ku tiyiselana.

4.2.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wanuna loyi a rhandzana na munhu wa yena, kambe endzhaku ka nkarhi va hambana kutani loyi wa xinuna a nga swi ehleketanga.

4.2.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u sungula xitlhokovetselo lexi hi ku kombisa leswaku loko rirhandzu ra vanhu lavambirhi ri sungula, a swi sasekile swinene naswona a va tiphina hi ku rhandzana ka vona. Eka ntila wa 1, mutsari u sungula hi ku: “A swi ri swa tolo ni tolweni.” Leswi swi vula leswaku se a ku lo sala ku hlambanyisa hi swilo leswi se swi nga hundzeriwa, leswi swi nga ha yiki emahlweni. Eka ntila wa 2, u ri: “A swi ri swa he’ vambirhi.” Laha u kombisa leswaku rirhandzu leri a ri ri exikarhi ka vona vambirhi. Eka ntila wa 3, u ri: “Namuntlha swi xaxile.” Rito ‘xaxile’ ri kombisa ku hela ka swilo. Hi marito man’wana, u kombisa leswaku rirhandzu ra vona se a ri herile. Kasi eka ntila wa 4, u ri: “A swi nga ndlhali swa ha twa mberha.” Mutsari u kombisa leswaku loko swa ha sungula a swi sasekile swinene. Laha mutsari u swi fananisa na loko mberha ya ha ku wa yi nga si hangalaka. Eka ntila wa 5, u ri: “A swi nga ndlhali swa ha twa masana.” Rito ‘ndlhali’ ri vula loko swilo swi tsakisa na ku saseka. Laha mutsari wa ha ya emahlweni a kombisa ku saseka ka swona ku fana na loko dyambu ra ha tlhava ri nga hisi, kambe ri kufumela kunene. Eka ntila wa 6, u ri: “Namuntlha swi gangamukile tanihi hunguva.” Rito ‘hunguva’ ri vula mapapa yo vevuka lama pfalaka tintshava ti nga vonaki kahle. Kasi rito ‘gangamuka’ ri vula ku hangalaka ka mpfula kumbe mapapa. Mutsari u fananisa ku hela ka rirhandzu ra vona na loko mapapa yo vevuka ya hangalaka. Hakanyingi hunguva yi vonaka loko ka ha ri mixo swinene.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumbirhi a kombisa leswi a va hanyisa xiswona loko va ha rhandzana. Leswi hi swi vona eka ntila wa 7, loko a ku: “Un’wana na un’wana a a ri eswandleni swimbirhi.” Laha mutsari u kombisa leswaku varhandzani lava a vulavulaka ha vona a va khomanile ku tlula mpimo naswona a va amukelana. Eka ntila wa 8, u ya emahlweni a ku: “A hi khomane xitandza leri fayekaka.” Laha mutsari u kombisa leswaku leswi a va rhandzanisana xiswona, a va twelana vusiwana, a ku nga ri na loyi a lava ku vavisa un’wana. Eka ntila wa 9, u ri: “N’wayitelo a wu nga suki etinghoheni.” Laha swi kombisa leswaku a va

tshama va tsakile. Eka ntila wa 10, u ri: “A hi tshembisanile leswo tivikana,” laha u kombisa leswaku leswi a va tibohile eka swona, aku ngo va swithsembiso ntsena, kambe a ku ri swa xiyimo xa le henhla swinene. Rito ‘tivikana’ ri vula swilo swa nkoka swinene. Eka ntila wa 11, u ri: “Xivundza xona a xi balekile tanihi vurhonga,” laha u kombisa leswaku a va tshama va ri swin’we va nga hambani. Laha rito ‘balekile’ ri vula ku nyamalala swi nga ha vonaki. U fananisa ku famba ka xivundza ku fana na loko vurhonga byi nyamalala kutani dyambu ri xa. Eka ntila wa 12, u ri: “A hi tshembanile tanihi pharafini na ndzilo.” Laha mutsari u kombisa leswi a va tshambisanile xiswona ku fana na loko munhu a tshivela ndzilo hi pharafini hikuva wu hatla wu pfurha, leswi vulaka leswaku swa tirhisana.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku murhandzi wa yena a tiyimisele ku hundzela emahlweni, kambe a nga kombisi swikongomelo swa yena. Leswi swi tikomba eka ntila wa 13, loko mutsari a ku: “Kasi mana wa vana o va endzhutini.” Rito ‘endzhutini’ ri vula laha ku wisiwaka kona loko dyambu ri hisa, kumbe ku dzumba kona hi nkarhi wa nhlekanhi. Mutsari u kombisa leswaku lowa xisati a nga telanga ku tshama, kambe a lo wisa leswaku a ta kota ku hundzela emahlweni. Eka ntila wa 14, u ri: “A lo wisa mpfhuka wa yena wa ha ri wukulu.” Leswi swi kombisa leswaku wansati loyi a nga tiyimisela ku tshama. Eka ntila wa 15, u ri: “A nga rili hi nchumu.” Leswi swi kombisa leswaku wansati loyi a nga pfumali nchumu lexi a xi lava. Eka ntila wa 16, u ri: “Xin’wana na xin’wana a xi ku mhani eka yena.” Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku hinkwaswo leswi a swi lava a swi kuma ku nga ri na xiphiko. Eka ntila wa 17, u ri: “Nkhapa-khapa wa xin’wana na xin’wana,” kasi ntila wa 18, u ri: “Wu ri nkhopa-khapa wa ku tala ka nambu.” Rito ‘nkhopakhapa’ ri vula swilo leswi swi nga tala swi tlhela swi halaka. Mitila ya 16, 17 na 18 yi tiyisisa xilo xin’we xa ku kombisa leswaku a nga pfumali nchumu lexi a xi lava. Hi marito man’wana, swilo a swi tale ku tlula mpimo laha swi fananisiwaka na nambu lowu nga tala hi mati wu tlhela wu khapa.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumune, a kombisa xirilo xa wanuna loyi xo tshikiwa a nga byeriwanga swihoxo swa yena. Eka ntila wa 19, u ri: “Wona nambu wo ta khukhula yena ntsena.” Kasi eka ntila wa 20, u ri: “Mina ndzi sarisa sweswi.” Kasi eka ntila wa 21, u ya emahlweni a ku: “A nga ndzi byeli na nchumu, na nchumu!” eka mitila ya 19, 20 na 21 mutsari u kombisa ku famba ka murhandziwa wa yena ku fana na loko nambu wu khukhula swo karhi wu ya swi chela ekule. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku loko murhandziwa wa yena a

fambile, yena u sala a nga ha ri na nchumu. Mutsari u tlhela a tshikelela leswaku a nga n'wi byelanga nchumu lexi xi nga endla leswaku a famba a n'wi siya. Eka ntila wa 22, u ri: "A ntshuxelela mafundzu lawa a hi ya bohile." Kasi eka ntila wa 23 u ri: "Hi ri vambirhi ya ntswi! A ri yexe a ku tshu-tshu!" Laha mutsari u kombisa leswaku leswi a va twananile swona hinkwaswo na swiboho leswi a va swi tekile swin'we leswaku va ta swi endla swin'we a nga ha swi endli, kambe murhandziwa wa yena a swi chucha a ri yexe. Riencisi 'ntswi' ri kombisa ku tiya ka mabohele ya swilo leswaku swi nga tshunxeki. Eka ntila wa 24, u ri: "M'e yena ndzi nga tivi nchumu na nchumu!" Laha wa ha tiyisisa leswaku yena a nga ri eku swi tiveni leswaku murhandziwa wa yena wa famba.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u kombisa ku twa vava loko a nga va na endzhaku ka loko murhandziwa wa yena a fambile a n'wi siya handle ko n'wi byela nandzu wa yena. Eka ntila wa 25, u ri: "Ndzi sala ndzi sarisa sweswi!" Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku a sala a nga ri na nchumu hambu ku tiva xivangelo xo hambana. Eka ntila wa 26, u ri: "Swi hlamariwa na hi mabokota." Rito 'mabokota' ri vula swinyenyana swo taleriwa hi vuxisi. Laha mutsari u komba ku thathela leswaku swi hlamala na hi vanhu lava nga riki na ntiyiso, naswona u fananisa vutomi bya vanhu va vuxisi na bya bokota. Eka ntila wa 27, u ri: "Ya ku: "Swi kwi... swi kwi... swi kwi... swi herile!" Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vanhu va vuxisi va va hleka hikuva swi herile swa rirhandzu ra vona. Eka ntila wa 28, u ri: "Mbilu yi pandza tanihi nhloko ya ximawu." 'Nhloko ya ximawu' swi kombisa loko nhloko yi pandza swinene yi khoma na mahlo. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku leswi mbilu a yi vavisa xiswona a swi tlula mpimo. Eka ntila wa 29, u ri: "Moya wu tshwa tanihi langavi ra Malakoya." Mutsari u kombisa leswaku a twa ku vaviseka swinene emoyeni ku fana lokoa a ri eku tshweni. Eka ntila wa 30, u ri: "Ndzi hundzuka na muhlovo ndzi basuluka." Laha mutsari u kombisa leswaku hikokwalaho ko twa ku vava a cinca na muhlovo a pawuluka. Eka ntila wa 31, u ri: "Ndzi lala tanihi ribyasi." Xivulwa lexi i xifananiso, laha u fananisa ku ondza ka yena na ku lala ka ribyasi.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vutsevu, a kombisa leswaku loko se murhandziwa wa yena a fambile, a sungula ku ehleketa ku tlula mpimo, a nga ha tivi na lexi a faneleke ku endla xona. Leswi hi swi vona eka ntila wa 32, loko a ku: "Makhukhuri ya miehleketo ya ku vuyavuyani!" Rito 'makhukhuri' ri vula swilo swo ka swi nga pfuni nchumu. Hikokwalaho, eka ntila lowu u kombisa leswaku a sungula ku ehleketa ku tlula mpimo hi swilo swo ka swi nga

nyawuli. Eka ntila wa 33, u ri: “Ku rhula ndzi nga ha ku kumi.” Hi leswaku a pfumala ku wisa ka miehleketo hi ku tshamela ku ehleketa swo tala. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 34, a ku: “Lexinene na loxo biha ndzi nga ha swi hambanisi.” Leswi swi vula leswaku hikokwalaho ka ku ehleketa ngopfu, a nga ha swi koti na ku hlawula leswobiha eka leswinene. Eka ntila wa 35, u tlhela a ku: “Ku chavelela mina a wo ndzi pfatlanya.” Rito ‘pfatlanya’ ri vula ku khoma laha ku vavaka. Hi ntila lowu u kombisa leswaku loko munhu a ringeta ku n’wi tiyisa hi marito, yena a swi n’wi pfluxela xilondza. Eka ntila wa 36, u ri: “Nkatanga a xo va xirho xa miri wa mina.” Kasi eka ntila wa 37, u ri: “Xirho lexi fambelanaka ni vutomi bya mina.” Laha u kombisa leswaku nsati wa yena a fana na xirho xa miri wa yena. Hi marito man’wana, a va ri nchumu wun’we. Leswi swi vula leswaku mahanyelo ya vona a ma fambelana.

Eka ndzimana ya vukombo, mutsari u kombisa leswaku rirhandzu ra vona a ri tlula mpimo, nakambe a tlhela a kombisa leswaku mitirho na mahanyelo ya vavasati ya fana. Leswi hi swi vona eka ntila wa 38, loko a ku: “A hi khomane bya nkanyi na xirhomberrhombe.” Hi ntila lowu u ya emahlweni a kombisa leswi a va rhandzanisana xiswona hi ku fananisa hi murhi wa nkanyi na wa xirhomberrhombe. Eka ntila wa 40, u ri: “Lonene mi ta n’wi kuma kwihi vamanana?” Kasi . Eka ntila wa 41, u ri: “Kwala u nga kona ku njhani namuntlha?” Mitila ya 40 na 41 i swivutiso swo pfumala tinhlamulo. Mutsari u kombisa leswaku kun’wana na kun’wana swi kona swo tika leswi munhu a hlanganaka na swona. Eka ntila wa 42, u ri: “Leswi u nga lo tsavula nyama ematlukeni.” Rito ‘tsavula’ ri vula ku humesa minchumu yo karhi ematini. Xivulavulelo ‘ku tsavula nyama ematlukeni’ swi vula ku onha swilo swa kahle. Hi nga vula leswaku lomu wansati loyi a nga sukela nuna a nga kona sweswi, vutomi bya tika ku tlula laha a nga suka kona. Eka ntila wa 43, u ri: “U ya dyela ehansi-hansi misaveni.” Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku laha munhu loyi a nga kona eka nkarhi sweswi, xiyimo xi tika ku tlula na mpimo.

Mutsari eka ndzimana ya vunhungu, u tsundzuxa vavanuna leswaku vavasati va fana hi mahanyelo ya vona, kutani munhu a tshami na loyi a nga na yena hikuva wo antswa ku hava. Eka ntila wa 44, u ri: “Vatatana a hi ri tiyiseleni rixaka leri.” Rito ‘rixaka’ eka ntila lowu ri vula ntlawa wa vanhu lava nga na ndhavuko wo fana va tlhela va vulavula ririmi ra vona leri hambaneke na tindzimi ta tinxaka tin’wana. Hi ntila lowu mutsari wa ha ya emahlweni a tsundzuxa vavanuna leswaku va dyondza ku tiyisela mahanyelo ya vavasati hikuva va fana

eka leswi va swi endlaka. Eka ntila wa 45, u ri: “Lonene wo ta hi le xikolweni xa vukati u tata hi kwihi?” Lexi i xivutiso lexi lavaka ku tiva wansati loyi a nga sungula hi ku ya exikolweni ku ya dyondzela maendlelo ya swa vukati. Eka ntila wa 46, u ri: “Ya loyi u nga na yena, hi yena i wansati.” Laha u kombisa leswaku loyi u nga na yena u lulamimile hikuva i wansati. Eka ntila wa 47, u ri: “Ku tlunyiwa wansati ku tlunyiwa wanuna.” Rito ‘tlunyiwa’ ri vula loko munhu a ngheniwile hi xilo etihlweni kutani a nga ha koti ku vona kahle. Hikokwalaho, laha u kombisa leswaku hinkwavo vavanuna na vavasati va na swona swihoxo. Eka ntila wa 48, u ri: “Lexi nga kona eka varhandzani i ku pfurhetana.” Rito ‘pfurhetana’ ri vula ku huhutelana xilavi lexi nga pfunya un’wana. Lexi i xitsundzuxo xa leswaku loko varhandzani va hlangana na swiphico va fanele ku pfunana. Laha u swi fananisa na loko munhu a ngheniwile hi xo karhi etihlweni kutani lowun’wana a n’wi pfurheta leswaku xi huma a ta kota ku vona kahle. Eka ntila wa 49, u ri: “Ku rheta wanuna, ku rheta wansati.” Rito ‘rheta’ ri kombisa loko munhu a nga tshuka a kandziyile xo karhi lexi nga endlaka leswaku a dlitadliteka a wela ehansi. Eka ntila lowu mutsari u tirhisile rito ‘rheta’ ku kombisa leswaku vanhu hinkwavo va endla swihoxo. Kutani laha u kombisa leswaku hinkwavo vavanuna na vavasati va hlangana na swona swo tika. Eka ntila wa 50, u ri: “Ndyangu wu lava mbilu ntsena.” Laha u kombisa leswaku endyangwini swi lava ku tiyiselana hambiloko swi tika.

Eka ndzimana ya vukaye mutsari wa ha ya emahlweni a tiyisisa leswaku kunene rirhandzu ra vona ri herile ku lo sala ku hlambanyisa ntsena. Leswi swi tikomba eka ntila wa 51, loko a ku: “Mina na yena swi ndzi helerile.” Kasi eka ntila wa 52, u ri: “Swi herile, a swi ri swa tolo na tolweni.” Eka mitila ya 51 na 52 wa ha kombisa leswaku exikarhi ka vona vambirhi rirhandzu riherile. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a tiyisisa leswaku rirhandzu ra vona ri herile, lexi nga sala ko va ku hlambanyisa ntsena leswi a swi ri xiswona loko va ha rhandzana. Eka ntila wa 53, u ri: “A xi kona xo tlula ku tiyiselana.” Laha mutsari u hetelela hi ku tshikelela mhaka ya leswaku vanhu va fanele ku lehiselana timbilu hikuva hi swona swa nkoka. Hi marito man’wana, eka swilo hinkwaswo, vanhu va fanele ku tiyiselana hambiloko swi tika.

Hi ku katsakanya, nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hilaha vanhu lavambirhi a va rhandzanisana xiswona, leswi rirhandzu ra vona ri nga herisa xiswona. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku lowa xisati a nga kalanga a n’wi byela lowa xinuna leswaku xiphico xa leswaku va hambanisa hi yini. Mutsari u hetelela hi ku vula leswaku vavasati va fana eka

mahanyelo ya vona naswona ku hava xikolo lexi dyondzisaka hi swa vukati. U kandziyela hi ku tlhela a tsundzuxa leswaku hinkwavo vavasati na vavanuna va endla swihoxo, kambe lexikulu i ku va va tiyiselana.

4.2.5 Maphalakasi (1973), Xitlhokovetselo xa *Varhandzani*

1. N'weti wu basile wu lo cacaa!
2. Ni xipapana a xi vonaki!
3. Jaha ensinyeni wa muphayini ri lo khegee!
4. I khale ri yimile jaha ra kona.

5. Swiluuu! Swimoyana swo tsakama.
6. Matluka ya miphayini ya kukula empfhukeni;
7. Ya kukula na ma karhi ma yimbelela ehansi.
8. Xikhohlola xa vujaha: huu-u!

9. Miphayini yi yimba yi hleka –
10. Xikhiyana xo koya jaha.
11. Ri yimile –
12. Ri yimile hi vurhena byo tiyisela.

13. Ntsumi ya khole-khole hi liyaa!
14. Swanga n'weti wu hlanganile exivandleni xin'we;
15. Wu vuyelalanile wu endla xivumbeko –
16. Xivumbeko xa munhu wo hanya.

17. Ntsako wu mitile marito ya varhandzani;
18. Hi mavoko varhandzani singlarhelo!
19. Ku tirha tindzimi, miehleketo ni rirhandzu.

20. Miphayini ya Xikwembu ya ti khorwisa.
21. Ixi! Swa ha saseka kwala miphayinini;
22. Loko va ta va swin'we ni fole a va nga ha dzahisani,
23. Loko va ta va va nuhanile makhehela.
24. Hi ta rhovedza hina vathwalivona'.
25. Ndza nga pfanga no hambana na swona.

4.2.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi jaha leri a ri yimele ku hlangana na nhwana wa rona ehansi ka miphayini laha na n'weti a wu basile.

4.2.5.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u hlamusela hi leswi maxelo a ya langutekisa xiswona. Eka ntila wa 1, u ri: "N'weti wu basile wu lo cacaa!" Riencisi 'cacaa' ri kombisa swilo leswi nga basa ku pfumala na xo sorisa. Leswi swi hi kombisa leswaku a ku vonakala hikuva a ku nga ri na xinyami. Eka ntila wa 2, mutsari u ri: "Ni xipapana a xi vonaki!" Laha mutsari u tirhisile ntsongahato wa rito 'xipapana' ku tshikelela mhaka ya leswaku leswi a ku basise xiswona a ku ri hava na papa ra mihlolo. Eka ntila wa 3, u ri: "Jaha ensinyeni wa muphayini ri lo khegee!" Riencisi 'khegee' ri hi kombisa leswi jaha ri nga yimisa xiswona hi ku tiseketela hi murhi. Eka ntila wa 4, u ri: "I khale ri yimile jaha ra kona." Laha u kombisa leswaku jaha a ri rindzerile nkarhi wo leha.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumbirhi, a kombisa leswi a swi ri eku humeleleni hi nkarhi lowu jaha a ri rindzile nhwana. Leswi swi kombisiwile eka ntila wa 5, loko a ku: "Swiluuu! Swimoyana swo tsakama." Laha mutsari u tirhisile riencisi 'swiluu' ku kombisa ku hunga ka moya wo titimela kahle. U tlhela a tirhisa ntsongahato wa rito 'swimoyana' ku komba ku bumabumela leswi moya a wu ri xiswona. Eka ntila wa 6, u ri: "Matluka ya miphayini ya kukula empfhukeni." Mhaka leyi yi kombisa leswaku ku hunga ka moya lowu a swi endla

leswaku marhavi ya murhi ya haha emoyeni. Eka ntila wa 7, u ri: “Ya kukulana ma karhi ma yimbelela ehansi.” Marito ‘yimbelela ehansi’ ma kombisa leswaku a ku nga ri na lexi a xi ba pongo Laha swi kombisa ntsena leswaku ku yimbelela ka matluka swi paluxa leswaku xiyimo a xi ri kahle swinene naswona a ku nga ri na lexi kavanyetaka. Eka ntila 8, u ri: Xikho hlola xa vujaha: huu-u!” Rito ‘vujaha’ ri kombisa jaha leri nga ringanela ku bomba ku komba leswaku ri kurile. Riencisi ‘huu’ ri kombisa ku kho hlola u tlhela u nkapfunya xikho hlola.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa leswaku jaha a ri nga heli matimba hambi ku chava leswi a byi ri vusiku. Eka ntila wa 9, u ri: “Miphayini yi yimba yi hleka –” Rito ‘yimba’ laha ka ntila lowu ri vula ku yimbelela. Laha mutsari u kombisa leswaku murhi wu yimbelela hi ku tiphina loko hi hala tlhelo wu komba ku hlekula hikokwalaho ka leswi a swi humelela. Eka ntila wa 10, u ri: “Xikhiyana xo koya jaha.” Rito ‘xikhiyana’ ri komba ku hleka ko ba huwa vanhu va karhi va phakatana mavoko. Kasi rito ‘koya’ ri vula leswi swi endliwaka swi nga ri swa ntiyiso wo hetiseka. Eka ntila wa 11 na 12 u ri: “ Ri yimile –“ na “Ri yimile hi vurhena byo tiyisela.” Mitila yi kombisa leswaku jaha ri yimile nkarhi wo leha ri nga heli mbilu ri ri karhi ri tiyisela na ku komba matimba na ku tiyimisela ka rona eka leswi ri nga rindzela swona. Rito ‘vurhena’ ri vula ku yima u nga chavisiwi hi nchumu.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumune, a hlamusela leswi a swi ri karhi swi humelela loko jaha ra ha rindzile nhwana wa rona. Eka ntila wa 13, mutsari u ri: “Ntsumi ya khole-khole hi liyaa!” Rito ‘ntsumi’ ri vula munhu loyi a fambisaka mahungu exikarhi ka vanhu vambirhi. Laha mutsari u kombisa leswaku ku vonaka munhu loyi a nga rhumiwa ku fambisa mahungu u vonakala a ri eku fambeni. Eka ntila wa 14, u ri: “Swanga n’weti wu hlanganile exivandleni xin’we.” Laha u fananisa maendlelo ya munhu loyi a rhumiweke na n’weti lowu nga wa xirhendzevutana. Kasi eka ntila wa 15, u ri: “Wu vuyelelanile wu endla xivumbeko –” kasi eka ntila wa 16, u ri: “Xivumbeko xa munhu wo hanya.” Eka mitila leyimbirhi u kombisa xivumbeko xa munhu loyi a rhumile leswaku a swi tikomba leswaku wa hanya hikokwalaho ka mafambelo ya yena.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu, a hlamusela leswi loko varhandzani lava se va hlanganile va nga endla swona ku komba ku rhandzana ka vona. Leswi hi swi vona eka ntila wa 17, loko a ku: “Ntsako wu mitile marito ya varhandzani.” Laha mutsari u kombisa

leswaku hikokwalaho ko tsaka ngopfu a va nga ha swi koti na ku vulavurisana. Eka ntila wa 18, u ri: “Hi mavoko varhandzani singlarhelo!” Rito ‘ singlarhelo ’ eka ntila lowu ri vula ku vukarhana. Leswi swi kombisa leswaku ku tiyisisa leswaku vanhu lava va rhandzana va vukarhana. Eka ntila wa 19, u ri: “Ku tirha tindzimi, miehleketo ni rirhandzu.” Hikokwalaho ka ku pfurha ka rirhandzu ra vona, leswi a va swi endla i ku kombana rirhandzu hi miehleketo na ku ntswotswana. Kasi eka ntila wa 20, u ri: “Miphayini ya Xikwembu ya ti khorwisa.” Rito ‘khorwisa’ ri vula ku amukeleka. Laha u kombisa leswaku mirhi leyi a va yimile ehansi ka yona yi hlalela leswi a swi humelela ni ku swi amukela.

Eka ndzimana ya vutsevu a hlamusela leswaku vanhu va kombana rirhandzu swinene loko va nga si tekana va tshama swin’we, kambe loko se va tshama swin’we tanihi nuna na nsati xiyimo xa cinca. Leswi swi tikomba eka ntila wa 21, loko a ku: “Ixi! Swa ha saseka kwala miphayinini.” Rito ‘ixi’ i rihlamari leri kombaka ku monya kumbe ku sola mhaka. Hikokwalaho, mutsari u kombisa ku sola hi ku tiphina ka vona hi rirhandzu, leswaku swi ta helela kwale hansi ka mirhi. Eka ntila wa 22, u ri: “Loko va ta va swin’we ni fole a va nga ha dzahisani.” Xivulavulelo xa ‘ni fole a va nga dzahisani’ swi vula leswaku a va nga ha twanani. Laha mutsari u kombisa leswaku loko varhandzani lava se va ta va va tekanile a va nga twanani, va ta vengana.. Eka ntila wa 23, u ya emahlweni a ku: “Loko va ta va va nuhanile makhehela.” Xivulavulelo xa ‘nuhanile makhehele’ swi vula ku ka mi nga twanani. Laha mutsari u tiyisisa leswaku a va nga ha twanani loko va ta tshama swin’we. Eka ntila wa 24, u ri: “Hi ta rhovedza hina vamathwalivona’. Rito ‘rhovedza’ ri huma eka Xivenda, ri vula ku pfumala ku twela vusiwna eka munhu loyi a nga tsundzuxiwa leswaku a nga endli swilo swo karhi, kambe a ala a swi endla. Kasi rito ‘mathwalivona’ ri vula munhu loyi a nga na vutivi hi swo karhi, leswi a nga tshama a hlangana na swona. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava nga na vutivi va tlhela va tsundzuxa vanhu lava mayelana na rirhandzu, loko ri hela va ta vula leswaku swi va layile. Kasi eka ntila wa 25, u ri: “Ndza nga pfanga no hambana na swona.” Laha u hetelela hi ku kombisa leswaku swa antswa a nga ha swi voni leswi a swi humelela leswi nga riki na ntiyiso lowu heleleke.

Hi ku katsakanya, xitlhokovestelo lexi xi paluxile hilaha jaha leri a ri yimele ku hlangana na nhwana wa rona ehansi ka miphayini laha na n’weti a wu basile a ri tsakile hakona hikuva ri nga helanga mbilu loko lowa nhwana a hlwerile ku fika. Mahlamuselelo ya mutsari ya maxelo ma yelana na leswi ntombi na jaha leri a va rhandzanisana xiswona. Mutsari u kombisile

leswaku rirhandzu ra vanhu lava va nga siku tshamaka swin'we ri pfurha swinene, kambe loko va kala va tshama swin'we a va ha twanani. Mutsari u hetelela hi ku kombisa leswaku loko vanhu va ha rhandzana kambe va nga si tekana, va tshembisana swilo swo tala, leswi loko se va tekanile va nga ha kotiki ku swi fikelela, kutani swi endla leswaku va nga ha tiphini hi rirhandzu ra vona.

4.2. 6 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi hi xopaxopile switlhokovetselo swa ntlhanu leswi vulavulaka hi rirhandzu. Eka xitlhokovetselo xa '*Mboo*' Masebenza u vulavula hi vanhu lava a va rhandzana kambe va nga hambana. Mutsari u hi kombisa ku tshoveka ka timbilu vona hikuva va nga ha tekananga hikokwalaho ko hambana nkarhi wo leha.

Eka xitlhokovestelo xa '*Rirhandzu*', Nkondo u vulavula hi rirhandzu leswaku munhu a nga endla hinkwaswo ku lava ku tiva leswi ri nga xiswona, kambe nhlamuselo yo enerisa ku hava. Hi marito ma'nwana, ku hava nchumu na wun'we lowu nga kotaka ku hlamusela leswi rirhandzu ri nga xiswona.

Eka xitlhokovetselo xa '*N'wi byele*' Magaisa u vulavula hi vanhu lava a va rhandzana swinene kambe lowun'wana a sungula ku va na swiphiso hi murhandziwa wa yena. Leswi swi endlile leswaku va nga ha tiphini hi rirhandzu ra vona hikuva lowun'wana a hluleka ku byela murhandziwa wa yena leswaku a nga ha n'wi rhandzi.

Nakambe hi tlhela hi kuma xitlhokovetselo xa '*Swi herile*' laha hi kumaka leswaku Makhuba u vulavula hi vanhu lava a va rhandzana swinene kambe rirhandzu ra vona ri hela. Laha mutsari u kombisa leswaku loko rirhandzu ri kala ri hela ku hava lexi munhu a nga endlaka xona leswaku ri pfuka. Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku vava loku vanhu lava nga hambana va twaka kona.

Eka xitlhokovetselo xa '*Varhandzani*', Maphalakasi u vulavula hi vanhu lava va rhandzanaka kambe va nga si tekana kutani loko se va tekanile rirhandzu ri nga ha nandzihi. Laha u kombisa leswaku loko vanhu va ha rhandzana kambe va nga si tekana, va tshembisana swilo swo tala leswi loko se va tekanile, va nga ha kotiki ku swi fikelela, kutani swi endla leswaku va nga ha tiphini hi rirhandzu ra vona.

Eka xiyenge lexi vatsari va humesela erivaleni ku nandziha ka rirhandzu loko swilo swa ha famba kahle. Va tlhela va kombisa ku vava loku nga kona loko vanhu lava a va rhandzana swinene va hambana. Vatsari va tlhela va lemukisa vahlayi leswaku mikarhi yin'wana rirhandzu u nge swi koti ku tiva leswi ri vulaka swona kumbe leswi ri nga xiswona. Va ya emahlweni va kombisa leswaku switshembiso leswi varhandzani va tshembisanaka swona a swi na nkoka ku tlula ku rhandzana ka xiviri hikuva switshembiso a swi pfuni nchumu. Vatsari va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku vanhu lava rhandzanaka a va fanelanga ku fihlelana swilo, naswona va fanele ku tiyiselana leswaku va ta kota ku hlula eka rirhandzu ra vona.

Eka xiyenge lexi landzelaka hi ta languta no xopaxopa switlhokovetselo swa nkongomelo wa vutomi.

4.3 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUTOMI

Eka xiyenge lexi l hi ta languta no xopaxopa swithokovetselo swa nkongomelo wa vutomi. Swithokovetselo leswi i swa vatsari vo fana na Masebenza (1965), Nkondo (1988), Magaisa (1987), Makhuba (1998), Maluleke na Nxumalo (2008) na Maphalasi (1973).

4.3.1 Masebenza (1965) 'Xithokovetselo xa *Vukanyi-Xibaha*'

1. Xirhapeni xa mina
- 2 Ndzi byale minkanyi yinharhu.
3. Mongo yin'we a yi huma xipilongo,
4. Yin'wana a yi huma ka Mpisani,
5. Yin'wana Phutukezi.
6. Timongo to saseka, to rhanzeka.

7. Ndzi swi vone swi kula swimilani,
8. Ku saseka ka swona!
9. Varhandziwa va mina!
10. Ndzi nga tshiki nhova
11. Yi kama vumbhuri bya swona
12. Ndzi hlakulela, ndzi hletela.

13. Namuntlha i minkanyi
14. yi nga na makanyi.
15. Ri nga hlovo,
16. Ndzi ku va ya rhola, makanyi.
17. ndzi ku va ndzi pyaxela,
18. Ndzi ta nwa vukanyi.

19. Mihlolo ya kona!
20. Min'a ndzi langutele dzova,

21. Ndzi nga khoma hi torha.
22. Kambe loko ndzi ku byi ii,
23. Wa khalakhasa leswi!
24. Na ku va mpalwa a hi mpalwa.

25. Torha ri nga rikulu:
26. Ndzo kanya mbilu,
27. Ndzo heta jomela. Ee - !
28. Ku pfuka dzolonga
29. Khwirini ra mina.
30. Ndzo vumbulaka, ndzi xala-xaleka.

31. “Mina ndzi wa Xipilongo,
32. Lava a ndzi va tivi!”
33. “Me ndzi huma ka Mpisana,
34. I vamani lava?”
35. “A swi juli ku va na lava,
36. Me ndzi wa Lourenco Marques.”

37. Ndzi ta ya kwihi
38. Na vukanyi lebyi?
39. Loko a swi hlanteka.
40. Ndzi tidlele minoo - !
41. Hambi ku na n’anga
42. Kwala’kusuhi ke?

43. Xana yona a yi nga lavi
44. Ku tiva ku ndzi huma kwihi?
45. Na swo swivavi
46. Kumbe yi kota swa Xipilongo ntsena ...
47. Kumbe yi tiva swa ka Mpisana ntsena ...

48. Kumbe swa le Phutukezi ntsena ...

49. I mani a nga ta ndzi pfuna?

50. Ndzi fela yini xana?

51. “U fela ku hlanganisa,

52. U fela ku hlengeleta,

52. U fela ku katsakanya,

53. U endla quva-vhanga.”

54. Ku hlamula mpun’wa wa vutlhari

55. A ya mahlweni. “Hi vanhu

56. Va mindzilekani hina:

57. Mindzilekani ku pfluxelaneni,

58. Mindzilekani a ka ta tiko,

59. Mindzilekani ne kerekeni ...

60. Vutlhari i bya n’winyi

61. Wa byona.

62. Manu ya vona

63. Ntsena hi we n’winyi.

64. Vambe vo’ ha va hlonipha.

65. Kambe hi xihina? I vuntloko-tloko.”

66. Ndzi ta ya kwihi

67. Na vukanyi lebyi?

68. A hi dzova ...

69. A hi mpalwa ...

70. Ku bava, ku luma,

71. Na xibaha x’antswa.

72. Minkanyi yanga mirharhu,

73. Minkanyi yanga:
74. Ndza va vona lava rholelaku
75. Makanyi ya n'wina.
76. Ivi va ya pyaxa
77. Lero nyanganya dzova ...

78. Va tshama hi lako taniya,
79. Wo vona mindzheko,
80. Wo twa ku thyathyasela
81. Va karhi va ku:
82. "A hi ta byi twela kwihi
83. Byo tsokomberisa sweswi, vukanyi?"

4.3.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a nga teka vasati vanharhu va tinxaka na mahanyelo yo hambana.

4.3.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Nhlokomhaka ya 'Vukanyi-xibaha' i rivitinkatsano leri vulaka vukanyi lebyo bava ngopfu. Rito 'vukanyi' ri vula byalwa byo endliwa hi makanyi. Kasi rito 'xibaha' ri vula murhi lowu nga na mahanti yo bava lama phoriwaka hi vanhu lava yaka enkosini leswaku va nga xuviwi. Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hlamusela hi leswi vasati va yena a nga va kumisa xiswona. Hi mhaka leyi mutsari eka mitila ya 1 kufika ka 6, u ri: "Xirhapeni xa mina", " Ndzi byale minkanyi yinharhu," " Mongo yin'we a yi huma Xipilongo," " Yin'wana a yi huma ka Mpisani," "Yin'wana Phutukezi" na "Timongo to saseka, to rhanzeka." Mutsari u sungula xitlhokovetselo xa yena hi ku tirhisa vuyimeri 'xirhapa' ku kombisa matshamelo ya swilo endyangwini wa yena wa vasati vanharhu. Laha ka xitlhokovetselo lexi mutsari u tirhisa murhi 'nkanyi' ku humesela hungu ra yena erivaleni. Eka ntila wa 1, rito 'xirhapa' ri vula ndyangu. Eka mitila ya 3, 4 na 5 u kombisa lomu vasati lava a nga va kuma kona, laha a kombisaka leswaku va huma

eXipilongo, eka Mpisani na le Phutukezi. Eka ntila wa 6, mutsari u kombisa leswaku vasati va yena a va sasekile naswona a va rhandzeka. Mutsari u fananisa vasati va wanuna loyi a vulavulaka ha yena na timongo leti a nga byala hi yexe leswaku ku ta huma mirhi ya mikanyi.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u hlamusela hilaha a nga hlayisa hakona vasati va yena leswaku va kula kahle a ta kota ku vuyeriwa hi ku ya hi pulani ya yena. Eka mitila ya 7 kufika ka 12, u ri: “Ndzi swi vone swi kula swimilani,” “Ku saseka ka swona!” “Varhandziwa va mina!” “Ndzi nga tshiki nhova,” “Yi kama vumbhuri bya swona” na “Ndzi hlakulela, ndzi hletela.” Eka mitila ya 7 na 8 mutsari u kombisa ku tsaka loko a vona vasati va yena lava a nga va kuma va ha ri vatsongo va karhi va kula va ha sasekile. Eka ntila wa 9, u kombisa leswaku vasati va yena a va rhandza swinene. Mhaka leyi u yi komba hi ku tirhisa marito ya ‘varhandziwa va mina.’ Eka ntila wa 10, u kombisa leswaku a nga lavi nchumu lexi nga kavanyetaka vasati va yena loko va karhi va kula. Eka ntila wa 12 mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku a hlayisa a tlhela a basisa vasati va yena leswaku va nga xanisiwi hi vanhu. Rito ‘hlakulela’ ri vula ku hada mfava lowu dyelaka swirin’wa swakudya. Kasi rito ‘hletela’ ri vula ku letela. Hi marito man’wana, a lava leswaku ku vonaka vuxongi bya vona ntsena ku nga ngheneleli swin’wana swi kavanyeta. Laha mutsari u kombisa leswaku evuton’wini loko u rhandza swo karhi u fanele ku swi hlayisa swinene leswaku ku nga vi na leswi kanganyisaka.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u kombisa leswaku se vasati va yena va kurile leswaku a ta sungula ku vona mihandzu ya vona. Leswi swi tikomba eka ntila wa 13, loko a ku: “Namuntlha i minkanyi” Leswi swi vula leswaku se i vavasati. Kasi eka ntila wa 14, u ri: “Yi nga na makanyi.” Laha swi kombisa leswaku va yena se va tswarile vana. Eka ntila wa 15, u ri “Ri nga hlovo.” Rito ‘hlovo’ ri vula swakudya swo hambanahambana swa le masin’wini. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vasati va yena va tswarile vana vo hambanahambana. Eka ntila wa 16, u ri: “Ndzi ku va ya rhola, makanyi.” Laha u kombisa leswaku a langutele leswaku vana va yena va ta tekiwa. Eka mitila ya 17, u ri: “Ndzi ku va ndzi pyaxela. Kasi eka 18, u ri: “Ndzi ta nwa vukanyi.” Rito ‘pyaxa’ ri vula ku phyandlase leswaku ku huma swa le ndzeni. Laha mutsari u kombisa leswaku vana va wanuna loyi ku vulavuriwaka hi yena va ta tekiwa a ta kota ku vuyeriwa.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumune a hlamusela hi swihlamariso leswi a nga kuma swona ematshan'wini ya leswi a langutele swona eka vasati va yena. Leswi swi tikomba eka ntila wa 19, loko a ku: "Mihlolo ya kona!" Leswi swi kombisa ku hlamala endzhaku ka loko a kumile leswi a nga langutelanga swona. Eka ntila wa 20, u ri: "Min'a ndzi langutele dzova." Rito 'dzova' ri vula vukanyi lebyi nga ha ku rhumburiwaka naswona bya nyanganya swinene. Laha ka ntila lowu rito 'dzova' ri vula vana. Eka ntila wa 22, u ri: "Kambe loko ndzi ku byi ii," Laha u kombisa leswaku loko a ku u ringeta ku vulavula na vana va yena. Eka ntila wa 23, u ri: "Wa khalakhasa leswi!" Rito 'khalakhasa' ri vula loko swilo swi bava swinene. Hikokwalaho, mutsari u kombisa leswaku mahanyelo ya vana va wanuna loyi a ma bihile. Eka ntila wa 24, u ri: "Na ku va mpalwa a hi mpalwa." Rito 'mpalwa' ri vula vukanyi lebyi nga vila byi helela. Laha mutsari wa tiyisisa mahanyelo yo biha ya vana va yena. Hi marito ma'wana, a byi nga nweki hikokwalaho ko bava. Laha u kombisa leswaku evuton'wini loko munhu a endla swilo swo karhi u va a langutele ku vuyeriwa, kambe hikokwalaho ka leswi vutomi byi nga xiswona, u nga ha vuyeriwi kambe u twa ku vava.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela hi ku tiyisela ka yena hi ku lwa na mahanyelo ya vana va yena lama a ma bihile. Eka ntila wa 25, u ri: "Torha ri nga rikulu:" Laha u kombisa leswaku a ala a ya emahlweni a burisana na vona hikuva a ri ni ku navela leswaku va hanya vutomi lebyinene. Eka ntila wa 26, u ri: "Ndzo kanya mbilu." Ntila lowu i xivulavulelo lexi kombisaka ku tiyisela hambu swi vava. Hi marito man'wana, wanuna loyi ku vulavuriwaka hi yena a tiyisela mahanyelo lama a ma vona ya vana va yena. Eka ntila wa 27, u ri: "Ndzo heta jomela. Ee -!" Laha mutsari u kombisa leswaku wanuna loyi a tiyisela mahanyelo yo biha vana ya va yena lama a ma vona. Riencisi 'Ee -,' eka ntila lowu ri komba ku hlamala leswi a nga swi langutelanga endzhaku ko ringeta ku va tshinya. Eka ntila wa 28, u ri: "Ku pfuka dzolonga." Rito 'dzolonga' ri vula laha ku nga na hansahansa. Hikokwalaho ko ringeta ku lwa na mahanyelo ya vona lamobiha, vutomi byi sungula ku tika swinene. Eka ntila wa 29, u ri: "Khwirini ra mina." Laha u fananisa ku tika ka xiyimo na loko khwiri ra munhu ri twa ku vava. Eka ntila wa 30, u ri: "Ndzo vumbuluka, ndzi xala-xaleka." Rito 'xala-xaleka' ri vula ku twa ku vava u nga tivi lexi u faneleke ku endla xona. Kasi rito 'vumbuluka' ri kombisa leswaku khwiri ra yena a ri sungula ku luma. Leswi swi kombisa leswaku hikokwalaho ko twa ku vava, a sungula ku vumbuluka ehansi a nga ha tivi lexi a nga xi endlaka.

Eka ndzimana ya vutsevu u hlamusela hi tindhawu leti vasati va wanuna loyi ku vulavuriwaka hi yena va humaka eka tona. Leswi swi kombisiwa eka mitila ya 31 kufika eka 36, loko a ku: “Mina ndzi wa Xipilongo,” “Lava a ndzi va tivi!” “Me ndzi huma ka Mpisana,” “I vamani lava?” “A swi juli ku va na lava” na “Me ndzi wa Lourenco Marques.” Eka mitila ya 31 na 32, mutsari u kombisa laha wansati loyi a humaka kona eXipilongo, a tlhela a hlamusela leswaku wansati loyi u kombisa leswaku a nga va tivi lavan’wana. Eka mitila ya 33 na 34, mutsari u kombisa leswaku lowun’wana wansati na yena u vula lomu a humaka kona ku nga eka Mpisana naswona u lava ku tiva leswaku lava a nga na vona i vamani ku tiyisisa leswaku a va tivani. Eka mitila ya 35 na 36, mutsari u ya emahlweni a hlamusela hi wansati loyi a humaka eMozambiki loyi a kombisa leswaku a swi tsakisi ku tshama na vavasati lavan’wana. Laha mutsari u kombisa leswaku loko wanuna a teka na ku hlanganisa vavasati va tinxaka to hambana na mahanyelo yo ka ya nga fani, swi ta endla leswaku vutomi bya ku va rhangela byi ku tikela hikuva un’wana na un’wana u ta lava ku khomiwa ku ya rixaka na ndhavuko wa yena.

Eka ndzimana ya vukombo mutsari u kombisa ku tisola hi leswi a swi endleke hikuva a tekile vasati vanharhu lava humaka eka tindhawu to hambana na swiendlo swa vona swi ko swi nga fani. Mutsari eka mitila ya 37 kufika eka 42, u ri: “Ndzi ta ya kwihi?” “Na vukanyi lebyi?” “Loko a swi hlanteka,” “Ndzi tidlele minoo - !” “Hambi ku na n’anga” na “Kwala’kusuhi ke?” Eka mitila ya 37 na 38, mutsari u tirhisa swivutiso swa ku lava ku pfuniwa hi lomu a faneleke ku ya kona hikokwalaho ka vasati va yena. Eka ntila wa 39 u kombisa leswaku loko a swi olova leswaku a va tshika a ta hambana na vona. Eka ntila wa 40, mutsari u ya emahlweni a kombisa xirilo xa leswaku leswi a nga swi endla u tivangele khombo hi yexe. Eka mitila ya 41 na 42 u lava ku tiva lomu a nga kumaka kona n’anga leyi nga n’wi pfunaka eka khombo leri a nga tinghenisa eka rona. Laha mutsari u kombisa leswaku loko vutomi se byi tika, a wu tivi na lexi u faneleke ku endla xona.

Eka ndzimana ya vunhungu mutsari u hlamusela leswaku hambiloko n’anga a yi ri kona, a swi nga ta pfuna nchumu hikuva vavasati lava va huma eka tindhawu to hambana. Leswi swi tikomba eka mitila ya 43, 44 na 45, loko a ku: “Xana yona a yi nga lavi ku tiva ku ndzi huma kwihi na swo swivavi?” Hi marito man’wana, mutsari u kombisa leswaku n’anga na yona yi ta lava ku tiva muxaka wa mavabyi na lomu munhu loyi faneleke ku tshunguriwa a humaka kona,

leswaku yi ta kota ku tiva murhi lowu nga fanela ku tshungula. Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 46, 47 na 48 a ku: “Kumbe yi kota swa Xipilongo ntsena ... Kumbe yi tiva swa ka Mpisana ntsena ... Kumbe swa le Phutukezi ntsena ...” Hi mitila leyi, mutsari u tiyisisa leswaku ku kota ku tshungula munhu u fanele ku tiva lomu a humaka kona na xivangelo xa mavabyi. Mutsari laha u kombisa leswaku evuton’wini u ta kota ntsena ku pfuna munhu loko u tiva xiphigo lexi a nga na xona.

Eka ndzimana ya vukaye, mutsari u kombisa ku tisola eka leswi a swi endleke hikuva swi tikisela yena n’wini vutomi. Leswi swi kombisiwa eka ntila wa 49, loko a ku: “I mani a nga ta ndzi pfuna?” Lexi i xivutiso laha wanuna loyi a lavaka loyi a nga ta n’wi pfuna eka leswi a hlanganaka na swona evuton’wini. Kasi eka ntila wa 50, u ri: “Ndzi fela yini xana?” Mutsari wa ha ya emahlweni na xivutiso xo lava ku tiva leswi a nga onha swona swi nga ta kala swi n’wi dlaya. Eka mitila ya 51 na 52, u ri: “U fela ku hlanganisa, U fela ku hlengeleta.” Rito ‘hlanganisa’ ri vula ku katsakanya swilo swo hambana leswaku swi va nchumu wun’we. Kasi Rito ‘hlengeleta’ ri vula ku teka swilo leswi nga eka tindhawu to hambana kutani swi va ndhawu yin’we. Leswi swi vula leswaku nandzu wa wanuna loyi i ku katsakanya na ku veka vasati va yena eka ndhawu yin’we. Eka ntila wa 52, u ri: “U fela ku katsakanya.” Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku ku hlanganisa swilo swo hambana eka ndhawu yin’we a swi lulamanga. Mutsari u tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 53, a ku: “U endla quva-vhanga.” Rito ‘quva-vhanga’ ri vula nkatsakatsano wa swilo swo ka swi nga ri swa rixaka rin’we swi kala swi nga ha tikombi ku saseka hambani ku tsakisa. Mutsari u kombisa leswaku evuton’wini wanuna a nga fanelanga ku teka vasati va tinxaka to hambana hikuva swi ta n’wi tikela ku va lawula.

Eka ndzimana ya vukhume mutsari u hlamusela hi leswi vutomi byi nga xiswona eka vanhu va tinxaka to hambana. Eka ntila wa 54 u ri: “Ku hlamula mpun’wa wa vutlhari.” Rito ‘mpun’wa’ ri vula misisi yo basuluka hikokwalaho ko dyuhala. Laha mutsari u kombisa vutlhari na vukhale bya munhu loyi se a hlamulaka swivutiso swa yena hikokwalaho ka muhlovo wa misisi ya yena. Eka mitila ya 55 na 56, u ri: “A ya mahlweni. “Hi vanhu, Va mindzilekani hina:” Rito ‘ndzilekani’ ri vula ndhawu leyi ku tsemiwaka hi yona ku komba ku hambana hi vutshamo kumbe matiko yo hambana. Laha u kombisa leswaku vanhu va na lomu va faneleke ku ka va nga tluleli. Leswi swi endla leswaku munhu a swi tiva leswaku loko a fanele ku endla swilo eka ndhawu ya yena a nga fanelanga ku tlulela eka ndhawu ya un’wana. Eka mitila ya 57, 58 na 59, u ri: “Mindzilekani ku pfluxelaneni, “Mindzilekani a ka ta tiko,” “Mindzilekani ne kerekeni

...” Mutsari eka mitila leyi wa ha tiyisisa leswaku vanhu va belana mindzilekano eka swilo swo tala, ku nga va ku pfluxelana, leswi humelelaka etikweni hambu etikereni.

Mutsari eka ndzimana ya vukhumen'we, u hlamusela leswaku vutlhari byi na Xikwembu hikuva hi xona n'wini wa byona. Leswi swi tikomba eka mitila ya 62 na 63, u ri: “Manu ya vona,” na “Ntsena hi we n'winyi.” Rito 'manu' ri vula ku tlariha. Hikokwalaho, hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku miehleketo yo tlhariha yi fanele ku va na munhu hi yexe a nga languti eka van'wana. Kasi eka ntila wa 64, u ri: “Vambe vo' ha va hlonipha.” Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu va tinxaka timbe va kombiwa xichavo. Eka ntila wa 65, u ri: “Kambe hi xihina? I vuntloko-tloko.” Eka ntila lowu mutsari u sungula hi xivutiso ku lemukisa leswaku vanhu a va swi koti ku hloniphana hi xivona, lexi va endlaka xona i ku rhuketelana ntsena. Eka ndzimana leyi mutsari u lemukisa leswaku hambu ku ri na mindzilekano vanhu va fanele ku pfunana hikuva swi na nkoka.

Eka ndzimana ya vukhumembirhi, mutsari wa ha ya emahlweni na swivutiso swa leswi wanuna loyi a faneleke ku endla swona ku huma eka khombo leri a nga eka rona. Leswi swi vonaka eka mitila ya 66 na 67, loko a ku: “Ndzi ta ya kwihi,” na “Na vukanyi lebyi?” Mutsari u kombisa leswaku wanuna loyi u lava ku pfuniwa hi leswi a faneleke ku endla swona na lomu a nga yaka kona leswaku xiphiso lexi xi ta hela. Eka mitila ya 68 na 69, u ri: “A hi dzova ...” “A hi mpalwa ...” Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku a swi twisiseki leswaku vasati va yena i vanhu va njhani. Eka ntila wa 70, u ri: “Ku bava, ku luma.” Leswi swi kombisa leswaku mahanyelo ya vona a ma amukeleki. Eka ntila wa 71, u ri: “Na xibaha x'antswa.” Laha mutsari u kombisa leswaku mahanyelo ya vona a ma tiyiseleki, kutani u vona na murhi wo bava wu antswa. Mutsari u kombisa mahanyelo ya vavasati lava na ku bava ka vukanyi lebyi tlula mpimo wa xibaha.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vukhumenharhu, a kombisa leswaku van'wana va nga swi kota ku tiphina loko va tekile vana va yena lava a nga va kuma na vasati va yena lavanharhu. Eka mitila ya 72 na 73, mutsari u kombisa ku twela vusiwana loko a ku: “Minkanyi yanga mirharhu,” na wa Minkanyi yanga.” Kasi eka mitila ya 74 na 75, u ri: “Ndza va vona lava rhoelaku,” na “Makanyi ya n'wina.” Hi mitila leyi, mutsari u navelela lava nga ta teka vana va yena leswaku va nga hlangani na leswi yena a nga hlangana na swona swo tika. Eka mitila

ya 76 na 77, u ri: “Ivi va ya pyaxa,” na wa “Lero nyanganya dzova ...” Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku lava va nga tekaka vana va yena, va nga swi kota ku tiphina evuton’wini.

Eka ndzimana ya vukhumemune, mutsari u ya emahlweni a navelela lava nga ta teka vana va yena leswaku va tiphina hi swa vutomi. Eka ntila wa 78, u ri: “Va tshama hi lako taniya.” Laha mutsari u kombisa leswaku tshamelo ra vona loko se va tekanile ri fanele ku komba ku tiphina swinene. Eka ntila wa 79 u ri: “Wo vona mindzheko.” Rito ‘mindzheko’ ri vula xitirhisiwa lexi nga endliwa hi rhanga ro oma, lexi nga na xikhomo, kutani xi tirhisiwa ku nwa mati. Laha mutsari u kombisa leswaku lava nga ta teka vana va yena va fanele ku tiphina hi vukati bya vona. Eka ntila wa 80, u ri: “Wo twa ku thyathyasela.” Rito ‘thyathyasela’ ri vula ku hlekelela hi ku kombisa ntsako mi ri karhi mi bula. Eka mitila ya 81, 82 na 83 u ri: “Va karhi va ku: “A hi ta byi twela kwihi,” na le ka lowu landzelaka “byo tsokomberisa sweswi, vukanyi?” Mhaka leyi yi kombisa leswaku loko va karhi va tiphina, va fanele ku vutisana hi leswaku loko a ku nga ri yena wanuna loyi a va ta va kuma kwihi vasati va kahle. Eka ndzimana leyi, mutsari u kombisa leswaku leswi van’wana va tiphinaka hi swona evuton’wini, hi leswi van’wana va nga xanisekaka hi swona.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku loko wanuna a lava ku teka vasati vo hlaya evuton’wini, a nga fanelanga ku teka vavasati va tinxaka to hambana hikuva swi ta xanisa yena. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku mikarhi yin’wana loko munhu a endla swo karhi u va a lungutele ku kuma mihandzu leyinene, kambe a nga ha kumi swona leswi a langutele swona. Laha hi kuma leswaku vasati lavanharhu va wanuna loyi ku vulavuriwaka hi yena a va sasekile va tlhela va rhandzeka, kambe mahanyelo yo saseka a va nga ri na wona hi ku ya hi tindhawu leti a va huma eka tona. Un’wana na un’wana a lava leswaku swilo swi endlisa leswi yena a swi lavisaka xiswona hi ku ya hi ndhavuko wa yena na mahanyelo ya yena.

4.3.2 Masebenza (1965) ‘Xitlhokovetselo xa N 5’

- 1 .Johannesburg,
2. Ra vutlhanu.
3. Platform I yi tele.

4. Hi nkarhi wa ntlhanu
5. Xo ta ku ndzirrr ...
6. I va siya-mani,
7. Ku sukumetana,
8. Ku dlidlimbetana:
9. Khwatsi swa tihomu dibini.
10. Xo tala xo xurha ndzee ...
11. Ko haha mujeko, tswirrr ...
12. Ndziiii ..., huduuu ...
13. Xi humile, xi kokile.

14. EBraamfontein xa ha tleketla,
15. Xa ha rhwalela, xitlati-xa-masondzo
16. Loko xi suka wo twaba-babara-bara –
17. I vafana va khandziyaka “xitafu,”
18. Ntlangu wa tinsini,
19. Ntlangu wa rifu
20. Makhati-mangani xi le Mayfair.
21. Na ko’ xa ha nhlohlela.
22. Van’wana se va lo nembelela
23. Lomu minyangweni na mafisitereni.

24. EGrosvenor xo ba ritshuri,
25. Xi susa xihuhuri va sa’ va hlamele,
26. Xo ya ku eLanglaagte tshekee -!
27. Xa ha pangela. Makolo ya kona!
28. Hi leswiya, xa hundza ximbhembhe.
29. Ta lomu ndzeni hi cha’no hlaya:
30. Va ngenile vafana va tirha.

31. Wo tshwa na mpama.
32. Wa ha hlamala wona
33. U haqiwile, wa sechiwa,
34. Yi karhi yo vanga-vanga,
35. Mikwana-masawula.
36. Endzeni kubyu-kubyu-kubyuu - !
37. Ku nga hlamula mani?

38. Loko xi fika Croesus
39. Van'wana i ku chika
40. Va yimela xin'wana.
41. Lava nga sala
42. Hi le vujelejeleni.
43. Un'wana na un'wana
44. O khongela hi mbilu.
45. (Hambi wo va mugwenehi,
46. U ta n'wi tsundzuka Mumbi)
47. Lomu ku nga na tiwachi
48. Mpahla, swihuku, mali.
49. Ku lo whii- ku pfumala
50. Na wo khohlo ...
51. Va le ku tirheni, vafana.

52. New Canada. Van'we va chika
53. Kambe van'we va nghena,
54. A va swi tivi ku' ku na x'nombhela.
55. La'va mahahu va nghana hi huwa:
56. Vo hlangana na xihahati

57. Swonge swa le norhweni.
58. (Hi leswi a swi ttheleki,
59. Van'wana ingi va chikile)
60. Mo languta handle,
61. Kumbe tlhelo,
62. Kumb' ehenhla,
63. Hayi, a swi pfuni.

64. Ngalava-masingita
65. A yi le ka swona sweswo
66. Yo vintlana ngi a ku na mikhuhlwana
67. Laha kaya.
68. Mi ta nghena va-Mzimhlophe,
69. Na va Phomolong mi ta hundza,
70. Hinkwaswo-kwaswo mi ta hundza: Va Phefeni,
71. Laha ku nga na Dube.
72. Hi n'wina lavaya, mi le Ikhwezi,
73. Inhlazana, Merafe ... se mi le Naledi.

74. Xa mi chulula,
75. Xa nhlata,
76. I vi ku ku maka-maka.
77. Loko u chika kona
78. Wo ganyuka u lo whii ...
79. A mi se kota no hlamulana.
80. Na leswo u munhu wa mabulu
81. A swi tikombi-le kaya,
82. Wo duu ... ngi u lo kombiwa xo kombiwa
83. Xo kombiwa hi valoyi.

4.3.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi rendzo ro suka exiticini xa xitimela eJohannesburg ku kongoma eNaledi, na leswi swi humeleshaka endzeni ka xitimela hikokwalaho ka vugevenga na vukhamba.

4.3.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo lexi i N 5, leswi vulaka Naledi 5, ku nga xitimela xa nomboro ya 5 xo ya eNaledi. Eka ndzimana yo sungula mutsari u kombisa leswaku rendzo ri sungula exiticini xa Johannesburg, hi siku ra Wavuntlhanu, hi nkarhi wa ntlhanu. Vakhandziyi va xitimele a va chayisile emitirhweni ya vona ku tlhelela emakaya. Ku kombisa leswaku a va tele, mutsari eka ntila wa 3 u vula leswaku Platform I a yi tele. Rito 'platform' ri vula ndhawu leyi xitimela xi yimaka eka yona loko vakhandziyi va fanele ku chika kumbe ku nghena endzeni ka xona. Eka ntila wa 5, mutsari u ri: "Xo ta ku ndzirrr ..." Riencisi 'ndzirrr' ri kombisa ku yima ka xitimela. Leswi swi vula leswaku xitimela xi fike xi yima leswaku vanhu lava a va xi rindzerile va khandziya. Eka ntila wa 6, u ri: "I va siya-mani." Leswi swi kombisa leswaku vakhandziyi a va phikizana hi ku tsutsuma leswaku va kota ku nghena endzeni ka xona hikuva un'wana na un'wana a lava ku va wo sungula ku khandziya.

Eka mitila ya 7 na 8, u ri: "Ku sukumetana," na "Ku dlidlimbetana:" marito ya 'sukumetana' na 'dlidlimbetana' ma vula leswaku un'wana na un'wana a lwela ku nghena exitimeleni. Manghenele ya vona a ma nga hlayisekanga. Eka ntila wa 9, u ri: "Khwatsi swa tihomu dibini." Mutsari u fananisa leswi vakhandziyi lava a va susumetisana xiswona ku fana na loko tihomu ti ri eku dibeni. Eka ntila wa 10, u ri: "Xo tala xo xurha ndzee ..." Riencisi 'ndzee' ri vula loko munhu a dyile a xurha ku tlula mpimo. Laha u fananisa vundzeni bya xitimele na khwiri ra munhu, a tlhela a fananisa ku tala ka xona na loko khwiri ra munhu ri xurhile hi swakudya. Kasi eka ntila wa 11, u ri: "Ko haha mujeko, tswirrr ..." Riencisi 'tswirrr' ri vula mpfumawulo wa ku ba ka xitwiriri leswi swi kombisaka leswaku xitimela se xi lava ku suka. Eka mitila ya 12 na 13, u ri: "Ndziiii ..., huduuu ...," na "Xi humile, xi kokile." Riencisi 'ndziiii' ri vula ku rheta

ka xitimela loko xi suka, kasi ra 'hudu' ri kombisa loko xitimele xi gwimba xi sungula ku engetela rivilo. Mutsari u tlhela a hlamusela leswaku xitimela se xi sukile xi le ku fambeni. Eka ndzimana leyi mutsari u kombisa ku tika ka vutomi bya ku famba hi switimela leswaku a byi olovi hikuva switimela swi tala ku tlula mpimo. Vanhu va manyana kunene hikuva un'wana na un'wana u lava ku ya fika ekaya hi nkarhi loko a chayisile entirhweni.

Mutsari eka ndzimana ya vumbirhi, u ya emahlweni a hlamusela hi leswi swi humelelaka loko xitimela xi famba xi karhi xi teka vanhu eka tindhawu to hambana endleleni. Eka ntila wa 14 u kombisa leswaku xitimela xi famba xi karhi xi tleketla. Rito 'tleketla' ri vula ku rhwalela swilo swo karhi hi ntalo. Eka ntila wa 15, u ri: "Xa ha rhwalela, xitlati-xa-masondzo." Rito 'xitlati' ri vula ndhawu yo akiwa hi timhandzi na timbalel, leyi ku hlayisiwaka mavele loko ya tshoveriwile. Mutsari u fananisa xitimele na dulu leri kotaka ku hlayisa mavele yo tala, kambe laha dulu ra kona ri na milenge. Rito 'masondzo' ri vula milenge. Mutsari u tlhela a fananisa vakhandziyi loko va nghena exitimeleni na mavele loko ya cheriwa exitlatini. Eka ntila wa 16, u ri: "Loko xi suka wo twa ba-babara-bara –" Riencisi 'ba-babara-bara' ri vula leswi milenge ya vakhandziyi yi endlaka swona loko va khandziya xi ri eku fambeni. Eka ntila wa 17, u ri: "I vafana va khandziyaka "xitafu." Rito 'xitafu' ri vula ku khandziya xifambo xi ri karhi xi famba.

Eka ntila wa 18, u ri: "Ntlangu wa tinsini." Rito 'tinsini' ri vula vanhu lava nga na vuswikoti byo yimbelela. Kutani mutsari u fananisa leswi vafana va endlaka swona na loko va phikizana hi ku yimbelela hikuva eka vona i ntlangu. Kasi eka ntila wa 19, u ri: "Ntlangu wa rifu." Mutsari u kombisa leswaku maendlelo lawa yo khandziya xitimele xi karhi xi famba ma nga vanga rifu, hikuva loko munhu o ka a nga kandziyi kahle, xi nga n'wi sila kutani a fa. Mutsari u ya emahlweni a boxa tindhawu leti xi hundzaka eka tona leswaku na kona vakhandziyi va ha khandziya hambu xitimela xi tele. Eka ntila wa 21, u ri: "Na ko' xa ha nhlohlela." Rito 'nhlohlela' ri vula loko swilo swi tama swi nghenisiwa endzeni ka xibye lexi nga tala swinene. Eka ntila wa 22, u ri: "Van'wana se va lo nembelela." Rito 'nembelela' ri vula loko swilo swi tikomba swi lava ku wa laha swi nga khoma kona. Leswi swi kombisa leswaku vakhandziyi a va humile endzeni ka xitimela, va yimile no khomelela hi mafisitere na minyangwa. Kasi eka ntila wa 23, u ri: "Lomu minyangweni na mafisitereni." Leswi swi tiyisisa leswaku leswi xitimele a xi tarise xiswona vakhandziyi a va nga ha koti ku nghena endzeni, kutani a vo yima va khomelela enyangweni na le mafasitereni. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa hi ku hetiseka vutomi

bya ku tirhisa xitimele hikokwlaho ka leswi ku hlanganiwaka na swona na leswi swi endlwaka loko xi ri karhi xi famba xi rhwala vanhu.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u ya emahlweni a kombisa tindhawu leti xitimela lexi xi hundzaka eka tona. Leswi swi tikomba eka ntila wa 24, loko a ku: “EGrosvenor xo ba ritshuri.” Mutsari u kombisa leswaku eka xitichi lexi xitimela a xi yimanga. Leswi hi swi vona hi xivulavulelo ‘xo ba ritshuri’ leswi swi vulaka leswaku xi hundzile hi rivilo lerikulu swinene. Kasi eka ntila wa 25, u ri: “Xi susa xihuhuri va sa’ va hlamele.” Xivulwa lexi i xithathelo lexi tiyisisaka leswaku hakunene xitimele a xi yimanga. Mutsari u kombisa rivilo leri xitimela xi nga hundza ha rona na ku ba ka xihuhuri, leswi nga endla leswaku vakhandziyi lava a va yimele ku khandziya va sala va hlamarile matsutsumele ya xona. Eka ntila wa 26, u ri: “Xo ya ku eLanglaagte tshekee -!” Riencisi ‘tshekee’ ri vula ku tiseketela hi nchumu, kambe laha ri encenyeta mayimele ya xitimele. Eka ntila wa 27, u ri: “Xa ha pangela. Makolo ya kona!” Rito ‘pangela’ ri vula ku nghenisa endzeni ka nchumu wo karhi hambiswi tele, kasi rito ‘makolo’ ri vula ku dya hi makampfu na ku naghwetla u phangela van’wana. Mutsari u kombisa leswaku xitimela xi fikile xi khandziyisa van’wana hambiloko xi tele swinene. Hikokwlaho, mutsari u fananisa mapangetelelo ya vanhu exitimeleni na madyelo ya ku naghwetla na ku phanga. Eka ntila wa 28, u ri: “Hi leswiya, xa hundza ximbhembhe.” Risivikomba ra ndhawu ya vunharu ‘leswiya’ ri kombisa leswaku a xi ya emahlweni na rendzo ra xona. Rito ‘ximbhembhe’ ri vula mpfula leyi jhakanaka na moya wa matimba swinene lowu simulaka mirhi na ku wisa tindlu. Mutsari eka ntila lowu u fananisa leswi xitimela xi fambisaka swona na moya lowu wa matimba. Eka ntila wa 29, mutsari u ri: “Ta lomu ndzeni hi cha’no hlaya.” Ntila lowu wu kombisa leswaku leswi swi humelelaka endzeni ka xitimela swa chavisa ku vulavula hi swona.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumune, a hlamusela hi leswi swi humelelaka endzeni ka xitimela loko xi ri karhi xi famba. Leswi swi tikomba eka ntila wa 31, loko a ku: “Wo tshwa na mpama.” Xivulavulelo xa ‘ku tshwa na mpama’ swi vula ku biwa rhama hi xihahati. Eka ntila wa 32 u kombisa leswaku loko wa ha hlamala ta ku biwa ku humelela swin’wana. Leswi swi vonaka eka ntila wa 33, mutsari u ri: “U haqiwiwe, wa sechiwa.” Rito ‘haqiwiwe’ ri vula ku rhendzeriwa u siyiwa exikarhi. Vanhu a va sungula ku sechiwa leswi nga swa vona va siyiwiwe exikarhi. Eka mitila ya 34 na 35, u ri: “Yi karhi yo vanga-vanga,” na wa “Mikwana-masawula.” Riencisi ‘vanga-vanga’ ri huma eka riendli ‘vangama’ leri kombisaka leswi

mikwana yi hatimisaka xiswona. Rito 'masawula' ri vula mikwana yo kariha no kula swinene. Kasi eka ntila wa 36, mutsari u ri: "Endzeni kubyu-kubyu-kubyuu - !" Riencisi 'kubyu-kubyu-kubyuu' ri vula ku rhurhumela ka le ndzeni hi ku kombisa ku chuwa swinene. Nakambe eka ntila wa 37, u ri: "Ku nga hlamula mani?" Ntila lowu wu kombisa leswaku eka hinkwaswo leswi a swi humelela endzeni ka xitimela, a ku ta pfumaleka na un'we wo hlamula.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a hlamusela leswi swi humelelaka endzeni ka xitimela loko van'wana va famba va karhi va chika ku baleka leswi va swi voneke, kutani va yimela xin'wana. Leswi swi tikomba eka mitila ya 41 na 42, u ri: "Lava nga sala," na "Hi le vujelejeleni." Mutsari u kombisa leswaku loko van'wana va famba va chika, lava nga sala endzeni ka xitimela va sala va twisiwa ku vava. Rito 'vujelejele' ri vula ncino wa vusiku hinkwabyo wa vavasati lava khombisaka vanhwanyana, kutani khomba a yi pfumeleriwi ku etlela. Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 43 na 44, a ku: "Un'wana na un'wana," na "O khongela hi mbilu." Leswi swi kombisa leswaku endzeni ka xitimela a ku miyerile swinene, naswona un'wana na un'wana u vulavula hi mbilu a nga humesi marito hi nomo. Eka mitila ya 45 na 46, mutsari u ri: "Hambi wo va mugwenehi," na "U ta n'wi tsundzuka Mumbi." Rito 'mugwenehi' ri vula munhu loyi a kalaka ntshembo kumbe ripfumelo eka nchumu wo karhi. Hi mitila leyi, mutsari u kombisa leswaku hambu munhu loyi a nga tshembiki eka Xikwembu, loko xiyimo xi bihile wa xi tsundzuka. Eka mitila ya 47 na 48 u kombisa swilo swo hambanahambana leswi vakhandziyi va tekeriwaka swona hi swigevanga na makhamba lawa ku vulavuriwaka hi wona. Leswi swi tikomba loko a ku: "Lomu ku nga na tiwachi" na "Mpahla, swihuku, mali." Kasi eka mitila ya 49 na 50, u ri: "Ku lo whii- ku pfumala," na "Na wo khohlo ..." Laha swi kombisa leswaku vanhu a va miyerile loko va tekeriwa swa vona. Riencisi 'whii' ri vula ku miyela ku tlula mpimo ku ri hava na lexi kavanyetaka. Eka ntila wa 51, u ri: "Va le ku tirheni, vafana." Mutsari laha u kombisa leswaku makhamba lawa a va ri ku tekeleni vanhu swilo swa vona va nga kavanyetiwi hi nchumu. Mutsari u swi fananisa leswi va swi endlaka swa ku tekela vanhu nhundzu ya vona na loko va ri eku tirheni.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari wa ha ya emahlweni a kombisa leswaku eka switici swin'wana, ku khandziya van'wana vanhu lava nga tiviki leswi a swi ri eku humeleleni endzeni ka xitimela, kasi van'wana va chika. Leswi swi vonaka eka ntila wa 54, mutsari u ri: "A va swi tivi ku' ku na x'nombhela." Leswi swi kombisa leswaku lava a va khandziya a va nga swi tivi

leswaku vanhu lava nga endzeni ka xitimela va le ku xanisiweni. Rito 'x'nombhela' ri vula ncino lowu endliwaka hi vafana na vanhwanyana loko ku ri na n'weti. Kasi eka ntila wa 55, u ri: "La'va mahahu va nghena hi huwa:" Xivulavuleleo xa 'ku va na mahahu' swi vula ku hemba no vulavula ngopfu. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu vo vulavula ngopfu va khandziya va karhi ri va ba pongo. Kasi eka ntila wa 56, mutsari u ri: "Vo hlangana na xihahati." Rito 'xihahati' ri vula ku ba hi xandla. Mutsari u kombisa leswaku vanhu lava a va nghena va karhi va ba huwa va hlamarisiwa hi ku biwa hi mpama. Kasi eka ntila wa 57, u ri: "Swonge swa le norhweni." Lexi i xihlambanyiso xo kombisa leswaku leswi swi humelelaka onge a swi nga ri ntiyiso.

Eka mitila ya 58 na 59 u kombisa leswaku vanhu van'wana a va navela na leswaku a va fanele va chikile, kambe a swa ha koteki hikuva xitimele a xi ri eku fambeni. Leswi swi tikomba loko a ku: "Hi leswi a swi tlheleki," na "Van'wana ingi va chikile." Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 60 ku fika eka 63 a hlamusela leswaku vanhu a va ringeta ku languta matlhelo hinkwawo laha va nga pfunekaka kambe va nga koti ku pfuneka. Swi tikomba loko mutsari a ku: "Mo languta handle," "Kumbe tlhelo," "Kumb' ehenhla," na wa "Hayi, a swi pfuni." Eka ndzimana leyi mutsari u kombisa ku tika ka vutomi endzeni ka switimele laha vanhu va tekeriwaka swilo swa vona leswi va nga swi kuma hi ku swi dzukela nyuku.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vukombo a kombisa leswaku loko swilo leswi hinkwaswo swi ri karhi swi humelela, xitimela xi ya emahlweni na rendzo ra xona. Leswi swi seketela hi mitila ya 63 na 64, u ri: "Ngalava-masingita," na "A yi le ka swona sweswo." Laha mutsari u kombisa leswaku xitimela a xo tifambela ku fana na loko swilo swi tshamisekile hinkwaswo naswona xi nga vilerisiwi hi leswi swi humelelaka. Rivitikatsano 'ngalava-masingita' ri kombisa ku hlamarisa ka ku kula ka xitimele hikuva xi rhwala vanhu vo tala swinene. Eka mitila ya 65 na 66, u ri: "A yi le ka swona sweswo," na "Yo vindlana ngi a ku na mikhuhlwana laha kaya." Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku xitimela a xi ri eku fambeni xi ya lomu a xi kongomile kona ku fana na loko swilo swi tshamisekile endzeni ka xona. Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 67 ku fika eka 72, a kombisa leswaku ku ta hundziwa eka switici swo hambanahambana ku kondza xi ya fika eka xo hetelela laha vanhu hinkwavo va helelaka kona. Laha hi vona mavito ya switici yo fana na Mzimhlophe, Phomolong, Phefeni, Dube, Inhlazana, Merafe na Naledi.

Eka ndzimana ya vunhungu, mutsari u kombisa leswaku eka xitici xo hetelela vanhu va chika hinkwavo ku nga sali munhu endzeni ka xitimele. Eka ntila wa 73, u ri: “Xa mi chulula.” Rito ‘chulula’ ri vula swilo loko swi halatiwa eka xibye xo karhi. Mutsari u fananisa ku chika ka vanhu exitimelelni kufana na loko ku chuluriwa swilo kusuka eka xibye xo karhi. Kasi eka ntila 74, u ri: “Xa nhlata,” leswi na swona swa ha vula ku humela swilo leswi nga ndzeni swi humela ehandle. Rito ‘nhlata’ ri vula loko munhu a humesa hi nkani swakudya leswi a nga swi dya hi nomo. Kutani mutsari u fananisa ku chika ka vanhu exitimeleni na loko munhu a hlanta swakudya leswi a swi dyile. Eka ntila wa 75, u ri: “I vi ku ku maka-maka.” Riencesi ‘maka-maka’ ri vula ku famba ka vanhu vo tala hi nkarhi wun’we. Eka mitila ya 76 na 77, u ri: “Loko u chika kona,” na “wo ganyuka u lo whii.” Mutsari laha u kombisa leswaku loko vanhu va chikile eka xitimela lexi ku vulavuriwaka ha xona, a va famba hi ku hatlisa naswona va nga vulavurisani. Eka ntila wa 78 u hlamusela leswaku vanhu lava va famba va miyerile va tsandzeka na ku hlamulana hikokwalaho ka leswi va nga hlangana na swona. Leswi swi vonaka loko a ku: “Wo ganyuka u lo whii ...” Rito ‘ganyuka’ ri vula ku famba hi ku hatlisa swinene naswona hi magoza lamakulu. Kasi eka mitila ya 79 na 80, u ri: “Na leswo u munhu wa mabulu,” na a swi tikombi-le kaya.” Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava a va khandziyile xitimela lexi a va nga ha swi koti na ku vulavula hambu se va ri emindyangwini ya vona. Eka mitila ya 81 na 82, u ri: “Wo duu ... ngi u lo kombiwa xo kombiwa,” na “Xo kombiwa hi valoyi.” Riencisi ‘duu’ ri vula ku tshama u tikomba u ri eku ehleketeni. Mutsari u kombisa leswaku vanhu van’wana a va tshama va ri eku ehleketeni ku fana na loko va kombiwile swilo hi valoyi leswi u nga kotiki hambu ku swi byela van’wana.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi vutomi bya siku na siku lebyi vanhu va hlanganaka na byona eswitimeleni loko va ya kumbe ku vuya emitirhweni. Mutsari u hlamusela hilaha makhamba ma ngenaka hakona exitimeleni na leswi va swi endlaka eka vakhandziyi. Mutsari u ya enahlweni a hlamusela hi ndlela leyi swilo leswi swi humeleka hakona hi masiku hinkwawo. Loko hi languta siku ra Ravuntlhanu na nkarhi wa ntlhanu lowu swilo leswi swi nga sungurisa xiswona hi ta swi vona leswaku makhamba a ya swi tiva leswaku vanhu vo tala va ta va va horile, naswona va ta va va xavile swilo leswi a va fanele ku ya swi tirhisa hi ku hela ka vhiki. Mutsari u tlhela a kombisa ndlela leyi vakhandziyi va tekeriwaka tinhundzu ta vona hakona hi tinsulavoya va ri karhi va biwa no chavisiwa hi swidlayi.

4.3.3 Nkondo (1988), ‘Xitlhokovetselo xa *Nambu wa vutomi*’

1. Languta, nambu wa vutomi wa hobomulana.
2. Hlangula malanga
3. U vona makhukhuri ya vutomi.
4. Basisa mahlo ya wena
5. U vona ndzhope ya vutomi.
6. Hundzuluxa mahlo nakambe,
7. U vona ku tenga ka mati ya vutomi.
8. Ina – I vutomi bya mani na mani.
9. Makhukhuri; ndzhope; ku tenga,
10. Swi endla vukulu bya vutomi.

4.3.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku tika na ku olova ka vutomi bya masiku hinkwawo.

4.3.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xo va na ndzimana yin’we ntsena, kutani mutsari eka yona u hlamusela hi leswi vutomi byi nga xiswona. Eka xitlhokovetselo lexi rito “nambu” i xiyimeri xo vula vutomi. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: “Languta, nambu wa vutomi wa hobomulana.” Rito “hobomulana” ri vula ku khuluka ka mati lawa ma nga tala swinene. Kutani leswi swi vula leswaku vutomi byi famba kahle handle ka swiphiqo. Eka ntila wa 2, u ri: “Hlangula malanga”. Mutsari u boxa leswaku vanhu va fanele va tisula malanga leswaku va ta kota ku vona kahle. Rito “hlangula” ri vula ku sula kasi rito ‘malanga’ ri vula makapa lawa ya humesiwaka hi mahlo ya munhu loyi

a pfukaka evurhongweni. Mhaka leyi yi komba leswaku loko munhu a ri na malanga a nga koti ku vona kahle. Kasi eka ntila wa 3, u ri: “U vona makhukhuri ya vutomi.” Rito “makhukhuri” ri vula leswi mati ya swi khapeke swi va tlhelo ka nambu loko ma karhi ma khuluka. Eka ntila lowu mutsari u kombisa ku tika ka vutomi. Eka ntila wa 4, mutsari u ya emahlweni a ku: “Basisa mahlo ya wena.” Laha mutsari wa ha tsundzuxa leswaku mahlo ma fanele ku kota ku vona hi ku hetiseka.

Eka ntila wa 5, mutsari u ri: “U vona ndzhope ya vutomi.” Ntila lowu wu kombisa ku pfilungana ka vutomi. Rito “ndzhope” ri vula misava yo tsakama laha swi nga oloviki ku famba kona, mikarhi yin’wana ya mabodlhomela. Kasi eka ntila wa 7, u ri: “U vona ku tenga ka mati ya vutomi.” Mutsari u lava leswaku munhu a nga languti ndhawu yin’we leswaku a ta kota ku vona ku saseka ka vutomi. Rito “tenga” ri vula mati lama nga riki na thyaka ya nga basa swinene. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 8, a ku: “Ina – I vutomi bya mani na mani.” Xivulwa lexi xi vula leswaku hi leswi vanhu va faneleke ku hanyisa swona. Rito “Ina” ri vula ku pfumela. Eka ntila wa 9, u ri: “Makhukhuri; ndzhope; ku tenga.” Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vutomi byi pfilunganile lero a bya ha hlamuseleki, kambe ku pfilungana loku hi kona hi nga vulaka leswaku vutomi byi tshamisekile no hetiseka. Kasi eka ntila wa 10, u ri: “Swi endla vukulu bya vutomi.” Hi mitila leyimbirhi mutsari u kombisa leswaku vutomi byi hetiseka loko byi ri na swilo leswi nga pfuniki nchumu, ku tika na swo saseka.

Eka xitlhokovetselo lexi hi leswi vutomi bya ntiyiso byi nga xiswona. Mutsari u kombisa vanhu leswaku vutomi byi lava munhu a byi langutisa kahle ku nga ri na lexi n’wi kavanyetaka kutani u ta kota ku hanya kahle. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku munhu a nga fanelanga ku pfala mahlo loko a lava ku kota hi ku dyondza leswi vutomi byi nga xiswona. U hetelela hi ku kombisa leswaku swa kahle na swo biha swi kona evuton’wini.

4.3.4 Nxumalo na Maluleke, (2008) ‘Xitlhokovetselo xa *Tshengwe ra lerhisa*’

1. Loko u nga wu voni mumu;
2. U kokiwa hi ngati ya manyunyu,
3. Yo rhwala tshengwe u ri fumba emutini,

4. U ta twa u nga twi!

5. Tshengwe a hi rona ro weriwa xitafu,
6. A a ri lunghele nguva ya tola ya xikhafu,
7. Nkarhi lowu swirin'wa a swi ri matutu,
8. Ndyangu hinkwawo a wu dya wu ku ndangu!

9. Eka nkarhi lowu ku vunga tshengwe,
10. I ku tshama ehenhle ka mpukutu wa miseve,
11. Leyi nga ta ku rhengula mindzuku leyi hinkwayo,
12. U hundzuka xihlekiso xa misava hinkwayo.

13. Tshengwe ri ve na wa rona nkarhi,
14. Nkarhi wo bomba hi swipereta,
15. Wanuna a ri karhi a ba xinari,
16. Kambe sweswi ku lo sala ku hlambanyisa.

17. Hi nkano ya marhahani,
18. Tshengwe ri lerhise ni tinkanyamba,
19. Ti hundzuka vamabongela-tshuka,
20. Hikuva loko ro nqwaa, ni tshengwe, mahlo koveel!

21. Hi ri muti wa tshengwe i tlakula-va-xurhe,
22. Tshengwe ri fuwe vukwele na rivengo,
23. Vavasati va lowu nkarhi,
24. A hi vona vo orha ndzilo wa xitiko xin'we.

4.3.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ku tika ka vutomi loko wanuna a tekile tshengwe hikuva swi endla leswaku ku tshama ku ri na ku holova.

4.3.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Nhlokomhaka ya xitlhokovetselo lexi i “Tshengwe ra lerhisa” leswi vulaka leswaku ku teka vavasati vo tala swi endla leswaku wanuna a lulama a nga ha hluphi. Kasi rito ‘tshengwe’ ri vula vavasati vo tala lava tekiweke hi nuna un’we. Eka ndzimana yo sungula vatsari va hlamusela hi ku va munhu a ti nghenisa eka leswi a nga tiviku ku tika ka swona. Vatsari va sungula xitlhokovetselo xa yena eka ntila wa 1, hi ku vula leswi: “Loko u nga wu voni mumu.” Laha vatsari va tsundzuxa leswaku loko munhu a nga koti ku swi vona leswaku swilo swi cincile swi ta n’wi hlamarisa. Kasi eka ntila wa 2, va ri: “U kokiwa hi ngati ya manyunyu.” Laha va kombisa leswaku munhu a nga fanelanga ku endla swilo hikokwalaho ko vona onge u ta swi kota kasi swi ta n’wi tsandza. Hi marito man’wana, munhu a nga fanelanga ku endla swilo hi ku nyanyuka. Xivulavulelo xa ‘ku kokiwa hi ngati ya manyunyu’ swi vula ku endla swilo u nga tiehleketanga laha munhu a hetelelaka hi ku tisola. Eka ntila wa 3, va ri: “Yo rhwala tshengwe u ri fumba emutini.” Laha swi vula leswaku ku teka vavasati vo tala u va veka emutini a swi lulamanga. Rito ‘fumba’ ri vula ku veketela swilo swo tala endhawini yin’we. Kasi eka ntila wa 4, va ri: “U ta twa u nga twi!” Xivulwa lexi i xikatsatinhlamuselo xo vula leswaku munhu loyi u ta tikeriwa swinene evuton’wini. Laha ndzimaneni leyi, vatsari va ringeta ku kombisa vanhu leswaku evuton’wini loko munhu a nga si tinghenisa eka swilo swo tika u fanele ku sungula hi ku tshama a ehleketa swinene hi leswi a lavaka ku tinghenisa eka swona loko a ta swi kota.

Eka ndzimana ya vumbirhi, vatsari va hlamusela hi ku biha ka tshengwe na leswi a ri ri xiswona eka nkarhi wa khale. Leswi swi tikomba eka ntila wa 5, vatsari va ri: “Tshengwe a hi rona ro weriwa xitafu.” Mhaka leyi yi vula leswaku ku teka tshengwe a swi lavi munhu a swi endla hi magugu. Marito ‘ku wela xitafu’ swi vula ku endla swilo u nga sungulanga u ehleketa.

Kasi eka ntila wa 6, va ri: “A a ri lunghele nguva ya tola ya xikhafu.” Leswi swi vula leswaku tshengwe a ri lulamele vanhu va khale hikuva swakudya a swi nga tiki ku swi kuma hambu ku durha a swi nga durhi. Marito ‘Nguva ya tolo’ swi vula nkarhi wa khale. Rito ‘xikhafu’ ri vula swakudya. Eka ntila wa 7, va ri: “Nkarhi lowu swirin’wa a swi ri matutu.” Laha vatsari va kombisa leswaku tshengwe a ri lulamile eka nkarhi lowu a ku rimiwa emasin’wini kutani swirimiwa swi tshama swi tale ku tlula mpimo. Rito ‘matutu’ ri kombisa swakudya swo tala swinene. Eka ntila wa 8, va ri: “Ndyangu hinkwawo a wu dya wu ku ndangu!” Rito ‘ndangu’ ri vula ku dya u xurha swinene. Hintila lowu vatsari va kombisa leswaku hikokwalaho ka ku va swakudya leswi humaka emasin’swini swi tele, vanhu hinkwawo endyangwini a va dya va xurha swinene.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu va tsundzuxa leswaku ku teka tshengwe eka nkarhi wa sweswi swi tikisela munhu vutomi. Eka ntila wa 9, va ri: “Eka nkarhi lowu ku vunga tshengwe.” Rito ‘vunga’ ri vula ku teka swilo hi makwanga u veka ndhawu yin’we naswona u nga hlawuli. Laha vatsari va kombisa leswaku ku teka vavasati vo tala a swi lulamanga. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 10, va ku: “I ku tshama ehenhla ka mpukutu wa miseve.” Rito ‘mpukutu’ ri vula ntshungu loko wu hangalaka. Hi ntila lowu vatsari va kombisa leswaku ku teka tshengwe swi fana na loko u ri ehenhla ka miseve leyi nga tala leyi nga ta hangalaka. Eka ntila wa 11, va ri: “Leyi nga ta ku rhengula mindzuku leyi hinkwayo.” Rito ‘rhengula’ ri vula ku kanganyisa vanhu hi vuxisi. Hi ntila lowu vatsari va kombisa leswaku ntshungu lowu wa vanhu wu ta ku kanganyisa hi vuxisi masiku hinkwawo. Kasi eka ntila wa 12, va ri: “U hundzuka xihlekiso xa misava hinkwayo.” Leswi swi vula leswaku vutomi lebyi nga ta va byi ri karhi byi humelela emutini wa wanuna loyi a nga teka tshengwe, byi ta endla leswaku a hlekiwa hi vanhu.

Eka ndzimana ya vumune, vatsari va hlamusela leswaku tshengwe a ri ri kahle khale hikuva vutomi a byi olova swinene. Leswi swi vonaka eka ntila wa 13, loko va ku: “Tshengwe ri ve na wa rona nkarhi.” Leswi swi kombisa leswaku wu vile kona nkarhi laha tshengwe a ri nga ri na xiphigo. Kasi eka ntila wa 14, va ri: “Nkarhi wo bomba hi swipereta,” Laha vatsari va kombisa leswaku hi mikarhi leyi tshengwe a ri nga ri na xiphigo vanhu a va bomba hi swipereta. Nakambe eka ntila wa 15, va ri: “Wanuna a ri karhi a ba xinari.” Vatsari va kombisa leswaku hi nkarhi wa kona wanuna hi yena ntsena a ri na rito. Hi marito man’wana, a ku endliwa leswi

wanuna a lavaka swona ntsena, kutani nsati a landzelela. Xivulavulelo 'ku ba xinari' swi vula ku byela vanhu ku endla xo karhi va nga vutisi nchumu. Eka ntila wa 16, va tlhela va ku: "Kambe sweswi ku lo sala ku hlambanyisa." Leswi swi vula leswaku sweswi a swa ha endliwi, hikuva vanhu vo hlambanyisa kunene leswaku vavasati a va nga ri na rito emindyangwini ya vona. Laha vatsari va kombisa leswaku evuton'wini swilo swa cinca swi nga fani na leswi vanhu a va swi tivisa xiswona. Va tlhela va kombisa leswaku vavanuna hi vona a ku twiwa vona emindyangwini, loko vavasati va nga ri na rito. Loko hi languta eka vutomi bya namuntlha a va ha talanga vavasati lava pfumelaka ku lerisiwa hi vavanuna vona va nga vuli nchumu. Vatsari va hetelela hi ku kombisa leswaku vutomi byi endla leswaku vanhu va cinca ku sala ku hlambanyisa ntsena.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu va kombisa leswaku tshengwe ri hetile matimba na le ka vanhu lava a va tikomba va ri na matimba swinene. Leswi swi tikomba eka mitila ya 17 na 18, loko va ku: "Hi nkano ya marhahani," na "Tshengwe ri lerhise ni tinkanyamba." Laha va kombisa leswaku hambu vanhu va swi lava kumba a va swi lavi, tshengwe ri hete matimba hambu eka vavanuna lava a va tikomba va ri na matimba swinene. Rito 'lerhise' ri vula ku karhalarisa hi ku endla mitirho yo heta matimba. Kasi rito 'tinkanyamba' ri vula vavanuna lava va langutekaka va ri na matimba swinene. Eka ntila wa 19, va ri: "Ti hundzuka vamabongela-tshuka." Rito 'vamabongela-tshuka' ri vula homu leyi ngo fika yi handza etshukeni laha ku nga riki na nchumu yi karhi yi bonga. Hi ntila lowu swi vula leswaku vavanuna lava a va nga ha chaviwi na loko va vulavula. Eka ntila wa 20, vatsari va ri: "Hikuva loko ro nqwaa, ni tshengwe, mahlo kovee!" Riencisi 'nqwaa' ri vula ku langutana mi kotlana hi mahlo. Eka ntila lowu vatsari va kombisa leswaku hambu vavanuna lava matimba loko va hlangana na vavasati va chava no khomiwa hi tingana. Vatsari va kombisa leswaku evuton'wini tshengwe ri endla leswaku na vanhu lava a va vula leswaku va tikota va hela matimba. Va ya emahlweni a kombisa leswaku swilo swa cinca hambu vanhu va swi lava kumbe va nga swi lavi. Vutomi byi endla leswaku vanhu va cinca eka maendlelo ya vona ya swilo va endla leswi swilo swi nga xiswona hi nkarhi walowo.

Eka ndzimana ya vutsevu, vatsari va kombisa leswaku tshengwe ri bihile swinene hikuva ri endla leswaku vanhu va nga twanani. Eka ntila wa 21, mutsari va ri: "Hi ri muti wa tshengwe i tlakula-va-xurhe Marito 'tlakula-va-xurhe' ri vula loko swilo swa tika, munhu u fanele ku

tiyimisela ku endla swona.” Laha vasari va kombisa leswaku eka muti lowu ku nga na vavasati vo tala vutomi bya kona bya tika. Kasi eka ntila wa 22, va ri: “Tshengwe ri fuwe vukwele na rivengo.” Rito ‘vukwele’ ri vula rivengo ro vondzokela van’wana. Kasi ‘rivengo’ ri vula ku ka u nga tsakeli vanhu van’wana. Hi ntila lowu vatsari va kombisa leswaku eka muti lowu ku nga na vavasati vo tala, vanhu va tshama va vengana no kwelana. Hi marito ma’nwana, a ku na ku rhula eka muti walowo. Mhaka leyi yi tiyisisiwa hi ku tirhisiwa ka marito ya ‘vukwele’ na ‘rivengo.’ Kasi xivulavulelo ‘fuwe vukwele’ xi vula ku hlayisa kumbe ku tshama mi ri karhi mi xiyina swendlo. Vatsari va tlhela eka ntila wa 23, va ku: “Vavasati va lowu nkarhi,” kasi eka ntila wa 24, va ri: “A hi vona vo orha ndzilo wa xitiko xin’we.” Leswi swi vula leswaku vavasati va masiku lawa a va swi koti ku tshama ndhawu yin’we va kombana rirhandzu. Xivulavulelo xa ‘vo orha ndzilo wa xitiko xin’we’ swi vula ku rhandzana.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi ku tika ka vutomi loko munhu a tekile tshengwe. Vatsari va kombisa leswaku tshengwe a ri olova eka nkarhi wa khale hikuva vutomi a byi nga tiki hikokwalaho ka swakudya leswi a va swi kuma hi ku rima masimu. Kambe sweswi vutomi bya tika hikuva swakudya swa durha swinene. Va tlhela va kombisa leswaku khale tshengwe a ri olova hikuva wanuna hi yena a ri na rito ntsena emutini, kambe eka vutomi bya namuntlha a swa ha ri tano, vavasati a va ha lavi ku lerisiwa.

4.3.5 Nkondo (1988),’ Xitlhokovetselo xa *Fambelo ra ntumbuluko*’

1. A hi ri karhi hi tlanga-
2. Ntlangu lowuntshwa wa lavantshwa,
3. Ehenhla ka xintshabyana lexintshwa.
4. Nkova a wu ri kona ekusuhi,
5. Wu vangwe hi malembe ya timpfula,
6. Hinkwaswo swa vukhale a swi ri kona
7. Enkoveni wa timpfi,
8. A ku tlhumile, ku phasene

9. Dyambu ro pfa namuntlha a ri nga ngheni,

10. Exintshabyanini xa timbyatsu.

11. A hi ri karhi hi tlanga

12. Emoyeni wa mixo.

13. Siku ra ha ri ritsongo;

14. Hi hlekana malanga hi tiphina-

15. Malanga ya vuntshwa byerhu.

16. Hi te haha tlanga, hi mamisana tintiho,

17. Dyambu hi leriya!!

18. Ri kongoma vupela-dyambu-

19. Vupela-dyambu bya nkova wa timbyatsu.

20 Ngulumelo ya vutsongo bya ku hleka ka hina

21. Ku ve ku fika enkoveni-

22. Nkova wa xinyami xa vukhale,

23. Wu bulumuxa va-aki va kona.

24. Loko va ku kelu!

25. Va pfula mahlo va honoka,

26. Va vona dyambu, hati!

27. Va twa pongo lerintshwa.

28. Va te va ku kakatsuku,

29. Va vona dyambu lerintshwa,

30. Va vona vanhu lavantshwa,

31. Vagidyama, va rhelela nkoveni.
32. Nkova wa timbyatsu, wa timpfi.
33. Va te va ha hlamala-
34. Ku hlamala ko bebula ku nyangatseka,
35. Va lwa, va ngheneriwa hi vuntshwa.

36. Leswi a hi ri kusushi,
37. A hi hlwelanga ku vona-
38. Ku vona goza ra timpfi.
39. Hi ve hi ri landzela hi mahlo.
40. Hi ri vonile-
41. Hi ri vona ri tsema ri ya mugangeni-
42. Muganga wa ku hlayisa swa khale;
43. Muganga wa ku dya swa khale.
44. A wu ri karhi wu dya
45. Wu hlayisa emarhumbyini ya ku gayela swa khale.

46. Hi te hi swi vonisa ku tano
47. Hi vona vusuhi bya kona,
48. Hi pembela-pembela
49. Hi tela hi miehleketo yo tshentsha.

50. Matimba yo tshentsha yo hi to.
51. Nomo wa nkova wa timpfi- hangaa!!
52. Dyambu makomba ndlela hi leriya!
53. Ri pfula ndlela yo ya nkoveni wa timbyatsu.

54. Ku hundzuluka a swi nga endleki,
55. A hi fanele ntsena ku famba-
56. Hi famba hi fambelo ra ntumbuluko.

4.3.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vutomi bya loko munhu se a dyuharile a nga ha ri na matimba ku fana na loko a ha ri lontsongo.

4.3.5.2 Nxopaxop wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u hlamusela hi ku saseka na ku nandziha ka vutomi loko swilo swa ha famba kahle ku katsa na loko vanhu va ha kula va nga si dyuhala. Eka ntila wa 1, u ri: “A hi ri karhi hi tlanga-” Kasi eka ntila wa 2, u ri: “Ntlangu lowuntshwa wa lavantshwa” ntila wa 3, u tlhela a ku: “Ehenhla ka xintshabyana lexintshwa.” Loko hi languta mitila leyinharhu hi vona leswaku swilo leswi a swi humelela a swi ri leswo saseka, swi endliwa hi vanhu lava ha tiphinaka hi vutomi loko va ha ri vatsongo. Marito ‘Lowuntshwa’, ‘Lavantshwa’ na ‘Lexintshwa’ ma hi kombisa swinene leswaku hinkwaswo leswi a swi humelela a ku ri leswi tsakisaka vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona. Eka ntila wa 4, mutsari u hlamusela leswaku a ku ri na nkova ekusuhi na laha a va tlanga kona. Kasi eka ntila wa 5, u ri: “Wu vangiwile hi malembe ya timpfula.” Laha mutsari u kombisa leswaku nkova lowu a wu ri kona a wu vangiwile hi timpfula leti neke malembe lawo yo tala lama hundzeke.

Eka ntila wa 6, mutsari u ri: “Hinkwaswo swa vukhale a swi ri kona.” Laha u kombisa leswaku eka ndhawu leyi ku vulavuriwaka hi yona a ku na ri swilo leswi swi kombaka vukhale. Risivintalo ‘hinkwaswo’ ri komba leswaku a ku nga xoti nchumu eka swilo swa vukhale. Hi marito man’wana, xilo xin’wana na xin’wana lexi munhu a ta xi lava xo komba vukhale a ta xi kuma eka ndhawu leyi. Mutsari eka ntila wa 7, u ri: “Enkoveni wa timpfi.” Rito ‘timpfi’ ri vula misisi yo basa leyi kombisaka vukhale bya munhu. Hi ntila lowu mutsari u kombisa ku dyuhala. Eka ntila wa 8, u ri: “A ku tlhumile, ku phasene.” Marito ya ‘tlhuma’ na ‘phasane’ ma komba

leswaku a swi nga olovi ku hundza kumbe ku famba eka ndhawu leyi hikokwalaho ka leswi a ku ri xiswona. Rito 'tlhuma' ri vula ndhawu leyi nga na mirhi na byanyi byo tala swinene, naswona ya chavisa hikuva a wu koti ku vona hambu leswi swi humeleshaka emahlweni. Rito 'phasane' ri vula swilo leswi loko swi songanile ndhawu yin'we u nga koti ku tiva na lomu swi sungulaka kona. Eka ntila wa 9, u ri: "Dyambu ro pfa namuntlha a ri nga ngheni." Laha mutsari u kombisa leswaku swilo leswi ngo tumbuluka sweswi, a swi nga koti ku nghena. Kasi eka ntila wa 10, u ri: "Exintshabyanini xa timbyatsu." Rito 'timbyatsu' ri vula nkhangano wa tinyama ta le xikandzeni xa mudyuhari. Hi ntila lowu mutsari u fananisa ku khwanyana ka tinyama ta xikandza xa munhu loyi na xintshabyana. Laha mutsari u hlamusela hi leswi swilo swi sungurisaka xiswona evuton'wini loko munhu a ha ritsongo, na loko swi cinca endzhaku ko dyuhala. U kombisa leswaku swilo swi sungula swi sasekile, swi tsakisa, vanhu va tiphina hi vutomi, kambe ekuheteleleni swi sungula ku teka xivumbeko xin'wana.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u hlamusela leswi a swi humelela loko vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona va ha kula evuton'wini bya vona. Eka ntila wa 11, u ri: "A hi ri karhi hi tlanga." Kasi eka ntila wa 12, u ri: "Emoyeni wa mixo." Laha u kombisa leswaku vanhu lava a va tiphina hi leswi a va swi endla hikuva moya lowu baka nimixo wu tsokombela swinene. Eka ntila wa 13, mutsari u ri: "Siku ra ha ri ritsongo." Laha u kombisa leswaku siku a ri ri kahle naswona dyambu a ra ha ku xa. Leswi swi kombisa leswaku loko siku ra ha ku sungula munhu un'wana na un'wana u va a ha ri na matimba swinene a nga si karhalisiwa hi migingiriko ya siku. Eka ntila wa 14, u ri: "Hi hlekana malanga hi tiphina-" Laha mutsari u kombisa leswaku swilo leswi a swi humelela a ku nga ri na loyi a vona ku tika ka vutomi, vanhu lava a va ri eku tiphineni eka hinkwaswo leswi a va swi endla. Eka ntila wa 15, u ri: "Malanga ya vuntshwa byerhu." Leswi swi kombisa leswaku swilo leswi a va swi endla a ku ri swa vuhlangi bya vona, kambe eka ntila lowu ri komba leswaku a va ha ri swihlangi va nga se tiva nchumu.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana leyi a kombisa ku tsakisa ka vutomi loko vanhu va ha kula va nga si fika eka xiyimo xa ku dyuhala. Mutsari u kombisa ku tiphina ka vanhu loko va ha ri vatsongo hi leswi va hanyisaka xiswona na leswi va tiphinaka hi swona. U tlhela a kombisa leswaku loko vanhu va ha kula swo tala leswi va swi endlaka hi leswi swi va tsakisaka eka vuton'wini bya vona bya siku na siku.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu a hlamusela leswaku loko vanhu lava va karhi va tiphina hi leswi a va endla swona, swilo swi sungula ku cinca. Eka ntila wa 16, mutsari u ri: “Hi te haha tlanga, hi mamisana tintiho.” Leswi swi kombisa leswaku loko va ri eku tiphineni hi swa vutomi, na leswi a va tlangisa xiswona, swilo swi teka xivumbeko xin’wana. Xivulwa xa ‘Ku mamisana tintiho’ swi vula ku phuntisana, ngofungopfu eka munhu wo rivala. Kasi eka ntila wa 17, u ri: “Dyambu hi leriya!!” Leswi swi kombisa leswaku dyambu ri famba se ri vonakela ekule. Risivikomba ra ndhawu ya vunharhu ‘leriya’ ri kombisa leswaku dyambu a ri ya eku peleni. Eka ntila wa 18, u ri: “Ri kongoma vupela-dyambu-” laha wa ha tiyisisa leswaku dyambu a ri ya eku peleni. Eka ntila wa 19, u ri: “Vupela-dyambu bya nkova wa timbyatsu.” Eka ntila lowu rivinkatsano ‘vupeladyambu’ ri vula ku ya eku feni. mutsari u kombisa leswaku ku dyuhala ka vanhu lava a swi va kongomisa eka rifu. Laha u kombisa leswaku hambiloko vanhu va karhi va tiphina hi swa vutomi, ntumbuluko wa nghena wu kavanyeta. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku evuton’wni swilo a swi nga tshamisi leswi hi swi lavisaka swona no swi tsakerisa swona mikarhi hinkwayo, kambe swi fanele ku cinca hambi hi nga swi lavi hikuva hi leswi vutomi byi nga xiswona.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u hlamusela leswaku loko va sungula ku dyuhala, va sungula ku tsundzuka vutsongo bya vona. Eka ntila wa 20, mutsari u ri: “Ngulumelo ya vutsongo bya ku hleka ka hina.” Laha u kombisa leswaku vanhu lava va sungula ku tsundzuka leswi a swi humelela loko va karhi va kula. Rito ‘ngulumelo’ ri vula mpfumawulo lowu twalaka ekule lowu encenyetaka munhu loko a heta ku vulavula. Eka ntila wa 21, u ri: “Ku ve ku fika enkoveni-” Laha u kombisa leswaku mpfumawulo lowu wu twakarile enkoveni. Eka ntila wa 22, u ri: “Nkova wa xinyami xa vukhale.” Laha mutsari u hlamusela leswaku ndzilekano lowu a wu sungula ku komba ku kula kusuka evuhlangini. U tirhisa rito ‘xinyami’ leri kombisaka ku dzwihala naswona swi tisaka ku chava hikuva laha ku nga na xinyami ku hava ku vonakala. Kambe laha ka ntila lowu ri tirhisiwile ku komba vukulu. Eka ntila wa 23, u ri: “Wu bulumuxa vaaki va kona.” Laha u kombisa leswaku mpfumawulo lowu ku vulavuriwaka hi wona wu pfula lava ku nga khale va ri eka ndhawu leyi. Rito ‘bulumuxa’ ri vula ku pfula xanchumu hi ku hatlisa. Mutsari u kombisa leswaku kun’wana eka swiyimo leswi hi ti kumaka hi ri eka swona evuton’wini, swi endla leswaku hi tsundzuka lomu hi nga hundza kona. U tlhela a kombisa leswaku hambi swiyimo swi cinca swi tlhela swi chavisa, evuton’wini a hi fanelanga ku hela matimba hikuva ku na van’wana vanhu lava na vona va nga eka swona swiyimo sweswo.

Mutsari eka ndzimana ya vuntlhanu, u hlamusela hi swilo swo hlamarisa leswi vanhu lava va hlenganaka na swona eka ndhawu leyi va ngenaka eka yona. Eka ntila wa 24, mutsari u ri: “Loko va ku kelu!” Leswi swi vula leswaku loko va sungula ku langutisa. Riencisi ‘kelu!’ ri vula ku langutisa hi ku hatlisa. Kasi eka ntila wa 25, u ri: “Va pfula mahlo va honoka.” Laha u kombisa leswaku va pfula mahlo leswaku va ta kota ku vona leswi a swi humelela. Eka ntila wa 26, mutsari u tlhela a ku: “Va vona dyambu, hati!” Laha u hlamusela leswaku loko va pfula mahlo va vonile ku hatima ka dyambu. Riencisi ‘hati’ ri vula ku hatima ka swilo swi tlunya na mahlo. Eka ntila wa 27, u ri: “Va twa pongo lerintshwa.” Laha u hlamusela leswaku va sungula ku twa huwa leyintshwa. Hi marito man’wana, a va nga yi tolovelanga huwa leyi a yi twakala. Kasi eka ntila wa 28, u ri: “Va te va ku kakatsuku.” Eka ntila lowu u kombisa leswaku vanhu lava va suka hi ku hatlisa. Riencisi ‘kakatsuku’ ri vula ku yima hi ku hatlisa.

Eka ntila wa 29, mutsari u ya emahlweni a ku: “Va vona dyambu lerintshwa.” Kasi eka ntila wa 30, u ri: “Va vona vanhu lavantshwa.” Leswi swi kombisa leswaku leswi vanhu lava a va swi vona a va nga swi tolovelanga hikuva a swi ri swintshwa. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 31, a ku: “Vagidyama, va rhelela nkoveni.” Rito ‘vagidyama’ ri vula ku famba hi ku enhla, ngopfungopfu loko mi nghena enambyeni kumbe enkoveni. Leswi swi vula leswaku vanhu a va nghena eka vutomi byintshwa byo tika. Eka ntila wa 32, u ri: “Nkova wa timbyatsu, wa timpfi.” Rito ‘nkova’ ri vula xiyimo xintshwa. Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku vanhu lava va suka eka xiyimo xa vutsongo kutani va nghena eku dyuhaleni. Kasi eka ntila wa 33, u ri: “Va te va ha hlamala-” Leswi swi kombisa leswaku vanhu lava a va hlamarisiwa hi leswi a swi ri eku humeleleni. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 34, a ku: “Ku hlamala ko bebula ku nyangatseka.” Laha u kombisa leswaku ku hlamala ka vona swi endlile leswaku va khunguvanyeka, hilewsaku va nga ha tsakisiwi hi leswi a va swi vona swi humelela. Kasi eka ntila wa 35, u ri: “Va lwa, va ngheneriwa hi vuntshwa.” Leswi swi vula leswaku va sungula ku kanakana. Laha mutsari u kombisa leswaku evuton’wini loko swilo swi sungula ku cinca swi endla leswaku ku va na swivutiso swo tala nakambe vanhu vas ungula ku hlamala. Mutsari u tlhela a kombisa na leswaku loko swilo swi cinca xiyimo xi sungula ku tika ngopfungopfu loko ku humelela leswi vanhu va nga swi tsakeriki. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku swin’wana swa leswi swi humelelaka swi endla leswaku vanhu va siringeka hi xiyimo xolexo.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u hlamusela leswaku vanhu lava va kotile ku vona leswi a swi humelela hikuva a va nga ri ekule na swona. Eka ntila wa 36, mutsari u ri: “Leswi a hi ri kusushi.” Kasi eka ntila wa 37, u ri: “A hi hlwelanga ku vona-” Laha mutsari u kombisa leswaku a va swi tiva leswaku swi ta humelela kutani a va pfurile mahlo leswaku va kota ku swi twisisa. Mutsari eka ntila wa 38, u ri: “Ku vona goza ra timpfi.” Marito ya ‘goza’ na ‘timpfi’ ma kombisa ku vona ku kula ka vona na leswi misisi ya vona yi nga sungula kona ku basa. Eka ntila wa 39 u tiyisisa leswaku hakunene va swi vonile hi mahlo. Eka ntila wa 40, u ri: “Hi ri vonile-” Leswi swa ha tiyisisa leswaku xiyimo lexi va swi vonile leswaku va ta fika eka xona. Eka ntila wa 41, u ri: “Hi ri vona ri tsema ri ya mugangeni-” Laha u vula leswaku a va vona xiyimo xi suka kun’wana xi ya kun’wana. Loko munhu a ya emugangeni, u sungula a famba eka ndhawu leyi rhelelaka kutani hi kona a nga ta gonya. Hi marito man’wana, ‘emugangeni’ mutsari u kongomisa eka kusuka eka xiyimo kumbe vuntangha byo karhi ku ya eka byin’wana. Kasi eka ntila wa 42, u ri: “Muganga wa ku hlayisa swa khale;” Laha u kombisa leswaku ndhawu leyi ku yiwaka eka yona hilaha ku hlayisiwaka swilo swa khale. Eka ntila wa 43, u ri: “Muganga wa ku dya swa khale.” Laha u kombisa leswaku muganga wu tlhela wu va na swakudya swa khale. Eka ntila wa 44 u kombisa leswaku muganga lowu a wu karhi wu dya swakudya swa khale. Eka ntila wa 45, u ri: “Wu hlayisa emarhumbyini ya ku gayela swa khale.” Laha u hlamusela leswaku swakudya leswi swa khale a swi ri karhi swi dyiwa a swi hlayisiwa eka ndhawu yo hlayisela swakudya swa khale. Mutsari u tsundzuxa leswaku evuton’wini vanhu va fanele ku swi tiva leswaku swilo swa cinca a swi nga tshamisi leswi hi nkarhi walowo u swi vonisaka swona hi nkarhi walowo. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku evuton’wini loko munhu a karhi a dyuhala swa vuhlangi swa hundza u sala u swi tsundzuka Kunene, kambe u nga ha koti ku tlhelela eka swona.

Mutsari eka ndzimana ya vukombo u hlamusela leswaku loko va ri karhi va vona leswi a swi ri eku humeleleni, va sungula ku tsaka kambe va tlhela va tela hi miehleketo yo tlhelela endzhaku. Eka ntila wa 46, u ri: “Hi te hi swi vonisa ku tano” Leswi swi tiyisisa leswaku a va ri karhi va vona leswi a swi ri ku endlekeni. Kasi eka ntila wa 48, u ri: “Hi pembela-pembela” Leswi swi vula leswaku va sungula ku tsaka swinene. Rito ‘pembela-pembela’ ri vula ku tlalamba kumbe ku tsutsumatsutsuma hi ku komba ntsako lowukulu swinene. Eka ntila wa 49, u ri: “Hi tela hi miehleketo yo tshentsha.” Rito ‘tshentsha’ ri vula ku famba hi xindzhakwandzhakwana. Laha mutsari u kombisa leswaku endzhaku ka ku komba ku tsaka,

va tela hi miehleketo yo tlhelela endzhaku. Laha mutsari u kombisa leswaku loko xiyimo xa ku dyuhala xi fika, vanhu va navela ku tlhelela evutsongwanini.

Eka ndzimana ya vunhungu, mutsari u kombisa leswaku eka xiyimo lexi vanhu lava a va ngenhile eka xona, a swi nga ha olovi ku tlhelela endzhaku. Leswi swi vonaka eka ntila wa 50, u ri: “Matimba yo tshentsha yo hi to.” Rito ‘to’ ri kombisa ku ala hi matimba. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava a va ha ri hava ntamu wo tlhelela endzhaku hikokwalaho ko dyuhala. Kasi eka ntila wa 51, u ri: “Nomo wa nkova wa timpfi- hangaa!!” Leswi swi vula leswaku nkarhi wa ku dyuhala a wu fikile a ku nga ha ri na ku tlhelela evuhlangini. Eka ntila wa 52, u ri: “Dyambu makomba ndlela hi leriya!” Leswi swi vula leswaku nkarhi a wu nga yimanga. Hi nga vula leswaku loko dyambu ri ya ri pela na swilo swa cinca kasi na mikarhi ya famba hikuva swilo swi va swi nga yimanga ndhawu yin’we. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 53, a ku: “Ri pfula ndlela yo ya nkoveni wa timbyatsu.” Ntila lowu wu kombisa leswaku vanhu lava se a va ri karhi va dyuhala. Kasi eka ntila wa 54, u ri: “Ku hundzuluka a swi nga endleki.” Laha u kombisa leswaku a va nga ha ta tlhelela evuhlangini bya vona. Mutsari u tlhela eka ntila wa 55, a ku: “A hi fanele ntsena ku famba-” Leswi swi tiyisisa leswaku vanhu a swi boha leswaku va dyuhala hikuva evuton’wini munhu a nga ka a nga tshami a ri xihlangi. Eka ntila wa 56, u ri: “Hi famba hi fambelo ra ntumbuluko.” Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku a swi boha leswaku vanhu lava va dyuhala hikuva hi swona leswi vutomi na ntumbuluko swi nga xiswona.

Eka xitlhokovetselo lexi hi xopaxopile hi leswi ntumbuluko wa vutomi wu nga xiswona eka vanhu. Mutsari u kombisa leswaku munhu wa velekiwa a va xihlangi, kutani a endla leswi vana lavatsongo va endlaka swona. Loko a kula a va ntswatsi, nakona u endla leswi vutswatsi byi lavaka leswaku a endla swona. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku munhu wa dyuhala laha a nga ha kotiki ku tlhelela endzhaku hambu a swi navela. Hi marito man’wana, mutsari u kombisa leswaku evuton’wini ku na swiganga leswi munhu a faneleke ku hundza eka swona hi ku ya hi ntumbuluko, leswi ku nga hava munhu loyi a nga swi cincaka.

4.3.6 Nkondo (1988), 'Xitlhokovetselo xa *U nga hleki*'

1. U nga tinyungubyisi wena lontsongo.
2. U nga hleki timbyatsu ta mina.
3. Matimba ku hava- u nga hleki
4. A hi fenyha; i ntiyiso-
5. Ntiyiso wa ndlela ya ntumbuluko.

6. Vusiwana ndzo nun'hwa,
7. U nga hleki
8. A ndzi endlanga ha vomu.
9. Ndzi tirhile khuntlhanu wa malembe
10. Ndzi badla nyuku ni matimba
11. A ndzi na ndhivilichi laha ndzi nga kona.

12. Ndzi tirhile
13. Ndzi hola ntsena ku fumisa hosi yanga,
14. Mina ndzi wa, ndzi rhwala mpingu wa vusiwana,
15. U nga hleki
16. Swi nga humelela eka un'wana na un'wana.

4.3.6.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a a tirha, kambe a nga vuyeriwi hi nchumu eka mitirho ya yena hikuva loyi a hola a ku ri muthori wa yena.

4.3.6.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u kombisa xiyimo lexi munhu loyi a nga eka xona mayelana na ku hanya laha misaveni. Mutsari u lemukisa vanhu evuton'wini leswaku va nga hleki van'wana loko va ri eku tikeriwani. Eka ntila wa 1, u ri: "U nga tinyungubyisi wena lontsongo". Laha u tsundzuxa vana lava ha kulaka leswaku loko va ha ri vatsongo leswaku va nga tikukumuxi. Rito "tinyungubyisa" ri vula ku tikurisa, leswi swi endliaka hiloko swilo swi famba kahle evuton'wini. Mutsari u tlhela eka ntila wa 2, a ku: "U nga hleki timbyatsu ta mina". Lexi i xitsundzuxo xa leswaku eka leswi nyama ya yena ya le xikandzeni yi nga khonyanisa xiswona, vanhu va nga swi hundzuli xihlekiso. Kasi eka ntila wa 3, u ri: "Matimba ku hava- u nga hleki". Ntila lowu wu kombisa leswaku a ha ri hava matimba, kutani loko swa wena swa ha famba kahle u nga hleki van'wana. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 4, u ri: "A hi fenyaa; i ntiyiso-". Eka ntila lowu mutsari u tiyisisa leswaku leswi a swi vulaka i ntiyiso. Kasi eka ntila wa 5, u ri: "Ntiyiso wa ndlela ya ntumbuluko". Leswi swi kombisa leswaku xiyimo lexi munhu loyi a nga eka xona swi kombisa leswi ntumbuluko wu nga xiswona. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu va nga hleki loko un'wana a ri eka xiyimo xo tika hikuva hi leswi vutomi byi nga xiswona.

Mutsari eka ndzimana ya vumbirhi u kombisa xivangelo xa leswi nga endla leswaku munhu loyi a va eka xiyimo lexi nga eka xona. Leswi swi vonaka eka ntila wa 6, u ri: "Vusiwana ndzo nun'hwa". Rito 'nunh'wa' ri vula swilo swo bola leswi humesaka risema ro ka ri nga tsakisi. Munhu loyi swi kombisa leswaku a nga ri na swa yena. Mutsari u fananisa vusiwana na nchumu lowu boleke wo nunh'wa hikokwalaho ko pfumala. Kasi eka ntila wa 8, u ri: "A ndzi endlanga ha vomu". Nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku ku pfumala ka yena swilo a nga lo tiyimisela hikuva xiyimo xa yena i xa ntumbuluko. Mutsari u tlhela eka ntila wa 9, a ku: "Ndzi tirhile khuntlhanu wa malembe". Laha mutsari u kombisa leswaku u tirhile makumenharhu wa malembe, kambe a swi n'wi pfunanga nchumu. Eka ntila wa 10, u ri: "Ndzi badla nyuku ni matimba". Xivulavulelo xa 'badla nyuku' xi vula ku tirha hi matimba. Laha u kombisa leswaku a tirhisa matimba ya yena hinkwawo ku tirha ntirho lowu a thoriwile wona, kambe mpandzwa a ku ri hava. Kasi eka ntila wa 11, u ri: "A ndzi na ndhivilichi laha ndzi nga kona". Rito "ndhivilichi" ri vula mali ya le hansi swinene leyi yo ka yi nga ri na nxavo. Laha mutsari wa ha ya emahlweni a kombisa leswaku loko a tirha hi ku chivirika na matimba swinene, u pfumala hambu peni. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa leswaku munhu wa tirha hi matimba, kambe muthori wa yena a nga n'wi hakeli swo nyawula.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa ndlela leyi munhu loyi a tirhisa xiswona ni ku tinyiketela ka yena eka ntirho wa yena. Eka mitila ya 12 na 13 u ri: “Ndzi tirhile” na wa “Ndzi hola ntsena ku fumisa hosi yanga.” Mutsari eka mitila leyi u tiyisisa leswaku hakunene munhu loyi u tirhile, kambe muholo wa yena a ku ri ku fumisa muthori wa yena, kambe yena nga vuyeli hi nchumu. Kasi eka ntila wa 15 u ri: “U nga hleki.” Mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a tirha hi ku chivirika lokukulu kambe a nga vuyeli hi nchumu. Eka ntila wa 16, u ri: “Swi nga humelela eka un’wana na un’wana”. Mutsari u tiyisisa leswaku leswi nga humelela munhu loyi a swi hlekisi hikuva swi nga humelela munhu un’wana na un’wana. Mutsari laha, wa kombisa leswaku vanhu va nga hleki loko va vona vanhu van’wana va hlupheka hikuva siku rin’wana na vona swi nga va humelela

Eka xithokovetselo lexi mutsari u hi kombisa leswaku evuton’wini vanhu va hundza eka swiyimo swo hambanahambana, kutani loko u vona un’wana munhu a pfumala kumbe a hluphekile, u nga hleki hikuva a wu tivi lexi endleke leswaku a langutekisa xisweswo. Hikokwalaho, xiyimo lexi xi nga humelela munhu un’wana na un’wana loko a ri karhi a hanya evuton’wini.

4.3.7 Maphalakasi (1973), ‘Xithokovetselo xa *Ekholichi*’

1. Ekholichi ndzi yile rhurhi!
2. Ndzi yile ndzi ku ndzi ya dyondza vuthicara,
3. Ndzi amukeriwa hi mandla mambirhi ehofisini,
4. Vanakulobye va ndzi tshukisa loko va ku: “s-!”
5. Ndzi hoxa mahlo ku rhendzeleka na mina ndzi nga nyumi,
6. Ndzi ku kumbexana ximakwa xa nhloko ya xikolo xi ndzi landzile.

7. Ndzo ya ku swee, etlilasini – ndzi ya ku voneni;

8. Vanakulobye va khiriteka va ndzi landza!
9. Ku “s-! Musila!” swi ndzi chavisa mina yoloyi!
10. Ndzo ta rhendzeriwa mbhoo, hi vanhwana ni majaha,
11. Ko twala ntsena ku: “Musila! Gumm! a gumiwi!
12. N’wi tsemeni ncila!”

13. Hi mavoko ncila ndzo timbamba,
14. Ndzo nhamu hundzuluxu! Ndzi tinyanga madambi!
15. Vanakulobye va oma hi ku ndzi hleka;
16. Va ndzi hleka mahlo yavo ya ko’ ya tenga-tenga mihloti,
17. Va ndzi tlurisa nakambe va ri karhi va tiphina
18. Ndzo gwanya mhe mfana wa ka Mun’wanati.

19. Ndzo ntloko, hi ku nyangatseka,
20. Ndzo va ndzi tirhamberile:
21. Ndzi n’wayeteriwa xikandza swangi ndzi n’wayeteriwa hi swimanaga;
22. Swikunwana swi rhikinyeriwa swi rhikinyeriwile;
23. Yindlu hinkwayo yi ku huu, hi mpongo – ya vantshwa.
24. Ku fika ka thicara, hinkwavo ba-mfe!

25. Ndzi sala ndzi yimile, ndzi hefemuteka!
26. Ndzo va ndzi tlharihisiwile mina!
27. Ha-a! Ndzi nga swi rivala mina!
28. Xikwembu loko xi ri kona,
29. Ndzi ta rungulela vana va mina.

4.3.7.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi jaha leri a ri yile ekholichi ku ya dyondzela vuthicara ro sungula laha ri nga fika ri xanisiwa hikuva ri nghena ro sungula.

4.3.7.2 Nxopaxop wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hlamusela hi leswi swi nga humelela jaha loko ri fika ekholichi eka lembe ro sungula. Eka ntila wa 1, u ri: “Ekholichi ndzi yile rhurhi!” Xivulwa lexi xi tiyisisa na ku hlambanya leswaku hakunene munhu loyi u yile ekholichi. Rito ‘rhuri’ ri kombisa ku hlambanya na ku tiyisisa leswaku swi na ntiyiso ku ri u yile ekholichi. Eka ntila wa 2, u ri: “Ndzi yile ndzi ku ndzi ya dyondza vuthicara.” Leswi swi kombisa leswaku xikongomelo xa yena xo ya ekholichi a ku ri ku ya dyondzela vuthicara. Kasi eka ntila wa 3, u ri: “Ndzi amukeriwa hi mandla mambirhi ehofisini.” Laha swi komba leswaku a amukeriwile kahle ku nga ri na xiphiso. Eka ntila wa 4 u ri: “Vanakulobye va ndzi tshukisa loko va ku: “s-!” eka ntila lowu mutsari u hlamusela leswaku lexi nga n’wi chavisa hi loko vadyondzikulobye va ku ‘s-’, leswi a swi vula swo karhi eka yena. Xitatisi ‘s’ xi yimela ‘saa’ ya ku sasameta hambiloko munhu a lava ku lumisiwa hi mbyana. Xitatisi lexi xi tirhisiwa ku lerisa leswaku vadyondzi vantshwa va hlaseriwa hi lavakhale. Eka ntila wa 5 u hlamusela leswaku a nga khomiwanga hi tingana ku va langutisa. Eka ntila wa 6 u boxa leswaku a ehleketa leswaku u landziwile hi ximakwa xa nhloko ya xikolo. Leswi hi swi vona loko a ku: “Ndzi hoxa mahlo ku rhendzeleka na mina ndzi nga nyumi,” na “ Ndzi ku kumbexana ximakwa xa nhloko ya xikolo xi ndzi landzile.” Laha mutsari u kombisa vutomi lebyi a byi humelela etikholichini loko swichudeni swa ha ku fika. Mutsari u tlhela a kombisa mafundha ya vurhangeri bya xikolo, kambe a kombisa swilo leswi swi tisaka nchavo ku suka eka vadyondzikulobye.

Mutsari eka ndzimana ya vumbirhi, u kombisa leswi humelelaka loko se mudyondzi lontshwa a suka ehofisini ku ya etlilasini. Leswi swi vonaka eka ntila wa 7, loko a ku: “Ndzo ya ku swee, etlilasini – ndzi ya ku voneni.” Riencisi ‘swee’ ri vula ku nghena endzeni ka muako wo karhi. Mhaka leyi yi kombisa leswaku munhu loyi loko a fika a nghena etlilasini a ri na xikongomelo xo ya vona. Kasi eka ntila wa 8, u ri: “Vanakulobye va khiriteka va ndzi landza!” Rito ‘khiriteka’

ri vula ku famba xikan'we ka vanhu va tele. Laha mutsari u hlamusela leswaku vadyondzikulobye va famba hi xitalo va ya laha a ri kona. Eka ntila wa 9, mutsari u ya emahlweni a ku: "Ku "s-! Musila!" swi ndzi chavisa mina yoloyi!" Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko vadyondzikulobye va vula riencisi 's-!' swi endla leswaku a sungula ku chava swinene. Risivikomba ra ndhawu yo sungula 'yoloyi' ri tiyisisa leswaku a tikombeta yena ku tiyisisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena. Eka ntila wa 10, u ri: "Ndzo ta rhendzeriwa mbhoo, hi vanhwana ni majaha," Riencisi 'mbhoo' ri vula ku funengeta nchumu ku pfumaleka na mbhovo. Mutsari laha u kombisa leswaku vadyondzikulobye va n'wi rhendzerile yena a sala exikarhi. Eka mitila ya 11 na 12 u ri: Ko twala ntsena ku: "Musila! Gumm! a gumiwi!" na "N'wi tsemeni ncila!" Hi mitila leyi mutsari u hlamusela leswaku a va vula leswaku a gumiwa na ku tsemiwa ncila. Laha mutsari u kombisa leswaku vutomi bya le kholichi loko wa ha ku sungula a byi tika swinene hi leswi a swi endlwa hi vadyondzi va khale va endlela vadyondzi lavantshwa.

Laha ka ndzimana ya vunharhu, mutsari u hlamusela leswi vadyondzi va khale va nga fika va swi endla loko se va n'wi rhendzerile. Eka ntila wa 13, mutsari u ri: "Hi mavoko ncila ndzo timbamba." Laha mutsari u kombisa leswaku loko va boxile leswaku a tsemiwa ncila, swi endla leswaku a sungula ku tikhomakhoma ku twa loko se a ri na wona. Eka ntila wa 14, mutsari u ri: "Ndzo nhamu hundzuluxu! Ndzi tinyanga madambi!" Rito 'madambi' ri vula swilo leswi munhu a nga vangeriwa naswona swo ka swi nga tsakisi. Leswi swi vula leswaku loko a karhi a timbamba ku twa loko a ri na ncila, u tlhele a hundzuluka ku lava ku vona mihlolo. Eka ntila wa 15, mutsari u ri: "Vanakulobye va oma hi ku ndzi hleka." Ntila lowu wu kombisa leswaku loko a ri karhi a endla hinkwaswo leswi, vanghana a va ri eku hlekeni. Kasi eka ntila wa 16, u ri: "Va ndzi hleka mahlo yavo ya ko' ya tenga-tenga mihloti", ku tiyisisa leswaku hlekelo ra vona ri endlile leswaku va kondza va halaka mihloti hi ku vona leswi a endla swona. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 17, a ku: "Va ndzi tlurisa nakambe va ri karhi va tiphina," ku kombisa leswaku a va karhi va n'wi tlurisa loko va karhi va hleka. Leswi swi kombisa ku twisiwa ku vava hi vadyondzi lava khale. Eka ntila wa 18, u ri: "Ndzo gwanya mhe mfana wa ka Mun'wanati." Rito 'gwanya' ri vula ku ala. Laha mutsari u hlamusela leswaku a ala ku endla leswi a byeriwa ku endla swona. Rito 'gwanya' ri komba ku tiarisa u karhi u tirhisa nkanu. Rito 'Mun'wanati' swi kombisa leswaku jaha leri a ri ri ra ka Maluleke.

Ndzimana leyi ya vumune, mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswi a swi endliwa hi vadyondzi va khale. Eka ntila wa 19, u ri: “Ndzo ntloko, hi ku nyangatseka.” Rito ‘ntloko’ ri kombisa leswaku a hlundzukile. Kasi eka ntila wa 20, mutsari u ri: “Ndzo va ndzi tirhamberile:” rito ‘tirhamberile’ ri vula leswaku va yile emahlweni va n’wi xanisa ku tlula leswi a va endlisa swona eku sunguleni. Mutsari eka ntila wa 21, u ri: “Ndzi n’wayeteriwa xikandza swangi ndzi n’wayeteriwa hi swimanga.” Rito ‘n’wayeteriwa’ ri vula ku rhwerhwembula. Laha u kombisa nsele lowu va n’wi endleke wona exikandzeni hi ku n’wi rhwerhwembula. U fananisa min’wala ya vona na ya swimanga hi ku ya hi leswi a vavisekise xiswona. Kasi eka ntila wa 22, u ri: “Swikunwana swi rhikinyeriwa swi rhikinyeriwile.” Rito ‘rhikinyeriwa’ ri vula ku kandziya swikunwana swa un’wana. Laha u ya emahlweni a kombisa leswaku a twisiwile ku vava hi tindlela to hambana. Eka ntila wa 23, u ri: “Yindlu hinkwayo yi ku huu, hi mpongo – ya vantshwa.” Riencisi ‘huu’ ri vula ku ba huwa, kasi rito ‘pongo’ ri kombisa huwa leyi a yi biwa. Laha mutsari u kombisa leswaku loko swilo leswi swi karhi swi humelela a ku ri na huwa leyikulu a yi biwa hi vanhu lava. Eka ntila wa 24, mutsari u ri: “Ku fika ka thicara, hinkwavo ba-mfe!” Leswi swi tiyisisa leswaku vanhu lava va hangalakile hi ku fika ka thicara etlilasini. Riencisi ‘ba-mfe’ ri vula vanhu loko va tsutsuma va hangalaka va nga eka ndhawu yin’we. Laha ka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswaku evuton’wini loko u fika eka ndhawu yo karhi u nga tivi mahanyelo ya kona u nga trihisi nkanu hikuva u ta tivangela mitwa. U kombisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena u nyanyisile xiyimo xa ku xanisiwa hiku lava ku tilwela.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela leswi nga sala swi humelela mudyondzi loyi loko vadyondzi va khale va balekile va n’wi siya hi ku chava thicara. Eka ntila wa 25, u ri: “Ndzi sala ndzi yimile, ndzi hefemuteka!” Laha u kombisa leswaku loko se va tsutsumile a sala a yimile kambe a ri karhi a hefemuteka hikokwalaho ko chuhwa. Eka ntila wa 26 u ri: “Ndzo va ndzi tlharihisiwile mina!” Laha ka ntila lowu swi kombisa leswaku leswi nga humelela swi swi n’wi pfurile mahlo. Hi marito man’wana u kombisa leswaku u dyondzile leswaku evuton’wini ku hanyisiwa ku yini loko u fika ekholichi lembe ro sungula. Kasi eka ntila wa 27, u ri: “Ha-a! Ndzi nga swi rivala mina!” Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku hinkwaswo lewi nga humelela a nga ka a nga swi rivali. Riencisi ‘ha-a!’ ri kombisa ku hlamala na ku tiyisisa leswi a nga swi vona. Eka mitila ya 28 na 29 u ri: “Xikwembu loko xi ri kona,” na “Ndzi ta rungulela vana va mina.” Leswi swi kombisa leswaku loko a hanya malembe yo tala, u ta hlamusela vana va yena hi leswi a nga hlangana na swona eka lembe ra yena ro sungula ekholichi. Laha

mutsari u kombisa leswaku mudyondzi loyi u ta tshama a ri karhi a swi tsundzuka leswi a nga endliwa swona ekholichi hi lembe ro sungula.

Eka xitlhokovetselo lexi hilaha mutsari a hlamuselaka hi vutomi lebyi humelelaka ekholichi loko munhu a ya endla lembe ro sungula. Mutsari u yile emahlweni a kombisa leswi vadyondzi va khale va swi endlaka eka vadyondzi lavantshwa. Mutsari u tthele a hlamusela hi nsele kumbe ku twisana ku vava loku va endlanaka kona ekholichi eka vadyondzi va lembe ro sungula. U tlhela a kombisa leswaku munhu loko a ha ku fika endhawini yo karhi a nga fanelanga ku tirhisa nkanu hikuva swi nga endla leswaku a twisiwa ku vava ku tlula mpimo.

4.3.8 Magaisa (1987), 'Xitlhokovetselo xa *Byebyo i vutomi*'

1. Vutomi i xiluva,
2. Hi ximumu xi baleka xi saseka,
3. Nimixo xa tshambuluka xi yimisa nhloko,
4. Hi ndzhenga xa vuna xi khonyana,
5. Nghohe ya xona yi hatla ku hundza.

6. Vutomi i mberha,
7. Yi mphiphela byanyi ni mirhi nimixo,
8. Yi andlala yi khubumeta misava,
9. Loko dyambu ri hahlula maho ya n'oka,
10. Nghohe ya yona i ya nkarhinyana.

11. Vutomi byi fana ni ndzilo wa xitiko,
12. Hi leri landzelaka wu pfuka wu tswale nkuma,
13. Langavi ra wona ri dya nhlanganyeto,

14. Ndzilo wu fa hi ku pfurha,

15. Ndzilo wu hlalela empfundzeni.

16. Vutomi byi fana na sangu,

17. Ri songiwa ri gimetiwa,

18. Sangu ra hlakala nhlahlu wu tshoveka,

19. Ri gogonya timbambu,

20. Byebyo i vutomi.

21. Vutomi i mapapa,

22. Byi ya lomu ku yaka moya,

23. Mapapa ya khidzimbela ya fihla nghohe ya tilo,

24. Ya swivila ya halata mpfula,

25. Nghohe ya byona yi tshama yi pfindlukile.

4.3.8.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi leswaku vutomi a byi na nhlamulo leyi heheleke hikuva mikarhi yin'wana byi famba kahle, kasi mikarhi yin'wana bya tika.

4.3.8.2 Nxopaxop wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u sungula hi ku hlamusela leswi vutomi byi nga xiswona hi ku hambana ka mikarhi ya siku. Leswi swi vonaka eka ntila wa 1, loko a ku: "Vutomi i xiluva." Mutsari laha u fananisa vutomi na xiluva lexi u kumaka xi sasekile, kambe hi ku famba ka nkarhi xi vuna. Kasi eka ntila 2, u ri: "Hi ximumu xi baleka xi saseka." Laha u kombisa leswaku hi nguva ya ximumu, xiluva xa baleka kutani xi saseka. Eka ntila wa 3, u ri: "Nimixo xa tshambuluka xi yimisa nhloko." Leswi swi kombisa leswaku xiluva xi na vutomi loko ka ha ri

mixo hikuva xi kota ku hundzuluka xi yimisa nhloko ku komba leswaku xa hanya. Leswi swi tikomba hi ku tirhisa rito 'tshambuluka' leri vulaka ku hundzuluka ku komba vutomi. Eka ntila wa 4, u ri: "Hi ndzhenga xa vuna xi khonyana." Rito 'vuna' ri vula ku morha, kasi rito 'khonyana' ri vula ku kokotsana. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku xiluva lexiya a xi sasekile loko wa ha ri mixo, loko dyambu ri ya eku peleni se xa cinca xi kokotsana. Loko se xiluva xi vunile a xa ha saseki hikuva xa khonyana ku komba leswaku a ka ha na vutomi. Eka ntila wa 5, u ri: "Nghohe ya xona yi hatla ku hundza." Laha u fananisa xiluva loko xi vunile na nghohe leyi nga ha riki na vutomi. Xivulavulelo xa 'hatla ku hundza' xi vula swilo leswi nga tshamiki nkarhi wo leha. Laha mutsari u hlamusela ku saseka ka vutomi na ku cinca ka byona byi nga ha saseki loko mikarhi yi karhi yi famba. U tlhela a fananisa vutomi na xiluva loko xa ha ku baleka xi saseka xi komba vutomi na loko se xi vunile kutani vutomi byi nga ha ri kona.

Mutsari eka ndzimana ya vumbirhi, u hlamusela leswaku evuton'wini swilo swi tshama swi karhi swi cinca. Eka ntila wa 6, u ri: "Vutomi i mberha." Rito 'mberha' ri vula ntsakamiso wa matluka ni byanyi wonge ku lo na swimfulana kasi a swi nanga. Laha u fananisa vutomi na mberha leyi loko dyambu ri nga si tlhava, yi funengetaka misava, kambe loko dyambu se ri tlhavile ya hangalaka kumbe ku dzudzeka yi nga ha vonaki. Kasi eka ntila wa 7, u ri: "Yi mphiphela byanyi ni mirhi nimixo." Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku mberha yi funengeta byanyi na mirhi ni mpundzu. Rito 'mphiphela' ri vula ku funengeta swilo swi nga ha vonaki. Eka ntila wa 8, u ri: "Yi andlala yi khubumeta misava." Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku mberha yi funengeta misava kutani ku vonaka yona ntsena, leswi nga hansi ka yona swi nga ha vonaki. Eka ntila wa 9, mutsari u tlhela a ku: "Loko dyambu ri hahlula mahlo ya n'oka," kasi eka ntila wa 10, u ri: "Nghohe ya yona i ya nkarhinyana." Eka mitila leyimbirhi mutsari u kombisa leswaku loko mberha yi twa dyambu ri tlhava ya n'oka yi nga ha vonaki. Xivulavulelo 'hahlula mahlo' swi vula ku pfula mahlo u langutisa hi ndlela yo hlamala. Laha mutsari u kombisa ku tlhava ka dyambu ku fana na loko munhu a sungula ku pfula mahlo leswaku a ta kota ku vona kahle.

Laha ka ndzimana leyi, mutsari u kombisa ku saseka ka vutomi hi ku byi fananisa na mberha loko yi funengetile misava hikuva swi endla leswaku ntumbuluko wu languteka wu sasekile. U ya emahlweni a hlamusela leswaku loko se dyambu ri humile mberha ya nyamalala,

ntumbuluko wu sala wu ri leswi wu nga xiswona. Hi marito man'wana, mutsari u kombisa leswaku evuton'wni swilo swi nga sungula swi sasekile, kambe swi fika empfhukeni swi cinca.

Mutsari eka ndzimana ya vunharhu, u ya emahlweni a kombisa ku cinca ka vutomi hikokwalaho ka swiyimo swo hambanahambana leswi vanhu va hlanganaka na swona. Eka ntila wa 11, mutsari u ri: "Vutomi byi fana ni ndzilo wa xitiko." Laha mutsari u fananisa ku cinca ka vutomi na ndzilo lowu tshiveriweke exitikweni. Kasi eka ntila wa 12, u ri: "Hi leri landzelaka wu pfuka wu tswale nkuma." Laha u kombisa leswaku eka siku leri landzelaka tihunyi leti a ti tshiveriwile ti va ti tshwile kutani ku huma nkuma. Hi mitila leyi, mutsari u kombisa leswaku ndzilo wu tshiveriwa hi tihunyi, endzhaku ko pfurha tihunyi ta tshwa, kutani ku huma nkuma lowu nga pfuniki nchumu, kutani nkuma wu tekiwa wu ya halatiwa etaleni. Eka mitila ya 13, 14 na 15 u ri: ". Langavi ra wona ri dya nhlanyeto," "Ndzilo wu fa hi ku pfurha," na wa "Ndzilo wu hlalela empfundzeni." Hi mitila leyi, mutsari u hlamusela leswaku ntirho wa ndzilo i ku pfurha kutani wu karhi wu hlanganyetiwa leswaku tihunyi ti nga tlhenguki. Mutsari u hlamusela ku pfurha ka ndzilo na ku hlalela ka wona loko wu karhi wu pfurha na nkuma lowo hisa swinene. Rito 'empfundzeni' ri vula nkuma wo hisa swinene lowu nga sala na makala. Laha mutsari u fananisa vutomi na ndzilo lowu pfurhaka swinene lowu tshiveriweke exitikweni, kambe eka siku leri landzela u kuma leswaku wu tswarile nkuma lowu nga pfuniki nchumu. hi marito man'wana, hi nga vula leswaku swa vutomi a swi tshami swi fana hi mikarhi hinkwayo, hikokwalaho swa cincacinsa.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u ya emahlweni a kombisa ku cinca ka vutomi hikokwalaho ka swiyimo leswi va kona siku na siku. Eka ntila wa 16, mutsari u ri: "Vutomi byi fana na sangu," kasi eka ntila wa 17, u ri: "Ri songiwa ri gimetiwa." Rito 'sangu' ri vula xitheve lexi lukiweke hi nhlahlu. Kasi rito 'gimetiwa' ri vula ku yimisa nchumu wu khigetela wun'wana. Laha u fananisa vutomi leswi byi nga xiswona na sangu leri loko ku nga tshamiwanga eka rona ri songiwaka ri yimisiwa ri tiseketela hi swin'wana. Loko sangu ri kala ri gimetiwa swi kombisa leswaku a ri le ku tirhisiweni hi nkarhi walowo. Eka ntila wa 18, u ri: "Sangu ra hlakala nhlahlu wu tshoveka." Mhaka leyi yi vula leswaku loko sangu ri tirhisiwile ngopfu, ra karhala kutani nhlahlu wu hlakala kutani ri tshoveka. Rito 'nhlahlu' ri vula swilo swo fana na mabyanyi leswi milaka emilambyeni swi bumburile ku ya tlula, swi tlhela swi leha leswi tirhisiwaka ku luka masangu. Kasi eka ntila wa 19, u ri: "Ri gogonya timbambu." laha u kombisa leswaku

loko ri hlakarile ra gogonya hikuva nhlahlu wu va wu tshovekile. Eka ntila wa 20 u hetelela hi ku: “Byebyo i vutomi.” Leswi swi tiyisisa leswaku sweswo swi vuriwa ku hanya ka ntiyiso, hi byona vutomi lebyi vanhu va faneleke ku hlangana na byona. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku ku tika na ku hlupheka loko vanhu va karhi va hanya, hi byona vutomi bya ntiyiso. Eka ndzimana leyi mutsari u fananisa vutomi na sangu leri loko ri nga ri eku tirhisiweni ri songiwka ri gimetiwa. Hi marito man’wana, a ri swi koti ku yima loko ri nga khigetelanga nchumu hikuva ri nga wa. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku sangu ra hlakala naswona loko ri hlakarile ri vavisa timbambu loko munhu a etlela ehenhla ka rona.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a fananisa vutomi na mapapa lama yaka lomu ya lavaka kona hi nkarhi wa wona. Leswi swi vonaka eka ntila wa 21, loko a ku: “Vutomi i mapapa,” kasi eka ntila wa 22, u ri: “Byi ya lomu ku yaka moya.” Laha u fananisa vutomi na mapapa lawa ma yaka lomu moya wu baka wu ya kona. Leswi swi vula leswaku loko moya wu nga bi mapapa a ya nga koti ku famba hikuva ya lawuriwa hi wona. Mutsari eka ntila wa 23, u ri: “Mapapa ya khidzimbela ya fihla nghohe ya tilo.” Rito ‘khidzimbela’ ri vula loko mapapa ya hlanganile kutani ya pfala tilo leswaku ri nga ha vonaki. Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko mapapa ya funengeta tilo a ra ha vonaki hikuva ya va ya pfariwile. 24, u ri: “Ya swivila ya halata mpfula.” Rito ‘swivila’ ri vula ku rila u humesa mihloti yi xiririka kunene u nga bi pongo. Xivulwa xa ‘ku halata mpfula’ xi vula ku na mpfula hi matimba. Eka ntila lowu mutsari u hlamusela leswaku loko mapapa ya hlanganile kutani ya pfala tilo ya sungula ku komba leswaku ya nga tisa mpfula. Eka ntila wa 25, u ri: “Nghohe ya byona yi tshama yi pfindlukile.” Rito ‘pfindlukile’ ri vula ku thyakisiwa ka mati ya xihlovo. Hi ntila lowu, mutsari u kombisa leswaku xikandza xa vutomi xi tshama xi nga basanga kumbe ku tenga. Swilo swi tshama swi nyakapfarile.

Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u hlamusela hi vutomi leswi byi nga xiswona eka vanhu, eka vutomi bya masiku hinkwawo. Mutsari u fananisa vutomi na swilo swo hambanahambana leswi vaka kona nkarhi wutsongo, kutani endzhaku ka nkarhi swi nyamalala hikuva a swi nga telanga ku va kona hilaha ku nga heriki. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku vutomi bya dzudzeka ku fana na mberha, byi tswala nkuma ku fana na ndzilo, bya hlakala ku fana na sangu, byi fambisiwa hi moya ku fana na mapapa, na swin’wana na swin’wana.

4.3.9 Maphalakasi (1973), 'Xitlhokovetselo xa *Ebazini*'

1. Ebazini ndzi tivonisile mavonavoni!
2. Endzeni ka bazi ra kona tala a ri antswa!
3. Munhu un'wana fole ra xinefu marha ehansi!
4. Lahaya, wa mandhlozi wa haza!

5. Ebazini ndzi tikhorisile a ndzi hembu:
6. Vaxambili ebazini mirhwalo a va rhwele hi tinhloko!
7. Van'wana a va vulavula onge va khandziye emirhini!
8. Vavasati va xikhale emihlaneni tihuku a va beburile.

9. Ebazini ndzi tivonisile mina:
10. Ku nyizela vakulukumba ho twa i swa khale!
11. Vanhwana ni vabvana vona va nyizeriwile – n'wina!
12. Mihlolo ya kona!

13. Vuhedeni ebazini ndzi byi vonile mina;
14. Ku hundziwa hi rin'wana bazi swi karhatile;
15. Muchayeli miloti u chayeriwile ku n'wi nyanyukisa;
16. Hi xihuhuri bazi ro vhu! Ri hundzela lerin'wana.
17. Ivi ho hetisa rendzo hi lo whii!
18. Ku chika ka kona a ho lwetana,
19. Nthuu choyoyo! Xa mina i movha.

4.3.9.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a nga hlamarisiwa hi leswi a nga hlangana na swona loko a khandziyile bazi.

4.3.9.2 Nxopaxop wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hlamusela vutomi lebyi a nga byi vona loko a khandziyile bazi. Leswi swi seketeriwa eka ntila wa 1, loko a ku: “Ebazini ndzi tivonisile mavonavoni!” Rito ‘mavonavoni’ ri vula swilo leswi voniwaka laha misaveni, swo saseka ni swo biha. Ntila lowu wu tiyisisa leswaku leswi mutsari a nga swi vona ebazini, swa hlamarisa swinene. Kasi eka ntila wa 2, u ri: “Endzeni ka bazi ra kona tala a ri antswa!” Rito ‘tala ‘ ri vula ndhawu leyi ku cheriwaka thyaka hinkwaro loko ku basisiwa emutini. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku endzeni ka bazi leri a khandziyile a ku thyakile ku tlula na mpimo. Laha u tirhisile xithathelo loko a ku ‘tala a ri antswa’ ku kombisa leswi a ku thyakise xiswona. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 3, a ku: “Munhu un’wana fole ra xinefu marha ehansi!” Marito ‘fole ra xinefu’ swi vula fole lero siriwa kutani ri dzahiwa hi ku cheriwa enon’weni kumbe etinhomphini. Leswi swi kombisa leswaku a ku nga ri na ku hloniphana hikuva un’wana na un’wana u endla leswi a rhandzaka swona. U tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 4, a ku: “Lahaya, wa mandhlozi wa haza!” Rito ‘mandhlozi’ ri vula swikwembu leswi khomaka munhu, kasi rito ‘haza’ ri vula ku hlanta. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswi endliwaka hi vanhu endzeni ka bazi, van’wana va phela marha ya fole ro siriwa, loko van’wana va ri karhi va nhlata. Hi ndzimana leyi mutsari u kombisa ku tika ka vutomi loko munhu a famba hi bazi hikokwlaho ka leswi ku hanyisiwka xiswona na leswi swi humelelaka. Mutsari u kombisa leswaku a ku na ku hloniphana hikuva un’wana na un’wana u endla leswi a tsakelaka swona, a nga ri na mhaka leswaku vakhandziyi lavan’wana swi va khoma njhani.

Eka ndzimana leyi, mutsari u hlamusela leswaku mahanyelo ya vanhu vo hambanahambana endzeni ka bazi a ya fani. Eka ntila wa 5, mutsari u ri: “Ebazini ndzi tikhorisile a ndzi hembu:” Rito ‘tikhorisile’ eka ntila lowu ri vula ku vona hi ya wena mahlo leswi a wu lava ku vona swona. Laha mutsari u tiyisisa leswaku leswi a nga swi vona ebazini u tienerisile hi swona,

naswona leswi a swi vulaka i ntiyiso. Eka ntila wa 6, mutsari u ya emahlweni a ku: “Vaxambili ebazini mirhwalo a va rhwele hi tinhloko!” Rito ‘vaxambili’ ri vula vanhu lava sungulaka ku endla xo karhi kutani laha ka ntila lowu, ri kongomisiwa eka vanhu lava a va khandziya bazi ro sungula. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava a va khandziya bazi ro sungula a va tlhandlekile mindzhwalo ya vona ehenhla ka tinhloko. Hi marito man’wana, a va nga swi tivi leswaku loko u ri endzeni ka bazi mindhwalo ya chichiwa yi vekiwa ehansi. Kasi eka ntila wa 7, u ri: “Van’wana a va vulavula onge va khandziye emirhini!” Hi ntila lowu, mutsari u kombisa leswaku van’wana a va vulavulela ehenhla swinene va ba pongo ku fana na munhu loyi a nga khandziya murhi. Eka ntila wa 8, mutsari u tlhela a ku: “Vavasati va xikhale emihlaneni tihuku a va beburile.” Xivulwa xa ‘vavasati va xikhale’ xi vula vakhegula va xintu. Laha mutsari u kombisa leswaku tanihi ntolovelo wa vavasati wo lava ku bebula, van’wana a va beburile tihuku va ri endzeni ka bazi. Mutsari laha ka ndzimana leyi u kombisa ku tika ka vutomi loko munhu a famba hi bazi hikuva vakhandziyi va hanyisa leswi va nga swi toloverisa xiswona emitini ya vona. U tlhela a kombisa leswaku a ku na nawu lowu wu landzeleriwaka endzeni ka bazi, kutani ku famba hi rona swi lava mbilu, handle ka swona munhu a nge lunghi. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku van’wana va hanya ku fana na loko va endla swilo va ri emindyangwini ya vona.

Eka ndzimana ya vunharhu mutsari u ya emahlweini a tiyisisa ku tika ka vutomi bya ku famba hi bazi hikokwalaho ka leswi endliwaka. Eka ntila wa 9, u ri: “Ebazini ndzi tivonisile mina:” Ntila lowu wu tiyisisa leswaku leswi a nga swi vona ebazini swa hlamarisa naswona a swi tolovelekanga. Kasi eka ntila wa 10, u ri: “Ku nyizela vakulukumba ho twa i swa khale!” Rito ‘nyizela’ ri vula ku pfulela un’wana xivandla xo tshama. Hi ntila lowu mutsari u hlamusela leswaku vana lavatsongo a va swi koti ku suka eswitulwini va nyika vanhu lavakulu va tshama. Va vula leswaku ku nyika munhu lonkulu xitulu a tshama swi hundzeriwile. Eka ntila wa 11, u ri: “Vanhwana ni vabvana vona va nyizeriwile – n’wina!” Rito ‘vabvana’ ri vula wansati loyi a nga na n’wana un’we kumbe vambirhi. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava nyikiwaka switulu va tshama i tintombi na vavasati lantsongo, kambe vanhu lavakulu va nga langutiwi. Eka ntila wa 12, u hetelela hi ku: “Mihlolo ya kona!” Hi ntila lowu, mutsari u komba leswaku leswi swi humelelaka endzeni ka bazi swa hlamarisa swinene naswona i migilu. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u kombisa leswaku vutomi bya ku famba hi bazi a byi nandzihi hikuva ku hava milawu leyi tirhiseriwaka vakhandziyi. U tlhela a kombisa leswaku lavatsongo a va ha swi koti ku nyika lavakulu switulu loko bazi ri tele.

Eka ndzimana ya vumune mutsari u ya emahlweni a kombisa ku nonoha ka vutomi bya leswi ebazini ku hanyisiwaka xiswona. Eka ntila wa 13, u ri: “Vuhedeni ebazini ndzi byi vonile mina.” Rito ‘vuhedeni’ ri vula mahanyelo ya vanhu lava va nga pfumeriki eka Xikwembu. Hi ntila lowu mutsari u tiyisisa leswaku endzeni ka bazi u vonile mahanyelo yo biha lama vanhu va ma endlaka. Eka mitila ya 14 na 15, mutsari u ri: “Ku hundziwa hi rin’wana bazi swi karhatile;” na “Muchayeli miloti u chayeriwile ku n’wi nyanyukisa.” Mitila leyi yi paluxa leswaku loko va hundziwile hi rin’wana bazi endleleni, vakhandziyi va sungurile ku chaya miloti leswaku muchayeri a ta chayela swinene leri a va khandziyile rona. Kasi eka ntila wa 16 u ri: “Hi xihuhuri bazi ro vhu! Ri hundzela lerin’wana.” Riencisi ‘vhu’ ri vula ku pfuma ka movha. Hi ntila lowu u hlamusela leswaku ku chaya ka vakhandziyi miloti swi endlile leswaku muchayeri wa bazi leri a va khandziyile eka rona ri tsutsuma hi rivilo lerikulu swinene leswaku ri ta kota ku hundza leri a ri ri hundzile. Laha u fananisa rivilo leri bazi a ri famba hi rona na xihuhuri.

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 17, a ku: “Ivi ho hetisa rendzo hi lo whii!” Riencisi ‘whii’ ri vula ku miyela miyela ku ri hava na munhu na un’we wo pfula nomo. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko se rendzo ri ya hela, vakhandziyi va bazi leri a va chuwile swinene hikokwalaho ka rivilo leri a ri famba hi rona. Kasi eka ntila wa 18, u ri: “Ku chika ka kona a ho lwetana.” Rito ‘lwetana’ ri vula ku kwetlembetana. Mutsari u kombisa leswaku loko bazi ri fika ri yima, vakhandziyi a va susumetana leswaku un’wana na un’wana ku sungula yena a chika. Eka ntila wa 19, mutsari u hetelela hi ku: “Nthuu choyoyo! Xa mina i movha.” Rito ‘nthuu choyoyo’ ri vula ku chuveka rihlampfu. Ri tlhela ri vula ku gimeta ntsheketo. Leswi swi vula leswaku mutsari u vonile swihlamariso swa yena hi swa vutomi lebyi a nga byi vona endzeni ka bazi. Mutsari u vula leswaku xa yena i movha, laha hi nga vulaka leswaku ku hambana na leswi a nga swi vona ebazini swa antswa ku xava movha, leswi na swona ku nga mahetelelo ya loko munhu a gimeta ntsheketo. Eka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswaku xo antswa i ku va munhu a ri na xifambo xa yena, leswaku vutomi byi ta ku olovela.

Eka xithhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi vutomi lebyi humelelaka loko munhu a famba hi bazi. Mutsari u kombisa leswaku vutomi bya le ndzeni ka bazi bya tika hikuva un’wana na un’wana u endla hilaha a rhandzaka hakona naswona a ku na ku hloniphana. U tlhela a

kombisa leswaku mahanyelo ma le ndzeni ka bazi ma onhela van'wana timfanelo ta vona naswona a ku na nawu lowu ku faneleke ku landzeleriwa wona.

4.3.10 NKATSAKANYO WO ANGARHELA WA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi hi xopaxopile switlhokovetselo swa kaye leswi dyondzisaka hi leswi vutomi bya siku na siku byi nga xiswona. Eka switlhokovetselo leswi xopaxopiweke vatsari va kombisa ku nandziha na ku bava ka vutomi ku ya hi xiyimo lexi munhu a tikumaka a ri eka xona. Eka xitlhokovetselo xa '*Vukanyi-Xibaha*' Masebenza u vulavula hi wanuna loyi a nga teka vasati vanharhu va tinxaka to hambana. Mutsari u kombisa leswaku wanuna loyi a ehleketa leswaku u ta tiphina hi vutomi loko a tekile vasati lavanharhu naswona va tinxaka to hambana. Eku heteleleni hi kuma leswaku ematshan'wini ya ku va a tiphina, u xaniseka ku tlula mpimo ku fikela laha a tisolaka hikokwalaho ko hlanganisela swilo. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku wanuna loyi u xanisekile a tlhela a pfumala na ko tsutsumela kona. U hetelela hi ku kombisa leswaku muti wa tshengwe wu hava ku rhula hikuva un'wana na un'wana u lava ku endliwa leswi a lavaka swona.

Eka xitlhokovetselo xa '*N5*' Masebenza u vulavula hi vutomi bya leswi swi humelelaka endzeni ka switimela hikokwalaho ka vugevenga na vukhamba. Mutsari u hlamusela hilaha vakhandziyi va switimela va twisiwaka hakona ku vava hi ku tekeriwa leswi va nga na swona hi ku xungetiwa hi ku dlayiwa, ngopfungopfu hi ku hela ka n'hweti laha va nga hola ni ku xavela mindyangu ya vona swilo swo hambanahambana. Mutsari u tlhela a kombisa ndlela leyi switimela swi talaka hakona.

Laha ka xitlhokovetselo xa '*Ebazini*' Maphalakasi u hlamusela hi vutomi lebyi vanhu va hlanganaka na byona loko va famba hi mabazi. Maphalakasi u kombisa ku tika ka vutomi lebyi byi humelelaka loko munhu a tirhisa xifambo xa mani na mani leswaku bya tika swinene. Mutsari u kombisa leswaku ku hava ku xiximana loko u famba hi bazi. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku mahanyelo ma le ndzeni ka bazi ma onhela van'wana timfanelo ta vona hikuva ku hava nawu wa ku lawula vakhandziyi. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku loko vakhandziyi va nyanyukisa muchayeri swi nga va chela ekhomyeni ro diba hi bazi.

Kasi eka xitlhokovetselo xa '*Nambu wa vutomi*' Nkondo u vulavula hi ku tika na ku olova ka vutomi bya masiku hinkwawo na ku olova ka vutomi bya masiku hinkwawo. Mutsari u kombisa ku tiphina loko swa vutomi swi famba kahle, nakambe a kombisa ku tikeriwa loko swa vutomi swi nga fambi kahle. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku munhu a nga fanelanga ku pfala mahlo loko a lava ku kota hi ku dyondza leswi vutomi byi nga xiswona. Mutsari u tchandlekela hi ku kombisa leswaku swa kahle na swo biha swi kona evuton'wini.

Eka xitlhokovetselo xa '*Byebye i vutomi*' Magaisa u vulavula hi vutomi leswaku nkarhi wun'wana byi sasekile naswona bya tsakisa hikuva vanhu va tiphina, kasi nkarhi wun'wana bya tika kutani vanhu va twa ku vava. Magaisa u kombisa leswaku wu kona nkarhi wa ku tsaka evuton'wini loko swilo swi famba hi ndlela leyi vanhu va swi lavisaka xiswona, kasi wu kona na nkarhi wa ku twa ku vava loko swilo swi nga fambi hi ndlela leyi vanhu va swi lavisaka xiswona.

Kasi eka xitlhokovetselo xa '*Tshengwe ra lerhisa*' Nxumalo na Maluleke va vulavula hi ku tika ka vutomi loko munhu a tekile tshengwe hikuva swi endla leswaku ku tshama ku ri na ku holova. Vatsari lava va kombisa leswaku tshengwe a ri lulamanga hikuva ri vanga rivengo na ku tshama ku nga ri na ku rhula emutini. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku tshengwe a ri olova eka nkarhi wa khale hikuva vutomi a byi nga tiki hikuva swakudya a swi kumiwa hi ku rima masimu. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku eka nkarhi wa sweswi vutomi bya tika hikuva swakudya swa durha swinene.

Nakambe eka xitlhokovetselo xa '*Fambelo ra ntumbuluko*' Nkondo u vulavula hi vutomi bya loko munhu se a dyuharile a nga ha ri na matimba ku fana na loko a ri lontsongo. Mutsari u kombisa leswaku vuntshwa bya hela, kutani munhu a dyuhala laha na nhlonge ya yena yi khwanyanaka. U tlhela a kombisa leswaku loko munhu se a dyuharile u sala a ehleketa hi vuntshwa bya yena leswi a tiphinisa xiswona. Mutsari u kombisa leswaku munhu wa velekiwa a va xihlangi, kutani a endla leswi vana lavatsongo va endlaka swona. Loko a kula a va ntswatsi, nakona u endla leswi vutswatsi byi lavaka leswaku a endla swona. Mutsari u tlhela

a kombisa leswaku munhu wa dyuhala laha a nga ha kotiki ku tlhelela endzhaku hambu a swi navela.

Kasi eka xitlhokovetselo xa '*U nga hleki*' Nkondo u vulavula hi munhu loyi a nga tirha malambe yo tala kambe a nga holeriwi nchumu. Mutsari u kombisa vutomi bya nsele lowu vathori va nga na wona eka vatirhi va vona hi ku va tirhisa kambe va nga va holeli nchumu. Eka xitlhokovetselo lexi mutsari u kombisa leswaku evuton'wini vanhu va hundza eka swiyimo swo hambanahambana, kutani loko u vona un'wana munhu a pfumala kumbe a hluphekile, u nga hleki hikuva a wu tivi lexi endleke leswaku a langutekisa xisweswo. Hikokwalaho, xiyimo lexi xi nga humelela munhu un'wana na un'wana loko a ri karhi a hanya evuton'wini.

Eka xitlhokovetselo xa '*Ekholichi*' Maphalakasi u vulavula hi vutomi lebyi byi n'wi humelela ekholichi loko a ya nghena lembe ro sungula. U kombisa leswi vadyondzi va lembe ro sungula va khomisiwaka xiswona hi vadyondzi lava ku nga khale va ri ekholichi. Mutsari u yile emahlweni a kombisa leswi vadyondzi va khale va swi endlaka eka vadyondzi lavantshwa. Mutsari u tlhele a hlamusela hi nsele kumbe ku twisana ku vava loku va endlanaka ekholichi eka vadyondzi va lembe ro sungula.

Eka xiyenge lexi vatsari va humesela erivaleni ku nandziha na ku tsokombela ka vutomi loko swilo swa ha famba kahle. Va tlhela ya emahlweni va kombisa ku vava loku nga kona loko vanhu va hlangana na ku tikeriwa evuton'wini. Vatsari va lemukisa vahlayi leswaku mikarhi yin'wana vutomi u nge swi koti ku twisisa hi ku hetiseka leswi byi nga xiswona. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku vutomi byi na swiganga na ku rhelela, mihloti na ntsako, maxangu na ku tiphina, na swin'wana na swin'wana eka munhu un'wana na un'wana.

Eka xiyenge lexi landzelaka, hi ta xopaxopa no xiyaxiya hi vudyamela switlhokovetselo swa mikongomelo ya rifu.

4.4 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIFU

Eka xiyenge lexi, hi xopaxopa switlhokovetselo swa nkongomelo wa rifu, laha hi languta eka switlhokovetselo swa Malungana na Babane (1996), Makhuba (1998), Nkondo (1988), Nxumalo na Maluleke (2008), Masebenza (1965) na Mayevu (1982).

4.4.1 Malungana na Babane, (1996) 'Xitlhokovetselo xa *Khombo*'

1. Loko u ri makorhweni ya wena,
2. Vanhu va rivala hi vukona byaku,
3. Kambe siku u nge ponomono!
4. Mihloti i rhivarhiva ntsena.

5. Ntsako lowuya hinkwawo nkwee!
6. Tinhamu ta vanyingi korha-korha!
7. U nga ehleketi leswaku ku vulavuriwa na Mumbi,
8. Ku xiximiwa vukona bya wena.

9. Ku nghena ka wena a wu gongondzi,
10. Wo gwavu, u swatha loyi a nga mbilwini.
11. U tisa gome-nhlomulo eka maxaka ya muendzeriwa,
12. Swakudya swa nyefuriwa loko u nghenile.

13. A ri peli kun'wana u nga va endzelanga,
14. Ha ringeta ku ku papalata kambe swa tsandza.
15. Xana wo va na vuxaka na sathana ke?
16. Kumbe u rhumetela hi Xikwembu ke?

17. Loko ri kala ri ku n'wee, u to twa ku:

18. Hala u konyomorile ximbatana xa vanhu.
19. Le mugodini va werile hi khombo,
20. Kun'wana u pfatlanyile timbilu ta van'wana.

21. Xana matino ya wena ma tiyile ku fika kwihi?
22. Khwiri ra wena a ri na tshaku ha yini?
23. Xana vutiolori byona u endla na vamani?
24. Hikuva matimba ya ku i xihlamariso.

25. A wu khiyeriwi muhono?
26. A swi siveleki ku hlangana na wena.
27. Ku tsutsuma wena i ku titisa eswandleni swaku.
28. Loko a wu suma a wu ta kuma hi dukile naro.

4.4.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi rifu na leswi ri endlaka swona emindyangwini.

4.4.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, vatsari va hlamusela leswaku loko rifu ri nga si humelela emutini, vanhu va rivala na leswaku ri kona, kambe loko ri nghena ri endla leswaku va tshama va ri eku rileni. Eka ntila wa 1, va ri: "Loko u ri makorhweni ya wena," kasi eka ntila wa 2, va ri: "Vanhu va rivala hi vukona byaku." Rito 'makorhweni' ri vula ndhawu leyi nga tumbela swinene naswona a yi fikeleleki hi ku olova. Hi ntila lowu vatsari va paluxa leswaku loko rifu ra ha tumberile, swi endla leswaku vanhu va rivala leswaku ri kona. Eka ntila wa 3, va ri: "Kambe siku u nge ponomono!" Riencisi 'ponomono' ri vula ku nghena eka ndhawu yo karhi swi nga languteriwanga. Hikokwalaho, mutsari u kombisa leswaku rifu ri nghena emutini ri nga languteriwanga na leswaku a ri gongondzi leswaku ri ta pfuleriwa. Kasi eka ntila wa 4, va ri: "Mihloti i rhivarhiva ntsena." Rito 'rhivarhiva' ri kombisa ku rila hi xiviti ku halaka mihloti ku

katsa na marhimila. Leswi swi vula leswaku loko rifu ri kala ri humelela emutini, vanhu va tshama va ri eku rileni hikokwalaho ko twa ku vava. Laha vatsari va kombisa leswaku loko rifu ri fika emutini a ri gongondzi, ri nghena swi nga languteriwanga, kutani ri twisa vanhu ku vava.

Laha ka ndzimana ya vumbirhi, vatsari va hlamusela leswaku loko rifu ri humelela emutini ntsako wa hela eka vanhu ku sala ntsena ku twa ku vava. Leswi swi tikomba eka ntila wa 5, lowu nge: “Ntsako lowuya hinkwawo nkwee!” Riencisi ‘nkwee!’ ri vula loko swilo swi nyamalala swi nga ha vonaki na swintsongo. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko rifu ri humelerile ku tsaka loku a ku ri kona ka nyamalala. Kasi eka ntila wa 6, va ri: “Tinhamu ta vanyingi korha-korha!” Riencisi ‘korha-korha’ ri vula ku tshama u petsa nhloko na nhamu u langutisa ehansi. Laha mutsari u kombisa leswaku hikokwalaho ka rifu leri humeleleke vanhu vo tala va tshama va langutile ehansi ku komba gome leri va nga na rona. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 7, va ku: “U nga ehleketi leswaku ku vulavuriwa na Mumbi.” Eka ntila lowu vatsari va kombisa leswaku ku korhama ka vanhu lava va nga feriba a swi vuli leswaku va le ku khongeleni. Kasi eka ntila wa 8, va ri: “Ku xiximiwa vukona bya wena.” Laha ka ntila lowu vatsari va kombisa leswaku vanhu va korhamisa tinhloko va langutisa ehansi hikokwalaho ko hlonipha rifu leri nga va humelela. Eka ndzimana leyi, vatsari va kombisa leswaku loko rifu ri fikile emutini ri tekela vanhu ntsako, kutani swi endla leswaku va tshama va langutile ehansi ku komba ku ri xixima.

Vatsari eka ndzimana ya vunharhu va ya emahlweni a hlamusela hi leswi rifu ri nghenisaka xiswona emutini na leswi lava nga feriba va tikhomisaka xiswona. Leswi swi vonaka eka ntila wa 9, loko va ku: “Ku nghena ka wena a wu gongondzi.” Eka ntila lowu vatsari va hlamusela leswaku loko rifu ri nghena emutini a ri sunguli ri tivisa, kambe ro humelela swa xitshuketa. Kasi eka ntila wa 10, va ri: “Wo gwavu, u swatha loyi a nga mbilwini.” Riencisi ‘gwavu’ ri vula ku pfula nyangwa ku nga gongondziwanga. Laha mutsari u fananisa ku nghena ka rifu emutini na loko ku pfuriwa rivanti ra yindlu ku nga gongondziwanga. Kasi rito ‘swatha’ ri vula ntlangu wo nyupela emutini kutani munhu a landza loyi a lavaka leswaku ku hlawula yena. Laha u tlhela a kombisa leswaku rifu ri fika ri hlawula loyi ri lavaka kumbe ku tsakela yena. Nakambe ku swatha swi vula ku khumba miri wa munhu ro hetelela ku komba leswaku hi yena a nga ta sala na xiswathe. Vatsari eka ntila wa 11, va ri: “U tisa gome-nhlomulo eka maxaka ya

muendzeriwa.” Marito ya ‘gome-nhlomulo’ ya tiyisisa ku tika loku tisaka hi rifu loko ri ngenhile emutini. Vatsari va ma tirhisisle a karhi a tiva vuxaka bya wona ku komba ku biha ka xiyimo. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku rifu ri tisa ku vaviseka eka vanhu lava va nga feriswa. Kasi eka ntila wa 12, va ri: “Swakudya swa nyefuriwa loko u ngenhile.” Rito ‘nyefula’ ri vula ku nyenya swilo u nga ha swi tsakeli. Laha ka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vanhu lava va nga feriswa a va ha rhandzi na ku dya swakudya hikokwalaho ko twa ku vava. Vatsari va ha ya emahlweni eka ndzimana leyi a kombisa leswaku loko rifu ri fika emutini, ri tihlawulela loyi ri lavaka ku teka yena. Va tlhela a ya emahlweni va kombisa leswaku hikokwalaho ko twa ku vava, vanhu lava nga feriswa va tsandzeka ni ku dya swakudya.

Eka ndzimana ya vumune, vatsari va hlamusela leswaku a ri peli dyambu ku nga humelelanga rifu kun’wana. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 13, loko va ku: “A ri peli kun’wana u nga va endzelanga.” Laha ka ntila lowu vatsari va fananisa rifu na n’wendzi laha va kombisaka leswaku dyambu a ri peli rifu ri nga humelelanga kun’wana. Kasi eka ntila wa 14, u ri: “Ha ringeta ku ku papalata kambe swa tsandza.” Rito ‘papalata’ ri vula ku fambela ekule na nchumu wo karhi. Vatsari laha va kombisa leswaku vanhu va ringeta hi matimba ku fambela ekule na rifu, kambe a swi endleki ri nga humeleli. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 15, va ku: “Xana wo va na vuxaka na sathana ke?” Laha u vutisa xivutiso ku lava ku tiva loko rifu ri ri na vuxaka na sathani. Kasi eka ntila wa 16, va ri: “Kumbe u rhumetela hi Xikwembu ke?” Lexi na xona i xivutiso lexi vatsari va lavaka ku tiva loko rifu ri rhumiwile hi Xikwembu hikokwalaho ka leswi vanhu va mbumburhekisaka xiswona. Laha ka ndzimana leyi vatsari va kombisa leswaku vanhu va ringeta hi matimba ku fambela ekule na rifu, kambe ri nghena swi te tano.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a hlamusela leswaku rifu ri humelela eka tindhawu to hambanahambana. Eka ntila wa 17, va ri: “Loko ri kala ri ku n’wee, u to twa ku:” kasi eka ntila wa 18, va ri: “Hala u konyomorile ximbatana xa vanhu.” Rito ‘n’wee’ ri vula ku tlhava ka dyambu loko ri xa. Kasi rito ‘konyomorile’ ri vula ku tshoveka ka rhavi. Hi mitila leyi vatsari va hlamusela leswaku loko dyambu ri xa u ta twa leswaku rifu ri humelerile eka ndhawu yo karhi, naswona va fananisa ku onha ka rifu na kutshoveka ka ximbatana. Kasi eka ntila wa 19, va ya emahlweni va ku: “Le mugodini va werile hi khombo.” Laha u kombisa leswaku rifu ri dlaya vanhu swi nga khathaleki leswaku u le ka ndhawu ya njhani. Eka ntila wa 20, va ri:

“Kun’wana u pfatlanyile timbilu ta van’wana.” Xivulavulelo xa ‘u pfatlanyile timbilu ta van’wana’ xi vula leswaku rifu ri tlhele ri humelela eka ndyangu lowu ri nga tshama ri humelela, kutani ri tsundzuxa vandyangu hi leswi nga tshama swi humelela. Laha hi swi vona hi loko vatsari va tirhisile rito ‘pfatlanyile’ leri vulaka ku khumbiwa xilondza lexi nga kona. Laha ka ndzimana leyi vatsari va kombisa leswaku rifu ri humelela masiku hinkwawo. Vatsari va tlhela a kombisa leswaku rifu ri humelela eka ndhawu yin’wana na yin’wana, naswona a ri chavi ku tlhelela laha ri nga tshama ri teka munhu kona.

Eka ndzimana ya vutsevu, vatsari va tirhisile swivutiso ku lava ku tiva nhlamuselo yo hetiseka ya leswi rifu ri vulaka swona. Leswi swi vonaka eka ntila wa 21, loko va ku: “Xana matino ya wena ma tiyile ku fika kwihi?” Laha ka ntila lowu vatsari va fananisa rifu na xilo lexi tirhisaka meno ku dya hi wona, kutani va lava ku tiva matiyele ya meno ya rona hikuva ya tshama ya ri eku dyeni. Eka ntila wa 22, va tlhela va ku: “Khwiri ra wena a ri na tshaku ha yini?” Rito ‘tshaku’ ri vula vuandlalo kumbe endzeni ka xibye xo fana na mbita laha xi sungulaka kona kutani loko ku cheriwa swilo, swi fanele swi sungula ku siva vuandlalo lebyi loko swi nga si tala. Laha va fananisa rifu na khwiri leri loko munhu a dya swakudya a ri ta pfa ri xurha hikuva a ku ta va na laha ri sungulaka kona. Kasi eka mitila ya 23 na 24, vatsari va ri: “Xana vutiolori byona u endla na vamani?” na “Hikuva matimba ya ku i xihlamariso.” Rito ‘vutiolori’ ri vula switoloveto. Hi mitila leyi, vatsari va ha ya emahlweni va lava ku tiva loko rifu ri endla switoloveto hikuva swi endla leswaku ri tshama ri ri na matimba yo hlamarisa swinene, naswona a ri karhali. Laha ka ndzimana leyi, vatsari va vutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo. Vatsari va lava ku tiva loko rifu ri ri na meno yo cakunya hi wona, khwiri lerikulu hikuva a ri xurhi, na loko ri endla switoloveto hikuva a ri karhali.

Eka ndzimana ya vukombo, vatsari va kombisa leswaku ku hava munhu loyi a nga tsutsumaka rifu hikuva ri kona hinkwako. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 25, loko va ku: “A wu khiyeriwi muhono?” Rito ‘muhono’ ri vula nyangwa wo nghena endlwini. Hi ntila lowu swi vula leswaku rifu a ri pfaleriwi nyangwa munhu a tlhela a lotlela. Kasi eka ntila wa 26, va ri: “A swi siveleki ku hlangana na wena.” Vatsari va ha kombisa leswaku ku hava munhu loyi a nga sivelaka leswaku rifu ri nga ngheni emutini. Vatsari va tlhela eka ntila wa 27, va ku: “Ku tsutsuma wena i ku titisa eswandleni swaku.” Laha va kombisa leswaku loko munhu a ringeta ku baleka rifu leswaku ri nga n’wi kumi, swi fana na loko a tinyiketa eka rona. Kasi eka ntila wa 28, va

ri: “Loko a wu suma a wu ta kuma hi dukile naro.” Rito ‘suma’ ri vula ku vika. Hi ntila lowu vatsari va paluxa leswaku loko rifu a ri sungula ri tivisa leswaku ri le ndleni yo ya eka munhu wo karhi, vanhu a va ta tsutsuma swi tlhela swi nga tiveki leswaku va yile kwihi. Xivulavulelo ‘hi dukile naro’ swi vula ku famba u nga swi tivi leswaku u ya kwihi. Laha ka ndzimana leyi, vatsari va kombisa leswaku vanhu va nga ringeta ku endla swilo hinkwaswo ku sivela rifu, kambe ri ta ala ri nghena hikuva a ri lavi mpfumelelo.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi leswi rifu ri nghenisaka swona emutini, leswi ri fikaka ri swi endla loko ri fikile, na leswi vanhu va swi endlaka endzhaku kaloko va ngheneriwile hi rifu. Vatsari va ya emahlweni va kombisa leswaku ku hava munhu loyi a nga balekaka rifu hikuva ri kumeka hinkwako. Vatsari va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku rifu ra swi kota ku tlhela ri humelela eka muti lowu ri nga tshama ri va kona ku komba leswaku a ri hloniphi hambu ku twela vusiwana. Vatsari va hetelela hi ku kombisa leswaku rifu a ri sunguli ri vika loko ri fika emutini, ri fika swi nga ehleketiwanga.

4.4.2 Makhuba (1998) ‘Xitlhokovetselo xa *Dyambu ri perile*’

1. Ri va tlomutisile evupela-dyambu,
2. Ri nyupela na vona.
3. Ri gudula hinkwavo va siku rero,
4. U Wantima, wo basa kumbe wa buraweni,
5. Ricece nkulukumba na xikoxa.

6. Ri tihlawulela lava ri va rhandzaka,
7. Ri ganga hosi, xikhamba nhenha na swifumi,
8. Hinkwavo va ya andlaleriwa masangu va wisa,
9. Va wisisiwile hi nkarhi wo wisa,
10. Yi chayile nsimbhi yi bile.

11. Milorho ni mijamujamu swi herile,
12. Mina na wena na yena ra ha hi byisa erihlazen,

13. Eka van'wana ka ha ri mahlamba-ndlopfu,
14. Mixo, nhlikanhi ni ndzhenga,
15. Loko ri tlhava miseve ri hi rhuma ku heleketana.

16. Wa mahlamba-ndlopfu u le mixweni,
17. Wa le mixweni u le nhlikanhini,
18. Wa nhlikanhi u le ndzhengeni,
19. Wa ndzhenga ri tlomuta na yena,
20. U nga rili, a ri rhumeriwi, a ri tsutsumiwi.

21. Ku tshamela ro mpfikula i ku tlanga hi nkarhi,
22. Emisaveni hi tele ku tirha mintirho hi gwaza,
23. Endzhaku ximbvate xi hi mbvata,
24. A xi na ntlharhi kumbe xiphunta,
25. Xi mbvata bofu, xilema na madzinga-ndleve.

4.4.2.1 Mongo wa xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi rifu leswaku a ri hlawuli loko ri lava ku teka munhu hi nkarhi wa rona, naswona a ri yi hi nghohe hikuva ri teka vanhu hi ku hambana ka swiyimo swa vona.

4.4.2.2 Nxopaxopo wa xithhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hlamusela hi leswi rifu ri endlisaka xiswona loko ri tekile vanhu. Leswi swi tikomba eka ntila wa 1, loko mutsari a ku: "Ri va tlomutisile evupela-dyambu." Rito 'tlomutisile' ri vula ku pela ka dyambu ri nyupela ri nga ha vonaki. Hi ntila lowu mutsari u fananisa felo ra vanhu na ku nyupela ka dyambu. Kasi eka ntila wa 2, u ri: "Ri nyupela na vona." Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku rifu ri famba na vanhu ri tlhela ri nyamalala na vona ku fana na dyambu loko ri nyuperile ri nga ha vonaki. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 3, a ku: "Ri gudula hinkwavo va siku rero." Rito 'gudula' ri vula ku khayima ntlhambi lowu nga tala hi swifuwo wu famba xikan'we. Leswi swi vula leswaku rifu ri teka vanhu

hinkwavo lava va faneleke ku fa eka siku rero. Kasi eka ntila wa 4, u ri: “U Wantima, wo basa kumbe wa buraweni.” Ntila lowu wu kombisa leswaku tinxaka hinkwato ta vanhu a ti na matimba ehenhla ka rifu. Loko ri fikile a ri teki ku ya hi rixaka kumbe xiyimo xa munhu. Kasi eka ntila wa 5, u ri: “Ricece nkulukumba na xikoxa.” Rito ‘ricece’ ri vula n’wana loyi a ha ku velekiwaka. Kasi rito ‘xikoxa’ ri vula mukhegula. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku rifu a ri hlawuli ri teka vanhu va tinxaka hinkwato naswona a ri yi hi muhlovo wa munhu. U tlhela a kombisa leswaku rifu ri teka vanhu hinkwavo, lonkulu na lontsongo hambani n’wana loyi a ha ku velekiwaka. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa leswaku rifu ri teka munhu un’wana na un’wana ri nga languti muhlovo, xiyimo kumbe vukhale bya yena.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumbirhi a hlamusela leswaku rifu ri hlawula hi roxe loyi ri lavaka ku teka yena hi nkarhi walowo. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 6, loko a ku: “Ri tihlawulela lava ri va rhandzaka.” Ntila lowu wu tiyisisa leswaku loko rifu ri teka munhu ri n’wi pambula hikuva ri n’wi rhandza, leswi swi vula leswaku ri tsavula munhu loyi ri lavaka ku n’wi dlaya. Kasi eka ntila wa 7, u ri: “Ri ganga hosi, xikhamba, nhenha na swifumi.” Rito ‘ganga’ ri vula ku pfumela ku rhandzana na jaha kumbe nhwana. Rito ‘xikhamba’ ri vula xisiwana. Kasi rito ‘nhenha’ ri vula nghwazi ya xinuna. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku rifu ri hlawula vanhu hinkwavo, lavofuma na swisiwana, tihosi ku nga vafambisi va tiko, vanhu lava nga pfuniki nchumu, swikamba ku katsa na tinghwazi. Eka ntila wa 8, mutsari u ya emahlweni a ku: “Hinkwavo va ya andlaleriwa masangu va wisa.” Mhaka leyi yi vula leswaku vanhu lava hinkwavo loko rifu ri va tekile va lahliwa ku fana na loko munhu a andlaleriwile sangu leswaku a etlela a wisa eka rona. Kasi eka ntila wa 9, u ri: “Va wisisiwile hi nkarhi wo wisa.” Hi ntila lowu mutsari u fananisa ku fa ka vanhu lava na ku wisisiwa endzhaku ka loko munhu a tirhile kutani a karhele. Mutsari u tlhela a boxa leswaku va wisisiwile hi nkarhi lowu a wu fanerile leswaku va wisa. Eka ntila wa 10, u ri: “Yi chayile nsimbhi yi bile.” Ntila lowu i xivulavulelo lexi kombisaka leswaku nkarhi wu fikile wa leswaku swi humelerisa xisweswo. Laha ka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswaku loko rifu ri fikile, ri dlaya munhu un’wana na un’wana handle ko languta leswi a nga na swona evuton’wini.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u hlamusela leswaku lava va hanyaka va ha tiphina hi swa vutomi, kasi lava nga fa a ka ha ri na leswi va navelaka ku va swona hikuva swa vutomi swi fikile emakumu. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 11, loko a ku: “Milorho ni mijamujamu

swi herile.” Rito ‘mijamujamu’ ri vula mihahamo. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku leswi vanhu lava a va navela ku swi fikelela evuton’wini hambileswi a swi ri mihahamo a va ha swi kotanga hikuva rifu ri va kavanyetile. Kasi eka ntila wa 12, u ri: “Mina na wena na yena ra ha hi byisa erihlazeneni.” Laha mutsari u tirhisile masivikomba ‘mina’ ra ndhawu yo sungula, ‘wena’ ra ndhawu ya vumbirhi na ‘yena’ ra ndhawu ya vunharhu ku kombisa leswaku vanhu lava va ha tiphina hi ku saseka ka vutomi. Eka ntila wa 13, mutsari u ya emahlweni a ku: “Eka van’wana ka ha ri mahlamba-ndlopfu.” Rito ‘mahlamba-ndlopfu’ ri vula nkarhi wa vurhonga loko dyambu ri nga si huma, lowu ku vuriwaka leswaku i nkarhi lowu tindlopfu ti hlambaka ha wona. Kasi eka ntila wa 14, u ri: “Mixo, nhlikanhi ni ndzhenga.” Hi mitila leyimbirhi mutsari u kombisa leswaku eka van’wana vanhu dyambu a ri si tlhava, hileswaku ka ha ri vurhonga, leswi swi vulaka leswaku a va si twisisa nchumu hi rifu kumbe leswi humelelaka evuton’wini. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku eka van’wana wa ha ri mixo, leswi vulaka leswaku dyambu se ri tlhavile kutani vanhu lava va sungula ku twisisa switsongo hi leswi humelelaka evuton’wini. U tlhela a ya emahlweni a boxa na leswaku eka van’wana inhlikanhi ku komba leswaku vanhu lava va twisisa hi ku hetiseka leswi humelelaka na leswaku va nga fa nkarhi wun’wana na wun’wana. Kasi u hetelela hi ku boxa leswaku eka van’wana dyambu ri ya eku peleni hikuva i ndzhenga, leswi vulaka leswaku se va le kusuhi na ku fa. Eka ntila wa 15, u ri: “Loko ri tlhava miseve ri hi rhuma ku heleketana.” Laha u kombisa leswaku loko dyambu ri huma ri byela vanhu leswaku va ya lahla van’wana lava se va khaluteke emisaveni. Laha mutsari u kombisa leswaku hambiloko vanhu van’wana va nga si twisisa hi ku hetiseka leswi rifu ri vulaka swona, va ha ri na tipulani ta vutomi bya vona, rifu ra va kavanyeta hi ku va dlaya.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumune, a hlamusela leswaku hinkwavo vanhu lava a va vona onge rifu ri le kule na vona ri ta va fikela hi ku famba ka nkarhi. Mhaka leyi yi tiyisisiwa eka ntila wa 16, loko a ku: “Wa mahlamba-ndlopfu u le mixweni.” Laha mutsari u hlamusela leswaku loyi a vona leswaku rifu ra ha ri kule swinene se wa swi vonanyana leswaku ri nga fika. Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 17, 18 na 19, a hlamusela leswaku munhu un’wana na un’wana loyi a vonaka leswaku rifu ri tikomba ri ri ekule na yena, ri ta hela ri n’wi fikela hi ku famba ka nkarhi. Mhaka leyi yi tikomba loko a ku: “Wa le mixweni u le nhlikanhini,” “Wa nhlikanhi u le ndzhengeni,” na “Wa ndzhenga ri tlomuta na yena.” Mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku munhu loyi a ehleketa leswaku eka yena wa ha ri mixo, u ta tikuma se ku ri nhlikanhi. Kasi loyi a ehleketa leswaku eka yena inhlikanhi, u ta kuma leswaku se i ndzhenga. Loyi a ehleketa leswaku eka yena i ndzhenga, u ta kuma leswaku se ri pela

na yena. Hi marito man'wana, munhu un'wana na un'wana rifu ri ta hela ri n'wi fikela. Eka ntila wa 20, u ri: "U nga rili, a ri rhumeriwi, a ri tsutsumiwi." Laha u kombela vanhu ku tiyisela eka xiyimo lexi xa rifu hikuva a ku na loyi a ri rhumaka naswona ku hava laha munhu a nga tsutsumelaka kona ku ya tumbela. Laha mutsari u kombisa leswaku rifu ri ta hela ri fika eka munhu un'wana na un'wana a nga ehleketanga hambu ku tiyimisela.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela leswaku ku va vanhu va tshama va karhi va vilela hi mhaka ya rifu, a swi pfuni nchumu hikuva a ku na loyi a nga ta pona eka rona. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 21, loko mutsari a ku: "Ku tshamela ro mpfikula i ku tlanga hi nkarhi." Rito 'mpfikula' ri vula ku rila hi ku hefemuteka. Ntila lowu wu kombisa leswaku ku tshama vanhu va karhi va rila a swi pfuni nchumu handle ko dya nkarhi. Kasi eka ntila wa 22, u ya emahlweni a ku: "Emisaveni hi tele ku tirha mintirho hi gwaza." Rito 'gwaza' laha ka ntila lowu ri vula ku hlula. Mutsari u vula leswaku munhu un'wana na un'wana u tile emisaveni ku ta tirha kutani a hlula kumbe ku gimeta ndzima ya yena ya vutomi. Mutsari eka ntila wa 23, u tlhela a ku: "Endzhaku ximbvate xi hi mbvata." Laha mutsari u kombisa leswaku eku hetelelni rifu ri ta hlawula loyi ri lavaka yena hi nkarhi walowo. Kasi eka ntila wa 24, u ri: "A xi na ntiharhi kumbe xiphunta. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku rifu a ri dlayi munhu hi ku va a ri xiphunta kumbe a tlarihile, ri dlaya un'wana na un'wana. Mutsari eka ntila wa 25, u ri: "Xi mbvata bofu, xilema na madzinga-ndleve." Mutsari wa ha ya emahlweni a hlamusela leswaku rifu ri dlaya munhu wo ka a nga voni, mutsoniwa hambu vanhu lava feke tindleve kumbe timbheveve. Mutsari wa ha tiyisisa eka ndzimana leyi leswaku rifu a ri hlawuli, ri dlaya vanhu ri nga languti swiyimo swa vona.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile leswaku rifu loko ri fikile ku fa vanhu va tinxaka hinkwato. Mutsari u kombisa leswaku munhu a nga vona onge rifu ra ha ri kule na yena, kambe loko nkarhi wu fikile u ta fa. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku rifu ri dlaya vanhu hi ku ya hi swiyimo swa vona swo hambanahambana laha misaveni. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a hlamusela leswaku rifu ri hava ntwelavusiwana.

4.4.3 Nkondo (1988), 'Xitlhokovetselo xa Rifu'

1. Ndzi n'wi vonile munhu
2. A tshamile ngalaveni ya rifu.
3. Ndzi n'wi vonile mina!
4. A kongomile vupela-dyambu.
5. Ku sele ntsena vugima-musi byin'we,
6. Byin'we ntsena; a pela naro!

7. Nhlana wa yena a xi ri xihlahla,
8. Xihlahla xa vutomi lebyi weke,
9. Vutomi lebyi nga pfumala ntshovelo.
10. Nhlana wa kona a wu komba ku hela,
11. Ku hela ka nkarhi wa yena.
12. A ku kombiwe kona swiendlo;
13. Swiendlo swi ri hava vuxaka ni leswi nga ta landza.

14. Xikandza xona a xi ri ntima,
15. Xinyama xa ndzhope: vukari bya rifu.
16. Ku tumbetiwe eka xona.
17. Vukari ni ku navela ka mbilu.

18. Mahlo wona a ma voninga,
19. Tani hi switsayi-tsayi exinyamini,
20. Ma n'wi komba ndlela ya ku ya vupelandyambu.
21. A ma nga ri na risuna,
22. Ku navela ka vahanyi.
23. A ma vona, kambe ma nga peperhi.
24. A ka wona a ku nga ri na nchumu
25. Kambe ndlela; mayisa entshurini.

26. Misisi yona a yi basile-pa!
27. Yi komba vutlhari bya masiku hinkwawo, bya misava
28. Ku nga ri misava-ntshuri.
29. Hi loko ndzi yi xiyisisa,
30. Ndzi vona matsalwa:
31. “Swa misava swa hela”
32. Matsariwile hi maletere ya nsimbhi.

33. Ndzi sungula ku rhurhumela,
34. Ndzi tivona rifu.
35. Mufambi a hundzuluka,
36. A hundzuluka a ndzi honolela,
37. A n’wayitela-
38. Ku n’wayitela ka ku pfumela hungu;
39. A pela.

4.4.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu wo dyuhala loyi a ri kusuhi no fa.

4.4.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u vulavula hi munhu loyi a nga n’wi vona a ri ekusuhi na ku hundza emisaveni. Eka mitila ya 1 na 2, mutsari u ri: “Ndzi n’wi vonile munhu,” na “A tshamile ngalaveni ya rifu.” Rito ‘ngalava’ ri vula xifambo xo rhwala vanhu na nhundzu lexi fambaka ematini. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku u vonile munhu loyi a tshamile xikwekwetsu lexi n’wi yisaka erifuni. Eka ntila wa 3, u ya emahlweni a ku: “Ndzi n’wi vonile mina!” Eka ntila lowu mutsari u tiyisisa leswaku hakunene munhu loyi a ri ekusuhi na ku fa u n’wi vonile. Kasi eka ntila wa 4 u ri: “A kongomile vupela-dyambu.” Laha mutsari wa ha tiyisisa leswaku munhu loyi a a ri ekusuhi ni ku fa. Laha hi vona hi rito ‘vupela-dyambu’ ku kombisa

leswaku vutomi a byi nga ha ri kona. Eka ntila wa 5, u tlhela a ku: “Ku sele ntsena vugima-musi byin’we.” laha u kombisa leswaku a ku sele ndhawu yin’we yo hetelela ku fika kona. Rito ‘vugima-musi’ ri vula ku vona laha mahlo ya munhu ma helelaka kona. Leswi swi vula leswaku a ku lo sala ntsena ku ya fika emahlweni leswaku a ta yimela siku ra ku avanyisiwa. Eka ntila wa 6, u ya emahlweni a ku: “Byin’we ntsena; a pela naro!” hi ntila lowu u kombisa leswaku loko a fikile laha mahlo ya yena ya vonaka ku fika kona kutani munhu loyi a fanele ku fa. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa ‘a pela naro’ ku vula leswaku munhu loyi a hundza emisaveni. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u vulavula hi munhu loyi a ri kusuhi swinene ni ku fa, laha mutsari a n’wi fananisaka ni munhu loyi a fambaka hi xikwekwetsu.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u hlamusela leswaku munhu loyi a tikomba a karhele swinene eka vutomi bya yena. Leswi swi vonaka eka mitila ya 7 na 8, loko mutsari a ku: “Nhlana wa yena a xi ri xihlahla,” na “ Xihlahla xa vutomi lebyi weke.” Mitila leyi yi fananisa nhlana wa yena lowu nga karhala kutani wu petseka na xihlahla lexi nga karhala kutani xi lava ku wela ehansi ku komba leswaku a xa ha ri na vutomi. Kasi eka ntila wa 9, u ri: “Vutomi lebyi nga pfumala ntshovelo.” Leswi swi vula leswaku eka vutomi lebyi a nga hanya byona a ku vanga na nchumu lexi a nga xi endla. Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 10 na 11 a ku: “Nhlana wa kona a wu komba ku hela,” na “ Ku hela ka nkarhi wa yena.” Mitila leyi yi tiyisisa xiyimo xa nhlana wa munhu loyi lowu a wu kombisa leswaku nkarhi wa yena wa ku hanya wu le kusuhi na ku hela. Kasi eka mitila ya 12 na 13, u ri: “A ku kombiwe kona swiendlo;” na “Swiendlo swi ri hava vuxaka ni leswi nga ta landza.” Mhaka leyi ya ha tiyisisa leswaku eka nhlana wa munhu loyi a ku kombisiwile mitirho leyi a yi endleke laha misaveni, kambe ku nga ri na nchumu lexi a nga vuyeriwa hi xona. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa munhu loyi a dyuhaleke a tlhela a va a ri ekusuhi ni ku fa, kambe ku karhala ka yena ku nga ri na mbuyelo.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu a hlamusela leswi munhu loyi a langutekisaka xiswona loko a ri ekusuhi ni ku hundza emisaveni. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 14, loko a ku: “Xikandza xona a xi ri ntima.” Ntila lowu wu kombisa ku cinca ka xikandza xa munhu loyi leswaku se a xi dzhwiharile. U tirhisile rito ‘ntima’ ku komba xinyami xa rifu leri a ri n’wi funengetile. Kasi eka ntila wa 15, u ri: “Xinyama xa ndzhope: vukari bya rifu.” Laha u tirhisile rito’ ndzhope’ leri vulaka ridaka ku kombisa leswaku xiyimo lexi a ri eka xona a xi tika swinene. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku xinyami lexi a xi kombisa ku kariha

ka rifu leri a ri tumberile eka munhu loyi. Laha mutsari u hlamusela hi ku cinca ka muhlovo na malangutekelo ya munhu loyi a ri kusuhi ni ku hundza emisaveni loku a ku ya ku karhi ku tikomba.

Kasi eka ndzimana ya vumune, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswi a langutekisa xiswona loko se rifu ri ri karhi ri n'wi tshunelela. Mhaka leyi yi vonaka eka mitila ya 18 na 19, loko a ku: "Mahlo wona a ma voninga," na "Tani hi switsayi-tsayi exinyamini." Rito 'xitsayi-tsayi' ri vula xivungu lexi voningaka switsongo exinyamini. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku mahlo a voningela ekule swinene naswona a ma nga pfuleki hi ku hetiseka. Mutsari u tirhisile rito 'switsayi-tsayi' ku kombisa leswaku mahlo a ma voninga ma tima ku fana na xitsayitsayi loko xi karhi xi tsayitela exinyamini. Kasi eka ntila wa 20 u ya emahlweni a ku: "Ma n'wi komba ndlela ya ku ya vupelandyambu." Ntila lowu wu tiyisisa leswaku mapfulekele ya mahlo ya munhu loyi, a ma kombisa leswaku rifu se ri tshunerile swinene. U tlhela a kombisa leswaku mahlo lawa a ma nga kombisi swilo swo tsakisa eka ntila wa 21. Leswi swi tikomba loko a ku: "A ma nga ri na risuna." Kasi eka ntila wa 22 u ya emahlweni a ku: "Ku navela ka vahanyi," ku kombisa leswaku mahlo lama a ma kombisa ku navela ka vanhu lava va tikombaka va hanyile kahle. Eka ntila wa 23, u ri: "A ma vona, kambe ma nga peperhi." Laha u kombisa leswaku mahlo lawa a ma vona, kambe ma nga koti ku hlawula swo saseka eka swo biha. Mutsari u tirhisile rito 'peperhi' leri vulaka ku khedza. Kasi eka ntila wa 25, u ri: "Kambe ndlela; mayisa entshurini." Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku mahlo lawa a ma kota ku vona ndlela ya rifu ntsena. Mutsari u hlamusela leswaku munhu loyi a ri kusuhi ni ku hundza emisaveni a nga koti ku tilwela, hambu ku hlawula xo biha eka xo saseka.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela hi vukhale bya munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena. Eka ntila wa 26, mutsari u ri: "Misisi yona a yi basile-paa!" Mhaka ya ku basa ka misisi ya munhu loyi, yi tiyisisa vukhale bya yena. U tirhisile riencisi 'paa!' ku kombisa leswaku a ku nga ha ri na nsisi na wun'we wa ntima wa mhamba enhlokweni ya yena. Kasi eka ntila wa 27, u hlamusela leswaku ku basa ka misisi a ku kombisa leswi a nga hlangana na swona evuton'wini loko a karhi a hanya laha misaveni. Mhaka leyi yi seketela hi loko a ku: "Yi komba vutlhari bya masiku hinkwawo, bya misava." Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 28, a ku: "Ku nga ri misava-ntshuri." Laha u tshikelela mhaka ya leswaku u vulavula hi vutomi ku nga ri misava leyi ceriwaka. Eka mitila ya 29 na 30, mutsari u ri: "Hi loko ndzi yi xiyisisa," na "Ndzi

vona matsalwa:” Mutsari u kombisa leswaku loko a langutisisa nhloko ya munhu loyi, a kota ku vona leswi tsariweke ku komba vukhale bya yena. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 31, a ku: “Swa misava swa hela.” Laha mutsari u kombisa leswaku leswi a kota ku hlaya swona eka nhloko leyi ya misisi leyobasa hileswaku swa misava swa hela, leswi vulaka leswaku vutomi bya fika emakumu. Eka ntila wa 32 u ri: “Matsariwile hi maletere ya nsimbhi,” ku kombisa leswaku marito lawa ‘swa misava swa hela’ a ma tsariwile hi nchumu lowu wu nga ta ka wu nga suleki ku tiyisisa ku hela ka swilo. Laha mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a ri ekusuhi ni ku hundza emisaveni a dyuharile swinene naswona a swi tikomba hi ku hetiseka leswaku a ka ha ri na vutomi.

Mutsari eka ndzimana ya vutsevu, u hlamusela hiloko munhu loyi a hundza emisaveni. Eka ntila wa 33, mutsari u ri: “Ndzi sungula ku rhurhumela,” leswi kombisaka leswaku a sungula ku tela hi ku chava hikokwalaho ka leswi a swi vona. Kasi eka ntila wa 34, u ri: “Ndzi tivona rifu.” Ntila lowu wu kombisa leswaku mutsari se a tivona a ri yena rifu. Eka ntila wa 35, u tirhisile rito ‘mufambi’ ku kongomisa eka munhu loyi a vulavula hi yena hikuva se a fanele ku hundza emisaveni. Mhaka leyi yi seketela hiloko mutsari a ku: “35. Mufambi a hundzuluka.” Kasi eka ntila wa 36, u ri: “A hundzuluka a ndzi honolela”. Hi mitila leyimbirhi, mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a hundzuluka a n’wi langutisa. U tirhisile rito ‘honolela’ ku komba leswaku se munhu loyi a pfurile mahlo ma huma swinene naswona a nga copeti. Eka ntila wa 37, u ri: “A n’wayitela-” Kasi eka ntila wa 38, u ri: “Ku n’wayitela ka ku pfumela hungu.” Eka mitila leyimbirhi mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a sungula ku n’wayitela, kambe a karhi a amukela leswaku wa hundza emisaveni. Xivulwa xa ‘ku pfumela hungu’ xi kombisa ku pfumela ku fa. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 39, a ku: “A pela.” Ntila lowu wu kombisa leswaku munhu loyi a hundza emisaveni a karhi a n’wayitela. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a rindzele ku hundza emisaveni, loko rifu ri fika u hundzile a karhi a komba ku amukela leswaku nkarhi wa ku hanya wu herile.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi rifu leri mutsari a nga vona loko ri ri karhi ri lava ku dlaya munhu. Mutsari u hlamusela hilaha munhu loyi a langutekaka hakona loko a ri ekusuhi na rifu. U kombisa na leswaku munhu loyi a hanyile malembe yo hlaya hikuva xiyimo xa yena a xi komba ku dyuhala. U hetelela hi ku kombisa leswi a swi humelela eka nkarhi wo hetelela kutani a hundza emisaveni a karhi a n’wayitela.

4.4.4 Nxumalo na Maluleke, (2008) 'Xitlhokovetselo xa Rifu'

1. Rifu u na manyunyu,
2. Kambe a wu tinyungubyisi
3. Hambiloko u ri ni ntamu ni nchavisu.
4. Lava ehleketaka leswaku u muherisisi,
5. Va nga fi va nga si ku dlaya-vu.
6. Eku wiseni ne vurhongweni,
7. Hi xihi xifaniso xaku?
8. Ntsakweni wena u va u ri kwihi?
9. Mafambelo ya varhandziwa va hina a ya tsakisi,
10. Wena u "hosi" na matshama-a-lunghile,
11. U tele vuxungu, nyimpi ni vuvabyi,
12. Vuxongi byaku byi enghenisela munhu vurhongo,
13. Ku etlela kan'we hi pfuka hi ri ni vutomi byintshwa.

14. Rifu u ni xihoxo xin'we:
15. A wu swi koti ku hlawula nkarhi,
16. A wu swi koti ku hlawula ndhawu,
17. A wu swi koti ku hlawula maendlelo.
18. U ni xivindzi;
19. A wu chavi na vandhavezitha.
20. U ni nswirhi;
21. A wu chavi hambi a ri vasi na mesisi.
22. U ni vosompfa;
23. U tiendla nguluve.

24. Loko a wu fana na vurhongo,

25. Loko a wu fana na xithongwana ka,
26. Kumbe nsululwani ra swipyopyi,
27. A swi ta antswa.

28. U mbabva hikuva a wu tlheriseli loko u teka,
29. U khamba hikuva u bvunga ni swa le makorhweni,
30. U muluthanyi hikuva u hambanisa ni varhandzani,
31. Rifu u nhenhe!
32. U champiyoni ya misava,
33. A ku nge tshuki ku vile ni xinkankanka xo hlula wena,
34. Vutisa Goliath.

4.4.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi leswi rifu leri tekelaka vanhu varhandziwa va rona hi nkanu na leswaku rifu leri a ri hlawuli xiyimo xa munhu loko ri lava ku dlaya munhu.

4.4.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, vatsari va hlamusela ndlela leyi rifu ri nga xiswona hikuva hi ku tirhisa vumunhuhati. Mhaka leyi yi vonaka eka mitila ya 1 na 2, loko vatsari va ku: “Rifu u na manyunyu,” na “Kambe a wu tinyungubyisi.” Rito ‘manyunyu’ ri vula vutikukumuxi bya munhu loyi a rhandzaka ngopfu ku voniwa no tiveka. Kasi rito ‘tinyungubyisi’ ri vula ku tithemendhela mayelana na xiyimo lexi u nga eka xona. Hi mitila leyi vatsari va hlamusela leswaku rifu ra tikukumuxa kambe a ri tithemendheli. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 3, va ku: “Hambiloko u ri ni ntamu ni nchaviso.” Laha va kombisa leswaku hambiloko rifu ri ri na matimba ri tlhela ri chavisa a ri tikurisi. Kasi eka ntila wa 4, va ri: “Lava ehleketaka leswaku u muherisisi,” kasi eka ntila wa 5, vatsari va ri: “Va nga fi va nga si ku dlaya-vu.” Laha va hlamusela leswaku vanhu lava va ehleketaka leswaku rifu ra herisa, va nga hundzi emisaveni va nga si dlaya rifu. Hi nga vula leswaku vatsari wa koya hikuva ku hava munhu loyi a nga dlayaka rifu, kambe rifu hi rona ri dlayaka vanhu. Eka mitila ya 6 na 7, va ri: “Eku wiseni ne

vurhongweni,” na “Hi xihhi xifaniso xaku?” Laha vatsari va lava ku tiva leswaku loko munhu a etlele a khomiwile hi vurhongo, kumbe a wisile, xifaniso lexi rifu ri nga na xona xi languteka njhani. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 8, va vutisa va ku: “Ntsakweni wena u va u ri kwihi?” Hi ntila lowu, vatsari va ha lava ku tiva leswaku laha ku nga na ntsako rifu ri va ri ri kwihi. Kasi eka ntila wa 9, va ri: “Mafambelo ya varhandziwa va hina a ya tsakisi.” Laha vatsari va hlamusela leswaku leswi vanhu lava va va rhandzaka va fambisaka xiswona a swi tsakisi.

Vatsari va tlhela va ya emahlweni eka ntila wa 10, a ku: “Wena u “hosi” na matshama-a-lunghile.” Vatsari va fananisa rifu na hosi hikuva ra hloniphiwa hikokwalaho ka mitirho ya rona. Va tlhela va hlamusela leswaku rifu ri tshama ri tiyimiserile nkarhi hinkwawo. Rito ‘matshama-a-lunghile’ ri vula ku tshama u tiyimiserile ku endla swo karhi handle ko dya nkarhi hi ku endla swin’wana. Kasi eka ntila wa 11, va ri: “U tele vuxungu, nyimpi ni vuvabyi.” Ntila lowu wu kombisa leswaku rifu ri na murhi wo dlaya, ra lwisa naswona ri vanga mavabyi. Eka ntila wa 12, va ri: “Vuxongi byaku byi enghenisela munhu vurhongo.” Vatsari va fananisa rifu na nchumu lowu nga saseka swinene, kambe hambiswiritano munhu u khoma hi vurhongo loko ri fikile. Eka ntila wa 13, va ya emahlweni va ku: “Ku etlela kan’we hi pfuka hi ri ni vutomi byintshwa.” Laha va kombisa leswaku loko vanhu va etlela vusiku byin’we, loko ri xa swilo swi va swi cincile. Vatsari va kombisa leswaku hambiloko rifu ri nga tikurisi no tikukumuxa, ri dlaya vanhu swi te tano. Va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku ku hava munhu na un’we loyi a nga dlayaka rifu. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku rifu ri twisa vanhu ku vava naswona ri tshama ri tilulamiserile ku dlaya munhu un’wana hambiloko lava n’wi rhandzaka va nga tsaki loko a hundzile emisaveni.

Vatsari eka ndzimana ya vumbirhi, va hlamusela leswaku rifu ri na matimba ya ku endla xin’wana na xin’wana hi nkarhi wa rona handle ko hlawula. Eka ntila wa 14 va kombisa leswaku rifu ri na xihoxo xin’we. Mhaka leyi yi vonaka loko vatsari va ku: “Rifu u ni xihoxo xin’we.” Kasi eka ntila wa 15, va ri: “A wu swi koti ku hlawula nkarhi.” Vatsari va ya emahlweni va kombisa xihoxo xa rifu xa leswaku a ri swi koti ku sungula ri languta nkarhi kutani ri ta kota ku nghena. Va ya emahlweni eka ntila wa 16 na 17 va kombisa leswaku rifu a ri swi koti hambi ku hlawula ndhawu, leswi swi vula leswaku hinkwako ra nghena. Leswi swi seketela hiloko vatsari va ku: “A wu swi koti ku hlawula ndhawu,” na “A wu swi koti ku hlawula maendlelo.” Nakambe va kombisa na leswaku a ri swi koti ku hlawula maendlelo, ri tirhisa sweswi ri swi

lavisaka swona hi nkarhi walowo. Kasi eka ntila wa 18, va ri: “U ni xivindzi.” Xivulavulelo ‘u ni xivindzi’ swi vula ku ka u nga chavi nchumu. Vatsari va ya emahlweni va kombisa leswaku rifu a ri chavi hambu tihosi. Eka ntila wa 20, vatsari va ri: “U ni nswirhi.” Rito ‘nswirhi’ ri vula hanyelo ro titoloveta ku sihalala. Hi ntila lowu vatsari va kombisa leswaku rifu ri na nkanu swinene naswona ra sihalala. Eka ntila wa 21, va ri: “A wu chavi hambu a ri vasi na mesisi.” Rito ‘vasi’ ri vula Mulungu un’wana na un’wana wa xinuna eka nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu eAfrika-Dzonga. Kasi rito ‘mesisi’ ri vula wa xisati eka nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu eAfrika-Dzonga. Laha vatsari va kombisa leswaku rifu a ri hloniphi hambu Valungu ra dlaya. Eka mitila ya 22 na 23 vatsari va ya emahlweni va ku: “U ni vosompfa;” na “U tiendla nguluve.” Leswi swi hlamusela leswaku rifu ri na futa naswona a ri basanga hikuva ri dya hinkwaswo ku fana na nguluve. Nchumu lowu fananisiwaka na nguluve swi vula leswaku a wu hlawuli nchumu, wu tlhela wu dya hinkwaswo naswona wu vumbuluka eridakeni.

Eka ndzimana ya vunharhu, vatsari va hlamusela leswaku loko rifu a ri fana na swilo leswi ngo khoma vanhu nkarhinyana, a swi ta antswa hikuva a swi ta fika laha swi helaka. Eka ntila wa 25 va kombisa leswaku loko rifu a ri fana na vurhongo, kasi eka ntila wa 26 va boxa leswaku loko a ri fana na xithongwana, kasi eka ntila wa 27 va kombisa leswaku loko a ri fana nsululwani kumbe swipyopyi a swi ta antswa. Mhaka leyi yi seketela hi loko vatsari va ku: “Loko a wu fana na vurhongo,” na “Loko a wu fana na xithongwana” na “Kumbe nsululwani ra swipyopyi.” Marito ‘vurhongo,’ ‘xithongwana,’ ‘nsululwani’ na ‘swipyopyi’ swi vula swilo leswi khomaka vanhu nkarhinyana, kambe endzhaku ka nkarhi swi hangalaka kutani vutomi byi ya emahlweni. Rito ‘xithongwana’ ri vula vurhongo bya mbitsi. Laha vatsari va kombisa leswaku loko rifu ri teka munhu a ka ha ri na ku vuya, a swi fani na loko a khomiwa hi vurhongo a nga ta tlhela a pfuka. Va tlhela va kombisa leswaku ku fa a swi fani na ku khomiwa hi vurhongo bya nkarhinyana lebyi nga ta hangalaka hi ku famba ka nkarhi.

Laha ka ndzimana ya vumune, vatsari va sandza rifu hikokwalaho ka mitirho ya rona leyi nga tsakisiki. Eka ntila wa 28, vatsari va ri: “U mbabva hikuva a wu tlheriseli loko u teka.” Rito ‘mbabva’ ri vula loko munhu wo lombwa swa un’wana kutani a nga ha tlheriseli eka n’wini wa swona. Kasi eka ntila wa 29, va ri: “U khamba hikuva u bvunga ni swa le makorhweni.” Rito ‘bvunga’ ri vula ku tekela munhu hi ku hatlisa swilo leswi a nga swi khoma a nga swi

langutelanga. Laha va kombisa leswaku rifu ri fana na khamba leri vutlaka na swilo leswi nga tumbetiwa emakorhweni handle ka mpfumelelo. Rito 'emakorhweni' ri vula ndhawu leyi nga tumbela swinene. Eka ntila wa 30, va ya emahlweni va ku: "U muluthanyi hikuva u hambanisa ni varhandzani." Rito 'muluthanyi' ri vula munhu loyi a lwisaka vanhu hi ku va holovisa. Hikokwalaho, vatsari va fananisa rifu na muholovisi loyi a lwisaka na vanhu lava rhandzanaka. Eka mitila ya 31 na 32 va hlamusela leswaku rifu ri na matimba hikuva i nhenha. Mhaka leyi yi seketela hi loko va ku: "Rifu u nhenhe!" na "U champiyoni ya misava." Rito 'champiyoni' ri vula nghwazi. Vatsari va tlhela va fananisa rifu na munhu loyi a nga hlula hikuva va ri vula champiyoni. Kasi eka ntila wa 33, va ri: "A ku nge tshuki ku vile ni xinkankanka xo hlula wena." Rito 'xinkankanka' ri vula xiharhi xa matimba lexi ku vuriwaka leswaku xi na rivilo lerikulu swinene. Hi ntila lowu vatsari va kombisa leswaku ku hava munhu na un'we loyi a nga ta va na matimba ku tlula rifu. Eka ntila wa 34, va ri: "Vutisa Goliath." Vito 'Goliath' ri vula wanuna wa matimba wa nyimpi loyi Valsirayele a va n'wi chava hinkwavo, kambe a dlayiwa hi Davida murisi wa tinyimpfu. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku rifu ri hlurile na Goliath wa le Bibeleni loyi a chaviwa swinene hikokwalaho ka matimba lawa a ri na wona.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi rifu leri vatsari va kombisaka leswaku rifu a ri chavi ku hambanyisa varhandzani loko ri fikile. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku rifu ri hava manyunyuni, ku tikukumuxa, a ri hlawuli hikuva ri dya hinkwaswo. Va tlhela va kombisa leswaku rifu ri fana na khamba hikuva ri vutlaka vanhu swilo swa vona. Vatsari va hetelela hi ku kombisa leswaku ku hava na munhu na un'we loyi a nga hlulaka rifu hambani wo va na matimba swinene. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku rifu hi rona nghwazi ya misava hikuva ri ta tshama ri hlurile.

4.4.5 Masebenza (1965), 'Xitlhokovetselo xa *D D Malongane*'

1. Ho phela marha hansi,
2. Marha hansi hi xichavo,
3. Hi mbilu ku hlomuka.

4. Ivi lori ya kona yo huma hi wena,

5. Hi yini yi nga tekangi mina,

6. Lori-xivangwa,

7. Lori-xirhun'wa.

* * *

8. Vuyimbeleri, vuqambhi,

9. Ku rhandza vanhu.

10. Vuxika bya 1948,

11. Enkhubenyi, Ekurhuleni.

12. Hi laha ndzi nga tivana

13 Na yena ro sungula, Sirha.

14. A a twile ta xifanyetana xintsongo,

15. Xo kula nhloko ni mahlo,

16. Va ku: "Ku tlhariha ka xona!"

17. A ku: "Ndzi fanele ndzi xi vona".

18. A tsaka xitatana

19. Ku ndzi vona.

20. Onge i tolo:

21. A ndzi vutisa swivutiso swo olova,

22. Vuhlangi byanga, ndzi hlamula,

23. A ri karhi a "hlamala":

24. (Hambi a ku ri ku ndzi tiyisa nhlana?)

25. Ndza swi tiva a ndzi nga ri xaka ra yena,

26. Kambe a a ri xaka ra mina,

27. Tintswalo ni rirhandzu ro tano!

28. Xiyimbeleri, xiyimbelerisi,

29. Nsini.

30. Va vutisi eTlangelani,

31. A thow'nxipi ne Efrata,

32. Va ta ku rungulela
33. Va kha va hlangula mihloti.

34. Nqambhi wa “Mikateko,”

35. “Nowa,” “Vana va Israel.”
36. “Johana mukhuvuri,”
37. “Kayini na Avele.”

38. Mabulu, mafenya.
39. Munhu wo titsakela.
40. Mina na wena
41. Hi n’wi tiva swinene:
42. Swangi hi n’wi rivele:
43. Mina na wena.

44. Siku rin’wana ndzi ri Kerekeni,
45. Khwayere yi yimbelela:
46. “Ku katekile va timbilu to basa
47. Hikuva va ta vona, va ta vona Xikwembu.”
48. Va karhi va cina va tiphina.
49. Ndzi va languta:
50. Nhloti wu thona:
51. Ndzinga voni na wun’we
52. L’a twaka marito lawa,
53. Na wun’we l’a ehleketaka Sirha.

54. Na wun’we,
55. Na wun’we,
56. Ngopfu-ngopfu mina,
57. Mina a ndzi kombeke rirhandzu
58. Ndza ha ri ntsongo.

59. Ndzi ka' ndzi wu ehleketa ndyangu
60. Wakwe ni swintsongo?
61. Vana vakwe va ri kuma
62. Rirhandzu misaveni leyi?
63. Hosi, tsetselela.

64. U hanyerile Gaza ...
65. U yimbelele Gaza ...
66. Rito ra wena ra ha twala,
67. Risimu raku ra ha pfuma.
68. Risimu ra vutomi byaku,
69. Ku nun'hwela ka ntirho waku
70. I risuna ka vanhu vaku,
71. I mira ka varhandziwa vaku.

72. Loko a a lo' ngetelwa khume ra malembe,
73. Loko a nga yanga Xipilongo,
74. Loko a nga fambanghi hi lori,
75. Loko ...

76. Loyi a hi lombe yena,
77. Yena a n'wi nyikeke talenta leyi,
78. Ye loyi rirhandzu rakwe ri hi didaku,
79. Loyi ku chava yena ma nga masungulo ya vutlharhi
80. U titekele leswi a hi lombe swona,
81. He ho sala na "loko."

4.4.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Malongane loyi a nga hundza emisaveni a a ri na ndhuma leyikulu exikarhi ka rixaka ra Vatsonga hikokwalaho ka mitirho ya yena leyo saseka.

4.4.5.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u kombisa leswi vanhu va swi endlaka ku komba ku xixima rifu ra munhu loyi a nga hundza emisaveni. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 1, loko a ku: “Ho phela marha hansi.” Kasi eka ntila wa 2, u ri: “Marha hansi hi xichavo.” Xivulavulelo ‘phela marha ehansi’ xi vula ku tshika hanyelo ro biha. Eka ntila lowu ku tshwutela marha ehansi i xikombiso xa leswaku munhu u twile rifu ra munhu loyi a n’wi tivaka. Ntila wa 2, wu kombisa leswaku munhu u phela marha ehansi hi ku kombisa ku xixima munhu loyi a hundzeke emisaveni. Eka ntila wa 3, u ri: “Hi mbilu ku hlomuka.” Xivulavulelo xa ‘mbilu ku hlomuka’ xi kombisa leswaku mahungu lama a ma tweke ya rifu ra munhu loyi a hundzeke emisaveni ya vavisa mbilu hikuva a ma tsakisi. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu va kombisa ku hlonipha munhu loyi a hundzeke emisaveni hi ku phela marha ehansi loko va ha ku twa ta rifu ra yena.

Kasi eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u hlamusela nchumu lowu nga vanga rifu ra Malongane. Leswi swi seketela hi leswi nga eka ntila wa 4, loko mutsari a ku: “Ivi lori ya kona yo huma hi wena.” Leswi swi vula leswaku rifu ra Malongane ri vangiwile hi lori. Kasi eka ntila wa 5, u ri: “Hi yini yi nga tekangi mina?” Mutsari laha u navela onge lori leyi nga dlaya Malongane a yi fanele yi dlayile yena. Eka mitila ya 6 na 7, u ri: “Lori-xivangwa,” na “Lori-xirhun’wa.” Mitila leyi yi kombisa leswaku lori leyi hi yona yi nga endla leswaku ku va na rifu. Nakambe u tlhela a kombisa leswaku lori leyi nga dlaya Malongane onge a yi lo rhumiwa ku ta n’wi dlaya. Laha ka ndzimana leyi mutsari u hlamusela leswaku rifu ra Malongane ri vangiwile hi lori.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa migingiriko leyi Malongane a yi endleke. Eka ndzimana leyi mutsari u tirhisile mitila yimbirhi ku hlamusela leswi endliweke hi Malongane. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 8, loko a ku: “Vuyimbeleri, vuqambhi.” Mitila leyi yi kombisa leswaku Malongane a kota ku qamba tinghoma a tlhela a kota ku yimbelela. Kasi eka ntila wa 9, u ri: “Ku rhandza vanhu.” Laha u kombisa leswaku Malongane a rhandza vanhu swinene. Hi marito man’wana, a nga hlawuli loko a rhandza vanhu. Laha mutsari u hlamusela hi vuswikoti byo yimbelela no qamba lebyi Malongane a ri na byona.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumune a hlamusela laha vuxaka bya yena na bya Malongane byi nga sugurisa xiswona. Eka mitila ya 10, 11, 12 na 32 u hlamusela leswaku va sungurile ku tivana na Malongane hi lembe ra 1948 hi nguva ya vuxika loko va ri enkhubyeni eKurhuleni. Mhaka yi seketela hi leswi: “Vuxika bya 1948,” na “Enkhubyeni, Ekurhuleni,” na “Hi laha ndzi nga tivana,” na wa “Na yena ro sungula, Sirha.” Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 14 ku fika eka 17 a hlamusela leswaku Malongane a ma twile mahungu ya xifanyetana xo tlhariha kutani a navela ku xi vona na ku xi tiva. Mhaka leyi yi seketela hi loko mutsari a ku: “A a twile ta xifanyetana xintsongo,” “Xo kula nhloko ni mahlo,” “Va ku: “Ku tlhariha ka xona!” na “A ku: “Ndzi fanele ndzi xi vona”. Hi mitila leyi, mutsari u hlamusela hi ta mahlanganelo ya yena na Malongane, na leswi va nga tivanisana xiswona ku katsa na nhlohlotelo wo lava ku tiva xifanyetana lexi.

Mutsari u tlhela eka ndzimana ya vuntlhanu a hlamusela leswaku loko va hlanganile na Malongane u kombile ku tsaka swinene. Ku suka eka mitila ya 18 ku fika eka 23 u hlamusela hi ku kombiwa ku amukeriwa na ku rhandziwa hi munhu loyi. U tlhela a kombisa leswaku munhu loyi a tsakile ku fana na tata wa yena loko a n’wi vona. Leswi swi tikomba loko mutsari a ku: “A tsaka xitatana,” “Ku ndzi vona,” “Onge i tolo:” “A ndzi vutisa swivutiso swo olova,” “Vuhlangi byanga, ndzi hlamula” na “A ri karhi a “hlamala”:

Xivulwa ‘onge i tolo’ eka ntila wa 20 xi kombisa ku hlambanyisa leswaku leswi nga humelela swi nga tlhela swi humelela nakambe. Mitila leyi yi tiyisisa leswaku mutsari u vutisiwile swivutiso leswi a ri karhi a hlamula, kambe mahlamulele ya yena swi hlamarisa muvutisi wa swona. Kasi eka ntila wa 24, u ri: “Hambi a ku ri ku ndzi tiyisa nhlana?” Lexi i xivutiso lexi mutsari a tivutisa xona ku katsa na ku hlambanyisa ku lava ku tiva loko munhu loyi a ringeta ku n’wi nyika matimba eka leswi a hlamurisa swona swivutiso. Xivulavulelo ‘ ku tiyisa nhlana’ swi vula ku nyika munhu matimba na le ka leswi swi hetaka ntamu. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 25, a ku: Ndza swi tiva a ndzi nga ri xaka ra yena.” Laha u kombisa leswaku a ku nga ri na vuxaka bya ngati exikarhi ka vona vambirhi. U tlhela eka ntila wa 26, a ku: “Kambe a a ri xaka ra mina.” Ntila lowu wu kombisa leswaku hikokwalaho ka rirhandzu leri a n’wi komba rona, a swi endla leswaku a va xaka ra yena. Eka ntila wa 27, u ri: “Tintswalo ni rirhandzu ro tano!” Laha u kombisa ku hlamarisa ka rirhandzu na mafundha lawa Malongane

a ri na swona. Laha mutsari u kombisa leswi vuxaka bya yena na Malongana a byi ri xiswona. U tlhela a kombisa vunene, vumunhu, rirhandzu na tintswalo ta Malongane.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u hlamusela migingiriko leyi a yi endliwa hi Malongane, naswona a tiveka eka vanhu hi yona. U hlamusela leswaku Malongane a tiveka hi ku yimbelela, ku yimbelerisa naswona a ri muqambi wa tinsimu. Leswi swi tikomba eka mitila ya 28 na 29, loko a ku: “Xiyimbeleri, xiyimbelerisi,” na “Nsini.” Rito ‘nsini’ eka ntila wa 29 ri vula munhu wo yimbelela ngopfu. U ya emahlweni a hlamusela leswaku loko u lava ku tiva swinene hi ta ku duma ka yena hikokwalaho ka vuswikoti lebyi a ri na byona loko u ya eka tindhawu to karhi va ta ku hlamusela, kambe va ri karhi va rila. Leswi swi seketela hi mitila ya 32 na 33, loko a ku: “Va ta ku rungulela,” na “Va kha va hlangula mihloti.” Laha ‘ku hlangula mihloti’ swi vula ku sula mihloti loko munhu a ri eku rileni. Eka mitila ya 34 ku fika eka 37 u longoloxa mavito ya tinsimu leti nga qambiwa hi Malongane, u ri: “Nqambhi wa “Mikateko,” na “Nowa,” na “Vana va Israel.” Na “Johana mukhuvuri,” na wa “Kayini na Avele.” Laha ka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswaku Malongane a dumile swinene hikokwalaho ka vuswikoti lebyi a ri na byona byo qambha, ku yimbelela na ku yimbelerisa.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vukombo a tshikelela vumunhu lebyi a byi ri na malongane hikokwalaho ka swendlo swa yena leswo saseka eka vanhu van’wana. Leswi swi seketeriwa eka ntila wa 38, loko a ku: “Mabulu, mafenya.” Leswi swi kombisa leswaku a ku ri munhu wo rhandza ku vulavula na vanhu naswona a hlekelela. Eka ntila wa 39, mutsari u ri: “Munhu wo titsakela.” Leswi swi kombisa leswaku Malongane a tshama a tsakile. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku vanhu a va fanelanga ku endla onge va n’wi rivarile hikuva a hundzile emisaveni. U tlhela a tshikelela ntila wa ‘mina na wena’ ku tiyisisa leswaku hakunene vanhu lava va n’wi tiva Malongane. Laha u tshikelela leswaku munhu hambiloko a hundzile emisavei vanhu a va fanelanga ku rivala mitirho ya yena leyi a yi endleke loko a ha hanya.

Ndzimana ya vunhungu, mutsari u hlamusela hikuva a tsundzuka migingiriko ya Malongane loko a ri ekerekeni ku ri karhi ku yimbeleriwa. Laha u hlamusela leswaku lava a va ri eku yimbeeleni a va ri eku cineni ku komba ku tiphina, kambe eka mutsari a swi n’wi tsundzuxa mufi. Eka ntila wa 46, u ri: “Ku katekile va timbilu to basa.” Xivulavulelo ‘va timbilu to basa’ xi

vula vanhu lava nga na rirhandzu. Leswi swi vula leswaku vanhu lava nga na mahanyelo lamanene hi vona va nga kateka hikuva va ta vona Xikwembu. Laha hi kuma leswaku marito ya risimu leri hi wona lama nga tlhava mbilu ya mutsari ku kondza a rila hi ku tsundzuka Malongane.

Eka ndzimana ya vukaye, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku vanhu a va ha tsundzuki munhu loyi a feke hambu a endlile leswinene loko a ha hanya. Laha wa kombisa leswaku munhu loyi a nga ku komba rirhandzu, a wu fanelanga ku n'wi rivala. U ya emahlweni a kombisa leswaku a nga tivi loko vana va Malongane hambu ndyangu wa yena wu ri kuma rirhandzu leri tata wa vona a nga ri komba vanhu van'wana. Eka ntila wa 63, u ri: "Hosi, tsetselela." Rito 'tsetselela' ri vula ku twela un'wana vusiwana. Ntila lowu i xikhongelo xo kombela leswaku Xikwembu onge xi nga twela ndyangu wa Malongane vusiwana hikuva vanhu a va hlweli ku rivala. Mutsari u kombisa leswaku vanhu lava nga endla leswinene evuton'wini bya vanhu va fanele ku tsundzukiwa hambu va hundzile emisaveni.

Kasi eka ndzimana ya vukhume, mutsari u ya emahlweni a kombisa migingiriko leyi a yi endleke loko a nga si hundza emisaveni. Eka ntila wa 64, u ri: "U hanyerile Gaza ..." Leswi swi vula leswaku loko Malongane a ha hanya, a nga hanyeli ndyangu wa yena ntsena, kambe a hanyela tiko na vanhu va ka Gaza. Kasi eka ntila wa 65, u ri: "U yimbelele Gaza ..." Leswi swa ha vula leswaku loko a ha hanya a nga yimbeleli yena ntsena kambe a yimbelele tiko na vanhu va ka Gaza. U tlhela a kombisa leswaku rito ra Malongane ra ha twiwa hi vanhu vo tala hikokwalaho ka vuyimbelri bya yena. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vanhu va ha yimbelele hi vutomi bya yena. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 66 kufika eka 71 loko a ku: "Rito ra wena ra ha twala," "Risimu raku ra ha pfuma." "Risimu ra vutomi byaku," "Ku nun'hwela ka ntirho waku," "I risuna ka vanhu vaku," na "I mira ka varhandziwa vaku." Mutsari u fananisa vutomi bya Malongane hambu mitirho ya yena na swakudya leswi nun'hwelaka. Rito 'risuna' ri vula nuhelo wa kahle wa swiluva. Kasi rito 'mira' ri vula murhi wo nuhela. Hi mitila leyi mutsari u tlhela a fananisa mitirho ya Malongane na mirhi ya nkoka leyi a yi tirhisiwa eBibeleni ya mira na risuna leswaku ya ha nun'hwela ntsena eka vanhu lava va n'wi rhandzaka. Laha mutsari wa ha ya emahlweni na ku kombisa leswaku vanhu va nga rivali mitirho ya munhu letinene leyi a yi endleke hambiloko a hundzile emisaveni.

Eka ndzimana ya vukhumen'we mutsari u navela leswaku onge Malongane Xikwembu xi va xi n'wi engetelele malembe yo hanya. Eka ndzimana leyi u vuyelela rito 'loko' ku komba ku hlambanyisa eka leswi a swi naverisa xiswona. Mutsari eka ntila wa 72, u ri: "Loko a a lo' ngetelwa khume ra malembe." Loko hi languta ntila lowu, mutsari u navela onge loko a ku lo engeteriwa khume ra malembe a ha hanya a va a nga fanga kumbe a ta twa swi antswa. Kasi eka ntila wa 73, u ya emahlweni a ku: "Loko a nga yanga Xipilongo." Mutsari u kombisa leswaku loko Malongane a nga yanga eXipilongo kumbe rifu leri a ri ta va ri nga n'wi kumanga. Eka ntila wa 74, u ri: "Loko a nga fambangi hi lori." Laha u kombisa leswaku loko ingi a lo tirhisa xifambo xin'wana ku ya hi xona eXipilongo kumbe a ta va a nga fanga, kambe lori leyi a nga famba hi yona yi endlile leswaku a fa. Kasi Eka ntila wa 75, u hetelela hi ku: "Loko..." Leswi swi kombisa leswaku swi tele leswi munhu a nga swi vulaka leswi a vonaka leswaku loko a ku lo endlwa swona a ta va a nga fanga. Eka ndzimana leyi mutsari wo hlambanyisa leswaku leswi hinkwaswo swi nga humelela swi endla leswaku Malongane a hundza emisaveni, loko a swi lo papalatiwa a ta va a nga fanga.

Mutsari eka ndzimana ya vukhumembirhi u kombisa ku amukela leswaku hakunene a ku ri xibye xo lombiwa kutani n'winyi wa xona u xi tekile. Leswi swi tikomba eka ntila wa 76, loko a ku: "Loyi a hi lombe yena." Rito 'lombe' ri vula ku va swilo swi nga ri swa wena. Ntila lowu wu kongomisiwa eka Xikwembu leswaku hi xona a xi va lombe Malongane. Kasi eka ntila wa 77, u ri: "Yena a n'wi nyikeke talenta leyi." Leswi swi vula leswaku Xikwembu hi xona a xi n'wi nyikile nyiko leyi a ri na yona leyi a yi endla leswaku vanhu va n'wi rhandza swinene kasi mutsari u tsundzuka mitirho ya yena. Eka ntila wa 78, u ya emahlweni a ku: "Ye loyi rirhandzu rakwe ri hi didaku." Rito 'didaku' ri vula ku gudlagudla matsolo hi ku chava. Laha swi vula leswaku rirhandzu ra Xikwembu hi rona ri endlaka leswaku vanhu va khumbeka ku tlula mpimo. Kasi eka ntila wa 79, u ri: "Loyi ku chava yena ma nga masungulo ya vutlharhi." Laha u kombisa leswaku masungulo ya vutlharhi i ku chava Xikwembu hikuva hi xona a xi nyikile Malongane vutlharhi lebyi. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 80, a ku: "U titekele leswi a hi lombe swona. Laha ka ntila lowu mutsari u tiyisisa ku amukela rifu leri hi ku vula leswaku Xikwembu xi tlhele xi teka leswi a xi hi lombile swona. Kasi eka ntila wa 81, u ri: "He ho sala na "loko." Laha u tiyisisa leswaku vanhu xa vona i ku hlambanyisa va nga hetu.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi rifu ra nkulukumba Malongane laha mutsari a hlamuselaka hi migingiriko leyi a yi endla loko a nga si hundza emisaveni. Mutsari u kombisa swilo swo tala leswi a nga swi endla ku fana na ku yimbelela, ku qambha tinsimu, ku yimbelerisa, na yin'wana migingiriko leyi a yi endlela tiko. U hlamuserile hi ta rirhandzu leri a ri na rona eka vanhu na leswi yena a nga n'wi kombisa swona rirhandzu leri. U yile emahlweni a kombisa na xivangelo xa rifu leri. U hetelela hi ku kombisa ku amukela rifu leri hi ku vula leswaku Xikwembu hi xona xi nga endla ku rhandza ka xona, kambe leswi swi salaka eka vanhu i ku hlambanyisa ntsena.

4.4.6 Mayevu (1982), 'Xitlhokovetselo xa Rifu ra xikukwana xanga'

1. Loko ndzi ku vona u lo dzoo!
2. Xikan'we-kan'we mbilu yanga yi chava,
3. Yi khomiwa hi ku hlamala,
4. Hambiswiritano,
5. Ndzi kanya mbilu – ndzi ku tshinelela.

6. Ku tlalamba lokuyani nkwe!
7. Ku jovota-jovota lokuyani mfee!
8. Ku handza-handza lokuyani ku ye kwihi?
9. Xana u lo kumiwa hi yini –
10. Xikukwana xanga xo basa?

11. U lo dya yini kee?
12. Leswi u ngo ntlikwi-ntlikwi –
13. Ntsikwani wo khoma na swihandza-matala
14. A ndzi si wu vona va ka Sono njhe.
15. Hambi ndzo ku divulela, ndzi ku sapatela,
16. Tindleve taku se onge ti twa swa le kule.

17. Xinon'wana ahlamuriyani!

18. Xinhan'wana soholoko, xi yile,
19. Xinhlokwana voyi!
20. Swinengana, ximatsi-xinene –
21. Wachu-wachu-wachu, swi yile,
22. Xi yile xikukwana xanga ... xi yile.

23. Yoo, ma nga ndzi vonisa mihlolo leyi,
24. Xikukwana xanga xi ndzi siyile.
25. Khombo ri ndzi sungurile,
26. Vusiwana bya lunya ra noyi,
27. Byo kho, na mina hi le swirhendzeni.

28. Xi file – xi ndzi siyile.
29. Rifuwo ranga ri yile,
30. Mahlo yanga ya lo mpoti!
31. Hi ritshuri ra vukari,
32. Vukari byo lahlekeriwa.

33. Loko ndzi languta xikukwana xanga,
34. Swinengana swi lo thakaa!
35. Swinsivana swo lombaswimpikwanini swi lo jvinini!
36. Mihloti yanga ya ngati
37. Yi xiririka hi marhama yanga,
38. Yi ko yi tshonela ehenhla ka wena,
39. Ku ku timula endzilweni wa tihele leti.

40. A xi nga ri xikukwana xa xikukwana,
41. Xilungu xi hundule swo tala,
42. Tandza ra xona a ndzi ri vonanga mina.
43. Hambani mana wa kona ...

4.4.6.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi munhu loyi a twaka ku vava hikokwalaho ko feriwa hi n'wana wa yena.

4.4.6.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u sungula xitlhokovetselo hi ku hlamusela leswi n'wana a endla swona loko a nga si hundza emisaveni. Laha mutsari u fananisa xikukwana na munhu loyi a vulavulaka hi rifu ra yena. Mhaka leyi yi seketela hi leswi nga eka ntila wa 1, loko a ku: "Loko ndzi ku vona u lo dzoo!" Riencisi 'dzoo!' ri vula ku tshama hi ndlela yo terisa vusiwana. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku n'wana loyi a tshamile hi ndlela yo terisa vusiwana ku kombisa leswaku u twa ku vava. Kasi eka ntila wa 2, u ri: "Xikan'we-kan'we mbilu yanga yi chava." Laha u hlamusela leswaku loko a vona n'wana wa yena a terisa vusiwana, hi nkarhi walowo a sungula ku tela hi ku chava embilwini ya yena. Eka ntila wa 3, mutsari u ya emahlweni a ku: "Yi khomiwa hi ku hlamala." Leswi swi kombisa leswaku u sungurile na ku hlamala eka leswi a vona swona. Kasi eka ntila wa 5, u ri: "Ndzi kanya mbilu – ndzi ku tshinelela." Xivulavulelo 'kanya mbilu' swi vula ku tiyisela hambu swi vava. Mutsari u hlamusela leswaku a tiyisela a tshunela ekusuhi na yena. Laha ka ndzimana leyi mutsari u hlamusela hi leswi a swi vona swi humelela, na leswi n'wana wa yena a langutekisa xiswona loko a nga si hundza emisaveni.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u hlamusela leswaku migingiriko leyi n'wana loyi a kota ku yi endla, a nga ha yi endli hikokwalaho ka gome leri a ri na rona. Eka ntila wa 6, mutsari u ri: "Ku tlalamba lokuyani nkwe!" Rito 'tlalamba' ri vula ku tsutsuma hi ku tlulatlula hikwalaho ka ntsako. Kasi riencisi 'nkwe!' ri vula ku nyamalala hi ku hatlisa ku sala ku nga ha vonaki na nchumu. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku n'wana a nga ha swi koti ku tlulatlula hikuva a swi hangalakile. Kasi eka ntila wa 7, u ri: "Ku jovota-jovota lokuyani mfee!" Marito 'jovota-jovota' ma vula ku dya ka huku. Kasi riencisi 'mfee!' ri vula ku hangalaka. Laha ntila lowu mutsari u kombisa leswaku na ku dya a nga ha swi koti. Eka ntila wa 8, mutsari u ya emahlweni a ku: "Ku handza-handza lokuyani ku ye kwihi?" Lexi i xivutiso laha mutsari a lavaka ku tiva leswaku i yini xi endlaka leswaku n'wana wa yena a nga ha koti na ku tlanga hambu ku dya.

Kasi eka mitila ya 9 na 10, u ri: “Xana u lo kumiwa hi yini – Xikukwana xanga xo basa? Laha mutsari wa ha ya emahlweni a lava ku tiva lexi xi karhataka n’wana wa yena. Eka ndzimana leyi mutsari u hlamusela hikuva n’wana wa yena loyi a ri kusuhu ni ku hundza emisaveni a nga ha koti ku endla leswi a tolovele ku tindlela. U tlhela a kombisa leswaku a nga ha koti hambu ku tsutsumatsutsuma ku komba ku tsaka hikokwalaho ka gome leri a ri n’wi khomile.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu a lava ku tiva lexi endlaka leswaku n’wana wa yena a nga ha tiphini hi nchumu na switsongo. Eka ntila wa 11, u ri: “U lo dya yini kee?” Xivutiso lexi xo pfumala nhlamulo i xivutiso xa xihluku lexi a phofulaka hi xona. Kasi eka ntila wa 12, u ri: “Leswi u ngo ntlukwi-ntlukwi –” Riencisi ‘ntlukwi-ntlukwi’ ri vula ku ntlukula loko munhu a khomiwile hi ntsikwana. Leswi swi kombisa leswaku n’wana wa yena a ntlukula ku kombisa ku twa ku vava. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 13, a ku: “Ntsikwani wo khoma na swihandza-matala.” Rito ‘swihandzamatala’ ri vula huku. Ntila lowu wu kombisa leswaku ntsikwana lowu wu khoma na swilo leswi a wu nga fanelanga ku swi khoma. Eka ntila wa 14, u ya emahlweni a ku: “A ndzi si wu vona va ka Sono njhe.” Laha mutsari u hlambanya hi xivongo xa ka vona xa ka Hlungwani, ku kombisa leswaku leswi swi humelela a nga si tshama a swi vona. U tlhela eka ntila wa 15, a ku: “Hambu ndzo ku divulela, ndzi ku sapetela.” Rito ‘divulela’ ri vula ku thya munhu vito leri a nga ri laviki. Kasi rito ‘sapetela’ ri vula ku sandza. Hi ntila lowu swi vula leswaku hambiloko mutsari a ringeta hi tindlela hinkwato ku endla leswi nga endlaka n’wana wa yena a n’wi twa, a nga kumi nhlamulo. Eka ntila wa 16, u ri: “Tindleve taku se onge ti twa swa le kule.” Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku n’wana wa yena a nga ha tvi nchumu loko a vulavula na yena. Laha ka ndzimana leyi mutsari u kombisa hinkwaswo leswi a swi endlwa hi n’wana wa yena loko a nga si hundza emisaveni ku komba ku lwela vutomi, kambe swi nga pfuni nchumu.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u hlamusela hi mafelo ya n’wana wa yena. Eka ntila wa 17, u ri: “Xinon’wana ahlamuriyani!” Laha u kombisa leswaku n’wana wa yena a pfula nomo. Kasi eka ntila wa 18, u ri: “Xinhan’wana soholoko, xi yile.” Rito ‘soholoko’ ri vula ku suleka kumbe ku konyomuka. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku n’wana a soholota nhamu kutani ku ri makumu ya swona. Marito ya ‘xi yile’ ma kombisa ku lova ka n’wana. Kasi eka ntila wa 19, u ri: “Xinhlokwana voyi!” Riencisi ‘voyi!’ ri vula ku govekela etlhelweni rin’we. Leswi swi vula leswaku nhloko ya n’wana loyi yi govekela eka tlhelo rin’we hi ndlela yo komba ku

helela hi vutomi. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 20, a ku: “Swinengana, ximatsi-xinene –” Hi ntila lowu wu kombisa leswaku n’wana a ringeta ku famba, kambe a hluleka. Kasi eka ntila wa 21, u ri: “Wachu-wachu-wachu, swi yile.” Ntila lowu wu kombisa leswaku n’wana a ha ri eku hlaleni a nga se khaluta. U tlhela eka ntila wa 22, a ku: “Xi yile xikukwana xanga ... xi yile.” Mutsari u kombisa rirhandzu leri a nga na rona eka n’wana wa yena loyi se a nga khaluta a n’wi langutile. Laha mutsari u tshikelela marito ‘xi yile,’ na ‘xiyile’ ku tiyisisa leswaku hakunene vutomi a bya ha ri kona. Laha ka ndzimana leyi mutsari u hlamusela hinkwaswo swo tika no vava, leswi n’wana wa yena a ri karhi a swi endla ku komba ku hlala loko a nga si hundza emisaveni.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela leswi a titwisaka xiswona loko se n’wana wa yena loyi a n’wi rhandza swinene a hundzile emisaveni. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 23, loko a ku: “Yoo, ma nga ndzi vonisa mihlolo leyi.” Riencisi ‘yoo’ ri kombisa ku rila hi ku ba nkalanga kumbe ku huwelela leswaku u ta kota ku pfuniwa. Mutsari u kombela ku pfuniwa eka khombo leri a nga hlangana na rona leri nga tolovelakangiki. Kasi eka ntila wa 24, u ri: “Xikukwana xanga xi ndzi siyile.” Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku hakunene n’wana wa yena u lovile. Nakambe eka ntila wa 25, u ri: “Khombo ri ndzi sungurile.” Laha u kombisa leswaku hikokwlaho ka rifu ra n’wana wa yena, hiloko maxangu se ya sungurile. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 26, a ku: “Vusiwana bya lunya ra noyi.” Loko eka ntila wa 27, a ku: “Byo kho, na mina hi le swirhendzeni.” Marito ya ‘lunya ra noyi’ ma vula ku va na tihanyi ta xinoyi. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku ku hlupheka ko vangwiwa hi tihanyi ta xinoyi hiloko se swi sungurile evuton’wini bya yena, swi vangwiwa hi rifu ra n’wana wa yena. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vusiwana lebyi byi n’wi sala endzhaku. Swilo leswi taka hi le xirhendzeni xa munhu hi leswi swi taka hi le ndzhaku ka yena. Ntila lowu wu vula leswaku makhombo ma nyiketana hi yena. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa ku vava loko a ku twaka hi ku lahlekeriwa hi n’wana wa yena loyi a n’wi rhandza swinene. U tlhela a kombisa leswaku rifu ra n’wana wa yena ri n’wi tisele maxangu evuton’wini bya yena.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vutsevu a hlamusela hi leswi a salaka a titwisa xiswona endzhaku ka rifu ra n’wana wa yena. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 28, a ku: “Xi file – xi ndzi siyile.” Hi ntila lowu, mutsari u tshikelela leswaku hakunene n’wana wa yena u khalutile emisaveni naswona a nga ha ri kona. Kasi eka ntila wa 29, u ri: “Rifuwo ranga ri yile.”

Mutsari u tlhela eka ntila wa 30, a ku: “Mahlo yanga ya lo mpoti!” rito ‘rifuwo’ kongomisiwa eka vun’winyi lebyi a ri na byona eka n’wana wa yena. Riencisi ‘mpoti’ ri vula ku tuvika ka ritshuri kumbe loko ku ri na musu wo tala lowu tlunyaka vanhu. Nakambe riencisi ‘mpoti’ ri nga kombisa eka ndhawu yo karhi laha vanhu va baka pongo lerikulu. Hi mitila leyi, mutsari u kombisa leswaku ndzhaka ya yena leyi a yi tshembile yi fambile, kutani mahlo ya yena ya tale hi mihloti yo rila. Mutsari u fananisa ku tala ka mihloti ya yena na ritshuri leri nga n’wi tlunyaka kutani a nga ha koti ku vona hi ku hetiseka. Eka ntila wa 31, u tlhela a ku: “Hi ritshuri ra vukari,” Laha mutsari u tiyisisa leswaku mahlo ya yena a ya tlunywile hi ritshuri leri nga kariha swinene hikokwalaho ko twa ku vava. Kasi eka ntila wa 32, u ri: “Vukari byo lahlekeriwa.” Leswi swi vula leswaku ku kariha loko a ri na kona a ku vangiwile hikuva a lahlekeriwile hi n’wana wa yena. Ndzimana leyi yi kombisa leswaku mutsari a nga amukeli xiyimo xa ku feriwa hi n’wana wa yena. Hikokwalaho, mutsari u tseketsela rifu eka leswi ri nga n’wi tekela leswi a swi ri swa yena.

Hi ndzimana ya vukombo, mutsari u kombisa ku tiputa vusiwana byo lahlekeriwa hi n’wana wa yena. Leswi swi seketela hi ntila wa 33, loko a ku: “Loko ndzi languta xikukwana xanga.” Kasi eka ntila wa 34, u ri: “Swinengana swi lo thakaa!” Riencisi ‘thaka!’ ri vula loko nchumu lowu nga ha ri ki na vutomi wu yimisele milenge ehenhla hikuva wu omile. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku loko a languta n’wana wa yena hi ndlela yo tikhorwisa leswaku hakunene u file, kutani a vona milenge ya yena yi yimele ehenhla ku komba leswaku a nga ha tshukunyuki. Eka ntila wa 35, u ri: “Swinsivana swo lombha eswimpikwanini swi lo jivinini!” Riencisi ‘jivinini’ ri vula swilo leswi nga yima hi ku hangalaka swi nga khomananga. Mutsari u ya emahlweni eka mitila ya 36 na 37, a ku: “Mihloti yanga ya ngati,” na “Yi xiririka hi marhama yanga.” Laha u kombisa leswaku hikokwalaho ko twa ku vava, a rila ku kondza ku huma mihloti ya ngati leyi a yi khuluka kunene emarhameni. Eka ntila wa 38, u ri: “Yi ko yi tshonela ehenhla ka wena.” Leswi swi kombisa leswaku mihloti ya mutsari yi khuluka ku kondza yi wela ehenhla ka n’wana wa yena loyi a file. Nakambe eka ntila wa 39, u tlhela a ku: “Ku ku timula endzilweni wa tihele leti.” Mutsari u fananisa leswi n’wana wa yena a nga fisa swona na tihele laha ku hisaka swinene kutani a twa onge mihloti ya yena yi ta timula ku tshwa loko. Mutsari u hlamusela ndlela leyi n’wana loyi a languteka hi yona loko a hundzile emisaveni, na ndlela leyi mutsari a humesela erivaleni vuxungu bya leswi a twisa swona ku vava.

Eka ndzimana ya vunhungu, mutsari u hlamusela leswaku n'wana loyi a vulavula hi yena i wa yena. Leswi swi vonaka eka ntila wa 40, loko a ku: "A xi nga ri xikukwana xa xikukwana" Laha u kombisa leswaku n'wana loyi a vulavula hi yena a ku ngo va n'wana ntsena, kambe a vula swo tala evuton'wini bya yena. Kasi eka ntila wa 41, u ri: "Xilungu xi hundule swo tala." Eka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku swilo swa Xilungu swi cincile swo tala. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 42, a ku: "Tandza ra xona a ndzi ri vonanga mina." Ntila lowu wu kombisa leswaku n'wana loyi a hundzeke emisaveni a nga si va na vana. Hi marito man'wana, u file a nga siyi nchumu leswi nga ta endla leswaku mutsari a tsundzuka n'wana wa yena hi swona. Eka ntila wa 43, u ri: "Hambi mana wa kona ..." Xivulwa lexi xi kombisa leswaku ka ha ri na swin'wana swo tala leswi a nga swi vulaka hi n'wana wa yena loyi a vulavulaka hi yena. Laha ka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswaku n'wana loyi u hundzile emisaveni a ha rintsongo hikuva a nga si ringanela na ku kuma vana.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi rifu ra n'wana loyi a nga si kula ngopfu. Mutsari u sungurile hi ku hlamusela leswi xiyimo a xi langutekisa xiswona loko xi nga si fa. U yile emahlweni a hlamusela loko se vutomi byi karhi byi hela laha n'wana loyi a ri eku hlaleni ku kombisa leswaku tilo na misava a swi lwetana hi yena. Mutsari u tlhela a hlamusela leswi a twisa swona ku vava loko se n'wana wa yena a karhi a helela hi matimba ku kondza a khaluta. Mutsari u hetelela hi ku hlamusela leswi a titwisaka xiswona loko se n'wana loyi a khalutile na ku navela leswaku onge loko a lo vona vana va yena kumbe a swi ta antswa.

4.4.7 Makhuba (1998), 'Xitlhokovetselo xa *Byetlelo* bya makumu'

1. Emalawini la yo saseka ya makumu...
2. Etinhangeni leto saseka ta makumu...
3. Etindlwini ta vona ta makumu!
4. Swihlangi na swikoxa swi tiwisele!
5. Majaha na vanhwana va wisele ra makumu!
6. Loko va ku ku khumbhuu...!
7. Hambi wo swi rhandza aku va siveli.
8. Vo ku chupukela u lo va ntle-ntlee...ntlee...!

9. Vo ku timekela u lo va ntsee...!

10. Va vitaniwa hi un'we-un'we ku ya kona,

11. Ku hela ka yindlu va gongondza!

12. U khuziwa kambirhi kanharhu, tiva ku yi chayile!

13. A swi na ku u le movheni, wo vitaniwa u famba!

14. A swi na ku u le xitimeleni, wo vitaniwa u famba!

15. A swi na ku u le xikepeni, wo vitaniwa u famba!

16. A swi na ku mundzuku i nkhuvo, wo vitaniwa!

17. A swi na ku mundzuku u hola mali, wo vitaniwa!

18. Vanghana va hina, loko hi ku va khumbhuu!

19. Swange u ngo va vo' hi mahlo ya nyama!

20. Maxaka ya hina, loko hi ku va khumbhuu!

21. Swange u ngo va vo' hi mahlo ya nyama!

22. Hinkwerhu ri nge hi tluli, hi nge ri baleki.

23. A ri na xin'wana-manana, a ri na qhwetha.

24. Loko u ri entirhweni, u tirhanyana ndzi la' ku wisa.

25. Loko u tsutsumanyana, u to twa ku: "ndzi la' ku wisa."

26. Hi nga ri tsutsumeli, hi nga ngheneleli elawini,

27. Hi ta famba hinkwerhu, evuyela-rhurhi i ndlela ya hina.

4.4.7.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi ndlela leyi rifu ri fikelelaka vanhu hinkwavo ri nga hlawuli laha ri yaka ri nghena hinkwako.

4.4.7.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u hlamusela hi le swilahlweni swa vafi laha a ku fananisaka na tindlu leti vanhu va tshamaka ni ku etlela eka tona. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 1,

loko mutsari a ku: “Emalawini layo saseka ya makumu...” Rito ‘emalawini’ ri vula yindlu leyi ku etlelaka vafana ntsena. Kasi eka ntila wa 2, u ri: “Etinhangeni leto saseka ta makumu...” Rito ‘nhanga’ ri vula yindlu leyi ku etlelaka vanhwanyana ntsena. Eka mitila leyi mutsari u tirhisile rito ‘emalawini’ na ‘etinhangeni’ ku yimela eswilahlweni swa vafi, aha ku lahlwaka vanhu va xinuna na vaxisati. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 4, a ku: “Swihlangi na swikoxa swi tiwisele!” Rito ‘swikoxa’ ri vula swiduyhari swa xisati. Leswi swi vula leswaku eka ndhawu leyi ku kumeka vakhegula na vana lavantsongo. U tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 5, a ku: “Majaha na vanhwana va wisele ra makumu!” Ntila lowu wu kombisa leswaku hambu vafana na vanhwanyana na vona va kumeka eka xivandla lexi hikuva na vona va fa. Hi marito man’wana, a ka ha ri na ku pfuka eka vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona hikuva va file.

Eka ntila wa 6, u ri: “Loko va ku ku khumbhuu...!” Kasi eka ntila wa 7, u ri: “Hambu wo swi rhandza aku va siveli. “Riencisi’ khumbhuu!” ri vula ku tsundzuka swilo hi ku hatlisa leswi a wu swi rivarile nkarhinyana. Hi mitila leyi, mutsari u fananisa xivandla lexi xa vafi na ndhawu leyi ngo endzeriwa, kutani u kombisa leswaku loko vanhu va kala va tsundzuka eka xivandla lexi, ku hava na munhu na un’we loyi a nga va pfalelaka. Eka ntila wa 8, u ri: “Vo ku chupukela u lo va ntle-ntlee...ntlee...! Riencisi ‘ntlee-ntlee! ri vula ku khoma hi matimba u tlhela u tlimba xilo xa kona leswaku xi nga chupuki. Leswi swi kombisa leswaku vanhu va ku rhetela u nga ehleketanga kutani va famba u va khomile swi tiya. Nakambe eka ntila wa 9, u ri: “Vo ku timekela u lo va ntsee...!” Riencisi ‘ntsee’ ri vula ku tshama u languta nchumu wo karhi hi ndlela yo terisa vusiwana. Mutsari u tiyisisa leswaku vanhu lava va fa u va langutile hambiloko u languteka hi ndlela yo terisa vusiwana. Laha ka ndzimana leyi mutsari u hlamusela hi le swilahweni leswaku ku lahlwa munhu un’wana na un’wana swi nga yi hi rimbewu kumbe vukhale. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vanhu va fa hambu maxaka ma vona ma va langutile.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u hlamusela leswaku munhu wa fa a ri eka ndhawu yin’wana na yin’wana leyi a tikumaka a ri eka yona, hi nkarhi walowo rifu ri n’wi kumaka hi wona. Eka ntila wa 10, mutsari u ri: “Va vitaniwa hi un’we-un’we ku ya kona.” Kasi eka ntila wa 11, u ri: “Ku hela ka yindlu va gongondza!” Mitila leyi yi kombisa leswaku rifu ri vitana munhu hi un’weun’we leswaku a fa loko nkarhi wu fikile. Mutsari u fananisa ku fika ka rifu na

ku hela ka yindlu leyi a yi ri eku akiweni leswaku n'winyi wa yona a ta sungula ku yi tirhisa. U tlhela a ya emahlweni a fananisa ku nghena ka rifu na loko ku gongondziwa enyangweni. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 12, a ku: "U khuziwa kambirhi kanharhu, tiva ku yi chayile!" Rito 'khuziwa' ri vula ku vitana munhu. Kasi 'chayile' ri vula ku hundza emisaveni laha ka ntila lowu ku vuriwa leswaku loko munhu a kala a vitaniwa ko hlaya a nga hlamuli, i xikombiso xa leswaku u hundzile emisaveni.

Eka mitila ya 13, 14 na 15 mutsari u kombisa leswaku munhu wa fa hambu a ri endzeni ka movha, exitimeleni hambu endzeni ka xikepe. Mutsari u ri: "A swi na ku u le movheni, wo vitaniwa u famba!" "A swi na ku u le xitimeleni, wo vitaniwa u famba!" "A swi na ku u le xikepeni, wo vitaniwa u famba!" Leswi swi boxiweke swi kombisa leswaku rifu a ri hloniphi leswaku munhu u kumeka a ri kwihi hi nkarhi lowu ri n'wi fikelaka ha wona. Mutsari u tlhela a fananisa ku fika ka rifu eka munhu ku fana na loko a vitaniwa naswona a ku na ku ala. Kasi eka ntila wa 16, u ri: "A swi na ku mundzuku i nkhuvo, wo vitaniwa!" Laha mutsari u kombisa leswaku rifu ri tsandzeka no hlonipha hambu munhu a fanele ku endla nkhuvo hikuva ri fika swi te tano, kutani ri kavanyeta ntsako. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 17, a ku: "A swi na ku mundzuku u hola mali, wo vitaniwa! Laha u kombisa leswaku hambiloko munhu a yimele ku kuma mali rifu ra fika a nga si yi kuma. Mutsari eka ndzimana leyi, u kombisa leswaku rifu a ri langutisi leswaku i nkarhi muni wa siku, u le ku tiphineni, u le ka ndhawu ya njhani, na swin'wana, kambe ri fika swi te tano.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu mutsari u hlamusela hi leswi vanhu va salaka na swona emiehleketweni loko va feriwile hi vanhu lava va va rhandzaka. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 18, loko a ku: "Vanghana va hina, loko hi ku va khumbhuu!" Kasi eka ntila wa 19, u ri: "Swange u ngo va vo' hi mahlo ya nyama!" Xivulwa 'mahlo ya nyama' swi vula ku tienerisa. Hi mitila leyi mutsari u hlamusela leswi vanhu va endlaka swona loko va tsundzuka vanghana va vona lava va nga hundza emisaveni. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku loko vanhu va tsundzuka vanghana va vona lava nga hundza emisaveni, va twa onge va ngo va vona hi mahlo ya nyama, kutani va tikhorwisa, ku nga ha ri ku tsundzuka ntsena. Eka mitila ya 20 na 21, mutsari u ya emahlweni a ku: "Maxaka ya hina, loko hi ku va khumbhuu!" na "Swange u ngo va vo' hi mahlo ya nyama!" Leswi swi tiyisisa leswaku na loko vanhu va tsundzuka maxaka ya vona lava nga hundza emisaveni, va twa onge va nga va

vona hi mahlo ya nyama. Kasi eka ntila wa 22, u ri: “Hinkwerhu ri nge hi tluli, hi nge ri baleki.” Rito ‘baleka’ ri vula ku tsutsuma u nyamalala. Hi ntila lowu u hlamusela leswaku ku hava munhu loyi a nga ta ka a nga fi naswona ku hava munhu loyi a nga tsutsumaka rifu hikuva ri ta ku landza hinkwako laha u nga ta ya kona.

Loko hi languta eka ntila wa 23, mutsari u ri: “A ri na xin’wana-manana, a ri na qhwetha.” Rito ‘xin’wana-manana’ ri vula vuxaka bya vana hi tlhelo ra hala ka mana wa vona. Kasi ‘qhwetha’ ri vula munhu loyi a nga dyondzela swa nawu kutani a yimelelaka vanhu ekhoto loko va endlile milandzu kutani va khomiwile. Hi ntila lowu, mutsari u kombisa leswaku rifu a ri langutisi leswaku vanhu lava i vana va munhu, naswona a ri lavi muyimeri hikuva ri endla leswi ri lavaka swona eka munhu loyi ri lavaka yena. Hikokwalaho, rifu a ri lavi munhu loyi a nga ta yimelela un’wana. Kasi eka mitila ya 24 na 25 mutsari u ri: “Loko u ri entirhwani, u tirhanyana ndzi la’ ku wisa,” na wa “Loko u tsutsumanyana, u to twa ku: “ndzi la’ ku wisa.” Leswi kombisa leswaku loko vanhu va ri karhi va tirha kumbe ku endla swo karhi va vula leswaku va karhele kutani va lava ku wisa. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u kombisa leswaku rifu a ri languti vuxaka bya vanhu loko ri lava ku teka munhu. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku rifu a ri lavi muyimeri. U hetelela hi ku paluxa leswaku vanhu va nga naveli ku hatlisela ku wisa, hikuva nkarhi wu ta fika lowu va nga ta wisela makumu, ku nga ku hundza emisaveni.

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 26, mutsari u ri: “Hi nga ri tsutsumeli, hi nga ngheneleli elawini.” Laha u kombisa leswaku vanhu va nga naveli ku hatla va wisa hikuva u swi fananisa na ku tsutsumela rifu. Mutsari u fananisa ku wisa ka munhu loyi a nga karhala na ku wisa ka makumu ka munhu loyi a nga fa. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 27, a ku: “Hi ta famba hinkwerhu, evuyela-rhurhi i ndlela ya hina.” Rito ‘evuyela-rhurhi’ ri vula eka ndhawu leyi loko munhu a kala a ya eka yona a nga ha vuyiki. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu va nga jaheli ku fa hikuva hinkwavo va ta fa hikuva ku fa i ndlela ya munhu un’wana na un’wana.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi rifu laha mutsari a kombisaka leswaku eswilahlweni hilaha a ku fananisaka na tindlu leti vanhu va tshamaka ni ku etlela eka tona. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vanhu hinkwavo va lova, naswona a ku na lonkulu kumbe lontsongo, hambu ku languta rimbewu. U ya emahlweni a kombisa na leswaku rifu a ri hloniphi

leswaku munhu u kumeka a ri kwihi hi nkarhi lowu ri n'wi fikelaka ha wona, naswona a ri na mhaka na leswaku u le ku tsakeni kumbe ku tiphina, kambe ri fika swi te tano. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa na leswaku rifu a ri lavi munhu loyi a nga ta yimelela un'wana kumbe xin'wanamanana, loko ri fikile ra dlaya. Mutsari u hetelela hi ku vula leswaku rifu ri nga jaherivi hikuva vanhu hinkwavo va ta fa hikuva i ndlela ya munhu un'wana na un'wana naswona loko munhu a kala a ya eka ndhawu leyi a nga ha vuyi.

4.4.8 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi hi xopaxopile swithokovetselo swa nkombo leswi vulavulaka hi rifu. Eka xithokovetselo xa '*Khombo*' Malungana na Babane va vulavula hi rifu leswaku loko ri nga ri kona emutini vanhu va rivala hi rona, kambe loko ri kala ri nghena ri twisa vanhu ku vava. Vatsari va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku rifu ra swi kota ku tlhela ri humelela eka muti lowu ri nga tshama ri va kona ku komba leswaku a ri hloniphi hambi ku twela vusiwana. Vatsari va gimeta hi ku kombisa leswaku rifu a ri sunguli ri vika loko ri fika emutini, ri fika swi nga ehleketiwanga.

Loko hi languta eka xithokovetselo xa '*Dyambu ri perile*,' Makhuba u vulavula hi rifu leswaku a ri hlawuli hikuva ri teka munhu un'wana na un'wana. Mutsari u kombisa leswaku munhu a nga vona onge rifu ra ha ri kule na yena, kambe loko nkarhi wu fikile u ta hundza emisaveni. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku rifu ri dlaya vanhu ri nga languti swiyimo swa vona swo hambanahambana laha misaveni. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a hlamusela leswaku rifu ri hava ntsetselelo.

Eka xithokovetselo xa '*Rifu*' Nkondo u vulavula hi rifu, laha munhu loyi a ri kusuhi ni ku hundza emisaveni a dyuharile swinene. Mutsari u hlamusela hi ndlela leyi munhu loyi a ri ekusuhi na ku hundza emisaveni a langutekisaka xiswona hikokwalaho ka vukhale bya yena. Mutsari u tlhela a kombisa na leswaku munhu loyi a hanyile malembe yo hlanya hikuva xiyimo xa yena a xi komba ku dyuhala. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswi a swi humelela eka nkarhi wo hetelela loko munhu loyi a nga si hundza emisaveni, kutani a hundza emisaveni a karhi a n'wayitela.

Kasi eka xitlhokovestelo xa '*Rifu*' Nxumalo na Maluleke va vulavula hi leswi rifu ri swi endlaka eka vanhu hikuva ri va tekela ntsako lowu va nga na wona ri va siya na ku twa ku vava. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku rifu ri hava manyunyu, ku tikukumuxa, a ri hlawuli hikuva ri dya hinkwaswo. Va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku rifu ri fana na khamba hikuva ri vutlela vanhu swilo swa vona hi nkanu. Vatsari va tlhandlekela hi ku kombisa leswaku ku hava na munhu na un'we loyi a nga hlulaka rifu hambu wo va na matimba swinene. Vatsari va hetelela hi ku kombisa leswaku rifu hi rona nghwazi ya misava hikuva ri ta tshama ri hlurile.

Laha ka xitlhokovetselo xa '*D D Malungane*' Masebenza u vulavula hi rifu ra Malongane wanuna un'wana wa ndhuma loyi a nga ngenisa xandla eka ku hlulukisa Xitsonga. Mutsari u kombisa swilo swo tala leswi a nga swi endla ku fana na ku yimbelela, ku qambha tinsimu, ku yimbelerisa, na yin'wana migingiriko leyi a yi endleleke tiko. Mutsari u yile emahlweni a kombisa xivangelo xa rifu ra Malongane. Mutsari u hetelela hi ku kombisa ku amukela rifu leri hi ku vula leswaku Xikwembu xi endlile ku rhandza ka xona, kambe leswi swi salaka eka vanhu i ku hlambanyisa ntsena.

Eka xitlhokovetselo xa '*Rifu ra xikukwana xanga*' Mayevu u vulavula hi munhu loyi a twaka ku vava hikokwalaho ko feriwa hi n'wana wa yena loyi a ha rintsongo swinene naswona a ha languterile leswo tala eka yena. Mutsari u tlhela a hlamusela leswi a twisa swona ku vava loko se n'wana wa yena a karhi a helela hi matimba ku kondza a khaluta. Mutsari u hetelela hi ku hlamusela leswi a titwisaka xiswona loko se n'wana loyi a hundzile emisaveni na ku navela leswaku onge loko a lo vona vana va yena kumbe a swi ta tshungula mbanga leyi a ri na yona.

Eka xitlhokovetselo xa '*Byetlelo bya makumu*' Makhuba u vulavula hi rifu leswaku ri teka vanhu maxaka ya vona ya sala ya twa ku vava. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vanhu hinkwavo va lova, naswona a ku na lonkulu kumbe lontsongo. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku rifu a ri na xichavo leswaku munhu u kumeka a ri kwihi hi nkarhi lowu ri n'wi fikelaka ha wona, naswona a ri na mhaka na leswaku u le ku tsakeni kumbe ku tiphina, kambe ri fika swi te tano. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku rifu a ri lavi munhu loyi a nga ta yimelela un'wana kumbe xin'wanamanana, loko ri fikile ra dlaya. Mutsari u gimeta hi

ku vula leswaku rifu ri nga jaheriwi hikuva vanhu hinkwavo va ta fa tanihiloko ku ri ndlela ya munhu un'wana na un'wana.

Eka xiyenge lexi vatsari va hlamusela hi ku vava ka rifu loko ri ngenile emutini na leswi siyisaka swona vanhu lava nga feriswa hi maxaka ya vona. Va kombisa leswaku a ri langutisi lomu ri ngenaka kona naswona ri nghena nkarhi wun'wana na wun'wana. Va tlhela va kombisa leswaku rifu a ri hlawuli ri teka vanhu hinkwavo ku nga ri hi xiyimo kumbe vukhale bya munhu. Nakambe va tlhela va kombisa leswaku rifu ra swi kota ku tlhelela kwala ri nga tshama ri teka munhu kona ri tlhela ri ya teka un'wana.

Eka xiyenge lexi landzelaka hi paluxa nxopaxopo wa swithokovetselo swa nkongomelo wa ku phata.

4.5 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA KU PHATA

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa switlhokovetselo swa nkongomelo wa ku phata, laha hi nga ta xiyaxiya xitlhokovetselo xa Masebenza (1965). Hikokwalaho ko kayivela ka switlhokovetselo swa nkongomelo wa ku phata eka matsalwa lama hlawuriweke ku xopaxopiwa, hi ta xopaxopa eka switlhokovetselo swa Mnisi (1970), Rikhotso (2005) na Malungana (1999).

4.5. 1 Masebenza (1965), 'Xitlhokovetselo xa *D C Marivate*'

1. Hi losile, Maringa,
2. Ha tlangela, Maringa:
3. Dyondzo vuyimbeleri.

4. Va ha rivata hi jomela,
5. Va ha rivata hi xigubu,
6. Va ha hlevana,
7. Va ha pumbana,
8. Wo huma u hlota dyondzo:
9. Vuthicara, vuphafandasi, pho.

10. Futhi u mu-"J.C." wo rhangwa werhu,
11. Futhi u mutsari wa ndhuma werhu:
12. "David Livingstone," "Sasavona."
13. Mina ndzi ri u sase hina.

14. Ivi u thwasa ka vuyimbeleri,
15. Xilombe gila-u-girile.
16. Ha va twa va chayela tikhwayere,
17. Ha va twa va yimbelela,
18. Hambu vachayi va swichaya-chayani,
19. Kambe wena Maringa

20 U xilombe – vulombe –tsokomberisisa:

21. “Xidzedze,” “Jobo,” “Homu yo basa,”

22. “Orlando,” “Xirimo,” “Phelindaba,”

23. “Nonkawusi,” “Mbuti ya xidzwele,”

24. Namuntlha “Nkantata-Xitsonga” yo sungula,

25. Nghoma-ndlopfu, “Mahungu la’manene.”

26. Matwa – vundzeni; mavona-kule:

27. “Vakhale va vurile va ku:

28. ‘Hanya u ta swi vona,’

29. Namuntlha a ha ha dyi byi rhelela.

30. Hi vona yo mimovha,

31. Na tifulay’ –machini,

32. Switimela leswi swa matimba

33. Leswi vakokwana, hayi!

34. Etikweni leri

35. A hi dyi nchumu ho tshama ntsena.

36. Ee, va dya makhondzo,

37. Ee, va dya tinyoxi,

38. He vinyi va rona,

39. A hi dyi nchumu ho tshama ntsena.”

40. Maringa, u hi pfuxa mihloti.

4.5.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi bumabumela D C Marivate hikokwalaho ka migingiriko ya yena leyi a yi endleke exikarhi ka rixaka ra Vatsonga.

4.5.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u sungula hi ku xeweta a tlhela a khensa Marivate eka mitirho ya yena ya dyondzo na vuyimbeleri. Eka mitila ya ndzimana yo sungula, mutsari eka mitila ya 1 kufika eka 3, u ri: “Hi losile, Maringa,” “Ha tlangela, Maringa:” na “Dyondzo vuyimbeleri.” Eka ntila wa 1, ku losa swi kombisa ku titsongahata ka munhu, ngopfungopfu hi ku xixima xiyimo xa yena. Kasi eka ntila wa 2, mutsari u kombisa ku khensa, leswi Marivate a swi endleke swi faneleke ku dzunisiwa. Kasi rito ‘Maringa’ ri vula xivongo xa ka Marivate, kutani va xi tirhisa loko va tiphata. Eka ntila wa 3 u kombisa leswaku u tlangela dyondzo na vuyimbeleri lebyi Marivate a ri na byona. Laha mutsari u ndhundhuzela Marivate hikokwalaho ka mitirho ya yena leyinene leyi nga endla leswaku a duma swinene evanhwini.

Mutsari eka ndzimana ya vumbirhi, u kombisa leswi Marivate a nga swi sukela leswi a swi yenga vanhu, kambe a hlawula ku dyondza xikolo. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 4, loko a ku: “Va ha rivata hi jomela.” Leswi swi vula leswaku vanhu a va ha yengiwa hi ku nwa byalwa. Rito ‘jomela’ ri vula xibye lexi tirhisiwaka ku nwa hi xona byalwa. Kasi eka ntila wa 5, u ri: “Va ha rivata hi xigubu.” Ntila lowu wu vula leswaku vanhu a va yengiwa hi ku famba va cina swigubu. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 6, a ku: “Va ha hlevana.” Rito ‘hlevana’ ri vula ku vulavulelana swo biha eka lava a va nga ri kona. Ntila lowu wu vula leswaku vanhu a va yengiwa hi ku tshama va vulavula swo biha hi van’wana. Eka ntila wa 7 u ri: “Va ha pumbana.” Rito ‘pumbana’ ri vula ku lumbetana hi swa vuloyi. Leswi swi vula leswaku vanhu a va yengiwa hi ku lumbetana hi mhaka ya vuloyi. Kasi eka ntila wa 8, u ri: “Wo huma u hlota dyondzo:” Xivulavulelo lexi xi kombisa leswaku loko vanhu va ha yengiwa hi swilo leswi boxiweke swo ka swi nga pfuni nchumu, Marivate a ya exikolweni ku ya dyondza. Mutsari u tirhise rito ‘hlota’ ku kombisa leswaku dyondzo leyi Marivate a famba a yi lava kwalomu yi kumekaka kona. Eka ntila wa 9, u ri: “Vuthicara, vuphafandasi, pho.” Leswi swi kombisa leswaku Marivate u fambile a hlota kutani a ya kuma vuthicara na vuphafandasi eka tidyondzo ta yena. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u kombisa swilo hinkwaswo leswi a swi yenga vanhu ku ya exikolweni, kambe Marivate a nga tirhisanga na xin’we ku vhika hi xona eka leswi a navela ku fikelela swona.

Eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa swilo swo sungula leswi Marivate a swi endleke mayelano na dyondzo leyi a yi kumeke. Leswi vonaka eka ntila wa 10, loko a ku: “Futhi u mu-“J.C.” wo rhanga werhu.” Rito ‘J.C.’ ri vula *Junior Certificate*. Ntila lowu wu kombisa leswaku Marivate hi un’wana wa vanhu vo sungula ku pasa J.C. loko swilo swa ha tika swinene. Kasi eka ntila wa 11, mutsari u ya emahlweni a ku: “Futhi u mutsari wa ndhuma werhu.” Mutsari wa ha kombisa leswaku Marivate hi un’wana wa vatsari vo sungula va tibuku ta Xitsonga. Eka ntila wa 12 u kombisa mavito ya tin’wana ta tibuku leti a ti tsaleke ku nga *David Livingstone* na *Sasavona*. Kasi eka ntila wa 13, u ri: “Mina ndzi ri u sase hina.” Rito ‘sase’ ri vula ku pfuna. Hi ntila lowu swi vula leswaku Marivate a nga pfunanga vanhu van’wana, kambe u pfunile hina eka leswi a swi endleke. Leswi mutsari u swi vula hikuva Marivate a thyle vito ra tsalwa ra yena ro sungula ra *Sasavona*. Mutsari u kombisa migingiriko yo sungula leyi Marivate a yi endleke mayelana na dyondzo na vutsari bya yena.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumune, a kombisa ku ya emahlweni leswi Marivate a swi endleke ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni. Mhaka leyi yi seketela hiloko mutsari eka ntila wa 14, a ku: “Ivi u thwasa ka vuyimbeleri.” Leswi swi vula leswaku Marivate a tokotile hi swa vuyimbeleri. Kasi eka ntila wa 15, u ri: “Xilombe gila-u-girile.” Ntila lowu wu kombisa leswaku Marivate a ku ri munhu wo yimbelela ngopfu naswona a swi khavisiwa eka mayimbelelelo ya yena. Eka mitila ya 16 ku fika eka 19 mutsari u kombisa leswaku vanhu va kona vo kota ku fambisa tinkhwayere, vo yimbelela na lava va kotaka ku chaya swo chaya kambe a va fiki eka leswi Marivate a nga xiswona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mitila ya 16 kufika eka 19, loko a ku: “Ha va twa va chayela tikhwayere,” “Ha va twa va yimbelela,” “Hambi vachayi va swichaya-chayani” na “Kambe wena Maringa.” Mitila leyi yi tiyisisa leswaku Marivate u vuswikoti eka swilo swo tala.

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 20, loko a ku: “U xilombe – vulombe –tsokomberisisa:” Leswi swi vula leswaku Marivate u yimbelela ngopfu swi tlhela swi nyanganya ku fana na loko ku tsokombela vulombe. Rito ‘tsokomberisisa’ ri vula swilo leswi nyanganyaka ku tlula mpimo. Kasi eka mitila ya 21 ku fika eka 23 u ri: “21. “Xidzedze,” “Jobo,” “Homu yo basa,” na “Orlando,” “Xirimo,” “Phelindaba,” na “Nonkawusi,” “Mbuti ya xidzwele.” Laha mutsari u longoloxile mavito ya tinsimu leti nga qambiwa hi Marivate ku tiyisisa vuswikoti bya yena byo qamba. Eka ntila wa 24, u ya emahlweni a ku: “Namuntlha “Nkantata-Xitsonga” yo sungula.”

Leswi swi kombisa leswaku hi yena munhu wo sungula ku tokota hi Xitsonga. Laha ka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswaku vuswikoti bya Marivate byo yimbelela, ku yimbelerisa, ku chaya na ku qamba, byi tlula bya vanhu vo tala.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku leswi swi humeelalaka masiku lawa a ka ha ri swona leswi a swi ri xiswona khale. Leswi swi seketeriwa hi ntila wa 26, loko mutsari a ku: “Matwa – vundzeni; mavona-kule:” Leswi swi vula leswaku Marivate a kota ku kambisisa mhaka na ku vona na leswi swa ha taka. Kasi eka mitila ya 27 na 28 u ri: “Vakhale va vurile va ku:” na “Hanya u ta swi vona.” Mitila leyi yi vula leswaku loko munhu a karhi a hanya u ta kota ku dyondza swilo swo tala evuton’wini. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 29, a ku: “Namuntlha a ha ha dyi byi rhelela.” Xivulavulelo ‘dyi byi rhelela’ swi vula loko swilo swi nga tshamisekanga vanhu va nga ri eku tiphineni. Hi ntila lowu mutsari u vula leswaku masiku lawa vanhu a va ha tiphini hi leswi swi humeelalaka. Mutsari u hlamusela hi swilo leswi swi humeelalaka masiku lawa leswi swi nga tisa ku cinca eka vutomi bya vanhu leswi hi nkarhi wa xikhale a swi nga ri kona. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku leswi humeelalaka masiku lawa, vanhu va khale a va swi vonanga hikuva a swi nga ri kona. Mutsari u kombisa leswaku vanhu va tiphina hi leswi endliwaka eka ririmi ra hina loko hina vinyi va rona hi nga ri eku tiphineni. Lewi swi vonaka eka mitila ya 38 na 39, u ri: “He vinyi va rona,” na “ A hi dyi nchumu ho tshama ntsena.” Ntila lowu wu tiyisisa leswaku vinyi va ririmi a va tsaki hi leswi swi humeelalaka hi rona. Mutsari eka ntila wa 40, u hetelela hi ku vula a ku: “Maringa, u hi pfluxa mihloti.” Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku migingiriko ya Marivate yi endla leswaku a lava ku rila loko a yi ehleketa. Laha ka ndzimana leyi mutsari u kombisa ku cinca ka vutomi laha ku nga nghenelela swilo swo tala leswi nga endla leswaku Vatsonga va rivala na ririmi ra vona.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile migingiriko ya Marivate, laha mutsari a bumabumelaka na ku ndhundhuzela leswi a nga swi endla eka rixaka ra Vatsonga. Mutsari u hlamusela leswaku Marivate u tshikile swilo swo tala leswi a swi yenga vanhu leswaku va nga dyondzi xikolo, kambe yena a swi sukela a ya lava dyondzo. Leswi swi kombisa leswaku swilo a swi nga olovi hi nkarhi wa khale ku ya exikolweni, kambe na ku tika ka swona, Marivate a nga pfumelanga leswaku swi yima endleleni ya yena yo dyondza. Eku heteleleni mutsari u

kombisa ku humelela ka Marivate na ku ngenisa ka yena xandla hi ku hluvukisa Xitsonga hi ku qamba tinsimu na ku tsala matsalwa.

4.5.2 Mnisi (1970), 'Xitlhokovetselo xa Chaka'

1. Emalembeni ya xikhale kona kwale ka Zulu,
2. Kwale tikweni ra mova ma-endla-chukele,
3. Kaya ka tindlopfu xinyika-bakatwa khale ka kona,
4. Hosi mafuma hi nsele yi vile kona,
5. Yena Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

6. Hosi yoleyo a yi ri matsakisa-hi-ngati,
7. Ku vo' xikandza xakwe a ku ri ku languta mombo wa nghala,
8. Rito ra yena a ri dzinginisa tiko hinkwaro;
9. Wansati wa ri humesa rito 'mahlweni ka yena xana?
10. Yena Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye ke?

11. Wanuna na wansati a swi fana eka yena Chaka,
12. Mutini wa yena xihlangi xi vona hi man'?
13. Rito rakwe ku ri ku: "Swi nga ta vanga vuhosi,"
14. Embilwini ya yena a nga tshembi munhu,
15. Yena Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

16. Mabuthu ya ri mabuthu lama humesiwaka,
17. Tinyimpi ti khatakanya eka va-mavandzekana-na-ye',
18. Miti yi hisiwa ni mavele, wanuna ni wansati va hamba va fana,
19. Va dlawa hi tlhari rin'we kun'we ni swihlangi,
20. Hi tinyimpi ta Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

21. Tihomu byi ri vu-mhoo! Mhoo! Leti vuyisiwaka entsindza,
22. Hala ku nga na nyimpfu byi ri vu-bhee! bhee!
23. Hi nga ha vuli lomuya ka mbuti vu-mee! Mee!
24. Hinkwaswo sweswo swi nga ri swa un'wana,,
25. Handle ka Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

26. Nyimpi marhuma-hi-yena ku hlula a wu ri nawu;
27. Lok'u hluriwile ku pona a ku ri ku balekela makumu,
28. Handle ka swona u ta kayela ku xa ka ramundzuku,
29. Ma-onhela-yena a a dya byi nga rheleli,
30. Yena Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

31. Wanuna wo onhela Chaka a ri madlayisa muti –
32. Hikwalaho ka leswi nsati wa yena ni vana
33. Va nga ta va va-hidlawela-murhu, nyama hi nga dyanga!
34. Va ta gevengiwa ku yisa 'ka wa makumu,
35. Hi yena Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

36. Tinxaka timbe ti ri tinxaka ti vuyisiwaka 'Zulwini,
37. Va-madlayisa-hi-vumbhuri va va vasati va Chaka,
38. Hinkwavo va khonzisiwa kona kwale 'Zulwini,
39. Ku ta tatisa lava fumiwaka hi ku nonon'hwa,
40. Va fumiwa hi Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

41. Vabaleki va ri vabaleki lava baleke,
42. Va sukela wa mbilu ya ntima na tiko ra kwe!
43. Kambe ma-endla-sweswo a ku ri hala ka yena,
44. Hikuva ya landza yo' hosi ya ka Zulu,

45. Yena Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

46. Ehenhle ka sweswo hinkwaswo xin'wana ni xin'wana xi ni

47. makumu,

48. Lomu xi vekeraweke ku fika kona hi la tiviwaka!

49. Munene na mubihhi va famba yin'we ndlela ya kona;

50. Ku nga leswi vavanuna vambirhi va n'wi heriseke,

51. Va herisa Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!

4.5.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Chaka hosi ya Mazulu leyi a yi fuma vanhu hi voko ra tihanyi na nsele.

4.5.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Ndzimana yo sungula yi paluxa hi ndlela leyi vutomi bya Chaka a byi ri xiswona na ndhawu lomu a kumeka kona. Leswi swi vonaka eka ntila wa 4, loko mutsari a ku: "Hosi mafuma hi nsele yi vile kona". Rito "nsele" ri vula tihanyi. Ntila lowu wu kombisa leswaku Chaka a fambisa tiko ra yena hi ku tirhisa tihanyi na mona. Kasi eka ntila wa 5, u ri: "Yena Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye". Laha swi kombisa leswaku ku nonon'hwa ka mbilu ya yena swi fananisiwa na ribye. Rito "mbilu matiyerisa-xiribye" ku fananisiwa ku nonon'hwa ka mbilu ya yena na ku nonon'hwa ka ribye.

Laha ka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa ndlela leyi Chaka a ri na tihanyi hakona hi leswi a dlayeterisa swona vanhu. Eka ntila wa 6, u ri: "Hosi yoleyo a yi ri matsakisa-hi-ngati". Mhaka leyi yi kombisa leswaku Chaka a tsaka ntsena loko a vona vanhu va karhi va dlayiwa. Kasi eka ntila wa 7, u ri: "Ku vo' xikandza xakwe a ku ri ku languta mombo wa nghala". Laha mutsari u kombisa leswaku hikokwalaho ka ku chavisa ka Chaka, vanhu a va twa onge va

vona xiharhi xo chavisa loko va lungutana na yena, kutani leswi a swi endla leswaku va n'wi chava swinene. Nakambe mutsari u kombisa ku chavisa ka xikandza xa yena na ku chavisa ka nghala. Mutsari u kombisa ndlela leyi vanhu a va chava Chaka ha yona, kutani swi endla leswaku va nga lavi ku langutana na yena.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu na ya vumune, a kombisa leswaku Chaka a chaviwa hi vanhu hinkwavo. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 11, loko mutsari a ku: "Wanuna na wansati a swi fana eka yena Chaka". Kasi eka ntila wa 12, u ri: "Mutini wa yena xihlangi xi vona hi man'?" Hi mitila leyi swi kombisa leswaku nsele wa Chaka a wu nga hlawuli ku ya hi rimbewu, naswona a nga lavi ku velekiwa swihlangi emutini wa yena hi ku chava ku tekeriwa vuhosi. Nakambe eka ntila wa 13, u ri: "Rito rakwe ku ri ku: "Swi nga ta vanga vuhosi." Rito "vanga" ri vula ku lwisana hi xikongomelo xo kuma nchumu wo karhi. Kasi xivulwa xa 'vanga vuhosi' swi vula ku lwela vuhosi. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku Chaka a nga lavi ku velekiwa swihlangi emutini wa yena hi ku chava leswaku a nga ta tekeriwa vuhosi. Kasi eka ntila wa 14, mutsari u ri: "Embilwini ya yena a nga tshembi munhu." Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku Chaka a nga tshembi munhu.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, ya vutsevu na ya vukombo, mutsari u kombisa leswaku a ku tshama ku ri karhi ku lwiwa tinyimpi, ngopfungopfu eka matiko lawa a akelane na wona, kutani swi endla leswaku Chaka a dlaya vanhu vo tala. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 16 na 17, loko mutsari a ku: "Mabuthu ya ri mabuthu lama humesiwaka," na "Tinyimpi ti khatakanya eka va-mavandzekana-na-ye'." Rito 'mabuthu' ri vula ntlawa wa vanhu lava ntirho wa vona ku nga ku sirhelela tiko. Kasi rito 'khatakanya' ri vula ku tlhandleka swilo ehenhla ka swin'wana. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku a teka swifuwo swa vanhu lava a va hluleke hi ku va dlaya swi vuyisiwa emutini wa yena. Ku seketela mhaka leyi, mutsari eka mitila ya 21, 22 na 23, u ri: "Tihomu byi ri vu-mhoo! Mhoo! Leti vuyisiwaka entsindza," na "Hala ku nga na nyimpfu byi ri vu-bhee! bhee!" na wa "Hi nga ha vuli lomuya ka mbuti vu-mee! Mee!" Mitila leyi yi tiyisisa ku rila ka tihomu, timbuti na tinyimpfu leswi a swi tekiwa hi Chaka. Kasi eka ntila wa 26, u ri: "Nyimpi marhuma-hi-yena ku hlula a wu ri nawu". Ntila lowu wu kombisa leswaku nyimpi ya Chaka a yi boheka ku hlula nkarhi hinkwawo.

Nakambe eka ndzimana ya vunhungu, kaye na khume, mutsari u kombisa leswaku wanuna loyi a onhela Chaka a dlayisa ndyangu wa yena hikuva a va dlayiwa hinkwavo. Mitila 31 kufika eka 34 yi seketela leswi boxiweke loko mutsari a ku: “Wanuna wo onhela Chaka a ri madlayisa muti –,” “Hikwalaho ka leswi nsati wa yena ni vana,” “Va nga ta va va-hidlawela-murhu, nyama hi nga dyanga!” na “Va ta gevengiwa ku yisa ‘ka wa makumu.” Xivulwa xa ‘va-hidlawela-murhu, nyama hi nga dyanga’ eka ntila wa 33, xi vula ku xanisiwa u nga onhanga nchumu. Rito ‘gevengiwa’ ri vula ku dlayiwa hi swigevenga. Nakambe xivulwa xa ‘ku yisa ‘ka wa makumu’ xi vula ku fika eka munhu wo hetelela. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku loko u kala u onhela Chaka, a ta dlaya ndyangu hinkwawo ku nga sali munhu.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku van’wana a va tekeriwa vasati va vona loko va sasekile. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku van’wana lava nga hluriwa enyimpini a va yisiwa etikweni ra yena leswaku a ya va hosi ya vona. Mhaka leyi yi seketeriwa ka ntila wa 37, loko mutsari a ku: “Va-madlayisa-hi-vumbhuri va va vasati va Chaka. Rito “Va-madlayisa-hi-vumbhuri” ri vula vavasati vo saseka. Kasi eka ntila wa 38, u ya emahlweni a ku: “Hinkwavo va khonzisiwa kona kwale ‘Zulwini.” Rito ‘khonzisiwa’ ri huma ka Xizulu ri vula ku luvela etikweni ra van’wana. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku Chaka a teka vavasati vo saseka va va vasati va yena kutani va ya luvela etikweni ra yena. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku van’wana vanhu a va rhurha etikweni hi ku chava Chaka na mbilu ya yena yo biha. Eka ntila wa 42, u ri: “Va sukela wa mbilu ya ntima na tiko rakwe”. Laha mutsari u fananisa mbilu ya Chaka na nchumu wantima.

Mutsari eka ndzimana ya vukhumen’we, u kombisa leswaku xilo xin’wana na xin’wana xa fika emakumu. Ntila wa 47 wu seketela mhaka leyi loko mutsari a ku: “Ehenhle ka sweswo hinkwaswo xin’wana ni xin’wana xi ni makumu.” Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vanhu vo lulama na lavo biha hinkwavo va fa. Eka ntila wa 49, u ri: “Munene na mubihi va famba yin’we ndlela ya kona”. Rito ‘munene’ ri vula munhu wa tintswalo. Kasi ‘mubihi’ ri vula munhu wa mahanyelo yo biha. Kasi eka ntila wa 50, u ri: “Ku nga leswi vavanuna vambirhi va n’wi heriseke.” Rito ‘heriseke’ laha ri vula ku dlaya. Hikokwalaho, mutsari u kombisa leswaku Chaka u dlayiwile hi vavanuna vambirhi.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hi laha Chaka hosi ya Muzulu a ri na tihanyi hakona hi ku dlaya vanhu. Mutsari u kombisa ndlela leyi Chaka a nga xanisa vanhu hakona. Loko hi languta hi kuma leswaku ndzimana yin'wana na yin'wana a yi hela hi marito lawa: "Yena Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye", ku tiyisisa tihanyi leti a ri na tona. Ku vuyelerisa ka mutsari ka xivulwa xa 'Chaka wa Muzulu, wa mbilu matiyerisa-xiribye!' swi tiyisisa leswaku hakunene Chaka a bihile mbilu ku tlula mpimo. Laha mutsari u kombisa leswaku nchumu wun'wana na wun'wana wa fika emakumu loko nkarhi wu fikile leswaku wu hela.

Nakambe hi dyondza leswaku xitlhokovestelo lexi xi kombisa hilaha vutomi bya Chaka hosi ya Mazulu bya ku fuma vanhu hi voko ra nsimbhi byi nga xiswona. Mutsari u hlamusela ndlela leyi Chaka a twisa vanhu ku vava hakona. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku Chaka a nga lavi ku tswariwa vana emutini wa yena hikuva a chava ku tekeriwa vuhosi. Mutsari u tlhandlekela hi ku kombisa leswaku ku hava nchumu lowu nga ri ki na makumu, kutani na yena Chaka u vuye a dlayiwa.

4.5.3 Rikhotso (2005), 'Xitlhokovetselo xa N'wamanungu'

1. Hi losa nghwazi ya Mu-Komati,
2. Hi losa xihluke xa Mavungwani,
3. Wena phuphu ya vuhosi bya ka Ndengeza Siweya,
4. Tiko xa ha etlele,
5. U pela malwandle u fika "phesheya"
6. Na Jiwawa lowa Muputukezi,
7. Elisbon mi vuya ni swibalesa,

8. Namuntlha poso ya N'wamanungu gee!
9. Hikwalaho ka wena,
10. Wena Mungoni muddyi wa swindzhungulwani,
11. Murindzi wa nhlanga wa Nkomati,
12. I ngazo u mpa mandla,

13. Yo mahlaha simbi se Valungu,
14. Ka khulu njhe u vhumele,
15. I ntombi za se Mongwe,
16. Wena jaha la kithi se u didile,
17. Eli nga baza nge hlangahlangani,
18. E liga vabaza nge njinji ze ndlovu,

19. Sibamu e si ne' mehlo mabili,
20. si buke ba ephesheya,
21. Mugwazi we ndoda,
22. Ku qhuvela ka Mongwe.

23. Wena mhlongo wa simbi si beke ekhaya,
24. Ku the funganani nonke,
25. Ntombi za se Mongwe,
26. Va ku nyamaku,
27. Hla, Ndengeza mfowethu!
28. Lowa ntlhohe, lowa ribungu,
29. Loko a ri yena,
30. Loyi a nga dlaya vanhu,
31. U te ni van'wana,
32. Va ka Mawelele,
33. Va ka Nghatsani,
34. Va nga dlayangi munhu.

35. Wena msa' ka Sinyatsi u vhunguleni
36. U ngo mpanyi mpahla ku no Mfunghana,
37. Vhuki u yi gwaze ni zenkomo!
38. Ni mpondo zayomafohlozo,
39. Mhlalo we sizwe mafanekele,
40. U guda vakhwanayi wa mu vhigela,

41. Abantu a ba saba u kumba u mngandi,
42. A ba sali ngi zo mbhani,
43. Dlangamandla! Siweya!

4.5.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi bumabumela N'wamanungu hikokwalaho ka ku va a gingirikerile vukosi bya ka Ndengeza.

4.5.3.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Ndzimana yo sungula yi kombisa lomu N'wamanungu a humaka kona ku kondza a ta va hosi ya ka Ndengeza. Mutsari u kombisa tindzhawu leti a nga famba eka tona swilo swa ha tika swinene ku kondza a ya vuya na swibalesa swa ku ta lwa nyimpi hi swona. Mhaka leyi yi seketela hiloko mutsari eka mitila ya 1 kufika eka 3, a ku: "Hi losa nghwazi ya Mu-Komati," "Hi losa xihluke xa Mavungwani" na "Wena phuphu ya vuhosi bya ka Ndengeza Siweya." Rito 'nghwazi' ri vula nhenha ya le nyimpini. Kasi rito 'xihluke' ri vula xirhabyana kumbe xitlukana lexi hlukaka erhavini kumbe ensinyeni wa murhi. Mitila leyi yi tiyisisa vunhenha bya N'wa-Manungu ni ku komba lomu rimitsu ra yena ri humaka kona, ku nga eka Mavungwana.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u kombisa leswaku hikokwalaho ka migingiriko leyi N'wa-Manungu a yi endleke, swi endlile leswaku ku va na poso ya N'wamanungu eka Ndengeza. Eka ntila wa 8, u ri: "Namuntlha poso ya N'wamanungu gee!" Riencisi 'gee' ri komba matshamelo ya poso. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u ya emahlweni a ndhunduzela N'wa-Manungu hi ku phata xivongo xa ka vona.

Eka ndzimana ya vunharhu u ya emahlweni a bumabumela Hosi Ndengeza na leswi a langutekisa xiswona. Eka ntila wa 28, u ri: "Lowa ntlhohe, lowa ribungu." Rito 'ntlhohe' ri vula nhlonge ya munhu leyo vonikela hikuva yi nga timanga. Kasi 'ribungu' swi vula ku tshwuka ko

hlangana na ntima. Hi ntila lowu swi kombisa leswaku Hosi Ndengeza a ku nga ri munhu wa ntima.

Eka ndzimana ya vumune na ya vuntlhanu, mutsari u ya emahlweni a bumabumela xivongo xa Hosi Ndengeza ni ku xi phata a ri karhi a humesela erivaleni vunhenha bya yena.

Xitlhokovetsevelo lexi xi bumabumela migingiriko ya Hosi Ndengeza leyi ya ku lwa tinyimpi, na ku ya ematikweni ya le handle ku ya kuma swibalesa, ku kala a fambisa tiko. Mutsari u kombisa leswi xivongo xa ka Ndengeza xi phatisiwaka xiswona hi ku ndhundhuzela N'wamanungu.

4.5.4 Rikhotso (2005), 'Xitlhokovetselo xa *D. C. Marivate*'

1. Yi hundzile nkanyamba ya Mammbedi,
2. Yi khalutile ngwazi ya Vhalideziya,
3. U fambile Mu-N'walungu,
4. Nsini yi hi siya,
5. Yi siya gome,
6. A a ri mukhalabye-ntiyela,
7. Ni muzaqa a nga wu khomi!
8. I mani xana?
9. Loko ku nga ri Mufundhisi Daniel Marivate,
10. Daniel wa Cornel,
11. Wa Marivate, wa Ximatsi,
12. Wa Gwalala, wa Xisekwana, wa Maringa.

13. Masebenza a nga hembu,
14. Loko aku u xiphophamberha,
15. Mukhandhi wa swidyondzeki eXipilongo,
16. Mbewu leyi u nga yi byala,

17. A yi sali yi vuna,
18. Hambi ko va ni ro dlaya vusokoti.

19. Hi 1930 yi ku teka nyenyana ya nsimbhi,
20. Yi ya ku jitamisa eNghilandi,
21. Ku ya tsema tirhekhodo,
22. Nxokojo wa tinsimu,
23. Rixaka ri tiphina hi ku ntleza,
24. Va tlhela va ku vita hi noti,
25. Kona kwale “phesheya” ku ya an’wa vuswikoti,
26. Loko u ri kwale,

27. Nyimpi yi tlhontlha hi Hitlilara lo’wa Mujarimani,
28. Yi mpfhumpfha-mpfhumpfheka u ri kwale,
29. Misava yi ninginika,
30. Ti sungula ku biha,
31. U hatla u ngungumela hi ti “Sub-Marine”,
32. ‘Kaya Xipilongo hefu!
33. U fika u qambha “Xinkankanka.”
34. N’hweti ya September 1939...”

35. Wena mutsotsoseri wa timbilu ta vanhu,
36. Ndzi vula ePitori ni le Xipilongo,
37. Va ka Mpfumu (Mozambique) va ri u “Dumakude”,
38. Hambi ku ri Swisa va ku tiva,
39. Yunivhesiti ya N’walungu eSovenga,
40. Yi ku: Marivate, hi nga rivateki,
41. Digiri ya “Doctor of Theology” hi leyi,
42. U nga kala u hi siya,
43. Swi nge pfuni ku fundza munhu a file,
44. Hikuva a nge swi twi.

45. U hi sasile hi “Sasavona”
46. Wena musasi wo sungula werhu,
47. “David Livingstone” hi siyela yini ke?
48. Eka Huvo ya Ririmi ra Xitsonga u rimile,
49. U ngehenile ni le vu-“M.P.”
50. Hi twa leswku a wu ri murimi,
51. Vuvatli byona ke?
52. Vuhleri bya “Valdezia Bulletin” (The light)

53. Leswi u nga swi siya,
54. Swi kala bya mpfula ya mananga,
55. Vana va ku i swidyondzeki-tinghumendhana,
56. Charles, Russel na Martin, i va makhantikhe wa vanhu,
57. Cornelius i govela ra tindzimi,
58. Cecil na Richard i vamakombandlela va vana,
59. N’wamhamba i mukhandi wa vaongori.

60. We Sambo ra dzovo,
61. We Maringa ya tindlopfu, swi pela Vembe
62. Swi nga tsakami,
63. We wo ringana ni misava,
64. Rixaka ri ri “U tirhile”
65. U hanyile u hi hanyerile,
66. Ku hava swo tlula leswi,
67. Ko va ku khensa ka mbyana,
68. Yi ngo puluta ncila,
69. Sambo, Maringa, Mbhulele!

4.5.4.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi bumabumela D C Marivate hikokwalaho ka misingiriko ya yena leyi a yi endleleke rixaka ra Vatsonga na tiko.

4.5.4.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u sungula hi ku komba leswaku munhu loyi a n'wi bumabumelaka a nga ha ri kona emisaveni. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 1, loko mutsari a ku: "Yi hundzile nkanyamba ya Mambedi". Rito 'nkanyamba' ri vula wanuna wa matimba swinene. Laha swi vula leswaku wanuna loyi wa matimba u khalutile emisaveni. Kasi eka mitila ya 4 na 5, u ri: "Nsini yi hi siya," na "Yi siya gome." Rito 'nsini' ri vula munhu wo yimbelela ngopfu. Kasi rito 'gome' ri vula ku tsana emoyeni. Mitila leyi yi paluxa leswaku munhu loyi a ri na vuswikoti byo yimbelela swinene u hundzile emisaveni kutani vanhu va sala va tsanile emimoyeni. Nakambe eka mitila ya 6 na 7, u ri: "A a ri mukhalabye-ntiyela," na "Ni muzaqa a nga wu khomi!" Rito 'mukhalabya-ntiyela, ri vula mukhalabya loyi a ha tiyile swinene. Kasi rito 'muzaqa' ri vula nhonga yo bomba hi yona loko wanuna a ri erendzweni. Leswi swi kombisa leswaku Marivate a nga si khalabya ku tlula mpimo hikuva a nga si gogojela loko a hundza emisaveni. Eka mitila ya 9, 10, 11 na 12, mutsari u hi kombisa rimitsu leri Daniel Marivate a humaka eka rona hi ku phata xivongo xa yena. Mutsari u ri: "Loko ku nga ri Mufundhisi Daniel Marivate," "Daniel wa Cornel," "Wa Marivate, wa Ximatsi " na "Wa Gwalala, wa Xisekwana, wa Maringa."

Nakambe eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u seketela leswi boxiweke hi Masebenza leswaku hakunene Marivate i xiphophamberha hikokwalaho ku vile un'wana wa vanhu vo sungula ku famba va lava dyondzo. Mhaka leyi yi seketeriwa eka mitila ya 16, 17 na 18, loko mutsari a ku: "Mukhandhi wa swidyondzeki eXipilongo" na "Mbewu leyi u nga yi byala, " na "A yi sali yi vuna," na "Hambi ko va ni ro dlaya vusokoti." Rito 'mukhandhi' ri vula ku aka nchumu hi tinsimbhi. Kasi rito 'vuna' ri vula ku khanyana. Hi mitila leyi swi kombisa leswaku mitirho leyi a yi sunguleke yi sala yi ya emahlweni hambiloko swilo swi tika. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u bumabumela mitirho leyi u nga endliwa hi marivate.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu ni ya vumune a kombisa tindhawu ta le kule ta lomu Marivate a endzeleke kona ku ya nwa vutivi. U tlhela a kombisa na mitlhontlho leyi a nga hlangana na yona kwale Nghilandi ya tinyimpi ku kondza a pona hi ku vuya etikweni ra rikwavo. Eka mitila ya 22 na 23, u ri: “Nxokojo wa tinsimu,” na “Rixaka ri tiphina hi ku ntleza.” Rito ‘nxokojo’ ri vula nsengo wa ntswamba loko rhole ri rhokoje ra vumbirhi. Kasi rito ‘ntleza’ ri vula ku sengela masi enon’weni. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu a va tiphina hi vuyimbeleri bya Marivate ku fana na loko va sengela masi enon’wini. Eka ntila wa 27, mutsari u ri: “Nyimpi yi tlhontlha hi Hitlilara lo’wa Mujarimani.” Kasi eka ntila wa u ya emahlweni a ku: “U hatla u ngungumela hi ti “Sub-Marine.” Rito ‘tlhontlha’ ri vula ku gandha munhu leswaku ku ta lwiwa. Kasi ‘nungumela’ ri vula ku famba exinyamini u nga lavi ku voniwa. Nakambe ‘Sub-Marine’ ri vula xikepe lexi fambaka ehansi ka mati. Mitila leyi yi kombisa leswaku loko Hitlilara a sungurile nyimpi, Marivate u tlhelerile ekaya a nga voniwi hi vanhu hi ku chava nyimpi naswona a famba hi xikepe lexi fambaka ehansi ka mati.

Nakambe eka ndzimana ya vuntlhanu ni ya vutsevu, mutsari u kombisa tindhawu to hambanahambana leti Marivate a ti endzeleke na leswi vanhu va n’wi tivisaka xiswona. Mutsari eka ntila wa 35, u ri: “Wena mutsotsoseri wa timbilu ta vanhu.” Rito ‘mutsotsoseri’ ri vula munhu loyi a tirhaka ntirho wo fula tinsimbhi. Mutsari u ya emahlweni a kombisa ku xiximiwa ka Marivate hikokwalaho ka migingiriko ya yena na vuswikoti. Ntila wa 43, wu seketela leswi loko mutsari a ku: “Swi nge pfuni ku fundza munhu a file.” Rito ‘fundza’ ri vula ku xixima munhu hi ku n’wi endlela swa kahle. Mutsari u tlhela a kombisa matsalwa mo sungula lama a ma tsaleke ku hlulukisa Xitsonga. U ya emahlweni a kombisa mitirho leyi Marivate a yi endleke ku hlulukisa ririmi ra Xitsonga. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 45 kufika eka 49, leyi nge: “U hi sasile hi “Sasavona,” “Wena musasi wo sungula werhu,” “David Livingstone” hi siyela yini ke?” “Eka Huvo ya Ririmi ra Xitsonga u rimile” na “ U nghanile ni le vu-“M.P.”

Eka ndzimana ya vukombo, mutsari u kombisa leswaku mitirho ya yena yi endlile leswaku vana va Marivate va famba ehenhla ka mikondzo ya yena hikuva va humelerile eka swa tidyondzo hi ku hambana ka vona. Leswi swi vonaka eka mitila ya 53 na 54, loko mutsari a ku: “Leswi u nga swi siya,” na “Swi kala bya mpfula ya mananga.” Mitila leyi yi kombisa

leswaku leswi Marivate a swi dyondziseke vana va yena a swi kumeki hi ku olova. Kasi eka ntila wa 55, u ya emahlweni a ku: “Vana va ku i swidyondzeki-tinghumendlhana.” Rivitinkatsano ‘swidyondzeki-tinghumendlhana’ ri vula vanhu va vutivi byo enta lava nga ni swiyimo swa le kusuhi na hosi. Leswi swi kombisa leswaku vana va Marivete va dyondzekile swinene va tlhela va va eka swiyimo swa le henhla.

Eka ndzimana ya vunhungu, mutsari u hetelela hi ku phata xivongo xa Marivate ku komba ku khensa na ku n’wi xixima hikokwalaho ka mitirho na migingiriko ya yena leyi a yi endleleke tiko na ku hluvukisa Xitsonga. Mutsari eka mitila ya 67 na 68, u ri: “Ko va ku khensa ka mbyana,” na “Yi ngo puluta ncila.” Mitila leyi yi vula loko munhu a tilondla leswaku a ta kuma swo karhi. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu va titsongahata ku komba ku tlangela leswi va nga endleriwa swona hi Marivate.

Hi ku katsakanya, nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hilaha Marivate a tirheleke tiko ni ku hluvukisa Xitsonga hakona. Mutsari u hlamuserile tindhawu leti Marivate a fambeke a nwa vutivi eka tona. Mutsari u tlhela a kombisa nkoka wa Marivate wo dyondzisa vana va yena leswinene hikuva hinkwavo va hetelele hi ku va swidyondzeki.

4.5.5 Rikhotso (2005), ‘Xitlhokovetselo xa *Nhenha* (Godwin Khosa)

1. Hi losa xihluke xa Magigwani eKhoseni,
2. Wena mahlongolan’weti,
3. Hi tsundzuka vunhenha bya wena bya tolweni,
4. Makhiya ya matilo ya khiyiluluka evupeladyambu,
5. Vanhu va khiya tindlu hi nchavo,
6. U vuya bya vuyavuyani,
7. Misava ya ka Dzumeri yi timbyindla hi mafurha,

8. Gayisa xi nga ri ku na vunwa,
9. Xitimele eMooketsi chiki!
10. Bazi ra ka Risaba gadi!

11. Ku kongoma emakaya,
12. Siku ra 22 N'wendzambahala 1970,
13. Khisimusi ri ngo lo salela hi masiku mambirhi,
14. Magayisa i khale nkondzo wu nga vekwi ekaya,
15. I khale ku nyamalariwile,
16. I khale ku khorwiwile hi ku kholwa,

17. Vusiku byebyo bazi ri ri karhi ri konya,
18. Hi magayisa ni mindzhwalo ya vona,
19. Bazi ri lava ku pelela entsungeni wa ka Charlie Rhangani
20. Ndzi vula eka Mageva,
21. Nambu wa Mulototsi wu lo ntlwi!
22. Wu mithile swangi i mithi (Limpopo),
23. Wu hundza etikweni ra Vahlave,
24. Leswi nambu wu hobomulanaka,
25. Leswi mati ya phikizanaka,
26. Ya giya erigiyagiyeni ra Giyani,
27. Ya wa mukapa, ya khapa no "kapa" ematlhelo.

28. Buloho-vito-ku-sindziwa,
29. A ku endleki,
30. Xilebe xi mbhonyiwile,
31. Muchayeri wa bazi a pima mati hi mahlo,
32. A kana ku pela a nga kanakani,
33. Bazi ri nanayila,
34. Mati ya ri karhi ya ri xondzolota,
35. Nambu wu nambutela hi ndlala,
36. Bazi ku peta minkindzo ematini,
37. Xilebe hupe!
38. Ro hojomela ematini,
39. Timboni nthi!

40. Hinkwako ko ngwi!
41. Timbilu ta magayisa dzwiil
42. Ro ndzondzomela ematini,
43. Ro mbombomela ematini,
44. Mati ya hima no gima hi mafisitere.

45. Ku himaniwa hi ku tlimbaniwa,
46. Mphikizano wo khandziya lwangu ra bazi,
47. Va khandziya no kandziyana,
48. Lava tingati to biha mati ya va gavatela,
49. Lava nkateko va damarhela kheriyani ya bazi,
50. Hi ku karhala van'wana va chupuka,
51. Va dzanatela ematini,
52. Ku kokiwa tani hi xileyi.

53. Ku polomba hi loku!
54. "Hi filee ... Hi filee...!
55. Ndzi ngo fa ni le kaya,
56. Ndzi nga si fikoo...!
57. Yoo... nsati wa mina...!
58. Mananoo... vana va mina...!
59. Ndzi nga lelangi minnoo...!
60. Xikwembu ni swikwembu hi phalalenee...!

61. Nkarhi walowo muchayeri a nga ha ri kusuhi,
62. Matlotlo ya Mulototsi,
63. Makolo ya wona,
64. Matolo wu nga sika,
65. Ku anama ka wona,
66. Mafisitere ya bazi ku phyandleleleka,
67. Mati ya ku vuyavuyani endzeni ka bazi!

68. Ya dya hi un'we-un'we,
69. Hi un'we-un'we,
70. Ya khuvula no khuvuta no tlhuvutsa,
71. Van'wana va thanguriwa hi mati,
72. Van'wana va thagisiwa emaribyeni.

73. Vusiku bya kona,
74. Godwin lo'wa nhloko ya xikolo,
75. E-Ukuthula kwale ka Mageva,
76. Vurhongo bya ha phahile,
77. A ha phyuphyisa nhloko ya vunhloko ya xikolo,
78. A beriwa nyandeyeye!

79. A hubuluka bya mhunti,
80. A haha kunene hi xibebe xa yena,
81. A fika a hoxa mahlo eMulototsi,
82. A swi vona leswaku hakunene,
83. A va nga vungunyi,
84. Hi loko a ku ri tlheriso!
85. Ku landza ntambu ekaya,
86. A tlhelela enambyeni wa mihloti,
87. Vahlave va hlavelelana hi swirilo.
88. Timhaka ti bihile ebazini,
89. A kanya mbilu M'khosa,
90. A nghena matini lawa ya nga kariha,
91. Mati ya fika ehansi ka xilebvu xa yena,
92. Ya nga ri kule ni tinhompfu ta yena,
93. A nga chavi leswaku ya nga nwi pfala xikan'we,
94. Mati ya nga ri kule ni mahlo ya yena,
95. Ku n'wi pfala a nga ha voni.
96. A luma meno a nanayila ematini ni ntambhu,

97. A fika a boha ntambhu efasitereni ra bazi,
98. A yi kokela eribuweni,
99. A yi vamba a nkhwensa exhibebeni xa yena,
100. A huwelela lava ha hefemulaka,
101. Ku hlambela va khomelerile ntambhu,
102. Va nkateko va endla tano,
103. Makumentlhanu (50) va vhika rifu,
104. Van'wana va nwile mati-magodya,
105. Vusiku hinkwabyo mintsumbu yi tsavuleriwa,
106. Awara ya nhungu nimixo yi kala yi ku ngo!
107. Ndhuma yi twala hinkwako,
108. Maxaka ku hlota vini va vona,
109. Hi ku famba hi nambu,
110. Lahaya masalela ya voko,
111. Lahaya rimitswini ra murhi – nenge!
112. Le kulenyana – nhloko!
113. Swirho swa vafi ku fikela eka Matsitsosela,
114. Valahlekeriwa va lala hi minala ya nala wa mati.

115. Nawu wu nga nawu,
116. Muchayeri a pembela ekhoto:
117. “Mina ndzi lo sindzisiwa hi vakhandziyi ku pela”
118. Lava nga pona, timbilu ta vona a ta ha ba,

119. Hikokwalaho ka vunhenha bya Godwin Khosa.
120. 26 Nyenyinkulu 1971,
121. Vunhenha byaku byi tsundzukiwa,
122. R.O. Burbah a ku ha mendlele ya vunhenha.
123. Kunene yo ku be!

124. We Mavona, Ripanga ro xeka,
125. Wena wa vana va Nghughunyisa,
126. Va tinyonga ta vanhu,
127. Magelevendze, muhlongolan'weti
128. Dzumeri na Ngove,
129. A va fanele va ku qhokisile mbhodi,
130. Hikuva nghala yi vomba exihlahleni.
131. Xitiya-nhlana xo tani.

4.5.5.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi bumabumela Godwin Khosa hikokwalaho ka vunhenhe bya yena ni misingiriko leyi a yi endleke ya ku ponisa vanhu lava a va fanele va file hinkwavo hi ku dyiwa hi mati.

4.5.5.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Mutsari eka ndzimana yo sungula ni ya vumbirhi, u sungula hi ku ndhundhuzela xivongo xa Godwin Khosa ku komba ku n'wi xixima ni ku n'wi tlakusa eka leswi a swi endleke. U kombisa siku, nkarhi, lembe na ndhawu laha Khosa a nga komba vunhenhe bya yena kona. Mutsari eka mitila ya 1, 2 na 3, u ri: "Hi losa xihluke xa Magigwani eKhoseni," na "Wena mahlongolan'weti," na "Hi tsundzuka vunhenha bya wena bya tolweni." Mutsari u tlhela a ya emahlweni eka mitila ya 12, 13 na 14 a ku: "Siku ra 22 N'wendzambahala 1970," na "Khisimusi ri ngo lo salela hi masiku mambirhi," na "Magayisa i khale nkondzo wu nga vekiwi ekaya." Rito 'magayisa' ri vula vanhu lava tirhaka exilungwini va karhi va tshama ematikoxikaya, kutani va vuya ekaya endzhaku ka nkarhi wo karhi. Kasi xivulwa 'nkondzo wu nga vekiwi' xi vula leswaku vanhu lava a va nga ha vuyi ekaya. Laha mutsari u kombisa vanhu lava a ku ri khale va nga vuyi ekaya, kutani va vuya hi n'hwetlwa ya Khisimusi naswona ku sale masiku matsongo leswaku Khisimusi ri dyiwa.

Nakambe eka ndzimana ya vunharhu na ya vumune, mutsari u hlamusela ndlela leyi bazi a ri tele hakona hikokwalaho ka mindhwalo leyi magayisa a va yi rhwarile ku ya na yona emakaya tanihi loko a ku ri mikarhi ya makhisimusi. Mutsari u ya emahlweni a kombisa na leswi nambu wa Mulototsi a wu tarise xiswona hikokwalaho ka mpfula leyi a yi nile swinene. Eka mitila ya 21 na 24, u ri: “Nambu wa Mulototsi wu lo ntlwi!” na “Leswi nambu wu hobomulanaka.” Riencisi ‘ntlwi’ ri vula ku tala ngopfu ko swo karhi exibyeni. Kasi rito ‘hobomulanaka’ ri vula ku vanga xitohwiyo xa nkholuko wa nambu lowo tala wu tlhela wu khapa. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku nambu a wu tale swinene wu tlhela wu khuluka hi rivilo na ku ba huwa. Kasi eka ntila wa 27, u ri: “Ya wa mukapa, ya khapa no “kapa” ematlhelo.” Rito ‘mukapa’ ri vula ncino wa vavanuna loko va cina va pfa va wela ehansi hi switshamo. Kasi rito ‘khapa’ ri vula ku tala ka xihalaki exibyeni xi tlhela xi halaka. Hi ntila lowu mutsari u fananisa matimba lawa mati a ma khulukisa xiswona na munhu loyi a cinaka a tlulela ehenhla a tlhela a wela na le hansi ku fana na mucini wa xigubu.

Kasi eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela hi loko bazi ri sungula ku nghena ematini lama a ma tele, naswona u kombisa leswaku biloho ra kona a ri nga tiyanga. Mhaka leyi yi seketeriwa eka ntila wa 28, loko mutsari a ku: “Buloho-vito-ku-sindziwa.” Leswi swi tiyisisa leswaku buloho a ri nga tiyanga kutani swi endla leswaku mati ya ri khukhula. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela loko muchayeri a nghena ematini endzhaku ka loko a ma pimile hi mahlo. Eka mitila ya 34 na 35 u ri: “Mati ya ri karhi ya ri xondzolota,” na “Nambu wu nambutela hi ndlala.” Rito ‘xondzolota’ ri vula ku langutisa swilo hi ndlela yo honolela u nga copeti. Kasi ‘nambutela’ ku nantswela milomo. Laha mutsari u fananisa mati na munhu loko a langutisa nchumu wo karhi hi ku pfula mahlo hinkwawo. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a fananisa mati na munhu loyi a nantswetelaka milomo hikokwalaho ko navela swakudya swo karhi, naswona munhu loyi a nga khomiwa hi ndlala swinene, nakambe a langutelaka ku tiphina hi swakudya swa kona.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa bazi loko ri ya ri karhi ri nghena ematini hi ku nonoka ku kondza loko ri rhetela endzeni ka mati kutani vanhu va sungula ku lwela vutomi bya vona. Ntila wa 38, wu seketela mhaka leyi loko mutsari a ku: “Ro hojomela ematini.” Rito ‘hojomela’ ri vula ku wela egojini. Ntila lowu wu kombisa leswaku bazi ri wela endzeni ka mati. Mutsari u

tlhela a ya emahlweni eka mitila ya 42, 43 na 44 a ku: “Ro ndzondzomela ematini,” “Ro mbombomela ematini” na “Mati ya hima no gima hi mafisitere.” Rito ‘ndzondzomela’ eka ntila wa 42 ri vula ku nyuperisa hi nkani ya mati enambyeni. Kasi ‘mbombomela’ eka ntila wa 43 ri vula ku dzika ka nchumu lowu nga ematini. Hi mitila leyi, mutsari u tiyisisa leswaku bazi a ri ya ri nghena ematini lama nga tala swinene.

Eka ndzimana ya vutsevu na ya vukombo, mutsari u kombisa leswi vanhu lava a va ri ebazini a va ri karhi ku swi endla ku ponisa vutomi bya vona. U kombisa leswaku vakhandziyi a va kandziyelana loko va karhi va lwela ku pona rifu ra mati, kasi van’wana a va karhala ku khomelela kutani va chupuka va wela ematini. Mitila ya 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51 na 52 yi seketela mhaka leyi loko mutsari a ku: “Ku himaniwa hi ku tlimbaniwa,” “Mphikizano wo khandziya lwangu ra bazi,” “Va khandziya no kandziyana,” “Lava tingati to biha mati ya va gavatela,” “Lava nkateko va damarhela kheriyani ya bazi,” “Hi ku karhala van’wana va chupuka,” “Va dzanatela ematini” na “Ku kokiwa tani hi xileyi.”

Rito ‘himaniwa’ eka ntila wa 45 ri vula ku ba munhu hi nchumu wo tika. Kasi ‘tlimbaniwa’ ri vula ku manyana ka swilo. Nakambe rito ‘gavatela’ eka ntila wa 48 ri vula ku tsemelela. Leswi swi kombisa leswaku vakhandziyi a va ri karhi lwela ku ponisa vutomi bya vona, loko van’wana va karhi va dlayiwa hi mati. Eka ntila wa 50, rito ‘chupuka’ ri vula ku nyumbhuka. Kasi rito ‘dzanatela’ eka ntila 51 ri vula ku wa ka mihandzu. Nakambe rito ‘xileyi’ ri vula timhandzi leti nga hlanganisiwa leti kokiwaka hi swifuwo leswi nga paniwa. Mutsari u kombisa leswaku loko vanhu va chupuka va wela ematini, mati a ya va koka ku fana na loko swifuwo leswi nga paniwa swi koka xileyi. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela mikhosi leyi a va yi ba na leswi a va swi vula hikokwalaho ka rifu leri a va langutanile na rona. Eka ntila wa 53, u ri : “Ku polomba hi loku!” Rito ‘polomba’ ri vula ku ba pongo ro komba ku hlundzuka. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku vakhandziyi a va rilela swilo swo hambanahambana, van’wana a va rilela ku vona vana va vona, kasi van’wana vasati va vona loko va nga si fa.

Nakambe eka ndzimana ya vunhungu, mutsari u hlamusela hiloko mati ya sungula ku nghena ebazini kutani vakhandziyi va sungula ku fa hi ku dyiwa hi mati. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 70, 71 na 72 loko mutsari a ku: “Ya khuvula no khuvuta no tlhuvutsa,” na “Van’wana va

thanguriwa hi mati,” na “Van’wana va thagisiwa emaribyeni.” Rito ‘khuvula’ ri vula ku peta munhu endzeni ka mati hi xikongomelo xo tshemba leswaku u tswariwa ravumbirhi, kasi rito ‘khuvuta’ ri vula ku kandza swilo leswi nga cheriwa mati. Nakambe rito ‘tlhuvutsa’ ri vula ku chuka dzovo. Laha mutsari u fananisa leswi a swi humelela vakhandziyi va bazi na nchumu lowu kandziwaka wu cheriwe mati wu tlhela wu chukiwa. Kasi rito ‘thaguriwa’ ri vula ku hluvuriwa swiambalo u sala u nga ambalanga. Mhaka leyi yi kombisa leswaku mati a ya hluvula vanhu swiambalo loko ma karhi ma va khukhula. Nakambe rito ‘thagisiwa’ ri vula ku cina hi ku tlulatlula u tluntlamile. Hikokwalaho, mutsari u fananisa leswi mati a ma swi endla vanhu emaribyeni loko ma karhi ku va khukhula, swi fana na munhu loyi a cinaka a tluntlamile.

Mutsari eka ndzimana ya vukaye na ya vukhume, u sungula ku hlamusela leswi mahungu ya ku nghena ka bazi ematini ma nga fikisa swona eka Godwin Khosa. Eka ntila wa 78, u ri: “A beriwa nyandeyeye!” Rito ‘nyandeyeye’ ri vula ku rila swinene hi ku lava ku pfuniwa. Mhaka leyi yi kombisa leswaku vanhu a va rila va ri karhi va kombela ku pfuniwa. Kasi eka ntila wa 79, u ya emahlweni a ku: “A hubuluka bya mhunti.” Riencisi ‘hubulaka’ ri vula ku pfuka hi ku hatlisa. Leswi swi kombisa leswaku Khosa a pfuka hi ku hatlisa ku fana na mhunti loko yi pfuxiwa hi muhloti. Mutsari u kombisa Khosa a ti nyiketele ku pfuna vanhu lava a va ri ku dyiweni hi mati enambyeni wa Mulototsi. Eka ntila wa 96, u ri: “A luma meno a nanayila ematini ni ntambhu.” Xivulavulelo xa ‘a luma meno’ swi vula ku tiyisela hambu swi karhi swi tika swinene. Kasi rito ‘nanayila’ ri vula ku famba hi ku nonoka swinene. Hi ntila lowu swi kombisa leswaku Khosa a tiyisela ku nghena endzeni ka mati swi karhi swi nga olovi naswona a famba hi ku nonoka swinene.

Eka ndzimana ya khumen’we na khumembirhi, mutsari u ya emahlweni na ku kombisa leswi Khosa a nga gingirikisa xiswona ku ponisa vanhu lava a va ri karhi ku dyiwa hi mati. Mutsari u ya emahlweni a kombisa vunhenha bya Khosa hi ku bohelela ntambhu ebazini na movha wa yena leswaku vanhu lava a va ha hanya va kota ku pona. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 97, 98, 99, 100, 101 na 102, loko mutsari a ku: “A fika a boha ntambhu efasitereni ra bazi,” “A yi kokela eribuweni,” “A yi vamba a nkhwensa exhibebeni xa yena,” “A huwelela lava ha hefemulaka,” “Ku hlambela va khomelerile ntambhu” na “Va nkateko va endla tano.”

Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku vunhenha bya Khosa byi ponisile vanhu vo ringana 50 eka rifu ra mati. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku swin'wana swa swirho swa vanhu lava a va file a swi tsemeleleleke hikokwalaho ko vanga hi mati kutani a swi endla leswaku mitsumbu yin'wana yi va yi nga ri na swirho leswi heleleke. Eka mitila ya 110, 111 na 112, mutsari u ri: "Lahaya masalela ya voko," na "Lahaya rimitswini ra murhi – nenge!" na "Le kulenyana – nhloko!" Mitila leyi yi tiyisisa leswaku swirho swin'wana a swi tsemekile eka vafi lava a va dlayiwile hi mati. Kasi eka ntila wa 114, u ri: "Valahlekeriwa va lala hi minala ya nala wa mati." Rito 'minala' ri vula swiambalo swa nkosi leswi swi ambariwaka loko ku fiwile emutini. Leswi swi kombisa leswaku vanhu lava va nga feriswa va rila varhandziwa va vona hi ku ambala swiambalo swa nkosi.

Nakambe eka ndzimana ya khumemune na khumentlhanu mutsari u hlamusela hi ku nyikiwa ka Khosa mendlele yo n'wi xixima. Mutsari eka ntila wa 122, u ri: "R.O. Burbah a ku ha mendlele ya vunhenha." Rito 'mendlele' ri vula sagwadi. Mutsari u hetelela hi ku phata xivongo xa Khosa ku komba ku n'wi bumabumela ni ku ndhunduzela vunhenha bya yena bya ku ponisa vutomi bya vanhu lava a va fanele va dyiwile hinkwavo hi mati. Eka mitila ya 130 na 131, u ri: "Hikuva nghala yi vomba exihlahleni." na "Xitiya-nhlana xo tani." Xivuriso xa 'nghala yi vomba exihlahleni' xi vula leswaku nhenha yi vonaka enyimpini. Kasi 'xitiya-nhlana' ri vula munhu loyi a nga chaviki ku endla leswi vo tala va chavaka ku swi endla. Laha mutsari u kombisa leswaku vunhenha bya Khosa byi tikombile swinene hikuva a kotile ku endla leswi vanhu vo tala a va chava ku swi endla.

Hi ku katsakanya nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hilaha Godwin Khosa a nga ponisa vutomi bya vanhu lava a va khandziyile bazi va huma exilungwini. Mutsari u kombisa vunhenha bya Khosa hi ku endla swilo leswi vanhu vo tala a va chava ku swi endla hikuva a swi chavisa. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku vunhenha bya Khosa byi endlile leswaku a xiximiwa hi ku nyikiwa sagwadi.

4.5.6 Malungana (1999), 'Xitlhokovetselo xa *Collins Chavane*'

1. Ha ku phata wena nhenhe ya Mutsonga.

2. Wena u pfuxeke vakhudzeheri evurhongweni bya munyama.
3. Wena mabula-ndlela ntlhari ya rixaka.
4. Nyiza wena dodomedzi ku nghena khoma vahlambile.
5. Vatsonga verhu loko va ku vona va khomiwa hi swikwembu.
6. Hamba wena ndzhumba wa Afrika-Dzonga,
7. Etidyondzweni va ta ku chava hambu u file.
8. Tidyondzo ta wena i swihlenge leswi teleke vulombe byo tsokombela.
9. Ririmi ra wena eka swa tipolitiki ri rheta bya nhlampfi.
10. Eka wena i matshopetana ya tindzumulo.
11. Miehleketo yaku i vugima-musi.
12. Vugima-musi bya lwandle leri miteke swa khale.
13. U huma kwihi wena ntshava ya Mayima-yoxe?
14. Ndlamuka eka Gaza u ringana na ndlopfu.
15. Matimu ya wena ko va Bibeke hi yoxe!
16. Ha ku phata wena mukhomi wa tewu ya Northern Province.
17. Nghena wena nandza u ta vona muchayeri-nene.
18. Evuchavela-hwahwa u pfa kona.
19. Marito ya wena i risimu ro susa xivundza.
20. Ha ku phata wena nhlalala ya mananga ya tiko rerhu.
21. Hambha wena nkuzi leyi lwaka yi nga tlhentlhi.
22. Misava ya namuntlha u yi hluvurile switlakati.
23. Gaza namuntlha i mbhuri hikokwlaho ka wena.
24. Mbhuri leyi kombaka vutlhari lebyi hakutiweke endzhandzeni.
25. U xitlhaka lexi phasaka mimpfundla.
26. Swigingi swa wena swi perisile n'weti wa ha khanyile.
27. Hakunene u murisi wa nsovo ni tintswalo.
28. Kunene wena Chavani u lerhi leri khandziyaka tindlu ta swihondzo.
29. Laha u bongaka kona tinghala na tiyingwe swa kendluka.
30. Hambu ti chava leswi u nga Chavani
31. U ta twa mani?

4.5.6.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi bumabumela Collins Chavani hikokwalaho ka migingiriko ya yena eka swa tipolitiki.

4.5.6.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi na ndzimana yin'we laha mutsari a bumabumelaka Collins Chavani ku va a hoxile xandla tanihi Mutsonga eka swa tipolitiki. Mutsari u kombisa leswaku Chavani u tinyiketetele ku nghenelela eka swa tipolitiki vanhu vo tala va nga si swi tekela enhlokweni. Eka ntila wa 2, u ri: “Wena u pfuxeke vakhudzeheri evurhongweni bya munyama.” Rito ‘vakhudzeheri’ ri vula vanhu lava nga khomiwa hi vurhongo. Leswi swi vula leswaku Chavani hi yena a endleke leswaku vanhu va sungula ku vona nkoka wa swa tipolitiki. Mutsari u tlhela a hlamusela Chavani ku ri munhu wo tlhariha eka rixaka ra Vatsonga. Eka ntila wa 4, u ri: “Nyiza wena dodomedzi ku nghena khoma vahlambile.” Rito ‘nyiza’ ri vula ku pfulela un’wana ndlela. Kasi rito ‘dodomedzi’ ri vula munhu wo ka a nga tlharihanga. Mhaka leyi yi vula leswaku vanhu vo ka va nga tlharinga va fanele ku fambela ekule loko va vona Chavani. Kasi eka ntila wa 5, u ri: “Vatsonga verhu loko va ku vona va khomiwa hi swikwembu.” Ntila lowu wu kombisa leswaku loko Vatsonga va vona Chavani va rhurhumela ku komba ku n’wi hlonipha.

Mutsari u ya emahlweni a ndhundhuzela migingiriko ya Chavani hi ku kombisa ku dyondzeka ka yena. Eka mitila ya 7 na 8, mutsari u ri: “Etidyondzweni va ta ku chava hambu u file.” na “Tidyondzo ta wena i swihlenge leswi teleke vulombe byo tsokombela.” Rito ‘swihlenge’ ri vula masense ya vulombe bya tinyoxi. Mitila leyi yi kombisa leswaku vanhu va ta tsundzuka tidyondzo ta yena hambu a hundzile emisaveni hikuva ti ri na nkoka swinene. Mutsari u tlhela a hlamusela hi matirhisele ya yena ya ririmi eka swa tipolitiki leswaku ya tsokombela. Mutsari eka mitila ya 9 na 10, u ri: “Ririmi ra wena eka swa tipolitiki ri rheta bya nhlampfi” na “ Eka wena i matshopetana ya tindzumulo.” Xivulwa xa ‘rheta bya nhlampfi’ xi vula loko swilo swi olova. Kasi rito ‘matshopetana’ ri vula ntlangu wa ku swekiwa ka ridaka lowu tlangiwaka hi vana va xisati. Nakambe ‘tindzumulo’ ri vula vana lava va ha ku tshikisiwaka ku mama. Mhaka leyi yi kombisa leswaku leswi rirmi a ri tirhisaka xiswona, swi fana na loko vana va tlanga hi

ku sweka ridaka. Hi marito man'wana, a ku na ku tikeriwa eka Chavani loko swi ta eka ririrmi. Eka mitila ya 11 na 12 u ya emahlweni a ku: "Miehleketo yaku i vugima-musi" na wa "Vugima-musi bya lwandle leri miteke swa khale." Rito 'vugima-musi' ri vula laha misava yi helelaka kona. Mitila leyi yi hlamusela leswaku mahleketelelo ya Chavani a ya na makumu. Nakambe eka ntila wa 13, u ri: "U huma kwihl wena ntshava ya Mayima-yoxe?" Lexi i xivutiso xo pfumala nhlamulo, lexi lavaka ku tiva lomu a nga tumbuluka kona hikuva a nga phikizani na munhu hi misingiriko ya yena. Mutsari eka ntila wa 15 u fananisa matimu ya yena na ku kula ka Bibebe, leswi kombaka leswaku misingiriko leyi a nga yi endla yi tele ku tlula mpimo. Eka ntila wa 15, u ri: "Matimu ya wena ko va Bibebe hi yoxe!" Xivulwa lexi i xithathelo lexi kombaka ku tala ka matimu ya Chavani.

Kusuka eka ntila wa 19 ku fika eka 31, mutsari u ya emahlweni a ndhunduzela Chavani hi ku kombisa leswi swilo a swi endlisaka xiswona. Eka mitila ya 20 na 21, u ri: "Ha ku phata wena nhlalala ya mananga ya tiko rerhu" na "Hambha wena nkuzi leyi lwaka yi nga tlhenthli." Rito 'nhlalala' ri vula xinyenyana lexi kombaka murisi lomu ku nga na vulombe, kambe nkarhi wun'wana xi nga ku komba nyoka. Laha mutsari u kombisa leswaku Chavani hi yena a rhangelaka tiko ra hina ku ri komba leswinene. Mutsari u tlhela a fananisa Chavani na nkuzi leyi nga kombiki vutoya hikuva loko yi lwa a yi tlhentheli endzhaku, kambe yi lwa yi ya emahlweni. Kasi eka mitila ya 28 na 29, u ri: "Kunene wena Chavani u lerhi leri khandziyaka tindlu ta swihondzo" na "Laha u bongaka kona tinghala na tiyingwe swa kendluka." Rito 'lerhi' ri vula xitepisi. Kasi 'xihondza' ri vula nhlohlori. Nakambe rito 'kendluka' ri vula ku chavuka endleleni. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku Chavani u fana na xitepisi lexi vanhu va khandziyaka xona ku kota ku fikelela swilo leswi nga ehenhla swinene. Nakambe u tlhela a ya emahlweni a kombisa matimba ya Chavani hi ku boxa leswaku vanhu va n'wi xixima hi ku n'wi nyika ndlela loko a hundza ku fana na loko va chava nghala na yingwe ku nga swiharhi swo chavisa swinene.

Hi ku katsakanya, nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hilaha mutsari a ndhunduzelaka Collins Chavani hikuva a tinyiketele eka swa tipolitki ku tirhela rixaka. Mutsari u kombisa ku dyondzeka ka Chavani leswi nga endla leswaku a va na vutivi byo hlamarisa. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku vanhu a va fanele ku nyizela Chavani loko a hundza ku komba ku xixima vutlharhi na vutivi bya yena.

4.5.7 Malungana (1999), 'Xithhokovetselo xa *Rigigisi wa Ndhuma wa Goxani (Samuel Shilowa)*

1. Ku tiyisela swi ku endla nghala.
2. Afrika-Dzonga ri ku hluvulela xiqghoko,
3. Hinkwavo loko va ku vona ve'...
4. Mintirho ya wena ya dzuneka ndhoda,
5. Khomisa sweswo u nga cingeli tlhelo,
6. Hi titlonya hi mintirho ya wena.
7. Ekempton Park a wu lo mbaa!
8. Codesa u hoxile swa wena swibkele,
9. A wu yimerile vandla ra wena ra SACP,
10. Loko u ahlamula a va banana hi magomu,
11. Eku simekiweni ka xidemokirasi a wu lo tikitiki!
12. Eminkosini ya masocha, Hani, Tambo, Slovo, a wu hungasa.
13. Vakhandli hi *Hambakhahle uMkhonto*.
14. ANC yi gwadzama loko yi ku vona,
15. Cosatu u yi fubarherile hi swandla,
16. Loko vatirhi va kala va vona mpandla va fa hi ndhikido,
17. Hikuva wa va letela emadyelweni ya rihlaza,
18. Futhi va ku yingisa na loko u ntlíkula,
19. Hikuva u matsalana-nkulu wa vona.
20. Etikhorhweni ta nawu u huma kona,
21. Minkanelo ya matirhelo i swakudya swa wena,
22. Vayimani i malandza ya wena,
23. Kasi vadyuharhi va pfuneka eka wena,
24. Timfanelo ta le mintirhweni i ngati ya wena,
25. U ngalava ya vatirhi jaha rerhu.
26. Afrika-Dzonga ya pfuma hi wena eka WLO le Oslo,
27. Ndhuma na Goxani va kwihi va ta vona mintirho ya vona.
28. Nyanisi wa 'Double-Two' u fayeka yexe hi fenya,

29. Mi fambele yini xitshuketa?
30. Ma kayela leswi Rigigisi a swi endlaka,
31. Hikuva nhloko ya yena yi rhwale vukosi bya tiko.

4.5.7.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi bumabumela Samuel Shilowa hikokwalaho ka migingiriko ya yena eka swa tipolitiki.

4.5.7.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi na ndzimana yin'we ntsena laha mutsari u sungulaka hi ku hlamusela leswi Shilowa a nga xiswona eka migingirikelo ya swa tipolitiki. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: "Ku tiyisela swi ku endla nghala." Leswi swi kombisa leswaku Shilowa a ku ri munhu wa ku tiyisela, hikokwalaho u vuyeriwile hi ku xiximiwa. Mutsari u kombisa lomu Shilowa a nghenisiseke eka swona xandla ku hluvukisa tiko eka swa tipolitiki naswona swi endlile leswaku a chaviwa na ku hloniphiwa. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 6, loko mutsari a ku: "Hi titlonya hi mintirho ya wena." Rito 'titlonya' ri vula ku tiphina. Leswi swi vula leswaku vanhu va tiphina hi leswi Shilowa a swi endleke. Mutsari u tlhela a hlamusela leswaku vanhu va yingisela Shilowa eka leswi a burisanaka na vona hi swona. Eka ntila wa 18, u ri: "Futhi va ku yingisa na loko u ntlukula." Rito 'ntlukula' ri vula ku mpfikula. Ntila lowu i xithathelo ku kombisa leswaku hambiloko Shilowa a vulavula ku fana na loko a khomiwile hi ntsikwana, vanhu va n'wi yingisa ku komba ku n'wi tsakela.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa lomu Shilowa a nga pfuna kona hi tlhelo ra swa tipolitiki, ku yimela vatirhi, eka mihlangano ni ka leswi a pfunisa xiswona vanhu hi ku angarhela. Hi marito man'wana, hi nga vula leswaku Shilowa a nga hlawuli munhu hikokwalaho ka rirhandzu na tintswalo ta yena. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 20, 21, 22, 23, 24 na 25 loko mutsari a ku: "Etikhorhweni ta nawu u huma kona," "Minkanelo ya matirhelo i swakudya swa wena," "Vayimani i malandza ya wena," "Kasi vadyuharhi va pfuneka eka wena," "Timfanelo ta le mintirhweni i ngati ya wena" na "U ngalava ya vatirhi jaha rerhu."

Rito 'etikhorhweni' eka ntila wa 20 ri vula laha timhaka ta tiko ti tengiwaka kona. Leswi swi kombisa leswaku lomu a ku tengiwa timhaka ta milawu ya tiko Shilowa a ri kona. Kasi rito 'minkanelo' ri vula mikanerisano. Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku lomu ku kaneriwaka kona Shilowa a nga xoti naswona u swi toloverile ku swi endla. Xivulwa xa 'i swakudya swa wena' eka ntila wa 21 xi kombisa leswaku hi leswi a nga tolovela ku swi endla masiku hinkwawo. Rito 'vayimani' eka ntila wa 22 ri vula vamanana lava nga biha emirini, kasi 'malandza' ri vula valandzeri. Leswi swi vula leswaku Shilowa u seketeriwa hi vavasati lava biheke emirini. Nakambe rito 'timfanelo' ri vula leswi munhu a faneleke ku swi endla, kambe swi nga khunguvanyisi van'wana. Laha mutsari u tiyisisa leswaku Shilowa u kota ku gingirikela vanhu hi ku hambana ka vona, na hi ku ya hi swilaveko swa vona.

Mutsari u hetelela hi ku kombisa leswaku vatswari va Shilowa lava nga hundza emisaveni a nga si kombisa migingiriko ya yena yo tirhela tiko, va kayerile. Mutsari eka mitila ya 27 na 28, u ri: "Ndhuma na Goxani va kwihi va ta vona mintirho ya vona," na "Nyanisi wa 'Double-Two' u fayeka yexe hi fenyha." Xivulwa xa 'u fayeka yexe hi fenyha' xi vula ku hleka u tiphina swinene. Kasi eka ntila wa 29, u ya emahlweni a ku: "Mi fambele yini xitshuketa?" Rito 'xitshuketa' ri vula nchumu lowu humelelaka hi xihatla wu nga languteriwanga. Ntila lowu wu vula leswaku vatswari va Shilowa va hundzile emisaveni swi nga languteriwanga. Nakambe eka ntila ya 30 na 31, mutsari u hetelela hi ku vula leswi: "Ma kayela leswi Rigigisi a swi endlaka," na "Hikuva nhloko ya yena yi rhwale vukosi bya tiko." Rito 'kayela' ri vula ku tsandzeka ku vona leswi nga eku humeleleni. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku vatswari va Shilowa va tsandzeka ku vona leswi a swi endlaka, hikuva u ni vutivi swinene lebyi pfunaka ku fambisa tiko ku fana na hosi leyi fambisaka tiko ra yona.

Nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hilaha mutsari a ndhundhuzelaka mitirho ya Samuel Shilowa yo nghenelela eka swa tipolitiki. Mutsari u hlamusela ndlela leyi Shilowa a pfunisaka swona vanhu hi ku hambana ka swiyimo swa vona. Mutsari u ya emahlweni a kombisa migingiriko ya Shilowa yo tirhela tiko na ku va eka mihlangano yo hambana leyi fambisaka tiko. Mutsari u tlhela a kombisa ku navela ka leswaku loko ingi vatswari va Shilowa hinkwavo a va ha hanyha, a va ta kota ku vona leswi a endlaka tiko.

4.5.8 Malungana (1999), 'Xitlhokovetselo xa *Vumunhu a byi xaviwi (Xiphato xa Mathews Phosa)*

1. Xifundzankulu xaku xa vutlhava-nhluvuko u lo xi gii!
2. U xi khomile bya tandza, leswaku xi nga ku xupukeli xi phyandleka.
3. U xi fumbarherile hi mbilu ya vutswari
4. Mawaku Mpumalanga ku hanyeriwa ko tani.
5. Kunene dyambu ra vutomi ri tlhava etshavatshaveni raku,
6. Dyambu xikoweta vutomi-rivoningo etikweni hinkwaro.
7. Xana a wu hlamali loko vanhu va ku rilela ke?
8. Va fela ku ta khumbarhetiwa hi timpapa taku.
9. Tindzimi leto hambanana wena wa tihlanganisa,
10. U ti hlanganisa ti va nyandza ya nkwangulatilo.
11. Tinxaka hinkwato wena wa ti hlanganyeta.
12. U ti hlanganyeta ti ku dya, dya, dya!
13. Ti pfurha malangavi ya vuaka-tiko.
14. U fambisa malandza yaku hi rilondzo ra nyenyena,
15. Nyenyena leyi endlaka mavondlo hi vurhon'wani.
16. Futhi rirhandzu raku ri tlula na ra mutswari.
17. Ndhuma yaku yi perile switsunga ni magova,
18. Va ri a wu funyeteli switshongo u ri wexe.
19. Va ri risismu ra 'tatana xi dya nkuma...' a wu sumi.
20. Va ri makampfu lawa hi ya vonaka kun'wana whe a wu lorhi,
21. Va ri a wu tshameli ku boxoloka swileriso u lo pfampfa esofeni.
22. A wu tati ku vulavula, ni switsundzuxo wa teka,
23. A wu tshami tihodela masiku hinkwawo, ni le swidakanini wa pfuxela.
24. We Phosa ku titsongahato kaku ku ku ndlandlamuxa bya ndlopfu.
25. Matimu ni mingiriko yaku timbongi ti hi tshweterile.
26. Ina, u perile switsunga u ya dyondza ku hi lwela.
27. Ina, mabindzu u tsan'wile u fela ku hi khupukisa lwandle ro tshwuka.
28. Hi ku fela hina a wu fumbarherile vutomi hi tintiho.

29. Vurhangeri byaku we Phosa byi vangama hi vululami,
30. Vurhangeri byaku we Phosa i nthavela ya vumunhu.
31. Phela a wu rhandziwi hi Mpumalanga ntsena, hinkwerhu ha ku rhandza.

4.5.8.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi bumabumela Mathews Phosa hikokwalaho ka vutlhari na vutivi bya yena byo kota ku fambisa Xifundzankulu xa Mpumalanga.

4.5.8.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi na ndzimana yin'we ntsena laha mutsari a hlamuselaka mitirho ya Mathews Phosa hi ku tirhela Xifundzankulu xa Mpumalanga. Eka ntila wa 1, mutsari u sungula hi ku: “Xifundzankulu xaku xa vutlhava-nhluvuko u lo xi gii!” Riencisi ‘gii’ ri vula ku khoma nchumu wo karhi hi ndlela yo kombisa leswaku wu nga ku chupukeri. Ritonkatsano ‘vutlhava-nhluvuko’ ri vula ku sungula ku humelela ka swilo swa kahle. Hikokwalaho, Phosa u khomile Xifundzankulu hi mavoko mambirhi naswona swilo swa kahle swi sungula ku tikomba eka vanhu. Kasi eka ntila wa 2, u ri: “U xi khomile bya tandza, leswaku xi nga ku xupukeli xi phyandleka.” Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku Phosa i munhu loyi a fambisaka Xifundzankulu xa Mpumalanga hi ndlela ya vukheta ni vutlhari, leswaku ku nga vi na nchumu lexi nga nghenelelaka xi onha ku fana na loko tandza ri wela ehansi ri fayeka.

Mutsari u ya emahlweni a bumabumela migingiriko ya Phosa hi ku kombisa leswaku u na nyiko ya ku hlanganisa tinxaka ta vanhu vo hambana ni tindzimi to hambana. Eka mitila ya 9, 10, 11, 12 na 13 u ri: “Tindzimi leto hambanana wena wa tihlanganisa,” “U ti hlanganisa ti va nyandza ya nkwangulatilo,” “Tinxaka hinkwato wena wa ti hlanganyeta,” “U ti hlanganyeta ti ku dya, dya, dya!” na “Ti pfulha malangavi ya vuaka-tiko.”

Eka ntila wa 10, rito 'nyandza' ri vula tihunyi leti nga bohiwa ndhawu yin'we, kutani ku hava munhu loyi a nga ti hambayisaka hikuva ti hundzukile nchumu wun'we. Kasi rito 'nkwangulatilo' ri vula papa leri nga na mihlovo yo hambanahambana leri humaka loko mpfula ya ha ku xa. Laha mutsari u kombisa leswaku Phosa u kota ku hlanganisa vanhu va tindzimi to hambana va va nchumu wun'we lowu nga hambanyisekiki. Rito 'hlanganyeta' eka ntila wa 11 ri vula ku tlhela u hlanganisa swilo leswi nga hambana ku fana na tihunyi leti nga tlhenguka leswaku ndzilo wu nga timeki kambe wu pfurha ku ya emahlweni. Hi marito man'wana, Phosa u hlengelela tinxaka hinkwato ndzhawu yin'we leswaku ti tirha swin'we. Leswi swi kombisa leswaku loko tihunyi ti hlanganyetiwa ndzilo wu kota ku pfurha swinene wu ya emahlweni naswona a wu timeki hi ku olova. Riencisi 'dya, dya, dya' ri encenyeta malangavi ya ndzilo lowu pfurhaka hi matimba swinene. Eka ntila wa 13 u kombisa leswaku vun'we bya ku pfurha ka ndzilo lowu swi endla leswaku tiko ri akiwa ku ya emahlweni.

Kusuka eka ntila wa 14 ku fika eka 31 u halmusela vutlhari na rirhandzu swa Phosa leswi a swi tirhisaka ku rhangela Xifundzankulu xa Mpumalanga. Eka mitila ya 14 na 15, u ri: "U fambisa malandza yaku hi rilondzo ra nyenyena," na "Nyenyena leyi endlaka mavondlo hi vurhon'wani." Rito 'rilondzo' ri vula mphikelelo wo lava ku kuma swilo swa wena leswi u nga swi lomba un'wana. Kasi 'vurhon'wani' swi vula endlelo leri nga na vukheta. Hi mitila leyi mutsari u fananisa vukheta lebyi Phosa a byi tirhisaka ku rhangela vaaki na leswi xinyenyana xi hlaysisaka xiswona vana va xona. Kasi eka ntila wa 19, u ri: "Va ri risimu ra 'tatana xi dya nkuma...' a wu sumi." Laha mutsari u kombisa leswaku Phosa a nga vuli leswaku a nga dyi nchumu kuve u le ku tipheneni loko van'wana va ri eku xanisekeni. Hi marito man'wana, mutsari u kombisa leswaku Phosa a nga hanyi hi vuxisi, kambe u hanya hi ntiyiso. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku Phosa u kota ni ku pfuxela swisiwana a nga nyenyemuki munhu. Eka ntila wa 24, u ri: "We Phosa ku titsongahato kaku ku ku ndlandlamuxa bya ndlopfu." Rito 'ndlandlamuxa' ri vula ku kula. Mhaka leyi yi kombisa leswaku Phosa i munhu wo titsongahata swinene kutani swi endla leswaku a kurisiwa hi vanhu hikokwalaho ka mitirho ya yena. Nakambe eka ntila wa 30, mutsari u ri: "Vurhangeri byaku we Phosa i nthavela ya vumunhu." Rito 'nthavela' i ndzhawu leyi ku tshamaka ku karhi ku tsakama hikuva ku pfelela mati lama humaka ehansi ka misava. Hikokwalaho, mutsari u kombisa leswaku vumunhu ni mafambiselo ya Phosa ya Xifundzankulu xa Mpumalanga swi fana na laha ku pfelelaka mati lama nga phyiki.

Nxopaxopo wa xitlhokovestelo lexi wu paluxile hilaha mutsari a ndhundhuzelaka Mathews Phosa hikokwalaho ka mafambiselo ya yena ya Xifundzhankulu xa Mpumalanga. Mutsari u hlamusela Phosa ku ri munhu wa ku rhandza vanhu a nga languti xiyimo xa yena. Mutsari u tlhela a kombisa Phosa a tirhela vanhu hi nkhhiki lowukulu naswona a nga hanyi hi ku va xisa hikuva ku ri munhu wo titsongahata.

4.5.9 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi hi xopaxopile switlhokovetselo swa nhungu leswi bumabumelaka, ku ndhundhuzela kumbe ku phata vanhu hikokwalaho ka migingiriko leyi va nga yi endla etikweni. Laha hi kuma leswaku van'wana va lava nga phatiwa, va vile na xiave xa ku ngenisa xandla xa ku hlulukisa tiko hi tlhelo ra swa tipolitiki, loko van'wana va vile valwi va tinyimpi ku kondza va va varhangeri.

Eka xitlhokovetselo xa '*D C Marivate*' Masebenza u bumabumela Marivate hikokwalaho ka migingiriko ya yena leyinene leyi a yi endleke. Mutsari u kombisa hilaha a nga va Mutsonga wo sungula ku chivirikela dyondzo swilo swi ri karhi swi tika swinene. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a bumabumela migingiriko ya yena ya ku ngenisa xandla eka ku hlulukisa ririmi ra Xitsonga. Mutsari u tlhandlekela hi ku kombisa leswaku Marivate u vile un'wana wa vatsari vo sungula va Matsalwa ya Xitsonga, a tlhela a va nqambhi ya tinsimu to duma to hluya ta Xitsonga.

Kasi eka xitlhokovetselo xa '*Chaka*' Mnisi u paluxile hilaha vutomi bya Chaka hosi ya Mazulu bya ku fuma vanhu hi voko ra nsimbhi na tihanyi to tlula a byi ri xiswona. Mutsari u kombisa ndlela leyi Chaka a twisa vanhu ku vava hakona hi ku va dlaya handle ka nandzu. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku Chaka a nga lavi ku tswariwa vana va vafana emutini wa yena hikuva a chava ku tekeriwa vuhosi. Mutsari u tlhandlekela hi ku kombisa leswaku ku hava nchumu lowu nga ri ki na makumu, kutani na yena Chaka u vuye a dlayiwa.

Nakambe eka xitlhokovetselo xa '*Nwamanungu*' Rikhotso u bumabumela migingiriko ya Hosi Ndengeza ya ku lwa tinyimpi, na ku ya ematikweni ya le handle ku ya kuma swibalesa swo lwa hi swona. Mutsari u tlhela a kombisa ku hlula ka N'wamanungu tinyimpi ku kala a va murhangeri wa tiko ra vukosi bya ka Siweya. Mutsari u tlhela a kombisa leswi xivongo xa ka Ndengeza xi phatisiwaka xiswona hi ku ndhundhuzela N'wamanungu.

Eka xitlhokovestelo xa '*D. C. Marivate*' Rikhotso u paluxile hilaha Marivate a tirheleke tiko ni ku hluvukisa Xitsonga hakona hi ku n'wi ndhundhuzela. Mutsari u hlamuserile tindhawu leti Marivate a fambeke a nwa vutivi eka tona. Mutsari u tlhela a kombisa nkoka wa Marivate wo dyondzisa vana va yena leswinene hikuva hinkwavo va hetelele hi ku va swidyondzeki swa ndhuma.

Laha ka xitlhokovestelo xa '*Nhenha (Godwin Khosa)*' Rikhotso u hlamuserile hilaha Godwin Khosa a nga ponisa vutomi bya vanhu lava a va khandziyile bazi va huma exilungwini. Mutsari u kombisile vunhenha lebyi hi ndlela yo ndhundhuzela Godwin Khosa. Mutsari u tlhela a kombisa vunhenha bya Khosa hi ku endla swilo leswi vanhu vo tala a va chava ku swi endla hikuva a swi chavisa ku tlula mpimo. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku vunhenha bya Khosa byi endlile leswaku a xiximiwa hi ku nyikiwa sagwadi. Mutsari u tlhandlekela hi ku phata xivongo xa Khosa loko a karhi a kombisa vunhenha bya yena.

Kasi eka xitlhokovestelo xa '*Collins Chavani*' Malungana u ndhundhuzela Collins Chavane hikuva a tinyiketele eka swa tipolitiki na ku tirhela rixaka. Mutsari u kombisa ku dyondzeka ka Chavani leswi nga endla leswaku a va na vutivi byo hlamarisa swinene. Mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku vanhu a va fanele ku nyizela Chavani loko a hundza ku komba ku xixima vutlhari na vutivi bya yena. Mutsari u tlhandlekela hi ku humesela vuswikoti bya Chavani hi ndlela yo n'wi phata hi xivongo xa yena.

Nakambe eka xitlhokovestelo xa '*Rigigisi wa Ndhuma wa Goxani (Samuel Shilowa)*' Malungana u ndhundhuzelaka mitirho ya Samuel Shilowa yo pfuna tiko hi ku nghenelela eka swa tipolitiki. Mutsari u hlamusela ndlela leyi Shilowa a pfunisaka swona vanhu a nga langutisi swiyimo swa vona. Mutsari u ya emahlweni a kombisa migingiriko ya Shilowa yo tirhela tiko

hikuva a nghenelela eka mihlangano yo hambanahambana ku komba vuswikoti bya yena eka mafambiselo ya tiko. Mutsari u tlhela a kombisa ku navela ka yena ka leswaku loko ingi vatswari va Shilowa hinkwavo a va ha hanya, a va ta kota ku vona leswi a endlelaka tiko na ku tinyungubyisa hi swona.

Hi tlhela eka xitlhokovestelo xa '*Vumunhu a byi xaviwi (Xiphato xa Mathews Phosa)*' hi kuma leswaku Malungana u ndhundhuzelaka Mathews Phosa hikokwalaho ka mafambiselo ya yena ya Xifundzhankulu xa Mpumalanga. Mutsari u hlamusela Phosa ku ri munhu wa ku rhandza vanhu hinkwavo a nga languti xiyimo xa yena. Mutsari u tlhela a kombisa Phosa a tirhela vanhu hi nkikhiki lowukulu naswona a nga hanyi hi ku va xisa hikuva ku ri munhu wo titsongahata.

Eka xiyenge lexi hi xopaxopile switlhokovetselo swa ku phata kumbe ku ndhundhuzela vanhu hikokwalaho ka migingiriko yo karhi leyi vanhu lava ku vulavuriwaka hi vona va nga yi endlela rixaka. Laha hi kuma leswaku vatsari va bumabumela vanhu lava ni ku va phata hi swivongo swa vona ku kondza muhlayi a navela ku vona munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena, kumbe ku navela ku endla swo tlula leswi swi endliweke hi vanhu lava. Nakambe hi tlhela hi kuma leswaku hakanyingi munhu loyi a ndhundhuzeriwaka ku vulavuriwa swa kahle ntsena hi yena, handle ka xitlhokovetselo xa Chaka laha ku kombiwaka vubihhi bya yena.

Eka xiyenge lexi landzelaka hi paluxa no xopaxopa switlhokovetselo swa nkongomelo wa dyondzo.

4.6 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA DYONDZO

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa swithhokovetselo swa nkongomelo wa dyondzo, laha hi xiyaxiya eka swithhokovetselo swa Magaisa (1987), Masebenza (1965) na Mayevu (1982).

4.6.1 Magaisa (1987), 'Xithhokovetselo xa *A-E-I-O-U*'

1. U yimele yini u khondla mavoko?
2. A wu va voni van'wana va bvun'wala?
3. Tihoxe u tihoxa bya ntlambya.
4. Bvun'wala ya ha pfindlukile,
5. Ka ha ku hundza ntsumi sweswi.

6. Bvun'wala u hlantsweka nhlokonho,
7. Mati ya ta khuvula munyama,
8. Ya ta ku sula malanga u sala u basile,
9. U nga hetu nkarhi tihoxe,
10. Vurhongo byi nga na yini handle ka vusweti?

11. Nkarhi wa ntsumi wu hundzile,
12. U ta yima ri ko ri xa loko u rindzela Gabriele,
13. Wena a wu ri twanga rito?
14. "Tanani ka mina lava nga ni torha?"
15. Pfumelela mati lawa ya khulela ndlela ya wena.

16. I nkarhi muni kasi?
17. Mina a ndzi ku ri xile.
18. Se u ndzi pfuxela yini?
19. Ndzi tshike ndzi byi faya,
20. Byi lo ku helela kumba wa ha tirha?

21. U nga ndzi vutisis tipolitiki mani wena.
22. Ndzi thicara, mudyondzisi wa vana,
23. Wa mina ntirho i wun'we
24. Ku vulavula ri xa ri ya pela ri xa,
25. Ndzi ku: A-E-I-O-U!

26. Ndzi tshike ndzi timiyelela
27. U nga ndzi xavi ta le non'weni wa swi twa?
28. U ndzi vutisela yini 'Democracy' na 'Communism'?
29. Wa mina ntirho i wun'we
30. Ndzi thicara, mudyondzisi wa vana.

31. A-E-I-O-U
32. Ndzi vutise A-E-I-O-U.
33. U ndzi vutisa nambu lowukulu wa misava.
34. Kumbe Napoleon, Hitler na Churchill: tihosi
35. Ndzi ta ku A-E-I-O-U.

36. Suka ka mina wena Judas!
37. Va lo ku rhuma u nga ali?
38. Kasi u lava yini?
39. A-E-I-O-U.
40. Ndzi thicara, mudyondzisi wa vana.

41. Ndzi tsakela ku twa ngulumelo wa rito ra mina.
42. A va ta tsaka...?
43. Ku ndzi twa ndzi kolola,
44. Ndzi vindlavindleka bya magandlati,
45. Ndzi ku: A-E-I-O-U.

4.6.1.1 Mongo wa xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi mudyondzisi loyi a nga laviki ku nghenelela eka timhaka ta swa tipolitiki, kambe a lava ku tshama a ri mudyondzisi wa vana.

4.6.1.2 Nxopaxopo wa xithhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u sungula xithhokovestelo xa yena hi swuvutiso ku tsundzuxa vanhu leswaku va sukela ku titwela vusiwana kutani va tinyiketela ku dyondza. Mhaka leyi yi tikomba eka ntila wa 1, loko a ku: “U yimele yini u khondla mavoko?” Xivulavulelo ‘u khondla mavoko’ swi vula ku tshama u nga tirhi nchumu. Ntila lowu i xivutiso xo pfumala nhlamulo, laha mutsari a lavaka ku tiva lexi endlaka leswaku munhu a yima a khondla mavoko ku komba leswaku a nga na lexi a xi tirhaka. Kasi eka ntila wa 2, u ri: “A wu va voni van’wana va bvun’wala?” Rito ‘bvun’wala’ ri vula ku nghena endzeni ka mati hi ku tlulela. Laha na kona mutsari u lemukisa van’wana leswaku va langutisa lava va ticukumetalaka na ku tinyiketelaka eka dyondzo. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 3, a ku: “Tihoxe u tixoxa bya ntlambya.” Hi ntila lowu mutsari u lerisa vanhu leswaku va tinyiketa eka timhaka ta dyondzo hi matimba ya vona hinkwawo. Eka ntila wa 4, u ri: “Bvun’wala ya ha pfindlukile.” Rito ‘pfindlukile’ ri vula loko mati ya thyakile. Laha mutsari u kombisa leswaku munhu u fanele ku dyondza swa ha pfumela. Kasi eka ntila wa 5, u ri: “Ka ha ku hundza ntsami sweswi.” Rito ‘ntsumi’ laha ri vula murhumiwa wa Xikwembu. Mutsari u fananisa mhaka ya ku dyondza loko nkarhi wa ha pfumela, na le Bibeleni laha loko vanhu vo vabya va nghena ematini loko ntsami ya ha ku ma pfindlusa kutani va hola. Hikokwalaho, hi nga vula leswaku laha u kombisa leswaku vanhu va fanele ku tsutsumela dyondzo loko nkarhi wa ha pfumela. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu va fanele ku dyondza loko swilo swa ha pfumela, va sukela ku yima va langutisa van’wana lava va nga eku dyondzeni.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumbirhi a hlamusela leswaku vanhu va fanele ku lava dyondzo loko nkarhi wa ha pfumela kutani va ta pfuneka. Leswi swi vonaka eka ntila wa 6, loko a ku: “Bvun’wala u hlantsweka nhlokongho.” Rito ‘nhlokongho’ ri vula vuvabyi lebyo

hlurukela swirho, vuvabyi lebyi byi tala ku khoma nhlonge ya xikandza xa munhu na mavoko. Mutsari u kombisa leswaku vanhu va fanele ku nghena xikolo leswaku xiyimo xa vutomi bya vona xi ta kota ku cinca. Kasi eka ntila wa 7, u ri: “Mati ya ta khuvula munyama.” Mhaka leyi yi vula leswaku loko munhu a dyondza xikolo u ta suka swo ka swi nga ri kahle. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 8, a ku: Ya ta ku sula malanga u sala u basile.” Rito ‘malanga’ ri vula makapa lama humesiwaka hi mahlo ya munhu loyi a pfukaka evurhongweni. Kasi ‘ku sula malanga’ swi vula leswaku munhu a pfuleki mahlo a ta kota ku vona. Mutsari u kombisa leswaku dyondzo ya swi kota ku hlantswa munhu a huma eka xiyimo lexi a ri eka xona xo ka xi nga ri kahle. Eka ntila wa 9, mutsari u ri: “U nga heti nkarhi tihoxe.” Laha mutsari u tsundzuxa vanhu leswaku va nga dyi nkarhi, kambe a va yi eku dyondzeni. Mutsari eka ntila wa 10, u tlhela a ku: “Vurhongo byi nga na yini handle ka vusweti?” Rito ‘vusweti’ ri vula vusiwana. Ntila lowu wu kombisa leswaku ku etlela ngopfu a swi pfuni nchumu hikuva hakelo ya swona i vusiwana. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu a va fanelanga ku heta nkarhi hi ku endla swin’wana va tshika ku ya eku dyondzeni hikuva dyondzo ya pfuna.

Laha ka ndzimana ya vunharhu, mutsari u kombisa leswaku loko munhu a tshika nkarhi wa tintswalo wu hela, a nge he swi koti ku pfuneka. Eka ntila wa 11 na 12 u hlamusela leswaku nkarhi wa ku pfuneka wu hundzile kutani munhu u ta fanela ku tlhela a rindzela lowu wu nga ta va eka siku rin’wana. Mhaka leyi yi tikomba loko mutsari a ku: “Nkarhi wa ntsumi wu hundzile” na “U ta yima ri ko ri xa loko u rindzela Gabriele.” Vito ‘Gabriele’ ri vula ntsumi ya Xikwembu yo tshembeka leyi nga rhumiwa ku ya tivisa ta ku velekiwa ka Yesu. Kasi eka ntila wa 13, u ri: “Wena a wu ri twanga rito?” Xivutiso lexi xi lavaka ku tiva loko vanhu va nga si tshama va twa rito ra Xikwembu loko ri dyondzisiwa. Mutsari u tlhela eka ntila wa 15, a ku: “Pfumelela mati lawa ya khulela ndlela ya wena.” Leswi swi vula leswaku munhu u fanele ku pfumelela mati ya basisa ndlela ya yena hikuva mati a ya rivali ndlela ya wona. Mutsari wa ha ya emahlweni eka ndzimana leyi a tsundzuxa vanhu leswaku va dyondza loko nkarhi wa ha pfumela.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa leswi endliwaka hi vanhu lava va nga rhandziki ku pfuxiwa leswaku va ya tirha. Mutsari u kombisa leswaku loko vanhu lava va pfuxiwa va lava ku tiva na nkarhi hikuva vona va lava ku etlela, a va lavi ku byeriwa leswaku dyambu se ri xile va fanele ku ya eku tirheni. Vanhu lava va tshikelela munhu loyi a va pfuxaka hi swivutiso

leswaku hikokwalaho ka yini a va pfuxa loko va etlela va ya emahlweni na vurhongo. Eka ntila wa 19, mutsari u ri: “Ndzi tshike ndzi byi faya.” Xivulavulelo xa ‘byi faya’ xi vula ku etlela u tiphina hi vurhongo. Leswi swi vula leswaku munhu a tshikiwa a yisa vurhongo emahlweni a nga kavanyetiwi. Kasi eka ntila wa 20, u ri: “Byi lo ku helela kumba wa ha tirha?” Leswi swi vula leswaku munhu loyi a pfuxiwaka u lava ku tiva loko loyi a n’wi pfuxaka a helele hi vurhongo.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a kombisa ntirho lowu yena a endlaka wona kutani a nga lavi ku vutisiwa hi swilo swo tala. Mutsari u kombisa leswaku ntirho wa yena i ku vulavula masiku hinkwawo tanihi mudyondzisi a dyondzisa vana. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 25, loko a ku: “Ndzi ku: A-E-I-O-U!” Mutsari u tiyisisa leswaku ntirho wa yena i ku dyondzisa, kambe u kombisa ntirho lowu hi ku tirhisa switwari. Hi marito man’wana, mutsari u kombisa leswaku u dyondzisa vana ku hlaya. Eka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswaku a nga lavi ku kavanyetiwa eka ntirho wa yena wo dyondzisa vana.

Kasi eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u kombisa leswaku yena leswi a tivaka swona hileswaku i mudyondzisi wa vana. Eka ntila wa 26, u ri: “Ndzi tshike ndzi timiyelela.” Laha mutsari u kombisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena laha u lava ku tshikiwa a tiyimelela hi ntirho lowu a tivaka wona ntsena. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 27, a ku: “U nga ndzi xavi ta le non’weni wa swi twa?” ‘Ku xava munhu ta le non’weni’ swi vula ku lava ku twa leswi munhu a nga ta vula swona hi ku n’wi vutisa swivutiso. Kasi eka ntila wa 28, u ri: “U ndzi vutisela yini ‘Democracy’ na ‘Communism’?” Rito ‘democracy’ ri vula xidemokirasi, ku nga mfumo lowu nga hlawuriwa hi vanhu naswona wu fuma vanhu hinkwavo. Kasi rito ‘communism’ ri vula xikomunisi, ku nga nhlanganano lowu lwelaka leswaku vaaki va va na nhundzu ya vona. Ntila lowu wu kombisa leswaku mutsari yena a nga ngheneleli eka swa tipolitiki na mafambiselo kumbe mafumelo ya tiko hikuva yena i mudyondzisi. Eka ndzimana leyi mutsari u kombisa leswaku yena a nga lavi ku nghenelela eka swa tipolitiki.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vukombo a hlamusela hi leswi a dyondzisaka vana leswaku ku va swona leswi a vutisiwaka hi swona. Eka ntila wa 33, u ri: “U ndzi vutisa nambu lowukulu wa misava.” Mutsari u kombisa leswaku a nga vutisiwa hi nambu lowukulu wa

misava kutani u ta hlamula. Leswi swi kombisa leswaku hi swin'wana swa leswi a dyondzisaka vana hi swona. Kasi eka ntila wa 34, u ya emahlweni a ku: "Kumbe Napoleon, Hitler na Churchill: tihosi" Leswi swi kombisa leswaku a dyondzisa na dyondzo ya swa matimu laha a dyondzisa na hi swin'wana leswi endlweke hi vakulukumba lava a boxeke mavito ya vona lava a va vulaka tihosi. Mutsari u hlamusela hi leswi a nga kotaka ku hlamula swivutiso eka swona hikuva a swi tiva, ku nga ri leswi nga yelaniki na leswi a swi dyondzisaka.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunhungu a kombisa leswaku swin'wana leswi a vutisiwa swona a nga lavi ku swi hlamula hikuva a vona onge swi nga n'wi hoxa ekhomyeni. Eka ntila wa 36, u ri: "Suka ka mina wena Judas!" Mutsari laha u fananisa vutomi bya munhu loyi a tikombaka a n'wi vutisa swivutiso leswi a nga lavi ku swi hlamula na bya Judas wa le Bibeleni loyi a nga xenga Yesu leswaku a dlayiwa. Hi marito man'wana, mutsari u kombisa leswaku munhu loyi a n'wi vutisa swivutiso u lava ku n'wi xenga leswaku a ta tikuma a ri ekhomyeni. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 37, a ku: "Va lo ku rhuma u nga ali?" Xivutiso lexi xi lava ku tiva loko munhu loyi a rhumiwile kutani a tshembisa leswaku ntirho walowo u ta wu endla. Nakambe mutsari u ya emahlweni a tshikelela leswaku hi yena thicara naswona u dyondzisa vana ku tsala na ku hlaya, kutani hi swona ntsena leswi a tivaka swona naswona a nga na tinhlamulo ta swona. Mutsari eka ndzimana leyi u tiyisisa leswaku a nga lavi ku tikuma a ri ekhomyeni hi ku hlamula swivutiso leswi nga fambelaniki na leswi a swi dyondzisaka.

Eka ndzimana ya vukaye, mutsari u hlamusela hi leswi a swi endlaka loko a ri karhi a dyondzisa. Mhaka yi tikomba eka ntila wa 41, loko a ku: "Ndzi tsakela ku twa ngulumelo wa rito ra mina." Laha u kombisa leswaku eka ntirho wa yena wa ku dyondzisa u tsakela ku twa mpfumawulo wo huwelela lowu twalaka wu huma ekule wa rito ra yena. Kasi eka mitila ya 42 na 43 u ri: "A va ta tsaka...?" na "Ku ndzi twa ndzi kolola." Rito 'kolola' ri vula ku rila hi rito ro tlakuka ku komba ku twa ku vava. Hi mitila leyi mutsari u lava ku tiva loko ku ri a swi ta va tsakisa loko a huwelela loko a karhi a dyondzisa. Eka ntila wa 44, u ri: "Ndzi vindlavindleka bya magandlati." Rito 'vindlavindleka' ri vula ku ya hala na hala hikokwalaho ko hlundzukisiwa. Kasi rito 'magandlati' ri vula ntshava leyi vumbiwaka hi mati loko ma biwa hi moya elwandle. Mhaka leyi yi kombisa leswaku a ya hala na hala loko a karhi a dyondzisa ku fana na magandlati loko ma ya ehenhla na le hansi. Laha ka ndzimana leyi mutsari wa ha ya

emahlweni a kombisa leswaku ntirho wo dyondzisa hi wona lowu a tiphinaka hi wona a nga karhatiwi hi nchumu.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi nkoka wa dyondzo na leswi yi pfunisaka swona loko vanhu va dyondzile. Mutsari u kombisa leswaku a swi olovi ku dyondza hikuva ku na swiyimo leswi munhu a faneleke ku hundza eka swona. U tlhela a kombisa na leswaku tanihi mudyondzisi ku na swivutiso leswi a nga lavi ku vutisiwa hikuva a swi vona leswaku tinhlamulo ta swona ti nga pfluxa madzolonga eka tlhelo ra swa tipolitiki. Mutsari u hetelela hi ku tshikelela leswi a dyondzisaka vana hiswona leswi a vonaka leswaku hi swona a nga hlamulaka swivutiso swa kona ntsena, kambe leswi nga yelaniki na dyondzo ya yena a nga ka a nga hlamuli.

4.6.2 Masebenza (1965), 'Xitlhokovetselo xa *Swiphopha-mberha*'

1. Tiko ra h'etlele,
2. K'etlela xifusi,
3. Ka ha rila nhlalala ...
4. Ka ha twa' mhalamhala ...

5. Gaza a ha rhongomela,
6. Vunyama byi te mphii ...
7. Vusiku sala ndlwini:
8. Mi phopha mberha.

9. Dyambu ra ha ri nkarhi,
10. Timhaka ta ha kenyiwa mirhini,
11. Xingoma-tsandza na chovo,
12. Vuloyi ri ri ripfalo ...

* * *

4.6.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vanhu lava va nga famba va lava dyondzo swilo swa ha tika swinene.

4.6.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u kombisa leswaku swilo a swi nga olovi hi nkarhi wa kona. Mhaka leyi yi vonaka eka mitila ya 1 na 2, loko a ku: “Tiko ra h’etlele,” na : “K’etlela xifusi.” Xivulwa xa ‘K’etlela xifusi’ xi vula loko nsimu yi tshikiwa yi nga rimiwi ku ringana nkarhi wo karhi. Mitila leyi yi kombisa leswaku swilo a swi nga si toloveleka ku tlula mpimo naswona a swi tikomba onge a swi na nkoka. Kasi eka ntila wa 3, u ri: “Ka ha rila nhlalala ...” Rito ‘nhlalala’ ri vula nyanyana leyi vitanelaka vahloti kumbe varisi entsakweni wo va komba tinyoxi, kumbe yi va vitanela ekhombyeni ro va hlanganisa na nyoka. Laha hi nga vula leswaku loko nhlala yi rila kutani u yi landzelela, loko u ri wa nkateko a yi ta ku komba vulombe, kasi loko u ri wa khombo yi ta ku komba dyinyoka. Nakambe eka ntila wa 4, u ri: “Ka ha twa’ mhalamhala ...” rito ‘mhalamhala’ ri vula rimhondzo leri chayiwaka emitlangwini ni le mikhubyeni. Hi mikarhi ya khale loko u twa ku chaya ka mhalamhala a wu fanele ku ya ekhorhweni ku ya tenga milandzu ya tiko. Nakambe mhalamhala a yi biwa hi mikarhi ya tinyimpi. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa leswaku vanhu va fambile va lava dyondzo swilo swa ha tika swinene.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vumbirhi a hlamusela leswaku hambiloko swilo swi ri karhi swi tika vanhu lava va fambile va lava dyondzo. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 5, loko mutsari a ku: “Gaza a ha rhongomela.” Rito ‘rhongomela’ ri vula ku etlelanyana hi nkarhi lowu a wu fanele ku pfuka kutani u tibyela leswaku u ta pfuka ku nga ri khale. Mhaka leyi yi vula leswaku vanhu va ha tiphina hi vurhongo. Kasi eka ntila wa 6, u ri: “Vunyama byi te mphii ...” Riencisi ‘mphii’ ri vula loko ku sungula ku dzwihala kutani swilo swi nga ha vonaki kahle. Eka ntila lowu mutsari u vula leswaku vanhu a va ha phuntile naswona a ku nga ri na ku vonakala leswaku swi nyika munhu matimba. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 7, a ku: “Vusiku sala ndlwini.” Xivulavulelo xa ‘vusiku sala ndlwini’ xi vula ku vindzuku swinene. Leswi swi vula leswaku a va pfuka wa ha ri mixo swinene loko van’wana va ha etlele. Kasi eka ntila wa 8, u ri: “Mi phopha mberha.” Xivulwa xa ‘ku phopha mberha’ swi vula ku va wo sungula

eka ntirho wo karhi. Leswi swi vula leswaku va va vanhu vo sungula ku famba va lava dyondzo. Mhaka leyi yi vula leswaku munhu loyi a phophaka mberha swi vula leswaku ku hava vanhu van'wana lava nga famba eka ndlela yoleyo a fambaka hi yona. Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana leyi a kombisa leswaku vanhu lava va fambile va lava dyondzo swilo swi karhi swi nga olovi.

Nakambe eka ndzimana ya vunharhu, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswi a swi va swi ri karhi swi endlwa loko vanhu lava va famba va lava dyondzo. Eka ntila wa 9, u ri: "Dyambu ra ha ri nkarhi." Ntila lowu wu kombisa leswaku nkarhi a wu langutiwa ku ya hi ku famba ka dyambu. Kasi eka ntila wa 10, u ri: "Timhaka ta ha kenyiwa mirhini." Rito 'kenyiwa' laha ka ntila lowu ri vula ku tenga milandzu. Eka ntila lowu swi vula leswaku hi nkarhi lowu milandzu ya tiko kumbe ya muti a yi tengeriwa ehansi ka mirhi. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 11, a ku: "Xingoma-tsandza na chovo." Rito 'xingoma-tsandza' ri vula n'anga ya Xintu leyi nga na vutivi byo soleka. Kasi 'chovo' eka ntila lowu ri vula xijumba xa voya lexi tin'anga ta Xintu ti xi tirhisaka ku xuva miti. Laha ka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vanhu a va ha tinyiketele swinene ku tshemba eka tin'anga ta xintu loko ti khomile machovo ku komba leswaku ti le ku hlahluveni na ku famba ti xuva mindyangu. Nakambe eka ntila wa 12, u ri: "Vuloyi ri ri ripfalo ..." Ntila lowu wu kombisa leswaku vanhu a va chava ngopfu ku loyiwa. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u kombisa leswaku swilo swo yenga vanhu leswaku va nga dyondzi xikolo a swi tele, kambe vanhu lava a vulavulaka hi vona va swi tshikile swi te tano va famba va lava dyondzo.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi vanhu vo sungula eka Vatsonga ku famba va lava dyondzo. Mutsari u hlamusela leswaku vanhu lava a swi nga va oloveli ku ya exikolweni hikuva a swi tele leswi a swi karhi swi humelela eka vutomi bya masiku hinkwawo. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vanhu lava va sukerile hinkwaswo leswi a va ri na swona leswaku swi nge va pfuni nchumu kutani va famba va lava dyondzo. Mutsari u hetelela hi ku kombisa leswaku hambiloko xiyimo xi tika loko munhu a tiyimisela eka leswi a swi lavaka wa swi kota ku swi fikelela. Hi marito man'wana, munhu a nga fanelanga ku tumbela hi swo karhi ku tsandzeka ku fikelela leswinene.

4.6.3 Mayevu (1982), 'Xitlhokovetselo xa Tibuku'

1. U nga tidlayisisi xivundza makwerhu
2. Vudododmedzi na byona i xidyoho,
3. Ku kala vutivi i mihandzu ya vulolo,
4. Susa ritsandze ni malanga mahlweni yaku.
5. Khoma-khoma hala ni hala u tiendla-vu munhu ka!

6. Kulula vusiwana byaku hi ku hatlisa,
7. Olela ndhuma hinkwayo kule ni le kusuhi,
8. Rhikinyela swigodo hinkwaswo swa vurhongo,
9. Chochovela swihlahla hinkwaswo swa dyondzo,
10. Pfupfunyula vutivi hinkwabyo lebyi yimbeleriweke ematsalweni.

11. Ntlhari ya maguva lawa i xihesi xa tibuku,
12. Phendla-phendla madyibuku hinkwawo hi mfanelo,
13. U nga tikorwisi hi vutivi byo fela-dzenga
14. Hanguxela hinkwato tibuku ta vutivi
15. U ta kuma ntsako emisaveni leyi.

16. Mani na mani la handzaka ntsako,
17. Wihi na wihi la navelaka ku rhula,
18. Nkarhi wihi na wihi loko xivundza xi ku kenya,
19. Leswi swi nga ku onheli ku tsaka ka wena
20. Tibuku ti kona, ti ta ku dyangata – i swihungasi.

21. Wena makwerhu tsundzuka leswi:
22. Vutivi bya tibuku ntsena a byi ringananga,
23. Hikokwalaho nghena evanhwini u hanya na vona,
24. Loko u endla sweswo vutomi byaku byi ta hetiseka,
25. Khedza tibuku kambe u nga vi ximhumhumhu – sirha ra le handle.

4.6.3.1 Mongo wa xithhokovetselo

Xithhokovetselo lexi xi vulavula hi ku pfuna ka dyondzo na leswaku dyondzo yi ri yoxe a yi ringananga.

4.6.3.2 Nxopaxopo wa xithhokovetselo

Mutsari eka ndzimana yo sungula u lemukisa vanhu leswaku va fanele ku dyondza xikolo leswaku va ta kota ku tlhariha. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: “U nga tidlayisisi xivundza makwerhu.” Xivulavulelo xa ‘tidlayisisi xivundza’ xi vula ku tshama u nga tirhi nchumu. Ntila lowu wu vula leswaku munhu a nga fanelanga ku tshama a nga endli nchumu hikuva swilo swo hungasa hi swona ku nga ku dyondza xikolo swi kona. Kasi eka ntila wa 2, mutsari u tlhela a ku: “Vudodomedzi na byona i xidyoho.” Rito ‘dodomedzi’ ri vula munhu loyi a nga tlharihangiki. Laha ka ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vuphuntha hikokwalaho ka ku va munhu a nga dyondzanga i nandzu. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 3, a ku: “Ku kala vutivi i mihandzu ya vulolo.” Rito ‘vulolo’ ri vula vupfumari bya nkikhiki wo tirha. Mhaka leyi yi vula leswaku loko munhu a pfumala vuswikoti swi vangiswa hikokwalaho ka ku va munhu a nga lavi ku tirha. Hi marito man’wana, vutivi byi kumeka loko munhu a nga lolohi ku famba a byi lava. Eka ntila wa 4, mutsari u tlhela a ku: “Susa ritsandze ni malanga mahlweni yaku.” Rito ‘ritsandze’ ri vula swilo leswi taka emahlweni ya munhu kutani swi n’wi sivela leswaku a nga koti ku vona kahle. Mhaka leyi yi vula leswaku munhu u fanele ku susa leswi n’wi sivelaka ku vona leswaku a ta kota ku vona kahle a nga kavanyetiwi hi nchumu. Kasi eka ntila wa 5, u ri: “Khoma-khoma hala ni hala u tiendla-vu munhu ka!” Leswi swi vula leswaku munhu a nga fanelanga a tshama ndhawu yin’we a nga endli nchumu, kambe u fanele ku gingirika leswaku a tiendla munhu hi yexe. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu va susa hinkwaswo endleleni leswi nga va sivelaka ku dyondzo.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u hlamusela leswaku vanhu va fanele ku susa vusiwana va rhandza dyondzo leswaku va ta kuma vutivi. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 6, loko a ku: “Kulula vusiwana byaku hi ku hatlisa.” Rito ‘kulula’ ri vula ku sula nyuku exikandzeni hi mavoko u n’watseka ekule. Kasi xivulavulelo ‘kulula vusiwana’ xi vula leswaku munhu a

cukumeta ku pfumala ekule. Ntila lowu wu vula leswaku munhu u fanele ku susa vusiwana hi yexe hi ku hatlisa kutani a byi cukumeta ekule. Nakambe eka ntila wa 7, u ri: “Olela ndhuma hinkwayo kule ni le kusuhi.” Leswi swi vula leswaku munhu u fanele ku tidumisa hinkwako lomu a nga kotaka ku fika kona. Mutsari u tlhela eka ntila wa 8, a ku: “Rhikinyela swigodo hinkwaswo swa vurhongo.” Rito ‘rhikinyela’ ri vula ku kandziyela hi ndlela yo lava ku vavisa, ngopfungopfu swikunwana. Ntila lowu wu vula leswaku hinkwaswo leswi nga sivelaka munhu ndlela yo humelela u fanele ku swi kandziyela hambu swi n’wi vavisa a nga tlheli. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku vurhongo hi byona byi sivelaka vanhu ku tirha. Kasi eka ntila wa 9, mutsari u ya emahlweni a ku: “Chochovela swihlahla hinkwaswo swa dyondzo.” Rito ‘chochovela’ ri vula ku famba eka ndhawu leyi nga tlhuma swinene. Ntila lowu wu kombisa leswaku hambu munhu a hundza eka ndhawu leyi ku nga fambekiki, u fanele ku tiyisela loko a lava ku kuma dyondzo. Eka ntila wa 10, u ri: “Pfupfunyula vutivi hinkwabyo lebyi yimbeleriweke ematsalweni.” Rito ‘pfupfunyula’ ri vula ku handza misava laha a ku seleteriwile. Ntila lowu wu kombisa leswaku u fanele ku lavisisa vutivi hinkwabyo lebyi tsariweke endzeni ka matsalwa. Mutsari u kombisa leswaku vanhu va fanele ku tinyiketela ku kuma vutivi hi ku dyondza hambiloko swilo swi karhi swi tika.

Ndzimana ya vunharhu, mutsari u ya emahlweni a tsundzuxa leswaku munhu u fanele ku hlaya tibuku hinkwato leti nga ta n’wi pfuna. Eka ntila wa 11, u ri: “Ntlhari ya manguva lawa i xihesi xa tibuku.” Marito ‘xihesi xa tibuku’ ma vula munhu loyi a tinyiketelaka ku hlaya tibuku. Ntila lowu wu kombisa leswaku masiku lawa loko u lava ku tlhariha u fanele ku hangunuxa tibuku kutani u hlaya tona u ta engeteleka vutivi. Kasi eka ntila wa 12, u ri: “Phendla-phendla madyibuku hinkwawo hi mfanelo.” Rito ‘phendla-phendla’ ri vula ku pfula buku kumbe tsalwa. Mutsari wa ha tiyisisa leswaku munhu loko a lava ku kuma vutivi u fanele ku hanya hi ku hlaya tibuku hi ku hambana ka tona. Mutsari eka ntila wa 13, u ri: “U nga tikorwisi hi vutivi byo fela-dzenga.” Rito ‘fela-dzenga’ ri vula ku kuma swo ka swi nga nyawuli. Ntila lowu wu vula leswaku munhu a nga tinyungubyisi hi vutivi lebyi nga pfuniki nchumu. Kasi eka ntila wa 14, u ri: “Hangunuxela hinkwato tibuku ta vutivi.” Rito ‘hangunuxela’ ri vula ku lava swilo swo karhi laha ku nga hlanganana swilo swo tala kutani swi nga olovi ku kuma nchumu lowu u lavaka wona. Leswi swi vula leswaku a secha hinkwako lomu a nga ta kuma tibuku ta vutivi. Mutsari eka ntila wa 15, u ya emahlweni a ku: “U ta kuma ntsako emisaveni leyi.” Leswi swi vula leswaku loko munhu a dyondzile kutani a ri na vutivi hi kona a nga ta kuma ntsako. Mutsari

eka ndzimana leyi u kombisa leswaku munhu u fanele ku tirhisa matimba hinkwawo a nga siveli hi nchumu, ku kuma vutivi lebyi nga ta n'wi pfuna evuton'wini.

Nakambe eka ndzimana ya vumune, mutsari u lemukisa vanhu leswaku loko munhu a lava leswi nga ta n'wi nyika ntsako na ku rhula u fanele ku hlaya tibuku. Leswi vonaka eka mitila ya 16, 17 na 18 loko a ku: "Mani na mani la handzaka ntsako," na "Wihi na wihi la navelaka ku rhula," na "Nkarhi wihi na wihi loko xivundza xi ku kenya." Mitila leyi yi kombisa leswaku vanhu hinkwavo lava rhandzaka ku tsaka va fanele ku hlaya tibuku. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku un'wana na un'wana loyi a navelaka ku kuma ku rhula u fanele ku hlaya tibuku. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku loko munhu a tshuka a khomiwa hi xivundza, u fanele ku hlaya tibuku leswaku ti n'wi hungasa. U tlhela a hlamusela leswaku ku nga tshuki ku va na lexi nga ta ku onhela ntsako wa wena. Eka ntila wa 20, u ri: "Tibuku ti kona, ti ta ku dyangata – i swihungasi." Rito 'dyangata' ri vula ku rivata un'wana. Ntila lowu wa ha tiyisisa leswaku tibuku hi tona ti nga kotaka ku rivata munhu hikuva xihungasi xa kahle swinene. Rito 'dyangata' ri vula ku hungasa munhu leswaku a suka xivundza. Laha mutsari u kombisa leswaku tibuku hi tona ti nga kotaka ku yenga vanhu hikuva i swihunagaso swa kahle ku susa xivundza.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hetelela hi ku kombisa leswaku hambiloko munhu a dyondzekile, u fanele ku hanya kahle na vanhu leswaku a ta kota ku kuma vutivi bya ku ya emahlweni. Eka ntila wa 21, mutsari u ri: "Wena makwerhu tsundzuka leswi:" Ntila lowu i xitsundzuxo lexi vanhu va faneleke ku xi tekela enhlokweni. Kasi eka ntila wa 22, u ri: "Vutivi bya tibuku ntsena a byi ringananga." Leswi swi vula leswaku munhu a nga fanelanga ku kuma vutivi bya yena eka tibuku ntsena hikuva a swi enelanga. Mutsari eka ntila wa 23, u ri: "Hikokwalaho nghena evanhwini u hanya na vona." Laha u tshikelela leswaku swi na nkoka ku hanya na vanhu loko u lava ku engetela vutivi. Kasi eka ntila wa 24, u ya emahlweni a ku: "Loko u endla sweswo vutomi byaku byi ta hetiseka." Ntila lowu wu kombisa leswaku loko munhu a dyondzekile kutani a kota ku hanya na van'wana vanhu u ta kuma vutomi lebyi hetisekeke. U tlhela eka ntila wa 25, a ku: "Khedza tibuku kambe u nga vi ximhumhumhu – sirha ra le handle." Rito 'khedza' ri vula ku hlela kumbe ku kambisisa mhaka. Kasi rito 'ximhumhumhu' ri vula munhu loyi a nga velekiwa a nga vulavuli naswona a nga twi kahle. Xivulavulelo xa 'sirha ra le handle' swi vula munhu loyi a nga pfuniki nchumu. Ntila lowu i

xitsundzuxo xa leswaku hambu munhu a hlawula tibuku u fanele ku va munhu wa ku vulavula, ku nga vi munhu loyi ku dyondza ka yena ku nga pfuneki nchumu eka rixaka. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa leswaku loko vanhu va dyondzile, kutani va kuma vutivi, va fanele ku hanya ni van'wana ku anamisa vutivi bya vona.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi nkoka wo hlaya tibuku leswaku vanhu va ta kota ku kuma vutivi. Mutsari u kombisa leswaku vanhu va fanele ku hungasa hi ku hlaya tibuku loko va lava ku susa xivundza. U tlhela a kombisa leswaku loko munhu a lava ku kuma ntsako na ku rhula u fanele ku hlaya tibuku hi ku hambana ka tona. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku dyondzo ya swi kota ku susa vuphunta na vusiwana eka munhu. U hetelela hi ku kombisa leswaku hambiloko munhu a dyondzekile, a ri na byona vutivi, a nga fanelanga ku va munhu loyi a nga pfuniki nchumu eka rixaka. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku munhu wo dyondzeka u fanele ku engetela vutivi bya yena hi ku hanya exikarhi ka vanhu leswaku a ta anamisa vutivi lebyi a nga na byona.

4.6.4 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwile switlhokovetselo swinharhu leswi vulavulaka hi dyondzo. Eka xitlhokovetselo xa 'A-E-I-O-U' Magaisa u hlamusela hi nkoka na ku pfuna ka dyondzo leswaku vanhu va fanele ku sukela swilo leswi nga pfuniki nchumu kutani va namarhela dyondzo hikuva yi ta va pfuna. Mutsari u tlhela va kombisa leswaku dyondzo yi na nkoka swinene hikuva ya pfuna. Mutsari u kombisa leswaku a swi olovi ku dyondza hikuva ku na swiyimo leswi munhu a faneleke ku hundza eka swona. U tlhela a kombisa na leswaku tanihi muddyondzisi ku na swivutiso leswi a nga lavi ku vutisiwa hikuva a swi vona leswaku tinhlamulo ta swona ti nga pfuxa madzolonga eka tlhelo ra swa tipolitiki.

Eka xithokovetselo xa 'Tibuku' Mayevu u vulavula hi dyondzo laha vanhu va tsundzuxiwaka ku sukela swo tala va landza dyondzo. Mutsari u kombisa leswaku loko vanhu va namarhela dyondzo kutani va sukela swilo swo tala leswi nga pfuniki nchumu va ta kota ku humelela. U tlhela a kombisa leswaku loko munhu a lava ku kuma ntsako na ku rhula u fanele ku hlaya tibuku hi ku hambana ka tona. Mutsari u tshikelela mhaka ya leswaku hambiloko munhu a

dyondzekile, a ri na byona vutivi, a nga fanelanga ku va munhu loyi a nga pfuniki nchumu eka rixaka.

Eka xitlhokovetselo xa '*Swiphopha-mberha*' Masebenza u vulavula hi vanhu lava va nga famba va lava dyondzo swilo swa ha tika swinene. Mutsari u kombisa leswaku vanhu lava va sukerile swilo swo tala leswi a swi yenga vanhu leswaku va nga yi exikolweni kutani va famba va lava dyondzo. Mutsari u hlamusela leswaku vanhu lava a swi nga va oloveli ku ya exikolweni hikuva a swi tele leswi a swi karhi swi humelela eka vutomi bya masiku hinkwawo. Mutsari u hetelela hi ku kombisa leswaku hambiloko xiyimo xi tika loko munhu a tiyimisela eka leswi a swi lavaka wa swi kota ku swi fikelela.

Eka xiyenge lexi vatsari va kombisa leswaku loko munhu a lava ku dyondzo u fanele ku tinyiketela ku hambana na swilo swo tala leswi yengaka vanhu kutani a tinyiketela dyondzo. Vatsari lava va tlhela va kombisa leswaku dyondzo yi na nkoka hikuva munhu u ta tiva swo tala evuton'wini hikokwalaho ko hlaya tibuku to hambanahambana leti nga swilo swo hambanahambana.

Eka xiyenge lexi landzelaka, hi xopaxopa hi switlhokovetselo swa nkongomelo wa vusiwana.

4.7 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUSIWANA

Eka xiyenge lexi hi xiyaxiya swithokovetselo swa nkongomelo wa vusiwana leswi humaka eka matsalwa ya Magaisa (1987).

4.7.1 Magaisa (1987), 'Xithokovetselo xa *Xikandza xa ndlala*'

1. Marhambu ya ntima ya lo dlu,
2. Ma boheleriwile enyameni hi ngoti yo lala,
3. Nyamanyana yo vuna yi phatsamile eka wona,
4. I mani wa mbilu ku va hoxela buwa?
5. U nga vutisi mina.

6. Mundzuku a nga va rhwalelanga nchumu,
7. Va byele hi botere na xinkwa;
8. Va ta ku sondzolota hi mahlo yo pfumala ntshembo,
9. Eka vona botere na xinkwa i norho;
10. Vana lava i vana va Afrika.

11. Vakokwa wa vona va lwile tinyimpi ta misava,
12. Va wa hi fumu va konya bya tinhenha,
13. Lava poneke va vuyisa masirha ekaya,
14. Ntshembo wa vona a ku ri "tilo" ra vatukulu,
15. Xana mihloti ya vatukulu ya ri fikisa hungu?

16. Siku na siku,
17. Mixo, madyambu!
18. Va tsutsumela emataleni ya ka masipala,
19. Ku ya rholela rikoko ra xinkwa
20. Va vutlelana ni timbyana ta mikwavutlu.

21. Endzhaku ka ntlhanu wa malembe,
22. Va tsutsumela etindhawini to hlawulela,
23. Va tshembisiwa Kanana na Edeni,
24. Switlakati leswi;
25. Mi lo rivariwa hi Mumbi?

4.7.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi Vantima lava a va hlupheka evuton'wini va hanya hi rikoko ra xilondza.

4.7.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula, mutsari u sungula hi ku kombisa xiyimo na malungutekele ya Vantima lava a vulavulaka hi vona hikokwalaho ka vusiwana. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 1, loko mutsari a ku: “Marhambu ya ntila ya lo dlu.” Riencisi ‘dluu’ ri vula ku va munhu a nga ambalanga nchumu emirini. Ntila lowu wu kombisa leswaku Vantima lava va ondzile swinene hikuva ku vonaka marhambu emirini ya vona. Kasi eka ntila wa 2, u ri: “Ma boheleriwile enyameni hi ngoti yo lala.” Leswi swi kombisa leswaku nyama a yi nga ha khomananga na marhambu hikokwalaho ko ondza ka Vantima lava. Lexi i xithathelo ku komba leswaku munhu loyi a ondzile ku tlula mpimo, kutani mutsari a fananisa ku ncikinya ka nyama leyi a yi nga ha khomananga na marhambu na ngoti yo lala. Mutsari eka ntila wa 3, u ya emahlweni a ku: “Nyamanyana yo vuna yi phatsamile eka wona.” Ntila lowu wu kombisa leswaku nyama ya miri wa munhu loyi a yi khonyanile hikokwalaho ko ondza ku tlula mpimo. Nakambe eka ntila wa 4, u ri: “I mani wa mbilu ku va hoxela buwa?” Marito ‘hoxela buwa’ ma vula xiphemu xa vuswa. Xivutiso lexi mutsari u lava ku tiva munhu loyi a nga na ntwelavusiwana leswaku a va nyika swo hoxa ekhwirini. Eka ntila wa 5, u ri: “U nga vutisi mina.” Laha u kombisa leswaku ku hava loyi a nga na vutihlamuleri eka xiyimo lexi. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa maondzele ya vanhu lava nga ni ndlala hikokwalaho ko pfumala swakudya.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa leswaku a ku na lexi va nga tshemba xona hambi eka siku leri landzelaka. Eka ntila wa 6, u ri: “Mundzuku a nga va rhwalelanga nchumu.” Leswi swi kombisa leswaku a va langutelanga ku kuma swo karhi hambi eka siku leri tlhandlamaka. Kasi eka mitila ya 7 na 8, mutsari u ri: “Va byele hi botere na xinkwa” na “Va ta ku sondzolota hi mahlo yo pfumala ntshembo.” Rito ‘sondzoloto’ ri vula ku honoka. Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku hambi vanhu lava va byeriwa hi botere na xinkwa a swi va pfuni nchumu hikuva a va swi tivi. Nakambe mutsari u tlhela a kombisa leswaku va ta ku honolela hi ndlela yo pfumala ku tshemba leswi va swi twaka. U ya emahlweni eka ntila wa 9, a ku: “Eka vona botere na xinkwa i norho.” Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava loko va twa ku vulavuriwa hi botere na xinkwa swi fana na loko va ri eku lorheni swi nga ri na ntiyiso. Eka ntila wa 10, u ri: “10. Vana lava i vana va Afrika.” Mutsari u kombisa leswaku vanhu lava a vulavulaka hi vona i vana va tikonkulu Afrika. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa vusiwana byo pfumala swakudya bya Vantima lava a vulavulaka hi vona hikuva ku ri hava na loyi a va twela vusiwana a va nyika swakudya. U tlhela a ya emahlweni a kombisa ondzele ra vona leri a ri tlula mpimo hikokwalaho ko pfumala.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu a kombisa leswaku Vantima lava va na vuxaka na vanhu lava nga lwa nyimpi. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 11, loko mutsari a ku: “Vakokwa wa vona va lwile tinyimpi ta misava.” ‘Tinyimpi ta misava’ swi vula tinyimpi leti khumbaka matiko hinkwawo lama nga kona laha hansi ka dyambu. Mutsari u hlamusela leswaku vakokwana wa Vantima lava ku vulavuriwaka hi vusiwana bya vona na ku ondza ka vona, va lwile tinyimpi ta ta matiko hinkwawo laha misaveni. Kasi eka ntila wa 12, u ri: “Va wa hi fumu va konya bya tinhenha.” Rito ‘fumu’ ri vula tlhari, kasi rito ‘konya’ ri vula ku cema hi ku twa ku vava. Kasi rito ‘tinhenha’ ri vula tinghwazi ta xinuna. Hi ntila lowu mutsari u hlamusela leswaku vanhu lava va lwile tinyimpi leti hi tlhari, laha a va pfa va tlhaviwa va wela ehansi kutani va cema ku fana na tinghwazi. Eka ntila wa 13, u ri: “Lava poneke va vuyisa masirha ekaya.” Xivulavulelo ‘vuyisa masirha’ swi vula ku va ekusuhi ni ku hundza emisaveni. Laha mutsari u kombisa leswaku vanhu lava nga pona ku dlayiwa enyimpini, va vuya ekaya va nga ha pfuni nchumu. Kasi eka ntila wa 14, u ri: Ntshembo wa vona a ku ri “tilo” ra vatukulu.” Rito ‘tilo’ eka ntila lowu ri vula Xikwembu. Leswi swi kombisa leswaku ku tshemba ka vona ka leswaku va ta hanya a ku ri eka Xikwembu lexi vatukulu va vona a va vulavula hi xona. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 15, a ku: “Xana mihloti ya vatukulu ya ri fikisa hungu?” Lexi i xivutiso xo lava ku tiva loko ku rila na ku khongela ka vatukulu va vona swi fika etindleveni ta

vakokwana wa vona lava feke. Mutsari u kombisa leswaku vakokwana wa Vantima lava xanisiwaka hi vusiwana hi vona va nga lwa tinyimpi ta misava. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku eka vanhu lava poneke ku fa nyimpini, va vuyile emindyangwini ya vona va ri kusuhi na ku fa.

Kasi eka ndzimana ya vumune, mutsari u hlamusela hi ndlela leyi va kotaka ku tihanyisa ha yona. Eka mitila ya 16, 17 na 18, u kombisa leswaku masiku hinkwawo loko dyambu ri xa na loko ri pela va tsutsumela etaleni ra ka masipala ku ya handza swakudya hikokwalaho ka ku pfumala ka vona. Mhaka leyi yi vonaka loko mutsari a ku: “Siku na siku,” na “Mixo, madyambu!” na “Va tsutsumela emataleni ya ka masipala.” Kasi eka ntila wa 19, u ri: “Ku ya rholela rikoko ra xinkwa.” Leswi swi vula leswaku loko va tsutsumela laha ku halatiwaka thyaka, va yela ku rholela masalela ya xinkwa kumbe leswi vanhu va nga swi cukumeta hikuva va nga ha swi lavi. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 20, a ku: “Va vutlelana ni timbyana ta mikwavutlu.” Rito ‘vutlelana’ ri vula ku tekelana swilo emavokweni. Kasi ‘mikwavutlu’ ri vula timbyana to ondza. Leswi swi vula leswaku loko va karhi va rholela swakudya, timbyana hi le tlhelo ti va ti ri karhi ti rholela na tona. Hi nga vula leswaku laha swi ya hi ku i mani a sungulaka a kuma swakudya. Mutsari u hlamusela lomu vanhu lava va kumaka kona swakudya na leswi va swi kumisaka xiswona leswaku va kuma swo hoxa ekhwirini.

Nakambe eka ndzimana ya vuntlhanu, mutsari u hlamusela leswaku loko ku fikile nkarhi wa nhlawulo, vanhu lava va tsutsumela kona eku hlawuleni hambu loko va nga pfuniwi hi nchumu. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 21 na 22, mutsari a ku: “Endzhaku ka ntlhanu wa malembe,” na wa “Va tsutsumela etindhawini to hlawulela.” Leswi swi vula leswaku loko ku hundzile ntlhanu wa malembe, vanhu lava va ya eku hlawuleni vurhangeri bya tiko. Mutsari u kombisa leswaku swisiwana leswi swa ku pfumala na swakudya na swona swi ya eku hlawuleni. Kasi eka ntila wa 23, u ri: “Va tshembisiwa Kanana na Edeni.” Laha u kombisa leswaku loko va ya eku hlawuleni, va tshembisiwa swilo swa le henhla leswi va nga ta endleriwa swona. Eka ntila wa 24, u ri: “Switlakati leswi.” Rito ‘switlakati’ ri vula magume. Mutsari u fananisa vanhu lava na swiambalo leswi nga hlakala hikuva na vona va hlakarile hikokwalaho ko pfumala. Kasi Eka ntila wa 25, mutsari u ri: “Mi lo rivariwa hi Mumbi?” Rito ‘Mumbi’ ri vula Xikwembu. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vanhu lava va nga va va rivariwile hi Xikwembu. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa leswaku vanhu lava va tsundzukiwa hi nkarhi wa nhlawulo leswaku

va hanya. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku va tshembisiwa swilo swa le henhla leswaku va ta hlawula, kambe va tlhela va nga endleriwi.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi Vantima lava va nga hlupheka lava vusiwana bya vona byi tikombaka na hi maondzele ya vona. Mutsari u hlamusela leswaku vanhu lava va kuma swakudya laha ku halatiwaka thyaka naswona va vutletana na timbyana. Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku vanhu lava ku vulavuriwaka hi ku hlupheka ka vona va xaniseka ku ve vakokwani wa vona va lwile tinyimpi ta misava. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a hlamusela leswaku vanhu lava va tsundzukiwa ntsena endzhaku ka ntlhanu wa malembe loko ku fikile nkarhi wa nhlawulo laha va tshembisiwaka swilo va tlhela va nga endleriwi.

4.7.2 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwile xitlhokovetselo xin'we lexi vulavulaka hi vuswana. Eka xitlhokovetselo lexi xa '*Xikandza xa ndlala*' Magaisa u vulavula hi vanhu lava va pfumalaka kutani va hanyaka hi swakudya swo cukumetiwa. Mutsari u kombisa leswaku vanhu lava va tsundzukiwa ntsena hi nkarhi wa nhlawulo laha va tshembisiwaka swilo leswi va nga endleriwiki. Loko nhlawulo wu kala wu hundza va hanya hi rikoko ra xilondzo hikokwalaho ko pfumala.

Eka nxiyenge lexi landzelaka, hi xopaxopa switlhokovetselo swa nkongomelo wa mavabyi.

4.8 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA MAVABYI

Laha ka xiyenge lexi hi xopaxopa switlhkovetselo swa nkongomelo wa mavabyi leswi humaka eka matsalwa ya Malungana na Babane (1996) na Nxumalo na Maluleke (2008).

4.8.1 Malungana na Babane (1996), 'Xitlhkovetselo xa Aids'

1. Van'wana va pumba vaongori.
2. Vahlampfa na vona va vuriwa valoyi.
3. Kambe nandzu wu na varhandzi va swilovolovo.
4. U xitsongwa-tsongwana xa vukari whe "Aids"
5. A wu xiximi hambu va hlonipheki.
6. Wo luma u siya vuxungu bya rifu.
7. U nghena u nga pfuleriwanga muhono.
8. Vaongori va lwile na wena kambe va phule byi hola.

4.8.1.1 Mongo wa xitlhkovetselo

Xitlhkovetselo lexi xi vulavula hi vuvabyi lebyi nga tshungilekiki bya "Aids" lebyi yayarhelaka vanhu.

4.8.1.2 Nxopaxopo wa xitlhkovetselo

Eka ndzimana yo sungula vatsari va kombisa ku lumbetana hi xivangelo xa vuvabyi lebyi. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 1, loko vatsari va ku: "Van'wana va pumba vaongori". Rito "pumba" ri vula ku lumbeta. Leswi vula leswaku vanhu van'wana va ehleketa leswaku vuvabyi lebyi byi vangwiwa hi vaongori. Kasi eka ntila wa 2, va ya emahlweni va ku: "Vahlampfa na vona va vuriwa valoyi." Rito "vahlampfa" ri vula vanhu lava nga riki vaakatiko va tiko rero. Ntila

lowu wu vula leswaku van'wana va vula leswaku vuvabyi lebyi byi tile na vanhu vo huma ematikweni ya le handle. Vatsari eka ntila wa 3, va tlhela va ku: "Kambe nandzu wu na varhandzi va swilovolovo." Rito "swilovolovo" ri tirhisiwile eka ntila lowu ku kombisa vanhu lava rhandzaka ngopfu timhaka ta vugangu na swo fana na swona. Vatsari va kombisa leswaku vavangi va vuvabyi lebyi hi lava va rhandzaka swilo. Eka ntila wa 4, vatsari va ri: "U xitsongwatsongwana xa vukari whe "Aids". Rito 'Aids' ri vula *acquired immunodeficiency syndrome*. Kasi 'xitsongwatsongwana' swi vula xihadyana lexi nga voniwiki hi mahlo ya nyama lexi vangaka vuvabyi emirini wa munhu. Kasi rito 'vukari' ri vula matimba yo kariha. Hi ntila lowu vatsari va hlamusela leswaku vuvabyi lebyi i xitsongwatsongwana lexi nga na matimba yo kariha swinene. Eka ndzimana leyi vatsari va kombisa leswaku vanhu va banana hi rhangana ro hisa ku tiva xivangelo xa vuvabyi lebyi.

Kasi eka ndzimana ya vumbirhi, vatsari va kombisa leswaku vuvabyi lebyi byi nga khoma munhu un'wana na un'wana. Leswi swi seketela hi ntila wa 5, loko vatsari va ku: "A wu xiximi hambi va hlonipheki." Leswi swi kombisa leswaku a byi na xichavo hambi eka vanhu lava nga na swiyimo swa le henhla. Kasi eka ntila wa 6, va ri: "Wo luma u siya vuxungu bya rifu." Rito "vuxungu" ri vula swilo leswi dlayaka. Rito 'luma' ri tirhile ku komba ku khoma hi vuvabyi. Vatsari va kombisa leswaku lomu vuvabyi lebyi byi nghenaka kona, vanhu va sala va fa. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 7, va ku: "U nghena u nga pfuleriwanga muhono." Vuvabyi lebyi byi khoma vanhu hambi va nga byi amukeli. Rito "muhono" ri vula nyangwa wo nghena endlwini. Hi marito man'wana, a byi kali byi lava nyangwa wo nghena hi wona. Kasi eka ntila wa 8, va ri: "Vaongori va lwile na wena kambe va phule byi hola. Xivulavulelo "va phule byi hola" swi vula ku tshika ku endla swo karhi hikuva u nga kumi ku pfuneka. Ntila lowu wu kombisa leswaku vatshunguri va ringetile hi matimba ku kuma mirhi yo byi tshungula kambe va hlulekile. Eka ndzimana leyi vatsari va kombisa leswaku vuvabyi lebyi byi khoma vanhu hinkwavo, naswona a ku na murhi wo byi tshungula.

Eka xitlhokovetselo ku xopaxopiwile hi vuvabyi bya "Aids" laha vatsari va kombisaka leswaku a byi na xichavo hikuva byi nga khoma vanhu hinkwavo handle ka ku languta xiyimo. Vatsari va kombisa leswaku vanhu va lumbetana hi xivangelo xa vuvabyi lebyi. Vatsari va ya emahlweni va hlamusela leswaku loko byi kala byi khoma munhu ku hava lexi mi nga endlaka

xona hikuva a byi tshunguleki. Vatsari va tlhela va boxa leswaku matshalatshala ya endliwile ku kuma mirhi yo byi tshungula kambe a ku vanga na nhlanga yo huma ngati.

4.8.2 Nxumalo na Maluleke (2008), 'Xitlhokovetselo xa *Hi nghenelwe*'

1. Tiko ri nuha ndzhongo,
2. Ri tsemeke longo,
3. Ri tshamela ro kathakanya minala,
4. Hikuva Aids yi gumetela rixaka,
5. Tiko ri hlakale bya rihlelo loko ri dye hi muhlwa.

6. Aids yi lata ntlhambi wa swigulana esangweni,
7. Vunyingi byo buba endzeni ka ritavala ra Aids
8. Aids yi mandzetela swiciwana swa Yehova,
9. Tincece ni vadyuhari ti dya ti kongome evupeladyambu.

10. N'wina swihluke swa Afrika-Dzonga,
11. Hi byebyo vurhwa bya Aids,
12. Loko byo enyameni dzii!
13. U to khukhumba kunene u ri xifofoloti,
14. Vakokwana va ku khameta ni mafurha ya wena.

15. Ahee, n'wina va swigiya,
16. Bohani tinguvu na tinjhovo swi tiya,
17. Ti nga nyekanyeki swi nga fanelangi,
18. Nkarhi wa namuntlha swivungu swo tshama swi lote meno,
19. Peperhani rirhandzu,
20. Mi nga fambi tindlela to tala,
21. Mi nga hlangana na xigalana lexi.

22. Aids yi gwavula timbati leti gogiweke hi mintsandza,
23. Yo gotsa ku sala ku lo nkwee!
24. Xana mavangwa lawa ya vangaka hi Aids ya ta pfala hi mani?
25. Xijaha na xinhwana a swa ha bombiwi,
26. Hikuva loko ri humesa nhompfu,
27. Masana a ya ha tiyeli va nga si yi huma.
28. Lava ri va rhengelaka a va tati xandla,
29. Siku na siku i ku tikheyakheya,
30. Lexi i xikumakumani xa rixaka rerhu.

4.8.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vuvabyi bya Aids lebyi hetaka vanhu naswona a byi tshunguleki.

4.8.2.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Vatsari eka ndzimana yo sungula va hlamusela hi vuvabyi bya Aids leswaku loko byi kala byi nghena emutini, vanhu va hela. Leswi swi vonaka eka ntila wa 1, loko va ku: “Tiko ri nuha ndzhongo.” Rito ‘ndzhongo’ ri vula loko misava ya ha tsakama leswaku vanhu va ta kota ku rima emasin’wini. Leswi swi vula leswaku vatsari va fananisa leswi humelelaka etikweni na ku nuha ka misava yo tsakama laha vanhu va nga ha kotaka ku rima hikuva misava yi nga si oma. Kasi eka ntila wa 2, va ri: “Ri tsemeke longo.” Rito ‘longo’ ri vula marhambu ya le nhlaneni. Ntila lowu wu vula leswaku tiko ri herile matimba hi ku ka ri nga ha tivi leswi ri faneleke ku swi endla. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 3, va ku: “Ri tshamela ro kathakanya minala.” Rito ‘khatkanya’ ri vula ku tlhandleka swilo ehenhla ka swin’wana. Kasi rito ‘minala’ ri vula xiambalo lexi ambariwaka ku komba vuferiwa bya munhu. Ntila lowu wu kombisa leswaku ku tshama ku ri karhi ku fiwa, kutani vanhu va tlhandlekela swiambalo swo

komba ku feriwa. Kasi eka ntila wa 4, va ri: “Hikuva Aids yi gumetela rixaka.” Rito ‘gumetela’ ri vula ku dya swaku swa rimapa. Kasi xivulavulelo ‘gumetela rixaka’ xi vula leswaku vuvabyi bya “Aids” byi dlayile vanhu hi xitalo. Vatsari va fananisa ku fa ka vanhu hi xitalo na loko ku gumiwa swilo swo karhi, hikuva swilo leswi gumiwaka i swa mapa. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 5, va ku: “Tiko ri hlakale bya rihlelo loko ri dye hi muhlwa.” Rito ‘hlakale’ ri vula ku handzuka ka xiambalo hikwalaho ka vukhale bya xona. Kasi ‘rihlelo’ i xitirhisiwa lexi nga lukiwa hi matluka ya milala. Leswi swi vula leswaku leswi swi humeelalaka etikweni swi chavisa ku tlula mpimo. Vatsari va fananisa leswi humeelalaka etikweni na rihlelo leri nga dyiwa hi muhlwa leri loko munhu a ri khoma ri ngo mutsuka kunene. Eka ndzimana leyi va kombisa leswaku vuvabyi bya Aids byi heta rixaka hiku dlaya vanhu hi xitalo.

Eka ndzimana ya vumbirhi, vatsari va hlamusela leswi Aids yi endlaka swona loko yi khomile munhu. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 6, loko mutsari va ku: “Aids yi lata ntlhambi wa swigulana esangweni.” Rito ‘swigulana’ ri vula vavabyi va nkarhi hinkwawo. Kasi xivulavulelo ‘lata ntlhambi’ xi vula ku dlaya vanhu vo tala. Leswi swi vula leswaku vanhu vo tala va hundza emisaveni loko va khomiwile hi vuvabyi lebyi. Kasi eka ntila wa 7, va ri: “Vunyingi byo buba endzeni ka ritavala ra Aids.” Rito ‘buba’ ri vula nchumu lowu nga eku hlaleni lowu nga ekusuhi na ku fa. Kasi ‘ritavala’ ri vula nchumu lowu langutekaka ku fana na saka kambe wu tirha ku phasa tinhlampfi. Leswi swi vula leswaku vanhu vo tala va tikomba va vabyela ku fa hikokwalaho ka Aids. Eka ntila wa 8, va ri: “Aids yi mandzetela swiciwana swa Yehova.” Rito ‘mandzetela’ ri vula ku fayela ehansi. Kasi ‘swiciwana’ i swikukwana leswa ha ku tlhotlhoriwaka. Vatsari va fanisa vanhu lava dlayiwaka hi Aids na swikukwana leswi dlayiwaka hi magama. Eka ntila wa 9, va ri: “Tincece ni vadyuhari ti dya ti kongome evupeladyambu.” Xivulavulelo xa ‘ti kongome evupeladyambu’ xi vula leswaku va le kusuhi ni ku hundza emisaveni. Laha va kombisa leswaku vuvabyi lebyi byi dlaya lavakulu na lavatsongo hikuva a byi hlawuli. Vatsari va kombisa leswaku vuvabyi bya Aids byi dlaya vanhu hi xitala naswona a byi langutisi vukhale bya munhu.

Eka ndzimana ya vunharhu, vatsari va lemukisa vaakatiko va Afrika-Dzonga leswaku va tivonela eka Aids hikuva yi endla leswaku vanhu va hlakala. Vatsari va ya emahlweni va kombisa leswaku Aids i nchumu lowu tilwelaka. Vatsari eka ntila wa 12, va ri: “Loko byo enyameni dzii!” Riencisi ‘dzii!’ ri komba ku tlhava hi xilo xo tontswa. Laha va kombisa leswaku

Aids a yi lulamanga loko yi kala yi nghena enyameni. Kasi eka ntila wa 13, va ri: “U to khukhumba kunene u ri xifofoloti.” Rito ‘khukhumba’ ri vula ku famba hi ku tikoka ku komba ku twa ku vava. Rito ‘xifofoloti’ ri vula munhu loyi a vonakaka wonge a nga tlharihanga kahle. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko vuvabyi lebyi byi kala byi khoma munhu, u tsandzeka na ku famba hikuva a nga ha pfuni nchumu. Nakambe eka ntila wa 14, va ri: “Vakokwana va ku khameta ni mafurha ya wena.” Rito ‘khameta’ ri vula ku vitana munhu hi ndlela yo tilondla. Laha vatsari va kombisa leswaku rifu ra ku vitana hambu miri wa wena wa ha nyuherile. Vatsari eka ndzimana leyi va kombisa leswaku vuvabyi bya Aids byi cinca xivumbeko xa munhu loko byi n’wi khomile.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vumune va tsundzuxa vanhu leswaku va tihlayisa hikuva vuvabyi lebyi byi bihile swinene. Mhaka leyi yi seketeriwa eka mitila ya 15 na 16, loko va ku: “Ahee, n’wina va swigiya,” na “Bohani tinguvu na tinjhovo swi tiya.” Xivulavulelo xa ‘bohani tinguvu na tinjhovo’ swi vula ku va na mahanyelo lama khensekaka. Hi mitila leyi vatsari va kongomisa eka vaxinuna na vavasati leswaku va tiyimisela hi ku hetiseka ku lwa na vuvabyi lebyi hi ku va na mahanyelo lamanene. Kasi eka ntila ntila wa 17, va ri: “Ti nga nyekanyeki swi nga fanelangi.” Rito ‘nyekanyeki’ ri vula ku hlekahleka. Laha va kombisa leswaku swi fanele ku tiya swinene leswaku swi nga hluvuki swi nga fanelanga. Nchumu lowu wu nyekanyekaka hi lowu wu nga bohiwa wu nga tiyi. Nakambe eka ntila wa 18, vatsari va ya emahlweni va ku: “Nkarhi wa namuntlha swivungu swo tshama swi lote meno.” Xivulavulelo xa ‘swi lote meno’ swi vula ku tshama u yimele ku dya. Hi ntila lowu vatsari va vula leswaku masiku lawa vanhu va tshama va karhi va fa. Vatsari va tlhela eka ntila wa 19, va ku: “Peperhani rirhandzu.” Rito ‘peperhani’ ri vula leswaku hlawulani swa kahle eka leswo biha. Vatsari va tsundzuxa vanhu leswaku va hlawula rirhandzu ku kuma ra ntiyiso. Kasi eka ntila wa 20, vatsari va ri: “Mi nga fambi tindlela to tala.” Laha va tsundzuxa leswaku vanhu va nga tikumi va wela eka matlhelo hinkwawo, eka ndhawu ya kahle na yo biha. Eka ntila wa 21, va ri: “Mi nga hlangana na xigalana lexi.” Rito ‘xigalana’ ri vula muxaka lowukulu wa swibajana lowu hanyaka hi ngati ya swiharhi. Hi ntila lowu vatsari va vula leswaku va nga hlangana na lexi dyaka ngati ya vanhu. Vatsari eka ndzimana leyi va tsundzuxa vanhu ku hanya vutomi lebyinene leswaku va nga hlangani na vuvabyi lebyi.

Kasi eka ndzimana ya vuntlhanu, vatsari va hlamusela leswaku Aids a yi hlawuli yi nga dlaya vanhu hinkwavo. Eka ntila wa 22, va ri: “Aids yi gwavula timbati leti gogiweke hi mintsandza.” Xivulavulelo ‘gwavula timbati’ xi vula ku dlaya. Laha vatsari va kombisa leswaku Aids yi nghena hambi eka ndhawu leyi va nge a ku ngheniwi. Kasi eka ntila wa 23, va ri: “Yo gotsa ku sala ku lo nkwee!” rito ‘gotsa’ ri vula ku long a hinkwaswo leswi nga swa wena. Ntila lowu wu kombisa leswaku laha Aids yi nghena kona, yi dlaya vanhu hinkwavo ku nga sali munhu. Eka ntila wa 24 va ri: “Xana mavangwa lawa ya vangaka hi Aids ya ta pfala hi mani?” Rito ‘mavangwa’ ri vula swivandla leswi nga pfuleka. Eka ntila lowu ri kombisa lomu vanhu va fa ku sala ku nga ri na munhu. Vatsari va vutisa xivutiso xo lava ku tiva leswaku lomu vanhu va nga fa kutani ku sala ku pfulekile ku ta pfala va mani.

Nakambe eka ntila wa 25, va ri: “Xijaha na xinhwana a swa ha bombiwi.” Rito ‘bombiwi’ ri vula ku khorisa vujaha kumbe vunhwana. Laha vatsari va kombisa leswaku majaha na vanhvana va fa va nga si sungula na ku khorisa vujaha na vunhwana bya vona. Vatsari va ya emahlweni va hlamusela leswaku vafana na vanhwanyana va fa va ha ri vatsongo swinene. Vatsari va tlhela va fananisa na dyambu loko ri nga si tlhava kutani masana ya nga si kufumela. Eka ntila wa 28, va ri: “Lava ri va rhengelaka a va tati xandla.” Xivulavulelo ‘tati xandla’ xi vula leswaku i vatsongo. Laha va kombisa leswaku lava va hanyaka malembe yo hlayanyana a va ha talanga. Kasi eka ntila wa 29, va ya emahlweni va ku: “Siku na siku i ku tikheyakheya.” Rito ‘tikheyakheya’ ri vula ku timbeyambeya. Vatsari laha va kombisa leswaku masiku hinkwawo vanhu va le ku rileni hikokwalaho ko feriswa. Eka ntila wa 30, va ri: “Lexi i xikumakumani xa rixaka rerhu.” Rito ‘xikumakumani’ ri vula khombo. Leswi swi vula leswaku vanhu a va tivi lexi va faneleke ku endla xona hikuva rixaka ra hela hikokwalaho ko dlaya hi Aids. Vatsari eka ndzimana leyi va kombisa leswaku Aids yi nga dlaya vanhu hi xitalo naswona eka mindyangu yin’wana ku sala ku nga ha ri na munhu. Vatsari va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku vafana na vanhwanyana va fa va nga si nandziheriwa hi vutomi.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi khombo ra vuvabyi bya Aids lebyi byi hetaka vanhu. Vatsari va kombisa leswaku vuvabyi lebyi byi na khombo swinene hikuva byi heta vanhu. Va tlhela va kombisa leswaku a byi hlawuli hikuva byi dlaya vanhu lavakulu na lavantsongo. Vatsari va ya emahlweni va nyika xitsundzuxo eka vanhu leswaku va tihlayisa

va nga hanyi vutomi byo biha. Va hetelela hi ku boxa leswaku tiko ri fanele ku tihlayisa hikuva loko va nga tihlayisi a va nga hanyi malembe yo tala hikuva vanhu va fa hi xitalo.

4.8.3 NKATSAKANYO WO ANGARHELAXIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwile swithhokovetselo swimbirhi leswi vulavulaka hi mavabyi. Eka xithhokovetselo xa 'Aids' Malungane na Babane va vulavula hi vuvabyi lebyi nga tshungulekiki bya Aids. Vatsari va kombisa leswaku vanhu va lumbetana hi xivangelo xa vuvabyi lebyi. Vatsari va ya emahlweni a hlamusela leswaku loko vuvabyi lebyi byi kala byi khoma munhu, ku hava lexi nga endliwaka hikuva a byi tshunguleki. Vatsari va tlhela va boxa leswaku matshalatshala ya endliwile ku kuma mirhi yo byi tshungula, kambe a ku vanga na nhlanga yo huma ngati.

Kasi eka xithhokovetselo xa '*Hi nghenelewe*' Nxumalo na Maluleke va vulavula hi vuvabyi bya Aids lebyi hetaka vanhu naswona a byi tshunguleki. Vatsari va kombisa leswaku vuvabyi lebyi byi na khombo swinene hikuva byi heta vanhu. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku a byi hlawuli hikuva byi nga dlaya vanhu lavakulu na lavantsongo. Vatsari va ya emahlweni va nyika xitsundzuxo eka vanhu leswaku va tihlayisa va nga hanyi vutomi byo biha. Vatsari va tsundzuxa vanhu leswaku va fanele ku tihlayisa hambu ku tisirhelela leswaku byi nga va khomi.

Eka xiyenge lexi landzelaka hi xopaxopa swithhokovetselo swa nkongomelo wa rifumo.

4.9 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA RIFUMO

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa xitlhokovetselo xa nkongomelo wa rifumo lexi humaka eka tsalwa ra Maphalakasi (1973).

4.9.1 Maphalakasi (1973), Xitlhokovetselo xa '*Nkata xithicarana*'

1. Loko ri xile exitulwini hi ko ku tikitiki!
2. A korhamisa nhloko bya xigamatshuku.
3. A rhunga wo malapi yo khavisa etafuleni,
4. U rhunga hi tintiho swanga i milenge ya phume.

5. Bodhlela ra tiya kwala nyongeni gee!
6. U tola, a ambala, a helela man' n'wina!
7. Rikhahlo nkata xithicarana be!
8. Boyi yo tiyisela hi byo vusiwana.

9. Manyunyu onge u lo tekiwa eka mkhulu:
10. Swakudya swa le mitini u ri swi ni thyaka.
11. Maxangu le vatswarini u rivele!
12. Vuthicara bya nuna i baji eka yena.

13. Hinkwako eka mbuyangwana bya tirhisiwa:
14. Evhenkeleni, ebazini, ... a ku pfuniwe yena eku sunguleni,
15. Vanhu kulobye i ncini eka yena?
16. Ku vuhosi a byi peli nambu a nga swi tivi.

17. La kaya ku lo cacaa!
18. Boyi ya Xikwembu yi lunghisile hinkwaswo,
19. 'Mehisi' vo kombetela hi rintiho,
20. Vo na ngangamuka onge va hlamba hi ximuwu!

21. Ku khohlolanyana u tsutsumele emubedweni,
22. Emubedweni swakudya va ta va yisa
23. Thicara a nga wu hoxa ni nomo na?
24. A ha ri jaha a hamba a ku: He mina-mina! Mina-mina!

25. Swi kwihhi?
26. A a biwe phela nsati wa kona hi vona,
27. Ho dzumba hi mamisiwa tintiho;
28. Hi tience ta matolo hina xana?
29. Emaheleni ya n'hweti, nuna u vuriwa 'papa'
30. A nga se vuya, hi fasitere u hlometeriwile.
31. Loko cheke yo vuya yi fayiwile, u ta titwela.
32. Xithicarana xa kona xi kumekile.
33. U swi twela evurhongweni mbuyangwana
34. Swivilelo swakwe ku nga rungula xikhegelo.

4.9.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati wa manyunyuni na vulolo loyi a tekiwile hi thicara.

4.9.1.2 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u kombisa leswi wansati loyi a pfukaka a endla swona loko dyambu ri xa. Eka ntila wa 1, u ri: "Loko ri xile exitulwini hi ko ku tikitiki!" Riencisi 'tikitiki' ri vula ku tshamiseka ka nchumu wo tika. Ntila lowu wu kombisa leswaku loko dyambu ri kala ri tlhava, ntirho wa wansati loyi a ku ri ku tshama exitulwini a nga tirhi nchumu. Kasi eka ntila wa 2, mutsari u ri: "A korhamisa nhloko bya xigamatshuku." Rito 'xigwamatshuku' ri vula jaha kumbe wanuna loyi a ha ku vuyaka engomeni. Ntila lowu wu kombisa leswaku wansati loyi a tshama a korhamile a tlhela a rhomba ku fana na xigwamatshuku hikuva a nga tirhi nchumu. Laha u tirhisile xifananiso 'bya xigwamatshuku'. Leswi swi tlhela swi hi kombisa leswaku

wansati a tinyiketele eka ntirho wa yena lowu a wu endla wa ku rhunga malapi yo khavisa etafuleni. Eka ntila wa 4 u ri: “U rhunga hi tintiho swange i milenge ya phume.” Laha mutsari wa ha fananisa leswi wansati loyi a rhungaka swona na leswi milenge ya pume yi nga xiswona. U tirhile rito ‘swange’ ku komba ku fananisa. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa ntirho lowu wansati loyi wa vulolo a pfuka a tirha wona masiku hinkwawo.

Eka ndzimana ya vumbirhi, mutsari u kombisa leswi wansati loyi ku vulavulariwaka hi yena a nga tolovela ku endla swona loko a pfuka na loko a tshamile a karhi a tirha ntirho wa yena wo rhunga. Mutsari u seketela mhaka eka ntila wa 5, loko a ku: “Bodhlela ra tiya kwala nyongeni gee!” Riencisi ‘gee!’ ri kombisa leswi bodhlela a ri tshamise xiswona. Leswi swi kombisa leswaku etlhelo ka wansati loyi a ku tshama ku vekilwile bodhlela ra tiya. Kasi eka ntila wa 6, u ri: “U tola, a ambala, a helela man’ n’wina!” Ntila lowu wu vula leswaku loko a hetile ku hlamba a tola mafurha ya kahle a tlhela a ambala mpahla yo saseka leswi a swi endla leswaku vanhu va n’wi navela. Eka ntila wa 7 mutsari u ri: “Rikhahlo nkata xithicarana be!” Rito ‘rikhahlu’ ri vula ku rhandza ku holovela van’wana hambu swi nga fanelanga. Kasi riencisi ‘be’ ri vula ku fanela. Mhaka leyi yi kombisa leswaku wansati loyi a tshamela ku karihela vanhu. Mutsari u tlhele a tirhisa riencisi ‘be!’ ku kombisa leswaku a tshamela ku swi endla ku fikela loko swi n’wi fanela hambu ku nga ri vutomi lebyinene. Eka ntila wa 8, u ri: “Boyi yo tiyisela hi byo vusiwana.” Rito ‘boyi’ ri huma eka rito ra Xinghezi ra ‘boy’ leri vulaka mufana, kambe laha ri vula mutirhi wa xinuna wa Wantima eValungwini. Leswi swi kombisa leswaku munhu loyi a tirha eka wansati loyi a tiyisela ku tirha hikokwalaho ko pfumala. Mutsari eka ndzimana leyi u hlamusela mahanyelo lamo biha ya wansati loyi. Mutsari u tlhela a kombisa vulolo bya yena byo tirheriwa a lo tshama.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu a hlamusela hi mahanyelo ya wansati loyi hikuva a ri na manyunyu swinene. Mutsari eka ntila wa 9, u ri: “Manyunyu onge u lo tekiwa eka mkhulu!” Rito ‘mkhulu’ ri vula hosi. Laha swi kombisa leswaku manyunyu lawa a ri na wona a ya fananisiwa na ya wansati loyi a nga tekiwa evukosini. Eka ntila wa 10 u kombisa leswaku swakudya swa le mitini a vula leswaku swi na thyaka, leswi vulaka leswaku wansati loyi a tekela vanhu van’wana ehansi. Mutsari u ri: “Swakudya swa le mitini u ri swi ni thyaka.” Kasi eka ntila wa 11, mutsari u ri: “Maxangu le vatswarini u rivele!” Ntila lowu wu kombisa leswaku manyunyu lawa a ri na wona a ma endla leswaku a rivala leswaku lomu a humaka

kona ku hluphekiwile. Nakambe eka ntila wa 12, mutsari u ya emahlweni a ku: “Vuthicara bya nuna i baji eka yena.” Leswi swi vula leswaku wansati loyi a hundzurile vuthicara bya nuna wa yena xiambalo lexi a lava xi hloniphiwa hi vanhu loko va n’wi vona. Hi marito man’wana, a tirhisa vuthicara bya nuna ku fikelela leswi a swi lava eka vanhu. Eka ndzimana leyi, mutsari wa ha ya emahlweni a hlamusela na ku kombisa mahanyelo lamo ka ma nga amukeleki ya wansati loyi. Mutsari u tlhela a kombisa ku khola ka wansati loyi a karhi a tumbela hi vuthicara bya nuna wa yena.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u kombisa leswaku wansati loyi a tirhisa vuthicara bya nuna wa yena eka tindhawu hinkwato leti a famba eka tona, leswaku a kota ku tekeriwa enhlokweni ku tlula vanhu van’wana. Leswi vonaka eka mitila ya 13 na 14 loko mutsari a ku: “Hinkwako eka mbuyangwana bya tirhisiwa:” na “Evhenkeleni, ebazini, ... a ku pfuniwe yena eku sunguleni.” Mutsari u tirhisile rito ‘mbuyangwana’ ku kombisa ku n’wi twela vusiwana eka mahanyelo ya yena yo ambala vuthicara bya nuna leswaku a kota ku khomiwa kahle. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku eka tindhawu leti wansati loyi a famba eka tona a lava leswaku ku pfuniwa yena ku sungula hikuva i nsati wa thicara. Kasi eka ntila wa 15, u ri: “Vanhu kulobye i ncini eka yena?” Mhaka leyi yi kombisaka leswaku vanghana va yena a va nga ri na nkoka eka yena naswona a nga va teki va ri vanhu. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 16, a ku: “Ku vuhosi a byi peli nambu a nga swi tivi.” Lexi i xivuriso lexi vulaka leswaku vuhosi munhu wa tswaleriwa. Hikokwalaho, wansati loyi a nga swi tivi leswaku vuthicara bya nuna wa yena byi fanele ku tirha emutini wa yena naswona a nga fanelanga ku byi tirhisa ku vuyeriwa eka tindhawu leti a famba eka tona. Mutsari laha ka ndzimana leyi u kombisa leswaku wansati loyi a tirhisa xiyimo xa nuna wa yena hinkwako lomu a famba kona leswaku ku ta pfuniwa yena ku sungula.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vuntlhanu a kombisa ku basa ka muti lowu ku nga basiseki yena wansati loyi kambe u basiseriwa hi mutirhi. Mhaka leyi yi seketeriwa eka ntila wa 17, loko mutsari a ku: “La kaya ku lo cacaa!” Riencisi ‘cacaa!’ ri vula ku basa swinene. Leswi swi vula leswaku muti wu basile swinene. Kasi eka ntila wa 18 mutsari u hlamusela leswaku boyi hi yona yi nga endla leswaku ku basa swinene. Mutsari u ri: “Boyi ya Xikwembu” ku kombisa ku twela mutirhi loyi a tirhaka emutini wa wansati loyi vusiwana. Eka ntila wa 19, u ri: “Mesis’ vo kombetela hi rintihho.” Rito ‘mesisi’ ri vula nsati wa muthori. Rito leri ri lombiwile

eka rito ra Xinghezi 'mistress' ku nga wansati loyi a nga eka xiyimo xa vurhangeri kumbe vulawuri. Ntila lowu wu kombisa leswaku wansati loyi a nga tirhi nchumu hinkwaswo a byeletela mutirhi wa yena ku swi tirha. 'Ku kombetela hi rintihho' swi vula ku va munhu a rhumetela un'wana ku endla swo karhi yena a lo tshama. Kasi eka ntila wa 20, u ri: "Vo na ngangamuka onge va hlamba hi ximuwu!" Rito 'ngangamuka' ri vula ku kukumuka kumbe ku nyuhela. Kasi 'ximuwu' i murhi wa nsinya wo bumbula ku tlula mirhi hinkwayo eAfrika. Leswi swi vula leswaku wansati loyi a nyuherile ku tlula mpimo. Laha mutsari u fananisa ku nyuhela ka wansati loyi na murhi wa ximuwu. Mutsari eka ndzimana leyi u ya emahlweni a kombisa leswaku wansati loyi u endleriwa mitirho ya muti hi mutirhi, yena a tirha ku rhumetela a lo tshama.

Eka ndzimana ya vutsevu, mutsari u hlamusela leswi wansati loyi a swi endla loko a tshuka a khomiwa hi vuvabyi. Leswi swi kombisiwile eka mitila ya 21 na 22, loko mutsari a ku: "Ku khohlolanyana u tsutsumele emubedweni," na "Emubedweni swakudya va ta va yisa." Mutsari u tirhisile rito 'khohlolanyana' ku kombisa leswaku hambiloko vuvabyi bya kona byi nga nyawuli wansati loyi u ya eku etleleni. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku loko wansati loyi a kala a ya etlela hi ku vabyanyana u ta fanela ku yiseriwa swakudya. Kasi eka ntila wa 23, u ri: "Thicara a nga wu hoxa ni nomo na?" Ntila lowu i xivutiso xo kombisa leswaku eka hinkwaswo leswi wansati loyi a swi endlaka, thicara ku hava lexi ri nga xi vulaka. Eka ntila wa 24 mutsari u kombisa leswaku loko thicara ri nga si teka ra ha ri jaha a ri hamba ri tiba xifuva ri vula leswaku loko ri ta teka swo karhi a swi nga humeleli emutini wa rona, kambe sweswi a ra ha vuli nchumu. Mutsari u ri: "A ha ri jaha a hamba a ku: He mina-mina! Mina-mina!" Eka ndzimana leyi mutsari u kombisa ku nyenyela ka wansati loyi. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku nuna wa wansati loyi u hava rito.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vukombo a hlamusela leswi swi humelelaka loko thicara leri ri horile. Eka ntila wa 25, mutsari u ri: "Swi kwihi?" Lexi i xivutiso xo pfumala nhlamulo ku kombisa leswaku thicara a nga ha endlile leswi a tshamela ku vula leswaku u ta swi endla loko a ha ri jaha. Kasi eka ntila wa 26, u ri: "A a biwe phela nsati wa kona hi vona." Xivulwa lexi xi komba ku koya hikuva thicara a ra ha swi koti ku ba nsati wa rona loyi a ri tshamela ku vula leswaku loko ri ta teka ri ta endlile swona. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 27, loko a ku: "Ho dzumba hi mamisiwa tintihho." Xivulavulelo 'ku mamisiwa tintihho' swi vula

ku xisiwa. Leswi swi vulaka leswaku vo tshamela ro xisiwa va nga byeriwi ntiyiso. Eka ntila wa 28 mutsari u tlhela a vutisa leswaku swo va swihlangi leswa ha ku velekiwaka va nga ta xisiwa hi munhu loyi xana. Mutsari u ri: “Hi ticence ta matolo hina xana?” U tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 29 a hlamusela leswaku thicara ri vuriwa ‘papa’ loko n’hweti yi herile. Laha hi nga vula leswaku masiku laman’wana a nga hloniphiwi. Mhaka leyi yi seketela hi loko a ku: “Emaheleni ya n’hweti, nuna u vuriwa ‘papa’.” Ntila lowu wu kombisa leswaku thicara ri vuriwa ‘papa’ loko a tsakele mali. Eka ntila wa 30 mutsari u kombisa leswaku thicara ri tshama ri ri karhi ri hlometeriwa hi fasitere loko ri ri eku vuyeni loko n’hweti yi herile. Mutsari u vula leswi ku tiyisisa mhaka leyi: “A nga se vuya, hi fasitere u hlometeriwile.”

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 31, a ku: “Loko cheke yo vuya yi fayiwile, u ta titwela.” Rito ‘cheke’ ri vula tluka ra phephe leri ku tsariwaka ntsengo wa mali yo karhi ku holela kumbe ku hakela munhu endzhaku ka ku endla ntirho wo karhi. Kasi xivulavulelo xa ‘vuya yi fayiwile’ xi vula ku cinca cheke leyi yi va mali leswaku yi kota ku xava hi ku olova. Leswi swi kombisa leswaku loko thicara ri vuya ekaya ri cincile cheke leyi yi va mali, a ri xanisiwa kumbe ku twisiwa ku vava. Eka ntila wa 32, mutsari u ya emahlweni a ku: “Xithicarana xa kona xi kumekile.” Mutsari u tirhisile ntsongahato ‘xithicarana’ ku komba ku twela thicara leri vusiwana hikokwalaho ko xanisiwa hi nsati. Rito ‘xi kumekile’ swi vula leswaku thicara ra xanisiwa hi nsati wa rona. Eka mitila ya 33 na 34 mutsari u kombisa leswaku thicara leri ri wisa maxangu ya rona loko ri etlela naswona leswi ri hlanganaka na swona a ri byeli munhu kambe ri swi ehleketa ngopfu loko ri ya eku etleleni. Ku seketela mhaka leyi mutsari u ri: “U swi twela evurhongweni mbuyangwana,” na wa “Swivilelo swakwe ku nga rungula xikhegelo.” Hikokwalaho, mutsari u kombisa leswaku nxaniseko wa thicara leri a wu nga byeriwi vanhu, kambe wu tiviwa hi xikhegelo, leswi vulaka leswaku loko ri etlela ri ehleketa ku tlula mpimo ku fikela loko ri rila kutani mihloti ya rona yi khulukela exikhegelweni. Ndzimana leyi yi kombisa ku xanisiwa ka thicara hi nsati, a kombiwa rirhandzu na ku hloniphiwa loko a ri na mali.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi mahanyelo ya wansati loyi a nga tekiwa hi thicara. Wansati loyi a ri na manyunyu swinene naswona a nga tirhi nchumu hikuva a ri na boyi leyi a yi tirhela a lo tshama. Laha hi nga vula leswaku nxopaxopo lowu wu paluxile ndlela leyi vavasati lava nga tekiwa hi vavanuna lava tirhaka va xanisaka ha kona vatirhi va vona.

4.9.2 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi hi xopaxopile xitlhokovetselo xin'we lexi vualvulaka hi rifumo. Eka xitlhokovetselo xa '*Nkata xithicarana*' Maphalakasi u vulavula hi wansati loyi a tekiwile hi thicara kambe a ri na manyunyu ku katsa na vulolo kutani swi endla leswaku a tekela vanhu van'wana ehansi.

Laha ka xiyenge lexi hi vonile hilaha munhu wo fuma a tirhisaka rifumo ra yena ku kuma hinkwaswo leswi a swi lavaka hikokwalaho ka ku va a tirhisa mali leyi a nga na yona. Hi tlhela hi kuma leswaku vanhu lava va nga fuma kumbe lava va nga na mali hi mikarhi yo tala va na manyunyu naswona va langutela vanhu van'wana ehansi. Eka nxopaxopo lowu hi tlhela hi kuma leswaku loko munhu a dyondza u dyondzela swiyimo, naswona loko munhu a ve na nkateko a kuma leswinene u khola hi swona a rivala vusiwana.

Eka xiyenge lexi landzelaka, hi xopaxopa switlhokovetselo swa nkongomelo wa vukati.

4.10 NXOPAXOPO WA SWITLHOKOVETSELO SWA NKONGOMELO WA VUKATI

Eka xiyenge lexi hi xopaxopa switlhkovetselo swa nkongomelo wa vukati. Switlhkovetselo swi kumeka eka matsalwa ya Nxumalo na Maluleke (2008), Magaisa (1987) na Makhuba (1998).

4.10.1 Nxumalo na Maluleke (2008), 'Xitlhkovetselo xa *Vukati i mbilu*'

1. Gezani xiporo xi tsemekile;
2. Swikwembu swakwe swi yila valungu,
3. Loko ri xile ntirho i ku byi chucha,
4. Nsati na vana va hanya hi rikoko ra xilondzo,
5. Va ambala tatana va hlova hi manana.

6. Nsati u hundzukile rikavakava,
7. Vana va hundzana ntsena hi masiku,
8. Lomu mathumbanini migiva yi nemba hi magume,
9. Milenge ya N'wa-Risenga i thayere;
10. Maxangu eka yena i mukhuhlwana.

11. Gezani u hundzukile xiphongo xa mahlanga,
12. Lomu ri n'wi pelelaka kona hi le kaya,
13. Lomu vanhwni u famba bya xifufunhunu,
14. Xiburukwana i tinjhovo,
15. Loko a famba wo byambula.

16. Swihlangi i marhambu ntsena,
17. Swikhwidyana swa swona i tinchindha,
18. Swivokwana na swinengana i tinhi,
19. Ku i vana wo vo hi mahlo,
20. Swi dzuvurile bya mbhongolo hi ku sewula ka timpfula.

21. Miri ya swona i magegetsu,
 22. Min'wala yi rimarimile swimidyana swa swona,
 23. Loko ri perile swo kufumetana,
 24. Xinkwa ni kofi i swiyila,
 25. Vaakelani mano ya swona se va ya lemukile.
-
26. N'wana na muakelani u rhwale ximarha,
 27. Ku swi phemela swi fanele ku n'wi bebula,
 28. Swimovhana swa tata wakwe u korwile,
 29. Yena phela u dya a khigela,
 30. Vusiwana eka yena i n'wendzi wa malolo.
-
31. Ndlala yi nga ndlala;
 32. Vana va swihlangi munhu nkulu phi!
 33. "Hi phemele phela"
 34. Xi phema xi cukumeta xi hleka,
 35. Vana va nghohe ya – Abraham va hundzukile timbhongolo.
-
36. Sweswi mpfula yi nile,
 37. N'wa-Risenga swilemu u hava,
 38. Ku jekula u ta byala nkami?
 39. Le nhoveni nsimu i majani,
 40. Gezani u tsendzeleka na matsima.
-
41. Kaya ra Gezani ku handza n'hwari,
 42. U hlangana na vamuti hi vurhongo,
 43. Ndlala yi dyondzisa vana xikolo xa ritiho,
 44. N'wa-Risenga ku tlhelela kaya wa chava,
 45. Risenga Cuma a nga celelanga.

46. Loko o tshuka a ri vekile u ta vuya hi xibububu,
47. Risenga u bava a khalakhasa,
48. “Tiyisela N’wananga, vukati i mbilu”
49. Vana i vukwerha hi ku basuluka,

50. Sweswi xihangalasi u swi kotile,

51. Vana va dyiwe hi aredzi,
52. Vana va nghohe ya Adam na Eva;
53. Swa nyumisa ku vona vukwembu byi kurha,
54. Vulolo a va puti va puta vusiwana.

4.10.1.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi wansati loyi a xanisekaka na vana naswona a nga eku tiyiseleni evukatini hikokwalaho ka ku va nuna wa yena a nga tshika ntirho.

4.10.1.1 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Vatsari eka ndzimana yo sungula va vulavula hi wanuna loyi a nga onhekeriwa hi ntirho, loyi sweswi a ngo famba a nwa byalwa. Eka ntila wo sungula vatsari va sungula hi ku kombisa leswaku Gezani a nga ri eku tirheni. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 1, loko vatsari va ku: “Gezani xiporo xi tsemekile.” Xivulwa ‘xiporo xi tsemekile’ xi kombisa Gezani a a tirha kambe hi ku famba ka nkarhi ntirho wu vuya wu n’wi helela. Kasi eka ntila wa 2, va ri: “Swikwembu swakwe swi yila Valungu.” Xivulwa xa ‘swi yila Valungu’ xi vula leswaku Gezani a nga twanani na ku tirha hikuva nchumu lowu yilaka a wu fanelanga ku endliwa. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 3 va ku: “Loko ri xile ntirho i ku byi chucha.” Vatsari va tirhisile xivulavulelo ‘ku byi chucha’ ku kombisa ku nwa byalwa swinene. Leswi swi tiyisisa leswaku ntirho wa Gezani i ku famba a karhi a nwa byalwa. Eka ntila wa 4 va kombisa leswaku nsati wa yena na vana va hanya hi ku xaniseka swinene. Vatsari va ri: “Nsati na vana va hanya hi rikoko ra xilondzo.” Xivulavulelo ‘ku hanya hi rikoko ra xilondzo’ swi vula ku xaniseka hikokwalaho ko pfumala. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 5, va ku: “Va ambala tatana va hlova hi manana.” Hi

ntila lowu swi kombisa leswaku nsati wa vana lava va pfumala hi matlhelo hinkwawo. Eka ndzimana leyi vatsari va kombisa ku xaniseka ka nsati wa Gezani na vana hikokwalaho ka ku va Gezani a heleriwile hi ntirho.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vumbirhi a hlamusela xiyimo lexi xa muti wa Gezani a wu langutekisaka xiswona. Ntila wa 6 wu seketela mhaka leyi loko vatsari va ku: “Nsati u hundzukile rikavakava.” Rito ‘rikavakava’ ri vula mbyana yo ondza ngopfu. Ntila lowu wu kombisa leswaku nsati wa Gezani u ondzile swinene. Vatsari va tirhisile rito ‘rikavakava’ ku kombisa maondzele ya wansati loyi. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 7, va ku: “Vana va hundzana ntsena hi masiku.” Leswi swi kombisa leswaku vana va Gezani va hundzana hi malembe matsongo. Vatsari va tirhisile xithathelo ‘va hundzana hi masiku’ ku kombisa ntsena leswaku vana a va lumuriwa kunene kutani swi endla leswaku va nga hundzani hi malembe yo tala. Kasi eka ntila wa 8, va ya emahlweni va ku: “Lomu mathumbanini migiva yi nemba hi magume.” Rito ‘mathumbanini’ ri vula ntlangu wa vana. Kasi rito ‘migiva’ ri vula ntambu yo leha leyi bohiwaka endzeni ka yindlu ku hayeka kona mpahla leswaku yi kota ku tshama kahle. Kasi rito ‘nemba’ ri vula ku ncikinya ka swiambalo leswi nga hayekiwangiki hi mfanelo. Nakambe rito ‘magume’ ri vula swiambalo swo hlakala. Ntila lowu wu hlamusela leswaku lomu nsati wa Gezani a hayekaka kona mpahla ya vona ku ncikinya swiambalo swo hlakala swinene.

Eka ntila wa 9, vatsari va fananisa ku handzukela ka minkondzo ya wansati loyi na thayere. Vatsari va ri: “Milenge ya N’wa-Risenga i thayere.” Vatsari eka ntila wa 10, va ri: “Maxangu eka yena i mukhuhlwana.” Ntila lowu wu vula leswaku ku xaniseka ka yena a swi fana na loko munhu a khomiwile hi mukhuhlwana, na leswaku ku hlupheka ka yena a ku nga fiki emakumu. Vatsari eka ndzimana leyi va kombisa ku pfumala ka swiambalo, swakudya, hambu ndhawu ya kahle yo tshama eka yona swa nsati wa Gezani na vana.

Eka ndzimana ya vunharhu, vatsari va hlamusela vutomi lebyi Gezani a hanyaka byona loko dyambu ri xile. Mhaka leyi yi paluxiwa eka ntila wa 11, loko vatsari va ku: “Gezani u hundzukile xiphongo xa mahlanga.” Rito ‘xiphongo’ ri vula mbuti ya xinuna. Mutsari tirhisile xivulwa xa ‘xiphongo xa mahlanga’ ku kombisa leswaku Gezani u fananisiwa na mbuti ya xinuna leyi

fambaka yi karhi yi dya mahlanga. Eka ntila wa 12 u kombisa leswaku Gezani u etlela kun'wana na kun'wana kwalaha dyambu ri pelaka a ri kona. Vatsari va ri: "Lomu ri n'wi pelelaka kona hi le kaya." Eka ntila wa 13 vatsari va ri: "Lomu vanhwini u famba bya xifufunhunu." Vatsari va fananisa mafambelo ya Gezani na ya xifufunhunu hkiuva a famba hi xandzhaku loko a ri exikarhi ka vanhu. Kasi eka ntila wa 14, va ri: "Xiburukwana i tinjhovo." Rito 'tinjhovo' ri vula dzovo ra xiharhi leri tlhuvutsiweke leswaku ri ta ambariwa. Ntila lowu wu kombisa leswaku buruku ra yena ri hlakarile ku tlula mpimo kutani vatsari va ri fananisa na tinjhovo. Va tirhisile ntsongahato wa rito 'xiburukwana' ku kombisa leswaku buruku ra kona a ri nga nyawuli. Nakambe eka ntila wa 15, vatsari va ya emahlweni va ku: "Loko a famba wo byambula." Rito 'byambula' ri vula ku fambafamba u nga ambalanga nchumu emirini hinkwawo. Ntila lowu wu kombisa leswaku Gezani a famba a nga ambalanga. Laha ka ndzimana leyi, vatsari va halmusela hi vutomi bya Gezani byo etlela kun'wana na kun'wana, a dya hinkwako kwala a kumaka kona swakudya, na ku famba a nga ambalanga.

Ndzimana ya vumune yi hlamusela xiyimo xa vana va Gezani leswi a va langutekisa xiswona hikokwalaho ko pfumala. Eka ntila wa 16 va hlamusela leswaku vana va Gezani va lo sala marhambu hikokwalaho ko ondza swinene. Vatsari va ri: "Swihlangi i marhambu ntsena." Kasi eka ntila wa 17, va ri: "Swikhwidyana swa swona i tinchindha." Rito 'tinchindha' ri vula ngoti yo lala swinene.. Hi ntila lowu mutsari u fananisa ku ondza ka makhwiri ya vana va Gezani na tintambu to lala swinene. Va tirhisile ntsongahato wa rito 'swikhwidyana' ku komba leswaku makhwiri ya vana lava a ya nga nyawuli hikokwalaho ko ondza. Eka ntila wa 18 va ya emahlweni a fananisa ku lala ka mavoko na milenge swa vana va Gezani na tinhi. Vatsari va ri: "Swivokwana na swinengana i tinhi." Kasi eka ntila wa 19, va ri: "Ku i vana wo vo hi mahlo." Mhaka leyi yi kombisa leswaku vana lava a va ondzile ku tlula mpimo ku kondza ku sala mahlo ya humile ku kombisa leswaku i vanhu vo hanya. Xithathelo lexi xi kombisa leswi vana a va ondzise xiswona. Vatsari va ya emahlweni eka ntila wa 20, va ku: "Swi dzuvurile bya mbhongolo hi ku sewula ka timpfula." Rito 'dzuvurile' ri vula kusuka magegetsu. Kasi rito 'sewula' ri vula ku na ka mpfula yo sungula loko ximumu xi sungula. Vatsari va ya emahlweni va kombisa leswaku vana lava va kwamukela na nhlonge hikokwalaho ko ondza. Vatsari va fananisa kusuka ka nhlonge ya vana va Gezani ku fana na loko donki yi biwile yi kwamuka nyama hi nkarhi wa xirimu. Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana leyi va kombisa ku ondza na ku hlakala ka miri ya vana va Gezani hikokwalaho ko pfumala.

Eka ndzimana ya vuntlhanu, vatsari va ya emahlweni va kombisa ku xaniseka ka vana va Gezani hikokwalaho ko pfumala. Mhaka leyi yi seketeriwa eka ntila wa 21, loko vatsari va ku: “Miri ya swona i magegetsu.” Rito ‘magegetsu’ ri vula makwanda. Vatsari va kombisa leswaku miri ya vana lava yi kwamukela nhlonge yi yimela ehenhla. Kasi eka ntila wa 22, va ri: “Min’wala yi rimarimile swimidyana swa swona.” Leswi swi vula leswaku miri ya vana va Gezani yi n’wayeteriwile va tlhela va ticela hi minwala ku fana na loko ku rimiwile misava. Mutsari u ya emahlweni eka mtila ya 23 na 24, va ku: “Loko ri perile swo kufumetana,” na “Xinkwa ni kofi i swiyila.” Hi mitila leyi, vatsari va kombisa leswaku vana va Gezani loko va etlela a va fanele ku khumbarhetana leswaku va ta kufumela hi ku pfumala mikumba. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku tiya na xinkwa vana lava a va nga swi tivi, naswona swi fana na swilo leswi swi nga fanelangiki ku endlwa. Hikokwalaho ka vusweti bya vana lava, vamakhelwana swi endlile leswaku va dyondza na pulani ya vona loko ku ri na leswi va swi lavaka emindyangwini ya vona. Vatsari va ri: “Vaakelani mano ya swona se va ya lemukile.” Rito ‘lemukile’ ri vula ku tsundzuka xanchumu lexi u nga tshama u xi vona. Laha ka ndzimana leyi, vatsari va ha ya emahlweni va kombisa vusiwana bya vana va Gezani leswaku va pfumala hambani swo funengela.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vutsevu va hlamusela leswi vana va Gezani va faneleke ku endla swona leswaku va ta kota ku nyikiwa swakudya hi vana va makhelwani. Mhaka leyi yi vonaka eka ntila wa 26, loko vatsari va ku: “N’wana na muakelani u rhwale ximarha.” Ntila lowu wu kombisa leswaku n’wana wa makhelwani u famba a rhwele ximarha xa vuswa eku tlangeni. Kasi eka ntila wa 27, va ri: “Ku swi phemela swi fanele ku n’wi bebula.” Ntila lowu wu hlamusela leswaku loko vana va Gezani va fanele ku phemeriwa vuswa va fanele hi ku sungula va bebula vana va ka makhelwani. Hi marito man’wana, hi nga vula leswaku vana va Gezani a va fanele ku sungula hi ku tirha hi ku bebula vana va makhelwani kutani va hakeriwa hi ku phemeriwa vuswa. Nakambe eka ntila wa 29, va ri: “Yena phela u dya a khigela.” Ntila lowu wu kombisa leswaku swakudya eka vakhelwani swi tele ngopfu kutani va dya swi tlhela swi sala. Vatsari eka ntila wa 30, va ri: “Vusiwana eka yena i n’wendzi wa malolo.” Ntila lowu wu vula leswaku vusiwana byi endzela vanhu lava va lolohaka ku tirha. Vatsari eka ndzimana leyi va kombisa leswaku vana va Gezani va kuma swakudya loko va bebula vana va makhelwani. Vatsari va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku vaakelani va Gezani a va kayiveli swakudya emuitini wa vona.

Eka ndzimana ya vukombo vatsari va hlamusela leswi vana va Gezani va endliwaka swona hi vana va makhelwani loko va lava ku phemeriwa vuswa. Leswi swi vonaka eka mitila ya 31 na 32, loko mutsari a ku: “Ndlala yi nga ndlala;” na “Vana va swihlangi munhu nkulu phi!” Riencisi ‘phi!’ ri vula ku tlakula xilu lexikulu hi matimba. Mitila leyi yi kombisa leswaku hikokwalaho ko twa ndlala, vana va Gezani va bebula munhu loyi a hundzaka vona hi vukulu. Vatsari va tirhisile xivulwa xa ‘vana va swihlangi’ ku komba ku twela vana va Gezani vusiwana hikokwalaho ka vuhlangi bya vona. Vatsari va tlhela va ya emahlweni eka mitila ya 33 na 34, va ku: “Hi phemele phela” na “Xi phema xi cukumeta xi hleka.” Hi mitila leyi vatsari va hlamusela leswaku loko vana va Gezani va hetile ku n’wi bebula kutani va kombela ku phemeriwa vuswa, n’wana wa makhelwani u phema vuswa a cukumeta ehansi a karhi a hleka. Kasi eka ntila wa 35, vatsari va ri: “Vana va nghohe ya – Abraham va hundzukile timbhongolo.” Rito ‘ngohohe’ ri vula xikandza xa munhu. Vatsari va twela vana va Gezani vusiwana hikuva va hundzuriwile timbhongolo hikuva va bebula kumbe ku rhwala vanhu lavakulu eka vona. Eka ndzimana leyi vatsari va kombisa leswaku vana va Gezani loko va fanele ku dya va fanele ku bebula vanhu lavakulu eka vona, naswona va tlhela va nga nyikiwi swakudya loko va hetile ku n’wi bebula.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vunhungu va hlamusela hi nkarhi lowu a ku fanele ku rimiwa leswaku va ta kota ku kuma swakudya. Vatsari va kombisa leswaku mpfula yi nile eka ntila wa 36, kambe eka ntila wa 37 va hlamusela leswaku N’wa-Risenga u hava mbewu leyi nga vekiwa leswaku yi ta byariwa hi nkarhi wa xirimo. Leswi swi seketela hi loko vatsari va ku: “Sweswi mpfula yi nile,” na “ N’wa-Risenga swilemu u hava.” Rito ‘swilemu’ ri vula swilo leswi nga hlayisiwa endzeni ka khuwana kumbe mbita leswaku swi nga hatlisi ku bola. Kasi eka ntila wa 38, va ri: “Ku jekula u ta byala nkami?” Rito ‘jekula’ ri vula ku rima hi xikommu xa mavoko. Hi ntila lowu vatsari va kombisa leswaku loko nsati wa Gezani a lava ku rima, u hava mbewu ya ku byala yona. Eka ntila wa 39 va kombisa leswaku emasin’wini a ku mirile majani lama a ma fanele ku tshetshiwa. Vatsari va ri: “Le nhoveni nsimu i majani.” Kasi eka ntila wa 40, vatsari va ri: “Gezani u tsendzeleka na matsima.” Rito ‘tsendzeleka’ ri vula ku famba u nga tivi laha u yaka kona. Kasi rito ‘matsima’ ri vula ntirho lowu tirhiwaka hi mitlawwa ya vanhu lava rhambiweke ku ta pfuneta, kambe va khensiwa hi swakudya loko ntirho wa kona wu herile. Hi nga vula leswaku Gezani a famba a tirha lomu ku nga na swakudya. Laha ka ndzimana leyi

vatsari va kombisa leswaku hambiloko mpfula yi na, nsati wa Gezani u pfumala na mbewu leyi a fanele ku byala yona loko a rima.

Eka ndzimana ya vukaye, vatsari u hlamusela hi ku tikeriwa ka N'wa-Risenga loyi swi n'wi tikelaka ni ku tlhelela ekaya. Eka ntila wa 41, vatsari va ri: "Kaya ra Gezani ku handza n'hwari." Vatsari va tirhisile xivuriso xa 'ku handza n'hwari' ku kombisa leswaku muti wu siyiwile wu ri woxe hikuva a ku na munhu. Kasi eka ntila wa 42 vatsari va kombisa leswaku Gezani u ya ekaya loko a ya eku etleleni. Vatsari va ri: "U hlangana na vamuti hi vurhongo." Nakambe eka ntila wa 43, va ri: "Ndlala yi dyondzisa vana xikolo xa ritiho." Leswi swi vula leswaku hikokwalaho ka ndlala, vana va Gezani va sungula ku yiva. Vatsari eka mitila ya 44 na 45, va tlhela va ku: "N'wa-Risenga ku tlhelela kaya wa chava," na "Risenga Cuma a nga celelanga." Rito 'Cuma' ri vula ntsengo wa mavuto. Mhaka leyi yi kombisa leswaku N'wa-Risenga swa n'wi tikela ku tlhelela ekaya hikuva tata wa yena Risenga a dyile ntsengo lowu a nga lovorwa hi wona. Eka ndzimana leyi vatsari va kombisa vana va Gezani va sungula ku yiva hikokwalaho ko twa ndlala. Vatsari va tlhela va hlamusela leswaku N'wa-Risenga u chava na ku dlaya vukati hikuva tata wa yena a dyile xuma.

Vatsari va ya emahlweni eka ndzimana ya vukhume va hlamusela leswaku loko N'wa-Risenga a ya ekaya a tlherisiwa hi ku hatlisa. Eka ntila wa 46, vatsari va ri: "Loko o tshuka a ri vekile u ta vuya hi xibububu." Marito 'a ri vekile' swi vula ku ya ekaya. Kasi rito 'xibububu' ri kombisa ku tlhela hi ku hatlisa swinene. Nakambe eka ntila wa 47, va ya emahlweni va ku: "Risenga u bava a khalakhasa." Rito 'khalakhasa' ri vula ku bavela. Mutsari u tirhisile marito 'bava' na 'khalakhasa' ku kombisa ku kariha ka Risenga loko n'wana wa yena a tlhelela ekaya. Eka ntila wa 48, N'wa-Risenga u byeriwa marito lawa: "Tiyisela N'wananga, vukati i mbilu". Leswi swi vula leswaku N'wa-Risenga a fanele ku tiyisela maxangu ya vukati hinkwawo hikuva vukati i ku tiyisela na ku lehisa mbilu. Kasi eka ntila wa 49, va ri: "Vana i vukwerha hi ku basuluka." Rito 'vukwerha' ri vula vuyimbi bya munhu wa xinuna lebyi tikombaka hi ku totiwa tsumani ro basa. Laha vana va Gezani va fananisiwa na majaha lawa ya nga engomeni hi ku basuluka.

Eka ndzimana ya vukhumen'we, vatsari va kombisa leswaku vanhu va fanele ku tirha ku kota ku susa vusiwana. Eka ntila wa 50, vatsari va kombisa leswaku nchumu lowu hangalasaka ni ku hahlula wu fikelerile leswi a wu swi lava. Ku seketela mhaka leyi vatsari va ri: "Sweswi

xihangalasi u swi kotile.” Rito ‘xihangalasi’ ri vula xihahluri. Kasi eka ntila wa 51, va ri: “Vana va dyiwe hi aredzi.” Ntila lowu wu kombisa leswaku a ku tiveki lomu vana va Gezani va nga ya kona. Vatsari v ya emahlweni eka mitila ya 53 na 54, va ku: “Swa nyumisa ku vona vukwembu byi kurha,” na “Vulolo a va puti va puta vusiwana.” Rito ‘vukwembu’ ri vula vutinyiketi eka ripfumelo ro karhi. Kasi rito ‘kurha’ ri vula ku sungula ku bola ka nsimbhi. Mitila leyi yi kombisa leswaku vanhu a va ha swi koti ku twela van’wana vusiwana, naswona munhu wo loloha a nga tweriwi vusiwana, kambe munhu loyi a nga xisiwana hi yena a tweriwaka vusiwana. Vatsari va tirhisile marito ‘puti’ na ‘puta’ ku vula ku twela vusiwana kumbe ku tshandzisa munhu loko a humeleriwile hi swo biha ku komba ku n’wi twela vusiwana. Eka ndzimana leyi vatsari va kombisa leswaku vana va Gezani a va tiveki lomu va nga helela kona. Vatsari va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku munhu loyi a tsemekeriwaka nhlana hi loyi a nga xisiwana, kasi lolo a ri tweriwi vusiwana.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi wansati loyi a xanisekaka swinene na vana evukatini hikokwalaho ko tekiwa hi nuna loyi a heleriwile hi ntirho. Vatsari va kombisa ku pfumala ka wansati loyi swakudya hambu swiambalo. Vatsari va ya emahlweni va kombisa ku xaniseka ka vana ku kondza va hanya hi ku bebula vana va ka makhelwana lavakulu eka vona leswaku va ta kota ku kuma swakudya. Vatsari va tlhela va kombisa hilaha vana lava a va tshama va pawulukile hakona hikokwalaho ko pfumala swo tola. Va hetelela hi ku kombisa leswaku wansati loyi a fanele ku tiyisela evukatini hikuva tata wa yena a dyile xuma, kutani a nga fanelanga ku tlhelela eka rikwerhu.

4.10.2 Magaisa (1987), ‘Xitlhokovestelo xa Vukatimuni’

1. Hlangula mihloti,
2. A ku na lexi hi nga xi endlaka,
3. Ri herile,
4. Ra va helela lavo tala,
5. Namuntlha xi kume wena.

6. Loko ri herile ri fana ni mati,
7. A ya oleleki loko ya halakile,

8. Huvo ni nawu swi nge swi koti,
9. Loko ri herile ri herile,
10. Miyela a wu tshikiwanga tilweni.

11. Nkarhi wu ta ku sula mihloti,
12. U ta n'wi rivala miyela,
13. Ku ta hola miyela,
14. Ina, xivati xi ta sala,
15. A ku na lexi hi nga xi endlaka.

4.10.2.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi vulavula hi munhu loyi a nga fela hi vukati hikokwalaho ka ku va rirhandzu ri herile.

4.10.2.1 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u khongotela munhu loyi a nga fela hi vukati. Leswi swi vonaka eka mitila ya 1 ku fika eka 3, loko mutsari a ku: “Hlangula mihloti,” “A ku na lexi hi nga xi endlaka” na “Ri herile.” Rito ‘hlangula’ eka ntila wo sungula ri vula ku sula mihloti. Hi ntila lowu mutsari u byela munhu loyi leswaku a sula mihloti. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 2 a kombisa leswaku ka ha ri hava lexi va nga xi endlaka hikuva rirhandzu ni vukati swi herile. Kasi eka mitila ya 4 na 5, mutsari u ri: “Ra va helela lavo tala,” na “Namuntlha xi kume wena.” Hi mitila leyi mutsari u kombisa leswaku vanhu vo tala rirhandzu ra va helela, kutani eka nkarhi wa sweswi ri helerile munhu loyi a nga eku miyetiweni leswaku a nga rili kambe a swi amukela. Eka ndzimana leyi, mutsari u khongotela munhu loyi a nga eku rileni hikokwalaho ka rirhandzu leri nga hela kutani vukati byi fa.

Ndzimana ya vumbirhi yi hlamusela hi leswi rirhandzu ri nga xiswona loko ri herile. Eka mitila ya 6 na 7, mutsari u fananisa ku hela ka rirhandzu na ku halaka ka mati lawa munhu a nga ha kotiki ku ma olela loko ma halakile. Mutsari u ri: “Loko ri herile ri fana ni mati,” na “A ya

oleleki loko ya halakile.” Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 8, a ku: “Huvo ni nawu swi nge swi koti.” Ntila lowu wu kombisa leswaku hambu nawu wa tsandzeka ku endla leswaku rirhandzu ri tlhela ri pfurha lomu ri nga hela kona. Kasi eka ntila wa 9, u ri: “Loko ri herile ri herile.” Mhaka leyi yi tshikelela leswaku rirhandzu loko ri herile a ku na nchumu lexi nga endliwaka. Mutsari u tlhela a ya emahlweni eka ntila wa 10, a ku: “Miyela a wu tshikiwanga tilweni.” Laha mutsari u ya emahlweni a khongotela munhu loyi a nga tshikiwa leswaku a tshika ku rila hikuva a nga tshikiwanga hi Xikwembu. Eka ndzimana leyi hi kuma leswaku mutsari u nyika munhu loyi a nga tshikiwa marito yo tiyisa leswaku a kota ku amukela leswaku rirhandzu ra hela.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu, a kombisa leswaku loko masiku ya karhi ya famba, munhu loyi a nga tshikiwa u ta hola xilondza xa ku tshikiwa. Mhaka leyi yi seketela hi ntila wa 11, loko a ku: “Nkarhi wu ta ku sula mihloti.” Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku loko dyambu ri karhi ri xa ri pela, munhu loyi a nga tshikiwa u ta ya a karhi a amukela xikan’we na ku tolovela leswaku u tshikiwile. Kasi eka mitila ya 12 na 13 mutsari u ya emahlweni a tiyisa munhu loyi a nga tshikiwa leswaku a miyela hikuva u ta rivala hi munhu loyi a nga n’wi tshika naswona u ta hola ku vava loku a ku twaka. Mutsari u ri: “U ta n’wi rivala miyela,” na “ Ku ta hola miyela.” Mutsari u tlhela eka ntila wa 14, a ku: “Ina, xivati xi ta sala.” Rito ‘xivati’ ri vula ndhawu ya miri leyi vavisiweke khale kutani yi siya mfungho. Ntila lowu wu kombisa leswaku hambiloko xilondza xa ku tshikiwa xi hola ku ta sala mfungho. Mutsari u hetelela hi ku kombisa leswaku a ku na lexi va nga ha xi endlaka loko rirhandzu ri herile handle ka ku swi amukela. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u kombisa leswaku loko rirhandzu ri kala ri hela ku hava lexi munhu a nga xi endlaka handle ka ku swi amukela. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku hambiloko swi vava, kambe swi ta hundza naswona swi ta siya mfungho.

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi rirhandzu kumbe vukati lebyi nga hela, kambe munhu loyi a nga tshikiwa a sala a twa ku vava swinene. Mutsari u kombisa marito yo tiyisa munhu loyi a nga thariwa leswaku a tshika ku rila a amukela xiyimo hikuva loko rirhandzu ri kala ri hela a ku na nchumu lexi nga endliwaka.

4.10.3 Makhuba (1998), 'Xitlhokovetselo xa Ntekano'

1. Ntekano i mfungho wa rirhandzu,
2. I nketana ya dayimani na nsuku wa muti,
3. I ringhole ro lukelana ni ndyangu wa ntiyiso,
4. Ntekano wu tele vunene ni vutshembeki hakunene,
5. I bandichi leri nga ta ka ri nga ntshuxeki,
6. I xilondza xo pfumala makumu varikwerhu,
7. I xibundzwana xo n'wayisa hilaha ku nga heriki,
8. Ku tihoxa endzeni ka wona tiehleketete kambirhi kanharhu,
9. Hi kona u nga ta pyaxa tshumba ra wona,
10. Hi kona u nga ta hakarha swibetso swa wona.

11. Vunyingi byi tshembisanile hi matlhutlhu,
12. Kambe endzhaku ka nkarhi mafundzu ya ntshuxiwile,
13. Minkhamu ya vutekani yi chesetiwile,
14. Switshungulo swa rirhandzu swi tlhinyekile,
15. Mibya ya rirhandzu yi sungurile ku nyekanyeka,
16. Mavala ya ntiyiso wa vukati ya dzhwiharile,
17. Mihizo ya varhandzani yi tsemekile,
18. Ku kombisa leswaku a swi nga ri swa ntiyiso,
19. Ku hi vikela leswaku a ro va tshumba ra mavunwa,
20. A ko va ntsena nkhasiso wa ntekano,
21. A ko va ntsena vundhundhuzeli bya wona.

22. Ntekano wa ntiyiso ka ha ri hava,
23. Ku sale ntsena matimu ya nhlekelelo wa wona,
24. Hi ku sapetela hi to a wu ri wa vakhale,
25. Wa namuntlha wu hundzuke nxiyo eka vatswari,
26. Wu hundzuke nkhaselo eka tinghwendza,
27. Wu hundzuke xikanganyiso eka vatshikani,

28. Ntekanao a hi xuma i rirhandzu,
29. Ku rhandzana ka vanhu vambirhi hi ntiyiso,
30. Swi kala swi ya wela emahlweni ya vatswari,
31. Ivi vona va sungula ku qamula muchongolo,
32. Hi kona ku pfhumba ka wona,
33. Hi kona ku ndlandlamuka ka wona,
34. Wu vuya wu somelana etimbilwini ta varhandzani,
35. Ku kombisa xintshunxo xa mafundzu ya vatekani.

36. Ku hlohlotela ntekano i ku wu dlaya,
37. Hikuva wona wu na mahlo ya xiviri varikwerhu,
38. Wa ku tiva laha wu yaka kona,
39. Na laha wu nga ta mila kona wa ku tiva
40. Ku tshikana i ku poyila ntekano,
41. Ku tlhela ku xanisa vana va duka naro,
42. Va famba va hlavelela mikhuva leyo biha,
43. Mhaka i vantswari va xungetaneke hi mhaka ya ntekano,
44. A hi wu xiximeni wu ta andza bya sava ra lwandle.

4.10.3.1 Mongo wa xitlhokovetselo

Xitlhokovetselo lexi xi vulavula hi vukati laha ku kombisiwaka leswaku ku tekana i ka vanhu vambirhi lava tibohaka ku hanya swin'we ku kondza va hambanisiwa hi rifu, kambe vukati byi ri karhi byi tika.

4.10.3.1 Nxopaxopo wa xitlhokovetselo

Eka ndzimana yo sungula mutsari u khongotela munhu loyi a nga fela hi vukati. Eka ndzimana leyi mutsari u hlamusela hi vukati leswaku i ku hlanganisiwa ka vanhu vambirhi va va nchumu

wun'we. Eka ntila wa 1, mutsari u ri: "Ntekano i mfungho wa rirhandzu." Rito 'mfungho' ri vula xitsundzuxo. Laha mutsari u hlamusela leswaku ku tekana i xitsundzuxo xa leswaku vanhu va rhandzana. Kasi eka ntila wa 2, u ri: "I nketana ya dayimani na nsuku wa muti." Rito 'nketana' ri vula ntambhu ya nsimbhi leyi nga lukalukiwa. Kasi rito 'dayimani' ri vula xicelwa xo hatima ku tlula hinkwaswo swicelwa. Rito 'nsuku' ri vula xicelwa xa nxavo wa le henhla lexi ku endliwaka mali hi xona, ku tlhela ku endliwa na swingwavila. Mutsari u tirhisile marito 'dayimani' na 'nsuku' ku komba nkoka wa leswi vukati byi nga xiswona. U kombisa leswaku byi lungeleriwa hi dayimani na nsuku ku endla nketani leyi nga ta ka yi nga tsemiwi hi munhu. Nakambe eka ntila wa 3, u ri: "I ringhole ro lukelana ni ndyangu wa ntiyiso." Rito 'ringhole' ri vula ntambu leyi nga lukiwa hi dzovo ra xiharhi kutani ri sombhasombhiwa leswaku ri tiya swinene.

Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 4 a hlamusela leswaku ku tekana ku fanele ku va na ku tshembana swinene. Ku seketela leswi mutsari u ri: "Ntekano wu tele vunene ni vutshembeki hakunene." Kasi eka ntila wa 5 mutsari u tirhisile rito 'bandhichi' ku kombisa ku tiya ka ku tshembana evukatini. U ri: "I bandichi leri nga ta ka ri nga ntshuxeki." Rito 'bandhichi' ri vula nchumu lowu tsondzelaka mbanga. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 6 a hlamusela leswaku xilondza lexi vangiwika hi ku tekana a xi na makumu. Mutsari u ri: "I xilondza xo pfumala makumu varikwerhu." Kasi eka ntila wa 7, u ri: "I xibundzwana xo n'wayisa hilaha ku nga heriki." Rito 'xibundzwana' ri vula xirhumbana. Laha mutsari u yelanisa vukati na xirhumbana lexi tshamaka xi karhi xi n'wayisa hi masiku hinkwawo naswona xi lava ku n'wayiwa. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 8, a ku: "Ku tihoxa endzeni ka wona tiehleketete kambirhi kanharhu." Ntila lowu wu hlamusela leswaku loko munhu a nga si tihoxa endzeni ka vukati, u fanele a sungula a tiehleketeta swinene hi vuenti. Nakambe eka ntila wa 9 u hlamusela leswaku tshumba ra xilondza xa vukati ri boxeka loko munhu a sungula a tiehleketeta swinene a nga si teka xiboho xo enghena endzeni ka vukati. Hi mhaka leyi, mutsari eka mitila ya 9 na 10, u ri: "Hi kona u nga ta pyaxa tshumba ra wona," na "Hi kona u nga ta hakarha swibetso swa wona." Mhaka leyi yi tiyisisa leswaku munhu u ta tsaka loko a teka swiboho swo nghena endzeni ka vukati loko a ehleketile kahle. Mutsari eka ndzimana leyi u kombisa leswaku vukati byi lava munhu a sungula a tiehleketeta loko a nga si teka xiboho xo nghena eka byona. U tlhela a ya emahlweni a kombisa leswaku vukati i bya vanhu vambirhi lava rhandzanaka.

Eka ndzimana ya vumbirhi mutsari u hlamusela hikuva vatekani va nga byelani ntiyiso lowu hetisekeke hi ku rhandzana ka vona. Mutsari u kombisa leswi eka ntila wa 11, u ri: “Vunyingi byi tshembisanile hi matlhutlu.” Rito ‘matlhutlu’ ri vula ku tirha swo karhi hi magugu. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku vatekani va endla switshembiso hi ku tirhisa magugu ku nga ri swa ntiyiso. Kasi eka ntila wa 12, u ri: “Kambe endzhaku ka nkarhi mafundzu ya ntshuxiwile.” Rito ‘mafundzu’ ri vula laha ku nga sombolotiwa kona loko ku bobiwa ntambhu leswaku swi tiya. Mutsari u tirhisile rito ‘mafundzu’ ku komba leswaku switshembiso a swi bohiwile swi tiya, kambe loko swi nga si ya ekule switshembiso swi chuchuwile. Eka ntila wa 13, u ri: “Minkhamu ya vutekani yi chesetiwile.” Rito ‘minkhamu’ ri vula duku leri bohiwaka exisutini leswaku khwiri ri kota ku tiya. Kasi eka ntila wa 14, u ya emahlweni a ku: “Switshungulo swa rirhandzu swi tlhinyekile.” rito ‘tlhinyekile’ ku tsemeka. Kasi rito ‘switshungulo’ ri vula tintambu leti hakarhiwaka emirini kumbe exisutini leswi ku tshembiwaka leswaku swi hlayisa miri wa munhu. Mutsari u kombisa leswaku loko switshungulo swi kala swi tsemeka swi komba leswaku miri wa munhu a wa ha hlayisekanga, kutani na vukati loko byi kala byi hela a ku na nchumu lexi nga endliwaka.

Eka ntila wa 15 mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku hambu mibya ya rirhandzu ya hlekahleka ku komba leswaku yi lava ku tsemeka. U ri: “Mibya ya rirhandzu yi sungurile ku nyekanyeka.” Rito ‘mibya’ ri vula dzovo ro bebula n’wana. Kasi eka ntila wa 16, u ri: “Mavala ya ntiyiso wa vukati ya dzhwiharile.” Rito ‘dzhwihala’ ri vula ku sungula ku ntima. Leswi swi kombisa leswaku leswi vukati byi nga xiswona se byi cinciwile. Nakambe eka ntila wa 17 mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku hambu mihizo ya varhandzani yi tsemekile. Mutsari u ri: “Mihizo ya varhandzani yi tsemekile.” Rito ‘mihizo’ ri vula nceka lowu bohiwaka endzeni ku funengeta xibelani lexi nga ambariwa. Eka ntila wa 18 mutsari u ya emahlweni a ku: “Ku kombisa leswaku a swi nga ri swa ntiyiso.” Ntila lowu wuhlamusela leswaku rirhandzu leri a ri nga ri ra ntiyiso hikokwalaho swilo hinkwaswo swa onheka. Mutsari u tlhela eka ntila wa 19, a ku: “Ku hi vikela leswaku a ro va tshumba ra mavunwa.” Hi ntila lowu mutsari u hlamusela leswaku a ku ri tshumba ro ka ri nga ri ra ntiyiso naswona a swi endlela leswaku vukati byi saseka. Eka ndzimana lexi mutsari u kombisa leswaku vanhu vumbirhi lava a va tekanile loko se vukati byi hela vutomi a bya ha nandzihi. Leswi swi humelelaka emutini wa vona hi leswo tika ntsena hikuna rirhandzu ri nga ha ri kona exikarhi ka vona vumbirhi.

Mutsari u ya emahlweni eka ndzimana ya vunharhu, a kombisa leswi vukati kumbe ku tekana ka ntiyiso ku nga xiswona. Eka mitila ya 22 ku fika eka 25, mutsari u hlamusela leswaku ku tekana ka ntiyiso a ku ri ka vakhale hikuva eka nkarhi wa sweswi ku tekana ka ntiyiso a ka ha ri kona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mitila leyi loko mutsari a ku: “Ntekano wa ntiyiso ka ha ri hava,” “Ku sale ntsena matimu ya nhlekelelo wa wona,” “Hi ku sapetela hi to a wu ri wa vakhale” na “Wa namuntlha wu hundzuke nxiyo eka vatswari.” Hi mitila leyi swi tiyisisa leswaku ku tekana ka masiku lawa a swa ha ri na nkoka ku fana na khale.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku lexi nga sala hi vukati, i ku hlambanyisa eka leswi a byi ri xiswona eka nguva ya khale. Eka ntila wa 24 mutsari u tirhisile rito ‘sapetela’ ku vula ku tseketsela. Kasi eka ntila wa 25 u kombisa leswaku ku tekana ka masakulawa swi cincile naswona i ku xiya vatswari hi swona. Rito ‘nxiyo’ ri vula ku endla swilo swi nga humi embilwini. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 26, a ku: “Wu hundzuke nkhakhaselo eka tinghwendza.” Rito ‘nkhankhaselo’ ri vula ku hlekelela swinene, kasi rito ‘nghwendza’ ri vula wanuna loyi a nga ka a nga tekanga. Leswi swi vula leswaku vukati byi hundzukile fenyana na ku hlekisa eka vavanuna lava nga tekangiki. Eka ntila wa 27 u hlamusela leswaku vukati byi hundzikile nchumu lowu kanganyisaka eka vanhu lava nga tshikana. Leswi swi tikomba loko mutsari a ku: “Wu hundzuke xikanganyiso eka vatshikani.” Rito ‘xikanganyiso’ ri vula ndzingo kumbe xirimwana.

Nakambe eka ntila wa 28, mutsari u ya emahlweni a ku: “Ntekano a hi xuma i rirhandzu.” Laha mutsari u kombisa leswaku ku tekana a hi ku humesa xuma u lovola wansati, kambe i ku va vanhu va rhandzana. Kasi eka ntila wa 29 u hlamusela leswaku ku tekana kumbe vukati byi ngheneneniwa hi vanhu vambirhi lava rhandzanaka swa ntiyiso ku nga ri ku xisana. Mhaka leyi yi seketela hiloko mutsari a ku: “Ku rhandzana ka vanhu vambirhi hi ntiyiso.” U tlhela a ya emahlweni a hlamusela leswaku vatswari va katekisa ku tekana kumbe vukati bya vanhu lava rhandzanaka kutani swi endla leswaku vuxaka byi pfhumba kutani ku ciniwa ku komba ku tsaka. Mutsari u kombisa leswaku loko vanhu lava va rhandzanaka hi ntiyiso va tekana, vukati bya vona bya kula swinene. Mhaka leyi yi seketela hi mitila ya 30, 31, 32 na 33 loko a ku: “Swi kala swi ya wela emahlweni ya vatswari,” “Ivi vona va sungula ku qamula muchongolo,” “Hi kona ku pfhumba ka wona” na “Hi kona ku ndlandlamuka ka wona.” Rito ‘qamula’ eka ntila wa 31 ri vula ku ahlula nandzu. Kasi rito ‘ndlandlamuka’ eka ntila wa 33 ri vula ntlakuko. Hi

mitila leyi, mutsari u kombisa leswaku loko vatekani va holova, vatswari hi vona va ahlulaka milandzu, kutani swi endla leswaku vukati byi kula byi ya emahlweni. Eka mitila ya 34 na 35, mutsari u ri: “Wu vuya wu somelana etimbilwini ta varhandzani,” na “Ku kombisa xintshunxo xa mafundzu ya vatekani.” Mitila leyi yi kombisa leswaku ku tekana ka vanhu lava rhandzanaka ku rhungana endzeni ka timbilu ta vona swi va nchumu wun’we.

Eka ndzimana ya vumune, mutsari u ya emahlweni a hlamusela leswaku vanhu a va fanelanga ku sindzisiwa leswaku va tekana hikuva swi dlaya xikongomelo xa vukati. Eka mitila ya 36 ku fika eka 39 u hlamusela leswaku vanhu va nga hlohloteriwi ku tekana hikuva swi onha swikongomelo swa vukati. Mhaka leyi yi paluxiwa hiloko mutsari a ku: “Ku hlohlotela ntekano i ku wu dlaya,” “Hikuva wona wu na mahlo ya xiviri varikwerhu,” “Wa ku tiva laha wu yaka kona” na “Na laha wu nga ta mila kona wa ku tiva.” Rito ‘hlohlotela’ eka ntila wa 36 ri vula ku kucetela. Kasi xivulwa ‘wu na mahlo’ swi vula ku kota ku hlawula swo saseka. Leswi swi vula leswaku vukati bya swi tiva leswi byi lavaka swona handle ka ku va vanhu va kuceteriwa ku tekana hambu va nga rhandzani.

Mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku vukati byi na mahlo hikuva bya swi tiva leswi byi lavaka swona na laha byi lavaka ku mila rimitsu kona. Kasi eka ntila wa 40, mutsari u ri: “Ku tshikana i ku poyila ntekano.” Rito ‘poyila’ ri vula ku onhela van’wana. Hikokwalaho, mutsari u kombisa leswaku loko vanhu va tshikana, va onha ntekano na vukati leswi byi nga xiswona. Nakambe eka ntila wa 41, mutsari u ri: “Ku tlhela ku xanisa vana va duka naro.” Xivulavulelo xa ‘va duka naro’ swi vula ku famba na tiko u nga tivi lomu u yaka kona. Mhaka leyi yi kombisa leswaku loko vanhu va tshikana, swi endla leswaku vana va xaniseka kutani va famba va nga tivi lomu va yaka kona. Eka ntila wa 42 u kombisa leswaku vana va ta famba va endla leswo biha leswi endliwaka hi lava va nga ta hlangana na vona. Ku seketela mhaka leyi, mutsari u ri: “Va famba va hlavelela mikhuva leyo biha.” Rito ‘hlavelela’ ri vula ku pfuneta ku yimbelela. Mutsari u ya emahlweni eka ntila wa 43, a ku : “Mhaka i vatswari va xungetaneke hi mhaka ya ntekano.” Rito ‘xungetaneke’ ri vula ku nyika munhu xilo, kambe loko a lava ku xi teka u xi tlherisela eka wena n’wini wa xona. Hi ntila lowu mutsari u kombisa leswaku loko vatswari va tshembisana ku tekana va tlhela va nga ha tekani, hi swona swi xanisaka vana. Kasi eka ntila wa 44, u ri: “A hi wu xiximeni wu ta andza bya sava ra lwandle.” Rito ‘xiximeni’ ri vula ku komba xichavo. Mhaka leyi yi kombisa leswaku loko hi hlonipha vukati swi ta endla leswaku byi kota

ku kula byi ya emahlweni kutani vanhu va tekana ku ya emahlweni hi ku rhandzana. Laha ka ndzimana leyi, mutsari u kombisa leswaku vanhu va fanele ku tekana loko va rhandzana va nga kuceteriwi hi munhu. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku ku tshikana ka vatswari swi xanisekisa vana .

Eka xitlhokovetselo lexi ku xopaxopiwile hi ku tekana kumbe vukati laha mutsari a kombisaka leswaku swi endliwa hi vanhu vambirhi lava rhandzanaka. Mutsari u kombisile leswaku vanhu loko va nga si tekana va swi kota ku tshembisana swilo leswi nga riki swa ntiyiso, nakambe va swi kota ku teka na swiboho leswi va xisaka van'wana hi swona ku nga ri na ntiyiso. U yile emahlweni a kombisa leswaku vanhu lava va xisaka van'wana leswaku va rhandzana loko se va tekanile va sungula ku kombana ntiyiso wa leswi va nga xiswona leswi endlaka leswaku vukati byi sungula ku tsekatseka kasi van'wana va kala va hambana. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku loko nuna na nsati va hambana swi endla leswaku vana va xaniseka va tlhela va famba va nga tivi ni lomu va yaka kona. Mutsari u hetelela hi ku kombisa leswaku vanhu va fanele ku hlonipha vukati leswaku vanhu va ta kota ku tekana va ya emahlweni.

4.10.4 NKATSAKANYO WO ANGARHELA XIYENGE LEXI

Eka xiyenge lexi ku xopaxopiwile switlhokovetselo swinharhu leswi vulavulaka hi vukati. Eka xitlhokovetselo xa '*Vukati i mbilu*' Nxumalo na Maluleke va vulavula hi wansati loyi a xanisekaka na vana naswona a nga eku tiyiseleni evukatini, hikokwalaho ka ku va nuna wa yena a nga hlayisi muti. Vatsari va kombisa wansati loyi a xanisekaka na vana evukatini hikuva nuna wa yena tshikile ntirho, kutani ntirho wa yena ku va ku famba a nwa byalwa a nga ri na mhaka leswaku ku humelela yini emutini wa yena. Vatsari va kombisa ku pfumala ka wansati loyi na vana ka swakudya hambi swiambalo. Vatsari va ya emahlweni va kombisa ku xaniseka ka vana hi ndlala ku kondza va hanya hi ku bebula vana va ka makhelwana lava a va ri vakulu eka vona leswaku va ta hakeriwa hi ku phemeriwa swakudya. Vatsari va tlhela va kombisa hilaha vana lava a va tshama va pawulukile hakona hikokwalaho ko pfumala swo tola. Vatsari va hetelela hi ku kombisa leswaku wansati loyi a fanele ku tiyisela evukatini hikuva tata wa yena a dyile xuma, kutani a nga fanelanga ku tlhelela eka vona hi ku dlaya vukati.

Eka xitlhokovetselo xa '*Vukatimuni*' Magaisa u vulavula hi munhu loyi a nga fela hi vukati hikokwalaho ka ku va rirhandzu ri herile. Laha mutsari u kombisa leswaku loko rirhandzu ri herile ku hava lexi vanhu va nga endlaka xona leswaku vanhu va tlhelelana handle ka ku amukela leswaku ri herile. Mutsari u kombisa munhu loyi a nga tshikiwa hikuva rirhandzu ri herile a sala a ri karhi a twa ku vava. Mutsari u tlhela a kombisa marito yo tiyisa munhu loyi a nga thariwa leswaku a tshika ku rila a amukela xiyimo hikuva loko rirhandzu ri kala ri hela a ku na nchumu lexi nga endlwaka.

Makhuba eka xitlhokovetselo xa '*Ntekanu*' u vulavula hi vukati laha a kombisaka leswaku ku tekana i ka vanhu vambirhi lava tibohaka ku hanya swin'we ku kondza va hambanisiwa hi rifu. Mutsari u kombisile leswaku vanhu loko va nga si tekana va swi kota ku tshembisana swilo leswi nga riki swa ntiyiso, nakambe va swi kota ku teka na swiboho leswi va xisaka van'wana hi swona ku nga ri leswi tiyeke. Mutsari u yile emahlweni a kombisa leswaku vanhu lava va xisaka van'wana hi ku vula leswaku va rhandzana, loko se va tekanile, va sungula ku kombana ntiyiso wa leswi swilo swi nga xiswona leswi endlaka leswaku vukati byi sungula ku tsekateka kutani van'wana va kala va hambana. Mutsari u tlhela a kombisa leswaku loko nuna na nsati va hambana swi endla leswaku vana va xaniseka va tlhela va famba va nga tivi ni lomu va yaka kona. Mutsari u hetelela hi ku kombisa leswaku vanhu va fanele ku hlonipha vukati leswi byi nga xiswona leswaku vanhu va ta kota ku tekana va ya emahlweni ku nga ri na ku chava.

Eka xiyenge lexi, vatsari va kombisa ku vava ka vukati loko rirhandzu ri nga ha ri kona exikarhi ka vanhu vambirhi. Kun'wana hi kuma leswaku vatsari va ringeta ku khongotela munhu loyi a nga fela hi vukati leswaku a mukela xiyimo. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku loko rirhandzu ri nga ha ri kona vanhu va chucha na swiboho leswi a va swi bohile loko va ha tekana. Vatsari va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku vanhu va fanele ku tshika vanhu lava rhandzanaka va tekana handle ka ku va kucetela hambi rirhandzu ri nga ri kona hikuva swi dlaya vukati.

4.11 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Eka ndzima leyi hi xopaxopile mapaluxelo na mavonelo ya mikongomelo yo fana kumbe ku yelana leyi kumekaka eka swithokovetselo swa vatsari vo hambana va swithokovetselo hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi nkarhi wa xidemokirasi. Eka ndzima leyi hi tlhele hi xopaxopa swithokovetselo leswi swi nga na mikongomelo ya ku vilela kumbe ku sihalala, vutomi, rifu, rirhandzu, ku phata, vusiwana, dyondzo, rifumo, mavabyi na vukati. Loko hi nga si sungula ku xopaxopa swithokovetselo leswi hlawuriweke, hi sungurile hi ku nyika nkomiso wa mikongomelo ya swithokovetselo leswi. Hi dyondzile hilaha vatsari va kombisaka hakona ku titwa ka vona mayelano na swiyimo swo hambana evuton'wini. Hi kotile ku vona mapaluxelo ya vona ya timhaka hambiloko mikongimelo ya vona yi yelana eka swin'wana swa swithokovetselo.

Hi tlhela hi kuma leswaku nxopaxopo wu kombisile hilaha vatsari va boxaka hakona ku vilela ka vona loko swilo swi nga fambi kahle. Va tlhela va kombisa leswi rifu ri nga xiswona eka vutomi bya vanhu. Va yile emahlweni va kombisa leswi vutomi bya siku na siku byi nga xiswona exikarhi ka vanhu. Va kombisile hilaha vanhu va tiphinaka hi rirhandzu loko swilo swa ha famba kahle xikan'we na ku vava ka swona loko se ri herile. Vatsari va tlhela va kombisa ku biha ka vusiwana exikarhi ka vanhu hikuva byi endla leswaku va xaniseka swinene hikokwalaho ko pfumala.

Vatsari va yile emahlweni va kombisa nkoka wa dyondzo na ku pfuna ka yona loko munhu a dyondzile. Va kombisile dyondzo yi ri na nkoka eka ku hluvukisa vutomi bya vanhu loko va dyondzekile. Va kombisile hilaha vukati byi vavaka hakona loko wanuna a nga tirhi hikuva swi xanisa wansati na vana. Vatsari va tlhela va kombisa leswaku vukati byi lava ku tiyisela ni ku lehisa mbilu. Va yile emahlweni va kombisa vuvabyi lebyi nga kona lebyi dlayaka vanhu hikuva byi nga tshunguleki. Vatsari va tlhele va ndhundhuzela ni ku phata vanhu vo karhi lava nga endla swilo swa nkoka evuton'wini bya vanhu hambi eka migingiriko ya tipolitiki. Vatsari va hetelerile hi ku kombisa leswaku vanhu lava nga fuma va tekela vanhu van'wana ehansi hikuva va ri na mali. Hikokwalaho, vanhu vo fuma va tirhisa swiyimo swa vona ku fikelela leswi va swi lava hikuva va tirhisa mali.

Loko hi langutisa swithokovetselo leswi hlawuriweke leswi vulavulaka hi vutomi, rifu, rirhandzu, vusiwana, mavabyi na vukati, hi kuma leswaku muhlayi u thonisa mihloti loko a ri karhi a swi hlaya hikuva swi khumba mbilu hikokwalaho ka xiyimo xa timhaka leti ku vulavuriwaka ha tona na leswi vatsari va ti boxisaka xiswona.

NDZIMA YA 5: KU DLAYISETA

5.1. MANGHENELO

Ndzima leyi yi nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso lowu hinkwawo. Ku sungula ku nyikiwa leswi lemukiweke hi mikongomelo ya switlhokovetselo leswi hlawuriweke loko swi ta eka ku tlakusa na ku hlulukisa ririmi ra Xitsonga. Ku khenseka na ku soleka na swona swi ta kombisiwa. Nakambe ku ta tlhela ku langutiwa nkoka wa mikongomelo leyi vatsari va tsalaka hi yona eka ku hlulukisa na ku tlakusa Xitsonga. Eku heteleleni, ku ta nyikiwa swibumabumelo leswi nga tekeriwaka enhlokweni hi mayelana na tindlela leti nga tirhisiwa ku tlakusa na ku hlulukisa ririmi ra Xitsonga tanihi rin'wana ra tindzimi ta ximfumo eAfrika-Dzonga xikan'we na swibumabumelo leswi mulavisisi a swi boxaka ku yisa mhaka ya ndzavisiso wa muxaka lowu emahlweni.

Eka ndzavisiso lowu hi kombisile nsusumeto wa ku endla, swivangelo leswi nga endla leswaku ndzavisiso lowu wu humelela, tinhlamuselo ta matheme lama tirhisiweke na tona ti kombisiwile. Hi yile emahlweni hi kanela mitirho ya mlavisiso yin'wana leyi endliweke hi swidyondzeki na valavisisi van'wana eka tinhlokomhaka leti yelanaka na leyi hi lavisiseke ha yona. Ndzavisiso lowu wu xopaxopile switlhokovetselo swo hambana leswi hlawuriweke ku ya hi mikongomelo ya swona leswi nga tsariwa hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi nkarhi wa xidemokirasi. Ndzavisiso lowu wu tlherile wu ya emahlweni wu kombisa mikongomelo na tidyondzo ta switlhokovetselo leswi hlawuriweke ku xopaxopiwa. Xikongomelo a ku ri ku endlela ku kombisa hilaha vutlhokovetseri byo hambanahambana na mikongomelo yo hambana swi paluxiweke hakona eka Xitsonga.

5.2 LESWI NDZAVISISO LOWU WU SWI KUMEKE HI KU ANGARHELA

Ndzavisiso lowu wu xopaxopile yin'wana ya mikongomelo ya matsalwa ya Xitsonga ya vutlhokovetseri lama tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu na lama tsariweke hi nkarhi wa xidemokirasi.

Ndzavisiso lowu wu humeserile erivaleni mikongomelo ya vutlhokovetseri lebyi tsariweke hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi wa xidemokirasi. Vutlhokovetseri i muxaka wun'wana wa matsalwa laha mutsari a phofulaka ku titwa ka yena mayelana na leswi swi humeলেখাকা evuton'wini bya siku na siku hi ndlela yo tlhokovetsela. Mutlhokovetseri u tsala switlhokovetselo ku phyaxa tshumba leri a nga na rona. Hikokwalaho, matsalwa lama tirhisiweke eka ndzavisiso lowu ma tsariwile hi mikarhi yo hambana na malembe yo hambana.

Ndzavisiso lowu, wu kongomile ku pfukula ni ku thantlha ku hambana ka mikongomelo ya switlhokovetselo swa nkarhi wa xihlawuhlawu ni swa nkarhi wa xidemokirasi. Leswi swi vangwiwa ngopfu hikokwalaho ka leswi swilo a swi ri xiswona hi nkarhi wa xihlawuhlawu na leswi swi nga xiswona eka nkarhi wa sweswi. Mutsari u phofula mhaka hi ku ya hi leswi swilo a swi vonisaka xiswona loko swi karhi swi humeলেখাকা eka ndhawu yo karhi naswona eka vutomi bya masiku hinkwawo.

Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku vatsari va vutlhokovetseri byo vilela eka tindzimi ta Vantima, Xitsonga hi ku kongomisa, nhlayo ya vona yi ndlandlamukile swinene, kambe loko hi yi fananisa na ririmi ra Xinghezi, ku kayivela ka ha ri kona. Mhaka yin'wana hi leswaku hi nkarhi wa xihlawuhlawu vatsari vo tala va Vantima a va chava ku tsala va phofula leswi timhaka ti nga xiswona, hi ku tiva leswaku va nga khomiwa no dlayiwa hi maphorisa. Mhaka leyi yi endlile leswaku van'wana va sungula ku tsala hi ku phata, kambe va ri karhi va humesela erivaleni matitwele ya vona. Hi tlhela hi kuma leswaku vutlhokovetseri byo vilela ni ku sihalala eka tindzimi ta Valungu byi tsariwile khale swinene, loko bya Xitsonga bya ha ya emahlweni byi tsariwa hikuva vanhu va nga si enela eka leswi va vilelaka hi swona. Vatsari vo tala va Vantima va tsarile switlhokovetselo swo sihalala ku ringeta ku phofula mabibi ya vona ya mbilu yo vilerisa hi mfumo wa xihlawuhlawu wa valungu lowu a wu va tshikelela, hambileswi matsalwa man'wana a ma yirisiwile loko ma vulavula hi vubihi bya mfumo leswi a wu fambisisa xiswona tiko. Xin'wana lexi hi xi kumeke hi leswaku vutlhokovetseri byo vilela byi hoxile xandla xikulu ku ntshuxa Vantima va Afrika-Dzonga hikuva va sungurile ku byi tirhisa tanihi tlhari ro lwela ntshuxeko. Hikokwalaho ka vutlhokovetseri lebyi na mphofulo lowu wa vatsari, mfumo wa xihlawuhlawu wu hetelele wu nkhisama hi matsolo wu dzima gomu ehansi.

Nakambe hi tlherile hi kuma leswaku hambileswi vatsari va matsalwa lama ma hlawuriweke va nga tsala va nga tshamangi ndzhawu yin'we, mikongomelo ya swin'wana swa swithokovetselo swa vona swa fana kumbe ku yelana. Mikongomelo leyi va nga tsala hi yona eka matsalwa ya vona yi kombisa leswaku hinkwavo a va tsala swo vilela mayelano ni lomu va lavaka switshunxo eka swona.

Hi tlhela hi kuma leswaku eka ndzavisiso lowu, endzhaku ko xopaxopa mapaluxelo na mavonelo ya mikongomelo leyi kumekaka eka swithokovetselo swa vatsari vo hambana swa nkarhi wa xihlawuhlawu na swa nkarhi wa xidemokirasi, hi vonile hilaha vatsari va kombisaka hakona ku titwa ka vona mayelano na swiyimo swo hambana evuton'wini.

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu kuma leswaku vatlhokovetseri va Vatsonga va khale na va sweswi va tirhisa mikongomelo yo fana loko va ri karhi va tlhokovetsela. Hi mikarhi yin'wana na loko va tshula tinhlokomhaka tin'wana ta swithokovetselo swa vona, swa fana hambileswi va hambanaka eka maveketelelo na maendlelo ya vona ya timhaka.

Eka ndzavisiso lowu hi tlhela nakambe hi kuma leswaku hambileswi vatlhokovetseri lava va tsaleke vutlhokovetseri bya vona hi mikarhi yo hambana, hinkwavo ka vona va swi kotile ku khumbakhumba ku katsa ngopfu timhaka ta tipolitiki leti nga va na xiave eka ku ntshuxa tiko ra Afrika-Dzonga. Mhaka leyi yi vile na nkucetelo eka ku lwisana na mfumo wa xihlawuhlawu leswaku wu kala wu khotsa ncila. Vutlhokovetseri bya nkarhi wa xihlawuhlawu a byi hlahluviwa ni ku xopaxopiwa hi vukheta na vurhonwana lebyikulu hi vahleri na vakandziyisi leswaku vutlhokovetseri lebyi byi lwisanaka na mfumo wa xihlawuhlawu byi fanerile ku kandziyisiwa leswaku byi ta kota ku fikelela vahlayi leswaku byi hlayiwa. Hambiswiritano, hi kuma leswaku vahleri a va pfa va xupukeriwa hi ririmi leri vatlhokoveteri a va ri tirhisa kutani man'wana ya matsalwa lama a ma fanele ku yirisiwa ma kota ku phohla hi mbhovo wa nayiti kutani ya fikelela vahlayi.

Xin'wana lexi hi xi kumeke eka ndzavisiso lowu hileswaku vatlhokovetseri lava ku hlawuriweke swithokovetselo swa vona leswaku swi xopaxopiwa, va swi kotile ku tirhisa ririmi leri hlantswekeke ni ku amukeleka loko va ri karhi va khorwisa miehleketo ya vahlayi. Ririmi leri va ri tirhisile va ri karhi va pfunetiwa hi ku tirhisa swikhavisaririmi swo fana na vumunhuhati, xigego, xithathelo, rihlamari, riencisi na swin'wana.

Ku yisa emahlweni hi kuma leswaku vatlhokovetseri lava ku nga hlawuriwa swithokovetselo swa vona va ri vanhu va vutshila swinene, lava vutlhokovetseri bya vona byi enteke leswi endlaka leswaku munhu loko a lava ku byi twisisa a nga byi hlayi kan'we, kutani u fanele ku tshuva nhloko kambirhi kanharhu ku ri ku ringeta ku lava ku twisisa mongo wa kona hikokwalaho ka ku va wu tumberile swinene.

Xin'wana nakambe lexi hi xi kumeke hileswaku exikarhi ka vatlhokovetseri va ririmi ra Xitsonga, a va ri kona vatlhokovetseri lava a va ri na xivindzi xo kota ku tsala hi ku phofula mabibi ya mbilu va nga chavisiwi hi milawu leyi a yi fambisa tiko hi mikarhi ya xihlawuhlawu. Mhaka leyi hileswaku varhangeri na vafambisi va tiko a va swi lemuka leswaku vatlhokovetseri hi van'wana va vanhu lava lwisanaka na mfumo wa xihlawuhlawu handle ko tirhisa swithavatlhavani, kambe va tsala kunene leswaku swihlayiwa hi vanhu vo tala.

Nakambe ndzavisiso lowu wu tlhele wu kuma leswaku xitayili xa matsalelo ya vatlhokovetseri va Xitsonga xa fana ku ya hi malembe lama vutlhokovetseri byolebyo byi tsariweke ha wona, kambe hi kuma ku ri na ku hambana kutsongo eka matsalelo ya vutlhokovetseri bya namuntlha. Hakanyingi eka vutlhokovetseri bya nkarhi wa xihlawuhlawu hi kuma leswaku eka tinhlokomhaka to tala ku tirhisiwile vuyimeri ku papalata ku boxa hi ku kongoma leswi vatsari va vulavulaka ha swona, kasi eka vutlhokovetseri bya xidemokirasi tinhlokomhaka to hlaya ta kongoma eka leswi mutsari a lavaka ku vulavula hi swona.

Xo hetelela, ndzavisiso lowu wu kumile leswaku vatlhokovetseri va vutlhokovetseri bya nkarhi wa xihlawuhlawu a va tlhela va tirhisa vumunhuhati ku tshula tinhlokomhaka ta vona ku komba ntikelo wa nchumu lowu va vulavulaka hi wona. Hikokwalaho, hi ta langutisa leswi lemukiweke eka mikongomelo ya swithokovetselo leswi hlawuriweke.

5.2.1 Nkongomelo wo vilela

Loko hi langutisa leswi kaneriweke eka swithokovetselo swo vilela, hi kuma leswaku swirilo swi vile kona hi nkarhi wa xihlawuhlawu, nakambe swa ha ri kona na hi nkarhi wa xidemokirasi laha vatsari va ha vilelaka hi swilo swo tala leswi humeleshaka exikarhi ka vanhu kutani va vonaka leswaku swi fanele ku lulamisiwa. Hi nkarhi wa xihlawuhlawu, vatsari a va rilela ngopfu ku panuluriwa ejokweni ra vuhlonga. Hi nkarhi wa xidemokirasi, vatsari a va enereisiwi hi swin'wana swa leswi swilo swi fambisiwaka xiswona.

5.2.2 Nkongomelo wa rirhandzu

Eka nkongomelo wa rirhandzu, hi nga vula leswaku mhaka ya rirhandzu yi ta tshama yi ri swiphiso evuton'wini bya vanhu hikuva ri ta tshama ri ri kona exikarhi ka vanhu. Hi kuma leswaku rirhandzu ra vava ni ku vanga xilondza eka loyi ri n'wi heleshaka. Laha hi kuma leswaku nkoka wa ku hela ka rirhandzu wu kombisiwa swinene hi nkarhi wa xihlawuhlawu ku tlula hi nkarhi wa xidemokirasi.

5.2.3 Nkongomelo wa vutomi

Laha hi kuma leswaku vatsari va khumbile swiphemu swo hambanahambana swa vutomi lebyi vanhu va hlanganaka na byona loko va karhi va hanya. Xikombiso, ku nga va eka swifambo swa mani na mani, emindyangwini, eswikolweni ni le ka tindzhawu tin'wana lomu vanhu va kumekaka eka tona. Hikokwalaho, hi kuma leswaku eka swithokovetselo leswi hlawuriweke, vatsari va vulavula hi vutomi hiku angarhela leswaku hi tlhelo rin'wana bya tsakisa, kasi eka tlhelo rin'wana bya tika byi tlhela byi twisa vanhu ku vava hi leswi va humeleshaka. Loko hi languta hi nkarhi wa xihlawuhlawu na wa xidemokirasi, hi kuma leswaku vutomi a byi tshama byi ri na mitlhontlho ya byona exikarhi ka vanhu.

5.2.4 Nkongomelo wa rifu

Eka nkongomelo wa rifu hi kuma leswaku vatsari van'wana va kombisa ku twa ku vava loko rifu ri teka munhu lontsongo, van'wana va kombisa loko ri teka munhu lonkulu, kasi van'wana va kombisa leswaku ra vava hambiloko ri teka munhu un'wana na un'wana ri nga hlawuli. Laha hi kuma leswaku vatsari va kombisa leswaku rifu ra vava hi ku ya hi mikarhi hinkwayo ya matsalwa lama hlawuriweke. Hi nga vula leswaku rifu ri ta tshama ri ri karhi ri siya swilondza evuton'wini bya vanhu lava feraweke.

5.2.5 Nkongomelo wa ku phata

Loko hi languta swithokovetselo leswi xopaxopiweke swa nkarhi wa xihlawuhlawu hi kuma leswaku vatsari a va voyamela eka ku ndhunduzela vanhu hikokwalaho ka migingiriko leyi va yi endleke evuton'wini bya vanhu, ku lwa tinyimpi na leswi va khumbisaka xiswona vutomi bya vanhu. Nakambe loko hi languta swithokovetselo leswi xopaxopiweke swa nkarhi wa xidemokirasi, hi kuma leswaku vatsari va bumabumela na ku voyamela ngopfu eka vanhu lava ngeniseka xandla eka ku hlukukisa tiko hi ku nghenelela eka swa tipolitiki.

5.2.6 Nkongomelo wa dyondzo

Loko hi langutisa swithokovetselo leswi xopaxopiweke hi kuma swa leswaku hinkwaswo swi tsariwile hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Hikokwalaho, ka ha ri na ku kayivela ku vulavula hi dyondzo eka nkarhi wa xidemokirasi leswaku swi kota ku nyika matimba eka vanhu leswaku dyondzo yi na nkoka evuton'wini.

5.2.7 Nkongomelo wa vusiwana

Eka nkongomelo wa vusiwana hi kuma leswaku xitlhokovetselo lexi xopaxopiweke xi tsariwile hi nkarhi wa xihlawuhlawu, kasi hi nkarhi wa xidemokirasi eka matsalwa lama hlawuriweke vatsari a va kombisanga ngopfu mhaka ya vusiwana. Hikokwlaho, hi nga vula leswaku ka ha ri na ku kayivela lokukulu ka ku lemukisa vanhu hi mhaka ya vusiwana. Leswi swi ta pfula vanhu mahlo leswaku va kuma tindlela ta ku papalata vusiwana.

5.2.8 Nkongomelo wa mavabyi

Laha hi kuma leswaku switlhokovetselo leswi xopaxopiweke swi tsariwile hi nkarhi wa xidemokirasi naswona swi tsundzuxa vahlayi hi muxaka wun'we wa vuvabyi. Hikokwalaho, matsalwa lawa ya hlawuriweke ku xopaxopiwa hi nkarhi wa xihlawuhlawu a ma vulavuli nchumu hi mhaka ya mavabyi. Tanihi leswi mavabyi yo hambanahambana ya khomaka vanhu, swi fanerile leswaku vahlayi va lemukisiwa hi wona ku nga langutiwi muxaka wun'we ntsena wa mavabyi.

5.2.9 Nkongomelo wa rifumo

Loko hi languta eka nkongomelo wa rifumo, hi kuma leswaku xitlhokovestelo lexi xopaxopiweke xi tsariwile hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Hikokwalaho, swa laveka leswaku vatsari va ya emahlweni va kombisa nkoka wa rifumo evuton'wini bya vanhu na leswi vanhu va faneleke ku hanyisa xiswona hambiloko va fumile.

5.2.10 Nkongomelo wa vukati

Laha hi kuma leswaku eka switlhokovetselo leswi xopaxopiweke swa nkarhi wa xihlawuhlawu, vatsari va kombisa ku tiyisela ka vavasati evukatini hambiloko xiyimo xa vukati xi tika swinene.

Kasi eka xitlhokovetselo lexi xopaxopiweke xa nkarhi wa xidemokirasi hi kuma leswaku mutsari u kombisa leswaku ku tekana ku le xikarhi ka vanhu vambirhi lava rhandzanaka hi ku hetiseka. Laha hi kuma leswaku ka ha ri na vangwa mayelana na leswi vukati byi nga xiswona, ngopfungopfu masikulawa laha ku nga na ku ringana exikarhi ka vavanuna na vavasati.

5.3 SWIBUMABUMELO

Loko hi langutisa eka tndzimi ta ximfumo ta tiko ra Afrika-Dzonga, hi kuma leswaku Xitsonga xi languteka nhluvukiso wa xona wu famba hi rivilo ra rimpfani na ra xibodze. Leswi swi endla leswaku ri languteriwa ehansi loko tindzimi letin'wana ti languteriwa ehenhla. Hikokwalaho, ndzavisiso lowu wa ku xopaxopa vutlhokoveseri bya Xitsonga hi ririmi ra Xitsonga eka xiyimo xa dyondzo ya Vudokodela, i ku ringeta ku pfala vangwa leri nga kona leswaku ririmi leri ri nga ha languteriwa ehansi eka swiyenge swo tala. Swiyenge leswi swi katsa swa mfumo hambi eka tindhawu to hungasela eka tona. Hikokwalaho, hi vona ku ri ntirho wa vavulavuri va ririmi ra Xitsonga ku hluvukisa ririmi leri.

Eka ndzavisiso lowu hi ringeta ku hlohlotela vatlhokovetseri ku kongomisa mikongomelo ya vona ni le ka timhaka ta rivengo ra vahlampfa laha tikweni. Nakambe va fanele ku tsala hi ku lwisana na ku xanisiwa na ku dlayeteriwa na ku phangheriwa ka vahlampfa eka mabindzu ya vona. Va fanele va tlhela va kombisa ku pfumaleka ka nhlonipho ePalamende, tipolitiki ta khwiri ku nga ri ku pfuna vaaki, ku xenga tiko, mavabyi lama tumbulukaka siku na siku, nkwetlembetano wa vurhangeri, vukorhokerhi eka mfumo, vukungundzwana, vugevenga lebyi tinyikaka matimba, vusiwana laha vanhu va ha etlelaka eswitarateni, madzolonga emindyangwini, ku pfinyiwa na ku dlayiwa ka vana va xisati, ku xanisiwa ka vavasati na mikongomelo yin'wana yo lota miehleketo.

Ndzavisiso lowu wu endliwile hi ku lava ku kumisisa mitlhontlho leyi ku langutaniweke na yona eka mikongomelo ya switlhokovetselo hi nkarhi wa xihlawuhlawu ni hi nkarhi wa xidemokirasi ku katsa ni ku vona vusweti lebyi nga kona bya mlavisiso eka Xitsonga. Vatlhokovetseri na valavisisi va hlohloteriwa ku tlhokovetsela no lavisisa hi switlhokovetselo swa mikongomelo yo hambana leswaku byi ta pfuna rixaka. Nakambe hi tlhela hi hlohlotela valavisisi va

matsalwa ya Xitsonga leswaku va yisa emahlweni milavisiso ya vona eka matsalwa yo hambana ku pimanisa mikongomelo leyi nga kona tanihileswi eka ndzavisiso lowu ku nga lo tsongoriwa no xenhula switsongo. Laha ka ndzavisiso lowu hi rhandza nakambe ku bumabumela leswaku vadyondzi na valavisisi va yisa emahlweni ntirho wo xopaxopa matsalwa lama hlawuriweke ku xopaxopiwa eka ndzavisiso lowu ku katsa na man'wana. Leswi hi endlela leswaku valavisisi va dzika ku yisa emahlweni milavisiso ku kuma mhaka yintshwa eka matsalwa man'wana kumbe lama hlawuriweke eka ndzavisiso lowu. Nakambe hi endlela leswaku va ta humesela ehandle switshongo leswi hi tsandzekeke ku swi sweka loko hi ri karhi hi sweka, leswi hi swi endleke laha swi fana na loko hi lo huhumisa na ku pupumisa kunene ematshan'wini yo sweka swi vupfa.

Vadyondzi na valavisisi va fanele ku lemuka hi vukheta na vurhonwana lebyikulu swinene leswaku vutlhokovetseri hi byona tlhari ro tontswa leri tirhisiwaka ku pfula miehleketo ya vanhu leswaku va tintshuxa eka vusweti bya ku pfumala ku tiva hikuva nkarhi wa ku pfumala vutivi wu hundzile. Hikokwlaho, mhaka leyi yi kombisa leswaku loko vatlhokovetseri va tsala switlhokovetselo hi ririmi ra Xitsonga, va tava va ri karhi va ndlandlamuxa ni ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga ri kota ku kula ri ya emahlweni.

Eka nkarhi lowu wa ntshuxeko, vatlhokovetseri va fanele ku tirhisa marito yo tsokombela hambiloko va phofula leswi va vavisaka naswona a va fanelanga ku sandza kumbe ku langutela ehansi tinxaka tin'wana hikuva sweswi tinxaka hinkwato ta ringana ku ya hi Vumbiwa bya Afrika-Dzonga. Loko vatlhokovetseri lava va tsala, va fanele ku hlawula marito hi vukheta hambileswi ntshuxeko wa vutlhokovetseri wu va pfumelelaka ku tirhisa marito ya vona hi ku rhandza ntsena va kota ku hundzisa hungu ra vona naswona va nga kandziyi timfanelo ta vanhu van'wana.

Hambiswiritano, vatlhokovetseri va fanele ku tirhisa nawu lowu boxiweke wa ntshuxeko ku vulavula, kutani a va fanelanga ku hundzeleta nawu lowu, hikuva loko va wu hundzeleta vutlhokovetseri bya vona a byi nga ha nandzihi, kutani byi ta phyama no yisa xiyimo xa byona ehansi.

Hi hetelela hi ku bumabumela leswaku hi rhandza ku rhamba vadyondzi, vadyondzisi na valavisisi leswaku va huma exinyamini leswaku va nghena ehansi va ndzandzandzandza, va tlhela va hangunuxa hikuva va endla milavisiso leyi nga ta endla leswaku ririmi ra Xitsonga ri ndlandlamuka ku fikela laha tindzimi letin'wana ti nga kona, no endla leswaku Xitsonga xi va ririmi ra ximfumo handle ka swipimelo, leri nga ta tirhisiwa leswaku ku landzeriwa milawu ya rona ya mavulavulelo, maavelo ya marito, mapeletelo ya rona lama amukelekaka. Loko hi langutisa hi kuma leswaku thekinoloji ya ku tsala mahungu hi ku komisa hi ku tirhisa riqingho ra le nyongeni yi na xiave hi ku endla leswaku matsalelo ya ririmi ra Xitsonga leri nga ringanisiwa ma ya ma lahleka. Hikokwalaho, loko ririmi ri karhi ri tlakusiwa na ndhavuko wa ririmi rolero wu va wu karhi wu hluvuka na ku tlakuka. I ndlopfu ya hina, hi nga tshiki ti dya muhwani hi ti langutile.

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Abrams, M.H. 1981. *A Glossary of Literary Terms*. Holt, Rinehart and Winston, Inc. New York Chicago San Francisco Atlanta, Dallas Montreal Toronto London Sydney. United States of America.

A history of Apartheid in South Africa. 2017. *The National Party, Apartheid and the Anatomy of Repression in South Africa, 1948-1994*.

Babbie, E. R. 2008. *The Basics of Social Research*: Wardworth United States: Chapman University of Thompson.

Braun, V. and Clarke, V. 2006. Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3 (2). pp. 77-101. University of the West of England

Caroline Beaton, The Atlantic, Humans Are Bad at Predicting Futures That Don't Benefit Them, 2 Nov. 2017 Centre for the Study of Language and Information (CSLI), Stanford University Library of Congress Catalogue

Chapman, M. 1982. *Soweto Poetry*. Johannesburg: McGraw-hill.

Chapman, M. 1984. *South African English Poetry: A modern perspective*. Johannesburg: McGraw Hill.

Cohen, B. 1973. *Writing about literature*. Illions, Foresman and Company.

Cohen, L.& Manion L. 1989. *Research Methods in Education*. Toutledge: London.

Collins English Dictionary, 2004:1017, Harper Collins Publishers.

Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. 1994. *Handbook of qualitative research*. Sage: Thousand Oaks.

Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. Harper and Brothers: New York.

English Oxford living Dictionaries. Oxford University Press. 2017.

Fai G.T. 2014. *Post-apartheid South Africa and Patterns of Violence in J.M. Coetzee's Disgrace and Phaswane Mpe's Welcome to Our Hillbrow*. *International Journal of Humanities and Social Science* Vol. 4, No. 8; June 2014. Center for Promoting Ideas, USA.

- Foot, E.F. 1992. *World literature in theory*. Wiley: Blackwell.
- Gordimer, N. 1973. *The Black Interpreters*. Johannesburg, Spro-Cs/Ravan
- Graham, V.L. 2013. *Assessing the Quality of Democracy in South Africa 1999-2012*. University of Johannesburg.
- Harlow, B. 1987. *Resistance Literature*. New York. Methuen.
- Heese, M. & Lawton, R. 1988. *The owl critic, An Introduction to literacy criticism*. Cape Town: Nasou Limited
- Hendry, J. O. 1997. *Rhythm and muse*. Fourways East, Wordsmiths Publishing.
- Hornby, A.S. 2010. *Oxford Advanced Learner's Dictionary*. Oxford University Press, New York.
- Hornby, K.S. 2002. *Speaking with the angel*. New York: Penguin.
- Hussain, R. 2014. *Metaphors and similes in Literature*. International Journal of Humanities and Social Science Invention. Volume 3, September 2014
- International Education Studies, Vol. 2, No. 2, p80, May 2009.
- Jibril, M.A. 2015. *The compulsion of the Apartheid regime, its demise and the advent of a new political dispensation in South Africa, 1948-1996*. University of Zululand.
- Kavanagh, K. 1999. *South African concise Oxford Dictionary*. Cape Town: Oxford University Press.
- Kgalane, G.V. 1996. *Black South African Women's poetry (1970-1991): A critical Survey*.
- Kruger, H.C. 2005. *Parameters For The Tertiary Training Of Subtitlers In South Africa. Integrating Theory And Practice*. North-West University (Vaal Triangle Campus).
- Kruger, J. Kruger, H. & Verhoef, M. 2007, *Subtitling and the Promotion of Multilingualism: The Case of Marginalized Languages in South Africa*. Vereening. North West University, Vaal Triangle Campus.
- Lecture at Hilla University for Humanistic Studies, January 21, 2004.
- Lodge, D. 1988. *Nice Work. The modes of modern writing*. London: Edward Arnold.

Lord Macaulay T.B, British Parliament, February 1835.

Machava R.L. 2011. *The portrayal of women in Xitsonga literature with special reference to South African novels, poems and proverbs*. University of South Africa.

Magaisa, J.M. 1987. *Xikolokolo nguvu ya Pitori*. J. L. van Schaik Publishers, 1064 Arcadia Street, Hatfield, Pretoria.

Magaisa, T.P. 2009. *Ri ta pela*. Magaisa and Magaisa Publishers. Box 759, Vongani.

Mahuntsi M. T. 2006. *A Critical Analysis of MD Shirinda's Songs with Special Reference to their Themes, Message Value in the Society and his Usage of Language*. MA Research, Unpublished. University of Venda, South Africa.

Makhuba, N.C. 1998. *Nkwangulatilo II*. Macmillan Boleswa Publishers (Pty) Ltd. Manzini. Swaziland.

Makhubele, K.G. 2015. *Nxopaxopo wa vutlhokovetseri hi ku kongoma eka tsalwa ra Swilo swa humelela hi K.J Ngobeni na S.J Malungana (A thematic analysis of Xitsonga poetry book 'Swilo swa humelela' by K.J Ngobeni na S.J Malungana.)* University of Limpopo.

Malungana S J. 1994. *Vuphato: praise poetry in Xitsonga*. University of Johannesburg. Johannesburg.

Malungana S J. 1999. *Ndzumba wa Afrika 2*. Heineman Publishers. (Pty) Ltd. P.O. Box 781940. Sandton. 2146.

Malungana S J. 1999. *Ndzumba wa Afrika 3*. Heineman Publishers. (Pty) Ltd. P.O. Box 781940. Sandton. 2146.

Malungana, S.J. na Babane M.T. 1996. *Vutomi byi hundzulerile*. Via Afrika, 1064 Arcadia Street, Hatfield, Pretoria.

Maphalakasi, G.J. 1973. *Xihungasi*. J.L. van Schaik Ltd. Pretoria.

Marhanele, M.M. 1996. *Rihojahoja ra vutlhokovetseri*. Juta and Co, Ltd, Box 14373, Kenwyn.

Marivate, C.T.D. 1983. *Mapambula ya switlhokovetsetelo*. Pretoria: Van schaik

Martin, G. 1984. *A Dictionary of Literary Term*. Longman York Press. Longman Group (FE) Ltd. Hong Kong.

- Masebenza, B.J. 1965. *Chochela-mandleni*. J.L. van Schaik (Pty) Ltd, Libri Building, Church Street, Pretoria.
- Mashinge, M.C. 1996. *Politics and Aesthetic in contemporary Black South African Poetry*. Unpublished M.A Dissertation. Johannesburg: RAU.
- Mayevu, G.S. 1982. *Macakala ya mieehleketo*. Morija Printing Works, Morija, Lesotho.
- Mayimele, F.J. 1989. *Emahandzeni*. J. L. van Schaik Publishers, 1064 Arcadia Street, Hatfield, Pretoria.
- Merriam, S.B. 1998. *Qualitative research and case study application in education*. San Francisco: Jessey-Bass Inc Press.
- Milubi, N.A. 1997. *Aspects of Venda poetry*. Pretoria: Van Schaik.
- Mkhabele, L. 1991. *Xitayili xa JM Magaisa eka tsalwa ra Mihloti*. Unpublished B.A. Honours Research. Pietersburg: UNIN.
- Mnisi, G.S. 1970. *Risuna ra swithhokovetelo*. Tsonga. Morija Printing Works, Morija, Lesotho.
- Mona, M.J. 1997. *The teaching of Xitsonga Poetry to Secondary School Learners in Mhala, Mpumalanga Province with Special Reference to a Sample of the Poems from the Anthologies of Masebenza B.J and Magayisa M.J*. M.A Dessertation, Sovenga, University of Limpopo.
- Morne K, Rauch R. 1997. *NTC's Dictionary of Literary Terms*. United States of America: NTC Publishing Group.
- Mortino, L. 2004. "What is a 'good' democracy?" *Democratization*, Vol. 11(5). pp.10 32
- Mphahlele, E. 1992. *Landmarks of Literary History in South Africa: A Black Perspective*. In Chapman, M. et al (eds) *Perspective of South African English Literature*. Parklands: Ad Donker.
- Ndhambi, E.P. 1950-66: *Swiphato swa Xitsonga*. Braamfontein: Sasavona Publishers & Booksellers.
- Ndhambi, E.P. 1966: *Swithhokovetselo swa Vana*. Pretoria: J.L. van Schaik.

Neuman, W.L. 2006. *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Toronto: Pearson. University of Michigan.

Ngobeni, K.J. 2013. *Nxopaxopo wa mikongomelo ya matsalwa ya ntlhanu ya vutlhokovetseri lama hlawuriweke eka Xitsonga*. University of Venda, South Africa.

Ngugi wa Thiongo. 1986. *Decolonizing the Mind. The politics of language in African Literature*. James Curry/Heinemann.

Nkatingi, R. O. 2014. *Nxopaxopo wa switlhokovetselo leswi ndhundhuzelaka vavasati eka Xitsonga (An analysis of praise poetry with special reference to xitsonga women.)* University of Limpopo, South Africa.

Nkondo, E.M. 1983. *Emahosi*. J.L. van Schaik (Pty) Ltd, Libri Building, Church Street, Pretoria.

Nkondo, W.Z. 1988. *Mbita ya vulombe*. J.L. van Schaik (Pty) Ltd, Libri Building, Church Street, Pretoria.

Ntsan'wisi, H.W.E. 1954. *Masungi Mfana ka Maxele*. BPH Johannesburg.

Ntsan'wisi, H.W.E. 1986: *Makomba-ndlela. Std. 1*. Johannesburg: Educum Publishers.

Ntuli, D.B.Z. 1984. *The poetry of B.W. Vilakazi*. Pretoria: JL Van schalk.

Nxumalo, W.S. na Maluleke N.J. 2008. *Mbita ya Nsuku*. Kalahari Production and Booksellers. Thohoyandou. Limpopo Province.

Post-apartheid South Africa and Patterns of Violence in J.M. Coetzee's *Disgrace* and Phaswane Mpe's *Welcome to Our Hillbrow*. International Journal of Humanities and Social Science Vol. 4, No. 8; June 2014. Department of English, Faculty of Letters and Social Sciences. The University of Maroua, Cameroon.

Praxis English Language Art. 2018. literarydevices.net/theme. Tekiwile hi Dzivamisoko 2018.

Sir Karl Raimund Popper Wikipedia, the free encyclopedia. Wikimedia Foundation Inc. April 2017. *South Africa in world history*. Oxford University Press.

Stedman, E.C. 1970. *The Nature and Elements of Poetry/ What is Poetry?* Londonjackbooks.

- Pretorius, W.J. 1989. *Aspects of Northern Sotho Poetry*. Pretoria
- Przewoski, A; Alvarez, M; Cheibub, J and Limongi, F. 1996. *What makes democracies endure?* Journal of Democracy, Vol.7 (1).pp.39-55.
- Reaske, C. R. 1966. *How to analyse poetry*. London, Monarch
- Reeves, J. (1956): *The Critical Sense: Practical Criticism of Prose and Poetry*. Heineman Educational Press: London.
- Rikhotso F. 1996. *Vutshila bya vakokwa werhu*. Shuter and Shooter (Pty) Ltd. 21C Cascades Crescent, Cascades, South Africa. P.O. Box 13016, Cascades, South Africa. 3202.
- Rive, R 1977 (b): *The black man and White Literature*: New Classi, 4
- Schreiber, S.M. 1965. *An introduction to literacy theory pergaman*. Oxford: Oxford University Press.
- Schumpeter, J.A. 1942. *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper and Brothers: New York.
- The Constitution of the Republic of South Africa*. Act 108 of 1996.
- The *Stanford Encyclopedia of Philosophy* by The Metaphysics Research Lab, Centre for the Study of Language and Information (CSLI), Stanford University Library of Congress Catalog. Friday, August 19, 2011.
- Walker, A. 1995. Interview in Forum, Volume 33, No.3, July.